

**İNGİLİZ ERMENİSTAN KOMİTESİ VE SAVAŞ-İSTİHBARAT-
PROPAGANDA KISKACINDA ERMENİ MESELESİ
(1913-1923)**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı**

Seda YOLAÇ NENNİOĞLU

Danışman: Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK

**Şubat 2025
DENİZLİ**

Bilimsel Etik Sayfası

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Seda Yolaç Nennioğlu

ÖN SÖZ

Uzun, zor ve sabır isteyen bir yolcuğun sonucunda ortaya çıkan bu tez çalışması, elbette birçok kişinin desteği sayesinde tamamlanabilmiştir. Bu bağlamda tez yazım sürecinde bilgi ve tecrübeleriyle çalışmaya önemli katkılar sunan kıymetli danışmanım Prof. Dr. Ayfer Özçelik başta olmak üzere, saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Fahrettin Tızlak, Prof. Dr. Tuncay Öğün, Doç. Dr. Kamuran Şimşek ve Dr. Öğr. Ü. Nezahat Belen'e tüm içtenliğimle teşekkür ederim.

Bu tezin tamamlanmasındaki en büyük pay, şüphesiz büyük bir özveriyle sürdürmeye gayret ettiğim çalışmalara aittir. Ancak bu sürecin görünmez kahramanlarından olan motivasyon unsuru en az çalışmak kadar etkilidir. Bu anlamda kaygıya düştüğüm zamanlarda beni yüreklendiren ve maddi manevi her zaman yanımda olan kıymetli eşim Mehmet Akif Nennioğlu'na teşekkür borçluyum. Yine bu süreçte bana olan desteklerini bir an olsun esirgemeyen annelerim Sevda Yolaç ve Mürüvvet Nennioğlu, babalarım Bekir Yolaç ve Baytekin Nennioğlu'nun fedakârlıklarını minnetle anacağım.

Bu tez çalışması sırasında dünyaya gelen oğlum Barış'ı istemeden de olsa ihmal ettiğim dönemler oldu. İlk annelik deneyimi ve evladımdan çaldığım zaman nedeniyle yaşanan yürek sızıntıları eşliğinde kaleme alınan bu tez oğlumla birlikte büyüyüp, tamamlandı. O nedenle tezimi gelecekte bu satırları okumasını umduğum Barış'a ithaf ediyorum.

Çalışmanın tarih alanındaki literatüre katkı sağlamasını temenni eder, okuyucuya faydalı olmasını dilerim.

03/02/2025

Seda Yolaç Nennioğlu

ÖZET**İNGİLİZ ERMENİSTAN KOMİTESİ VE SAVAŞ-İSTİHBARAT-
PROPAGANDA KISKACINDA ERMENİ MESELESİ****(1913-1923)**

Yolaç Nennioğlu, Seda

Doktora Tezi

Tarih ABD

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Ayfer Özçelik

Şubat 2025, X+292 Sayfa

Büyük Avrupalı devletler 1878 Berlin Kongresi'nde Ermeni meselesinin uluslararası bir sorun olarak gündeme taşınmasını sağlamışlardır. Bu konuda öncülük eden İngiltere, Osmanlı Devleti'ni koruma ve denge politikasını terk ederek ilgisini Osmanlı'nın Hristiyan unsurlarına yöneltmiştir.

İngiltere'nin söz konusu tavrının değişmesinde çeşitli iç ve dış nedenler olmakla birlikte, Liberal Parti milletvekili İngiltere eski başbakanlarından William Ewart Gladstone' un politikalarının etkisi büyüktür. Siyasi kariyerinin bir aracı olarak başlattığı Hristiyan birliği çerçevesindeki Türk karşıtı politika, süreç içerisinde İngiltere'nin yerleşik politikası haline gelmiştir. Söz konusu politika gereği barbar ve kıyımcı gibi sıfatlarla nitelendirilen Türklerin Avrupa'dan tasfiyesi için gerekli çalışmalar yürütülmüştür.

Bu çalışmaların bir parçası olarak 1903'de Noel Buxton, James Bryce, Aneurin Williams ve Aubrey Herbert gibi Gladstone ekolünden gelme Liberal Parti Milletvekilleri Balkanlarda oluşan karışıklıkları gerekçe göstererek Balkan Komitesi'ni kurmuşlardır. 1903'den 1913' e kadar aktif olarak çalışan komite, Balkanların Osmanlı Devleti'nden tamamen kopuşunu simgeleyen Balkan Savaşları'nın akabinde misyonunu tamamlamıştır.

Balkanlar'daki vazifesini tamamlamasının ardından dönüşüme uğrayan komite, bu kez dikkatini Osmanlı Devleti'nin bir başka Hristiyan unsuru olan Ermenilere çevirerek, aynı kadro ve hedeflerle 1913'de teşekkülü sağlanan İngiliz Ermenistan Komitesi bünyesinde çalışmıştır. 1923'e kadar aktif faaliyetler yürüten komite özellikle Ermeni meselesinin üst noktaya ulaştığı I. Dünya Savaşı sürecinde İngiliz istihbarat servisinin bir alt organizasyonu olarak çalışmış ve İngiltere'nin Ermeni siyaseti üzerinde belirleyici rol oynamıştır.

İngiliz Hükümeti'nin desteği ve bilgisi dahilinde kurulan İngiliz Ermenistan Komitesi, on yıllık süreç içerisindeki faaliyetleri kapsamında genel olarak İngiliz Devlet politikaları ile uyumlu hareket etmiştir. I. Dünya Savaşı'nda ve Milli Mücadele döneminde Ermenileri en üst perdeden savunan komite, Milli Mücadele'nin Türklerin galibiyetiyle tamamlanması, Lozan Anlaşması ve yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması gibi gelişmelerle etkisini yitirerek 1924'de kendi kendini feshetmek durumunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İngiltere, Ermeni Meselesi, Propaganda, İngiliz Ermenistan Komitesi

ABSTRACT**THE BRITISH ARMENIA COMMITTEE AND THE ARMENIAN QUESTION
IN THE GRIP OF WAR-INTELLIGENCE-PROPAGANDA****(1913-1923)**

Yolaç Nennioğlu, Seda

Doctoral Thesis

History Department

History of the Republic of Turkey Programme

Adviser of Thesis: Prof. Dr. Ayfer Özçelik

February 2025, X+292 Pages

The major European states ensured that the Armenian issue was brought to the agenda as an international problem at the Berlin Congress of 1878. Leading the way on this issue, Britain abandoned its policy of balance and protection of the Ottoman Empire and directed its attention to the Christian elements of the Ottoman Empire.

Although there are various internal and external reasons for the change in Britain's attitude, the policies of William Ewart Gladstone, a former Prime Minister of the United Kingdom and a member of the Liberal Party, had a great influence. The anti-Turkish policy within the framework of Christian unity, which he initiated as a tool of his political career, became the established policy of England in the process. In accordance with this policy, necessary efforts were made to eliminate the Turks, who were characterised with negative adjectives such as barbarian and slaughterer, from Europe.

As a part of these efforts, in 1903, British Liberal Party MPs from the Gladstone school such as Noel Buxton, James Bryce, Aneurin Williams and Aubrey Herbert established the Balkan Committee, citing the disturbances in the Balkans. The committee, which worked actively from 1903 to 1913, completed its mission after the Balkan Wars, which symbolised the complete separation of the Balkans from the Ottoman Empire.

After completing its mission in the Balkans, the committee was transformed and this time turned its attention to another Christian element of the Ottoman Empire, the

Armenians, and worked under the British Armenia Committee, which was established in 1913 with the same staff and objectives. The committee, which carried out active activities until 1923, worked as a sub-organisation of the British intelligence service and played a decisive role in Britain's Armenian policy, especially during World War I, when the Armenian issue was carried to the highest point.

The British Armenia Committee, which was established with the support and knowledge of the British Government, generally acted in line with British State policies within the scope of its activities over a period of ten years. The committee, which defended the Armenians at the highest level during World War I and the War of Independence, lost its influence with developments such as the Turkish victory in the War of Independence, the Treaty of Lausanne and the establishment of the new Turkish Republic, and had to dissolve itself in 1924.

Keywords: Turkey, England, Armenian Question, Propaganda, The British Armenia Committee

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vi
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
GİRİŞ.....	1
A- Amaç, Yöntem ve Literatür Değerlendirmesi.....	1
B- Türk-Ermeni Münasebetleri.....	7
C- Türk-İngiliz Münasebetleri.....	28
D- İngiliz-Ermeni Münasebetleri.....	38

BİRİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZ ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN KURULUŞU VE ÖRGÜTSEL YAPISI

1.1. İngiliz Ermenistan Komitesi'nin Selefi: Balkan Komitesi.....	42
1.1.1. 29 Kasım 1912 Tarihli Memorandum ve Balkan Komitesi'nin Ermenilere Yönelmesi.....	52
1.1.1.1. Komitenin Kuruluşu, Amacı ve Faaliyet Alanları.....	56
1.2. Komitenin Örgütsel Yapısı.....	62
1.2.1. Komitenin Öne Çıkan Üyelerinin Biyografileri.....	64
1.2.1. a) Aneurin Williams.....	64
1.2.1. b) James Bryce.....	68
1.2.1. c) Noel Buxton.....	70
1.2.1. d) Arnold Joseph Toynbee.....	72
1.2.1.1. Komitenin Alt Kuruluşu: Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund (Ermeni Mültecileri Fonu).....	78

İKİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZ ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN ERMENİ MESELESİNDEKİ İLK ADIMLARI: 1913 VE 1914 YILI FAALİYETLERİ

2.1. I. Ermeni Davasında Yeni Bir Ses: Komitenin 1913 Yılı Faaliyetleri.....	83
2.1.1. 2.1.1. İngiliz Ermenistan Komitesi'nin İlk Propaganda Yayını: Armenia: It's People, Sufferings & Demands (Ermenistan: Halkı, Acıları ve Talepleri).....	90
2.1.1.1. I. Dünya Savaşı'nın Başlaması ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti Üzerindeki Planları.....	101
2.2. 1914: Komitenin Ermenilere Yönelik Faaliyetleri.....	103
2.2.1. İngiltere'de Wellington House'un Teşkili.....	110
2.2.1.1. İngiliz Ermenistan Komitesi ve Propaganda: Buxton Kardeşler'in Travel and Politics in Armenia (Ermenistan'da Seyahat ve Politika) Adlı Propaganda Yayınları.....	113

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞ, TEHCİR VE PROPAGANDA ÜÇGENİNDE İNGİLİZ ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN 1915 VE 1916 YILI FAALİYETLERİ

3.1. 1915 Tehcir Kararı Öncesinde İtilaf Devletleri ve Komitenin Ermenilerle İlgili Tasarrufları.....	123
3.1.1. 1915: Tehcir Kararı ve Komitenin Tehcir Karşıtı Faaliyetleri.....	127
3.1.1.1. Tehcire Propaganda ile Tepki: Arnold Toynbee Tarafından Kaleme Alınan Armenian Atrocities: The Murder of a Nation (Ermeni Mezalimi: Bir Milletın Katlı) Adlı Propaganda Kitabı	133
3.2. 1916: İngiltere'nin Orta Doğu Politikası ve Ermeni Meselesinde Fransız-Rus Etkisi.....	142
3.2.1. Propaganda Aracı Olarak Tarihsel Manipölasyon: The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: 1915-1916 (The Blue Book) (Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele: 1915-1916) (Mavi Kitap).....	145

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1917-1918: İNGİLİZ ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN ERMENİ POLİTİKALARINA YÖNELİK YOĞUNLAŞAN FAALİYETLERİ

4.1. Komitenin Kafkasya'ya Yönelik Stratejik İlgisi.....	159
4.1.1. Arnold Toynbee ve Wellington House'dan Yeni Propaganda Yayınları.....	166
4.1.1. a) The Murderous Tyranny of The Turks (Türklerin Cani Tiranlığı).....	166
4.1.1. b) Turkey: A Past and A Future (Türkiye: Geçmiş ve Gelecek).....	171
4.1.1.1. Savaşın Sonuna Doğru: Wilson Prensipleri, Ermeniler ve Osmanlı Topraklarının Taksimi.....	176
4.2. 1918'de Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Türk İlerleyişine Komiteden Gelen Tepkiler.....	179
4.2.1. Mondros Mütarekesi Hükümleri ve Komitenin Ermeni Ulusal Hedeflerine Katkıları.....	187
4.2.1.1. Komitenin Mondros Mütarekesi'nin Uygulanması Konusundaki Yoğun Çabaları.....	194

BEŞİNCİ BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNDE SON PERDE: İNGİLİZ ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN 1919-1923 YILLARI ARASINDAKİ FAALİYETLERİ

5.1. Ermenistan'ın Geleceği: Komitenin Paris Barış Konferasındaki Rolü.....	201
5.1.1. Komitenin Milli Mücadele'ye Bakışı ve Ermenilerin Manda Sorunu.....	205
5.1.1.1. Komitenin Milletler Cemiyeti İçerisindeki Rolü ve Yeni Düzenin Oluşumuna Katkıları	215
5.2. Komitenin Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele'ye Yönelik Tepkileri.....	219
5.2.1. Ermeni Meselesinde Son Hamle: Komitenin Sevr Anlaşması'nın Hayata Geçirilmesine Yönelik Çabaları.....	227
5.2.1.1. Aubrey Herbert - Talat Paşa Görüşmesi ve İttihatçılara Yönelik Suikastlar.....	231
5.3. Ankara Anlaşması'nın Ermeni Meselesi Üzerindeki Etkisi ve Komitenin Tepkileri.....	233
5.3.1. Mudanya Mütarekesi ve Komitenin Faaliyetlerinin Zayıflaması.....	236
5.3.1.1. Türklerin Zaferi: Lozan Anlaşması ve Komitenin Sonu.....	239

SONUÇ.....	245
KAYNAKLAR	252
EKLER.....	276
ÖZ GEÇMİŞ.....	292

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
agt.	Adı geçen tez
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ARLMF	Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund
ATASE	Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BAC	The British Armenia Committee
BDH	Birinci Dünya Harbi (Katalog)
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	Bâb-ı Âlî Evrak Odası
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
CAB	Papers of the British Cabinet
C.I.G.S.	Chief of the Imperial General Staff
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
DH.KMS.	Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH. MKT.	Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi
ed.	Editör
FO	Foreign Office
haz.	Hazırlayan

HC	House of Commons
HLRO	House of Lords Record Office
HR. SFR.	Hariciye Sefareti
HR. SYS.	Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım
MV.	Meclis-i Vükela
PRO	Public Record Office
S.	Sayı
s.	Sayfa
ter.	Tercüme
UNLA	United Nations Library and Archives
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
vs.	Ve saire
W.C.	War Cabinet
W. O.	War Office
yay. haz.	Yayına hazırlayan
Y. A. HUS	Yıldız Sadâret Hususî Maruzat
Y. PRK. ASK	Yıldız Perakende Askerî Maruzat
Y. PRK. UM	Yıldız Perakende Umum Vilâyetler Tahrirâtı

GİRİŞ

A- AMAÇ, YÖNTEM VE LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

19. yüzyılda Avrupalı devletler arasında yaşanan emperyalist rekabetler sonucu suni bir kavram olarak ortaya atılan ‘Doğu Sorunu’, daha açık bir ifadeyle Osmanlı Devleti’ni parçalama ve ardından paylaşma projesi, İngiltere’nin 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başındaki Türk politikaları üzerinde etkili olmuştur. Bu bağlamda İngiltere, Osmanlı Devleti’nin Hristiyan unsurlarına yönelerek Osmanlı’dan kopuşları için gerekli desteği sağlamıştır. Söz konusu politikanın uygulayıcıları olarak devreye sokulan Balkan Komitesi ve halefi İngiliz Ermenistan Komitesi (BAC)¹, İngiltere’nin Balkanlardan Anadolu’ya uzanan Türk politikalarının tezahürleridir.

Bahsi geçen tez üzerinden yola çıkılarak kaleme alınan bu çalışmanın amacı, ‘Doğu Sorunu’nun bir uzantısı olarak İngiliz Hükümeti desteğiyle kurulan İngiliz Ermenistan Komitesi’nin faaliyetleri ekseninde tüm bu hususlara vurguda bulunmak ve komitenin örgütsel yapısı, İngiliz Devleti ve istihbaratı ile olan organik bağı, uluslararası alandaki rolü ve Ermeni meselesinde propagandanın etkisini ortaya koymaktır.

1913-1923 yılları arasında faaliyet gösteren BAC, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde aktif olarak çalışmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin sonu ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluş aşamalarını ihtiva eden bu kritik sürecin de yabancı aktörlerinden biri olmuştur. Bu döneme iz bırakan BAC, İngiltere’nin Ermeniler üzerinden yürüttüğü Türk politikaları ve bu bağlamda şekillenen Türk-Ermeni ilişkilerini anlamak bakımından cezbedici bir çalışma konusudur. Tüm bunlar *İngiliz Ermenistan Komitesi ve Savaş-İstihbarat-Propaganda Kıskaçında Ermeni Meselesi (1913-1923)* başlıklı doktora tez çalışmamızı kaleme almak için teşvik edici unsurlar olmuştur. Bahsi geçen unsurlar aynı zamanda çalışma konumuzun sınırlarını da ihtiva etmektedir.

Konunun sınırları dâhilinde yapılan araştırmalar sonucunda; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, The National Archives (İngiliz Ulusal Arşivleri) ve United Nation Library and Archives (Milletler Cemiyeti Kütüphanesi ve Arşivleri) belgeleri, House of Commons (Avam Kamarası) tutanakları, döneme ilişkin Türk gazeteleri, İngiliz gazeteleri ve de ikincil kaynaklardan veriler toplanmıştır.

¹ İngiliz Ermenistan Komitesi’nin İngiliz belgelerinde geçen adı The British Armenia Committee’dir. Bu nedenle çalışma boyunca komiteden bu adın kısaltması olan BAC şeklinde bahsedilecektir.

Söz konusu kaynaklardan oluşturulan bu çalışmanın giriş kısmında, İngiltere’de 19. yüzyılın son çeyreğinde meydana gelen Türk politikalarındaki değişikliğin nedenlerine gitmek ve bunun bir sonucu olarak kurulan İngiliz Ermenistan Komitesi’nin hangi temeller ve idealler üzerine oluşturulduğunu anlamlandırmak bakımından Türk-Ermeni Münasebetleri, Türk-İngiliz Münasebetleri ve İngiliz-Ermeni münasebetleri ele alınmıştır.

Çalışmaya tarihsel arka plan olarak katkı sunması amacıyla kaleme alınan giriş kısmının ardından, birinci bölümde Balkan Komitesi’nin İngiliz Ermenistan Komitesi’ne dönüşümü, komitenin kuruluşu, amaçları, faaliyet alanları, örgütsel yapısı, öne çıkan üyelerine ait biyografiler ve komitenin alt fonu olarak teşkil edilen Armenian Refuges (Lord Mayor’s) Fund hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın ikinci kısmında ise, 1913 ve 1914 yılı faaliyetleri dâhilinde komitenin kuruluş dönemindeki diplomatik temasları, İngiliz Hükümeti ile paralel olarak yürüttüğü Ermeni politikaları ve daha çok kitap yazımı bağlamında ele aldığı Ermenilere yönelik propaganda içerikli yayınlarına yer verilmiştir.

Komitenin 1915 ve 1916 yılı icraatlarının aktarıldığı üçüncü bölümde ise, etkileri günümüze kadar ulaşan Ermeni tehciri konusu ele alınmış ve komitenin tehciye yönelik basın ve diplomasi yoluyla verdiği tepkiler ile bu çerçevede yayınladığı propaganda içerikli kitaplar yer almaktadır.

Dördüncü bölümde, Ermenilere yönelik faaliyetlerini yoğunlaştırdığını gözlemlediğimiz İngiliz Ermenistan Komitesi’nin 1917 ve 1918 yılı gelişmelerine yer verilmiştir. Bu anlamda komitenin Doğu Anadolu ve Kafkaslardaki Türk ilerleyişi karşısında Ermenilerden istifade etmesi, Wilson Prensipleri ve Mondros Mütarekesi hükümlerine dayanarak bağımsız bir Ermenistan kurma çabaları üzerinde durulmuştur.

Beşinci ve son bölümde ise, komitenin 1919-1923 yılları arasındaki faaliyetleri incelenmiştir. Bu bölümde komitenin Paris Barış Konferansı ve Sevr Anlaşması aracılığıyla bağımsız Ermenistan tasarısını hayata geçirmek adına yürüttüğü faaliyetler ile İtilaf Devletleri karşısında savaşan Türklerin Milli Mücadele’yle başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşuyla taçlanan zaferleri doğrultusunda verdiği tepkiler ve yaşadığı hayal kırıklıkları aktarılmıştır. Zira Türklerin Anadolu topraklarındaki varlığını ve bütünlüğünü bir kez daha kanıtlaması, İngiltere’nin Türk Devleti’ni parçalamak gayesiyle bir araç olarak kullandığı Ermenilere karşı olan ilgisini azaltmıştır. Bu durum İngiliz Hükümeti politikalarıyla uyumlu hareket eden komitenin de sonunu getirmiştir. Nitekim komite 1923’de aktif faaliyetlerine son vermiş, 1924’de ise kendini feshetmiştir.

Tüm bunların dışında çalışmada, komitenin İngiliz Hükümeti ile olan ilişkisi, devlet içerisindeki ve Ermeni meselesindeki yönlendirici rolü, uluslararası alandaki etkisi ve propaganda nitelikli bir sivil toplum kuruluşu olduğu gibi hususların vurguları üzerinde durulmuştur.

Çalışmada kullanılan kaynaklara gelince, Başbakanlık Osmanlı Arşivi bünyesinde; Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Evrakı (DH.KMS.), Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.), Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), Hariciye Sefareti (HR.SFR.), Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım (HR.SYS.), Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.), Yıldız Sadâret Hususî Maruzat (Y.A.HUS.), Yıldız Perakende Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.), Yıldız Perakende Umum Vilâyetler Tahriratı (Y.PRK.UM.) tasniflerinden istifade edilmiştir. Bunlar arasında özellikle HR.SFR, DH.KMS, HR.SYS. fonlarında Osmanlı Dışişlerinde görevli diplomatlar ile Dâhiliye Nezareti arasında geçen BAC'ye ilişkin yazışmalar konunun Osmanlı tarafını da aydınlatmak açısından faydalı olmuştur. Ayrıca T.C. Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayınlanan *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918* ile T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)* Cilt IV'de yer alan belgelerden de yararlanılmıştır.

The National Archives belgeleri ise, komiteye ilişkin bilgiler sunması nedeniyle çalışmanın önemli kaynaklarından biri olmuştur. Bu bağlamda Foreign Office (FO) (Dışişleri Bakanlığı), 800, 371, 424 kodu ile başlayan fonlardan istifade edilmiştir. Söz konusu fonlarda bakan, parlamenter, büyükelçi, konsolos ve istihbarat yetkililerinin Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti dönemlerinde yaşanan gelişmelere ilişkin Londra'ya ilettikleri bilgiler kapsamındaki gizli yazışmalar (telgraf, mektup, memorandum vb.) yer almaktadır. Bu fonlarda mevcut olan BAC üyelerine ait yazışmalar, çalışma içerisine dâhil edilmiştir.

Yine The National Archives'da yer alan Cabinet Office (CAB) (Kabine) belgeleri özellikle BAC'nin yazışmalarının yer aldığı 24 koduyla başlayan fon, çalışmaya önemli katkılar sağlamıştır. Bu fonda İngiliz asker, siyasetçi ve üst düzey bürokratlara ait çoğunluğu savaş muhteviyatlı yazışmalar yer almaktadır. Bu anlamda BAC'nin 1917-1918 sürecinde Kafkaslardaki Ermenilere yönelik politikaları söz konusu fondan takip edilmiştir.

BAC, Ermeniler konusunda aldığı sorumluluğu 1920 yılı itibariyle Milletler Cemiyeti ile paylaşmaya başlamıştır. Bu bağlamda United Nation Library and Archives'da (Milletler Cemiyeti Kütüphanesi ve Arşivi) komitenin 1920 yılı ve sonrasındaki faaliyet ve yazışmalarına ilişkin, özellikle de bu süreçte İngiltere'de tartışma konusu olan Ermenilerin manda sorunuyla ilgili belgeler yer almaktadır. Komitenin 1920-1923 yılları arasındaki icraatları kapsamında söz konusu belgelerden de faydalanılmıştır.

House of Commons (Avam Kamarası) oturum tutanakları ise, çalışmamızda kullanılan bir diğer önemli kaynak grubudur. BAC üyelerinin çoğunluğunu Liberal Parti mensubu milletvekilleri oluşturmuştur. İngiliz siyaseti içerisinde de aktif rol oynayan bu isimlerin Avam Kamarası'nda Ermeni meselesine yönelik gerçekleştirdiği konuşmalar ile komite adına başbakan, dışişleri bakanı gibi önemli devlet görevlilerine Ermenilerle ilgili ilettiği sorular Avam Kamarası tutanaklarında yer almıştır. Söz konusu tutanaklar, komitenin İngiltere Devlet'i içerisindeki konumu ve siyaset üzerindeki etkisine ışık tutmuştur.

BAC'nin etkili olduğu 1913-1923 yılları arasında dünyada, basın kamuoyu üzerindeki etkisi bugün olduğundan çok daha fazlaydı. Bu nedenle devletlerin siyasi politikaları çerçevesinde, aynı zamanda bir propaganda aracı olarak kullanılan basın, önemli bir yer teşkil etmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti için de geçerliydi. Nitekim çalışmanın konusu dâhilinde Osmanlı Devleti'nin Ermeni politikalarını yansıtmak bakımından *Tanin*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Vakit*, *Hadisat* ve *İkdam* gazetelerinden istifade edilmiştir. Bahsi geçen gazeteler Ermeni meselesi, tehcir, Anadolu'da Ermeni ıslahatı, İngiliz ve Ermeni gazetelerinde yayınlanan Türk karşıtı makaleler gibi konuları sayfalarına taşıyarak, bu hususlardaki tepkilerini dile getirmişlerdir. Söz konusu içerikli haberler Türk basınının Ermeni meselesine yaklaşımını aktarmak bakımından çalışmaya önemli katkılar sunmuştur.

BAC örgütsel kimliğinin en önemli bileşenlerden biri olan propaganda, komitenin Ermeni meselesinin Avrupalı Devletler ve ABD'ye duyurulması adına sıkça başvurduğu yöntemlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Propagandanın en etkili araçlarından biri olan basın ise, komitenin en yakın müttefiklerinden biri olmuştur. Bu anlamda İngiltere'nin en güçlü ve saygın gazeteleri komiteye hizmet etmişlerdir. Bunlar arasında yer alan *The Times*, *Daily News*, *The Manchester Guardian*, *Evening Mail* ve *The London Gazette* gibi yayın organlarında komiteye ilişkin yer alan haberler çalışma içerisinde aktarılmıştır.

Bahsi geçen gazetelerde BAC üyelerinin demeçleri, komite toplantısı konuşmaları, komite üyelerinin Avam Kamarası oturumunda gerçekleştirdiği hitabetler, komite tarafından yayınlanan memorandumlara haber konusu olarak işlenmiştir. İlgili haberler hem komitenin basın ile ilişkisini anlamak, hem de Ermeni meselesi özelinde propagandanın etki gücünü yansıtmak bakımından yararlı olmuştur.

Çalışmada arşiv belgeleri, tutanaklar ve süreli yayınlar dışında araştırma eserlerinden de istifade edilmiştir. BAC'den müstakil olarak bahseden iki araştırma eseri bulunmaktadır. Bunlardan biri 2003 yılında Benyamin Poghosyan tarafından kaleme alınan ve Ermeni Soykırım Müzesi tarafından yayınlanan *The Activity of British Armenia Committee (1913-1924)* adlı çalışmadır. Kitapçık olarak nitelenebilecek olan bu çalışmada Poghosyan bugün Oxford Üniversitesi'nin Bodleian Kütüphanesi'nde yer alan İngiliz Ermenistan Komitesi oturum tutanaklarını (BAC Minutes Books) yayınlamıştır. Bu kitapta yer alan komiteye ait oturum tutanakları, aynı zamanda İngiliz gazeteleri ve Avam Kamarası toplantı tutanaklarında da yer almaktadır.

Komitenin 1915 ve 1920 yılları arasındaki oturum tutanaklarını paylaşan Poghosyan, kitabın sonunda yer verdiği özet kısmında komiteyle ilgili bilgi ve yorumlarını aktarmıştır. İlgili kısımda komitenin aktif yılları, komite üyelerinin isimleri ve onlar tarafından Ermeni meselesine yönelik olarak yazılan kitaplar gibi genel bilgiler dışında çarpıcı iddialar da ileri sürmüştür. Örneğin, 1915 olaylarında 1,5 milyon Ermeninin Türkler tarafından katledildiğini öne sürmüş ve bu konuda İttihat ve Terakki Hükümeti'ni suçlamıştır. BAC'yi ise, Türk zulmü altında ezilen Ermenilerin haklarını savunan bir sivil toplum kuruluşu olarak tanımlamıştır.

Komiteyi konu edinen bir diğer çalışma ise Aralık 2023'de İstanbul Üniversitesi'nde yayınlanan Fatih Sakallı'ya ait *İngiliz Ermenistan Komitesi'nin Faaliyetleri (1913-1923)* başlıklı Yüksek Lisans tezidir. Bu çalışmada BAC'nin faaliyetleri Türk ve İngiliz Arşivleri ile İngiliz basını ve ikincil kaynaklardan istifade edilmiştir. Üç bölümden oluşan bu tezde, I. Dünya Savaşı Öncesinde İngiliz Ermenistan Komitesi'nin Faaliyetleri, I. Dünya Savaşı Sürecinde İngiliz Ermenistan Komitesinin Faaliyetleri ve Mondros Mütarekesi'nden Lozan Anlaşması'na İngiliz Ermenistan Komitesi'nin Faaliyetleri adlı ana başlıklar altında komitenin on yıllık tarihsel süreci içerisindeki faaliyetleri mercek altına alınmıştır. Komiteyi konu edinen ilk Türk yayını

olması ve komitenin icraatlarını kapsamlı bir şekilde yansıtmaları bakımından kıymetli olan bu tez çalışması, konuyla ilgilenenler için önemli bir referans kaynağıdır.

Sakallı'nın tez çalışmasında olduğu gibi İngiliz Ermenistan Komitesi'ni merkeze alan *İngiliz Ermenistan Komitesi ve Savaş-İstihbarat-Propaganda Kıskaçında Ermeni Meselesi (1913-1913)* başlıklı tez çalışmamızın yazımına 2021 yılında başlanmıştır. Ancak doktora tez çalışmalarının daha uzun süreçleri kapsamı nedeniyle yayınlanması 2025 yılını bulmuştur. Birbirinden habersiz olarak kaleme alınan bu iki tez çalışması, öznesi her ne kadar aynı olsa da, konunun kapsam ve içeriği bakımından birbirleriyle ayrılmaktadır. Komitenin faaliyetleriyle sınırlandırılan Sakallı'nın tez çalışmasından farklı olarak bizim tez çalışmamızda, komitenin örgütsel yapısı ve üyelerine ilişkin detaylı bilgiler verilmiş, komite ve üyeleri tarafından kaleme alınan kitaplar ayrı başlıklar altında incelenmiş, komitenin alt kuruluşu olan Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund ve komitenin selefi olan Balkan Komitesi'nin faaliyetlerine değinilmiştir. Bunun dışında tezimizde komitenin İngiltere Hükümeti ile ilişkileri ve Ermeni meselesindeki rolü vurgulanmış, 'Doğu Sorunu'nun bir uzantısı olarak teşekkülü sağlanan, nihayi hedefleri Türkleri Avrupa ve dahi Anadolu'dan sürmek olan Balkan Komitesi ve İngiliz Ermenistan örneklerinden yola çıkarak, İngiltere'nin Türk politikası aktarılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak aynı konuda yapılan her çalışma ait olduğu alanı zenginleştiren ve farklı perspektifler sunan bir katkıdır. Bu anlamda her iki tez çalışmasının da tarih alanına küçük de olsa bir katkı sağlamasını temenni ederiz.

Bunlar dışında komiteyi direkt konu edinen herhangi bir çalışma bulunmamakla beraber, çalışma içerisinde komiteden kısaca bahseden eserler vardır. Bunlardan biri Salahi Sonyel tarafından kaleme alınan ve I. Dünya Savaşı sürecinde meydana gelen Ermeni olaylarını aktaran *The Great War and The Tragedy of Anatolia* adlı çalışmadır. Komitenin İngiliz istihbaratının bir alt organizasyonu olduğunu ileri süren Sonyel kitabında, 1914 ve 1915'de Aneurin Williams ve James Bryce'ın resmi makamlarla gerçekleştirdiği yazışmalara yer vermiştir. Justin McCarthy'e ait olan *Türkler ve Ermeniler (Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik ve Çatışma)* adlı kitapta ise Amerikalı tarihçi, İngiliz Devlet destekli olarak kurulduğu ve İngiliz istihbaratının bir uzantısı olduğunu iddia ettiği komite hakkında genel bir bilgi vermiş ve Arnold Toynbee ve James Bryce tarafından derlenen *Mavi Kitap* üzerine eleştiriler getirmiştir.

Tolga Başak’a ait olan *Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923)* başlıklı kitap, çalışmamıza önemli derecede katkı sunan eserlerden biridir. İngiliz Arşivleri’nden Ermeni meselesine ilişkin seçilmiş olan belgelerin İngilizce ve Türkçe versiyonlarının aktarıldığı bu kitapta komitenin yayınladığı memorandumlar, komite üyeleri ile resmi makamlar arasında gerçekleşen yazışmalar ve komite oturum konuşmalarına ilişkin belgeler yer almaktadır. Aynı yazara ait olan *İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)* adlı kitapta ise, İngiltere’nin Ermeni politikaları bağlamında komitenin faaliyetlerinden bahsedilmiştir.

Halil Ersin Avcı da *Ermeni Meselesine Objektif Bakış* kitabında komiteye kısaca değinmiştir. Yine Önder Kocatürk “İkinci Meşrutiyet Döneminde İngiltere’nin Ermeni Meselesine Yaklaşımı ve Siyaseti (1908-1914)” adlı makalesinde BAC’dan bahsetmiştir.

B- Türk-Ermeni Münasebetleri

19. yüzyıl Avrupa’sında sosyal bilimler alanında kaydedilen gelişme ve ilerlemeler, söz konusu alanda bir sınıflandırma ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Tarih sosyal bilimler bünyesinde sınıflandırılmış ve bir bilim dalı olarak kabul görmüştür². Genel anlamda geçmişin bilimi olarak tanımlanan Tarih, bilim insanları tarafından farklı biçimlerde tarif edilmiştir. Marc Bloch bunu “*zaman içerisinde insanların ilmi*” şeklinde ifade ederken, E. H. Carr “*geçmişle günümüz arasında bitmeyen bir diyalog*”, F. J. Turner, “*geçmişten bize ulaşan, günümüzde ortaya çıkan tenkitçi ve yorumcu bir anlayışla incelenen kalıntılar*”, Lucien Febvre ise “*geçmiş ve bugünün incelenmesi*”³, ifadeleriyle tanımlamıştır.

Bir bilim dalı olarak Tarihin geçmişle olan bu bağlantısı şüphesiz kendi tarihini köklü bir geçmişe dayandırmak isteyen toplumların da ilgisini cezbetmiştir. Nitekim ortak dil, din, etnisite ve coğrafi alan vb. gibi karakteristikleri paylaşan toplumlar, bu ortaklıktan hareketle bir tarih inşası oluşturma yoluna gitmiştir⁴. Özellikle Fransız Devriminin bir getirisi olarak Avrupa’da başlayan ve dünyayı etkisi altına alan milliyetçilik ve onun değerleri söz konusu tarih inşasının temel unsurunu teşkil etmiştir. Böylece 19. yüzyıl yalnızca sosyal bilimlerin değil, toplumların hatta devletlerin dönüşüm yüzyılı olmuştur.

² E. Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Ankara 2006, s. 1.

³ Mübahat S. Küttükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Ankara 2020, s. 1.

⁴ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 3.

Bu durum kuşkusuz üç kıtada varlık gösteren kozmopolit yapılı Osmanlı Devleti’ni olumsuz yönde etkilemiştir. Zira yaklaşık altı asırdır oldukça geniş bir alanda hüküm süren bu devlet, 19. yüzyılda Avrupa’nın hasta adam olarak gördüğü ve topraklarının bölüşümü konusunda planların yapıldığı bir yer haline gelmiştir. Bilindiği gibi bu yüzyılda Yunanlılar, Sırlar ve Bulgarlar⁵ gerek milliyetçilik akımının etkisi, gerekse de İngiltere, Fransa, Rusya gibi büyük Avrupalı devletlerin desteğiyle bağımsızlıklarını elde etmiş ve Osmanlı Devleti’nde ilk kopuşlar yaşanmıştır. Balkanlarda meydana gelen bu çözümler bir başka Osmanlı unsuru olan Ermenileri de etkilemiş ve benzeri bir bağımsızlık arzusuyla harekete geçmelerini sağlamıştır. Bu noktada Ermenilere en büyük yardım tıpkı Balkanlarda olduğu gibi Avrupalı devletler ve onların yanı sıra Amerika’dan gelmiştir.

Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılda başladığını ifade ettiğimiz kırılmaların sebeplerini anlamak ve çalışmamızın odak noktası olan İngiliz Ermenistan BAC’nin kuruluş nedenlerini idrak etmek bakımından Türk-Ermeni ve Türk-İngiliz ilişkileri ile İngiliz-Ermeni ilişkilerine kısaca göz atmakta fayda vardır. Çalışmamızın sınırları gereği söz konusu ilişkiler Ermeni merkezli olarak ele alınacaktır.

Türk hâkimiyetiyle tanışana kadar Ermeniler; Selefkos, Part, Sasani, Roma, Bizans, Emevi ve Abbasi gibi devletlere tabii olmuşlardır ⁶. Uydu Ermeni Krallıklarının sınırları ve yaşam alanları ise bağlı bulundukları devlete göre değişim göstermiştir. 1071 yılında Selçuklu Türklerinin Malazgirt’i fethedip Anadolu’ya girmesiyle beraber Ermenilerin Türk egemenliği altındaki dönemi başlamıştır. Bu tarihlerde Ortodoks Bizans’ın baskıcı ve yıpratıcı politikalarından mustarip olan Gregoryen Ermeniler Türk hâkimiyetini kolayca kabullenmiş, Türklerle uyum içerisinde yaşamışlardır. Bunda şüphesiz Türklerin İslâmi sentezle bezeli olan sağduyulu devlet anlayışı da etkili olmuştur. Nitekim Türkler, egemenliği altındaki Gayr-i Müslim unsurlara dinleri ve örflerini özgürce yaşama hakkı tanımışlardır.

⁵ Yunanlılar 1829 Edirne Anlaşmasıyla, Sırlar 1878 Berlin Anlaşması ile bağımsızlığını kazanmış, Bulgarlar ise Berlin Anlaşması neticesinde Osmanlı’ya bağlı bir prenslik haline getirilmiştir. Tam bağımsızlıklarını ilan etmeleri ise 1908 yılını yani 20. yüzyılın başını bulmuştur. Durum böyle görünse de esasen 19. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti’nin Avrupa’da Makedonya dışında bir toprağı kalmamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ayfer Özçelik, “İngiltere’nin Emperyal Hedeflerinin Savunucusu Bir Kuruluş: Balkan Komitesi ve Osmanlı Devleti’nin Parçalanmasına Yönelik Bazı Faaliyetleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9/2, Summer 2022, s. 438.

⁶ Justin McCarthy, *Türkler ve Ermeniler*, (çev. Fatma Sarıkaya), Ankara 2019, s. 17.

Söz konusu anlayış Osmanlı Türkleri zamanında da devam etmiş, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey Ermenilere ayrı bir toplum olarak örgütlenme hakkı tanımıştır⁷. Bu dönemde Bursa'da kurulan Ermeni Patrikhanesi ise rahatça çalışma imkânı bulmuştur. Adı geçen patrikhane Fatih Sultan Mehmet döneminde (1461) bizzat padişahın iradesiyle İstanbul'a getirtilmiştir⁸. Patrikhanenin payitahta taşınması Ermenilerin Türk elitiyle daha yakın temasa geçmesine olanak sağlamıştır. Bu durum onların sosyo-kültürel yapılarına ve ticaret hacimlerine olumlu anlamda katkı sağlamıştır. Böylece hızla refaha kavuşan Ermeniler aynı zamanda Osmanlı kültürü ile özdeşleşmiştir. Gayr-i Müslim unsurlar arasında Osmanlı kültürünü, hayat tarzını ve idare biçimini en fazla benimseyen millet olan Ermeniler, zamanla Osmanlı Devleti'nin takdirini kazanmışlardır.

Ermenilerin Osmanlı Devleti tarafından takdir edilmesi, onların devlet kademelerinde de hızla yükselmesine neden olmuştur. Söz konusu yükselişin bir diğer nedeni ise yukarıda bahsini ettiğimiz Osmanlı Devleti'nde meydana gelen millet temelli çözümler ve Batılı devletlerin müdahaleleriyle meydana gelen gelişmelerdir.

Bu gelişmelerin ilk halkası 1821'de başlayan Mora olaylarıdır. Bölgede ayaklanma başlatan Rumları destekleyen İngiltere, Fransa ve Rusya, meseleye dâhil olarak Osmanlı Devleti'ni Navarin' de (1827) büyük bir hezimete uğratmıştır. Navarin'i müteakiben gerçekleşen 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonucunda ise Yunanlılar bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Batı'nın gayretleriyle gerçekleşen ilk kopuşun etkisi, Osmanlı devlet kademeleri üzerinde de etkili olmuştur. Zira bu olaydan sonra Bâb-ı Âlî' de görev yapan Rum memurlar görevlerini terk etmiş, onlardan boşalan kadrolara ise bir başka Hristiyan unsur olan Ermeniler yerleştirilmiştir. İşte bu süreçten sonra Osmanlı Devleti'ne bağlılığı ve dürüst iş ahlakı ile şöhret kazanan Ermeniler 'Millet-i Sadıka' olarak anılmaya başlamış ve devlet içerisinde önemli yerlere gelerek Rumların yerini almışlardır. Özellikle 1839 Gülhane Hattı-ı Hümayunu'ndan sonra Ermeniler kamu hizmetlerinde önemli vazifelere getirilen Ermeniler, valilik, genel müfettişlik, elçilik ve dahi nazırlık görevlerinde bulunmuşlardır⁹.

Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerinde meydana gelen bu değişim başta İngiltere olmak üzere Şark politikası güden tüm büyük güçleri yakından ilgilendirmiştir. Bu

⁷ Salahi Sonyel, *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, İstanbul 2009, s. 30.

⁸ Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara 2015, s. 12.

⁹ Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2012, s. 46.

çerçevede Ermenilerle önceki yüzyıllarda daha çok ticari eksenli olan ilişkilere, din faktörü daha yoğun bir biçimde karışmış ve 1820'li yıllardan itibaren Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetleri artmıştır. Bu elbette tesadüf değil, bahsettiğimiz gelişmelerin bir sonucudur. Bu anlamda ilk olarak Amerikalı misyonerler¹⁰ İzmir'e gelmişlerdir. *American Board of Commissioners for Foreign Missions* (ABCFM) adlı Protestan örgüt aracılığıyla gelen misyonerler eğitim, din ve sağlık hizmetleri yoluyla Ermeni halkıyla kaynaşmış ve onları yavaş yavaş Protestanlıkla tanıştırmışlardır.

İngiltere de Amerika'ya destek vererek, misyonerlik faaliyetlerini hızlandırmıştır. Bu çerçevede *Chirch Missionary Society* (CMS), *The British and Bible Society*, *The British and Foreign Bible Society* gibi misyonerlik teşkilatları kurulmuş¹¹, böylece Anadolu'da Protestan Ermeni milleti oluşumu sağlanmıştır.

Protestanlığı yayma konusunda kiliselerin etkisi yadsınamaz ancak, okullar bu hususta çok daha geniş ölçekli sonuçlar doğurmuştur. Nitekim açılan okullarda eğitim dilinin İngilizce olması Protestanlığın daha kolay yayılmasına katkı sağladığı gibi¹², eğitim alan öğrencilerin de Amerikan ve İngiliz kültürü ile yakından tanışmasına imkân sağlamıştır. Söz konusu etkileşim aynı zamanda daha fazla Ermeni gencinin yurt dışına gidip, laik ve modern tarzda eğitim almasına neden olmuştur.

Batı'da yeni tarz eğitimle donanan Ermeniler Osmanlı'ya döndükten sonra, Ermeni halkı arasında Obscurantistesler (aydınlığa ve ilericiliğe karşıt olanlar) ve Eclairés (aydınlık yolunda ilerleyenler) olmak üzere iki parti ortaya çıkmıştır. İngiltere, Ermeni Patrikhanesi'nin laikleşmesi ve ruhban sınıfının gücünün azaltılması adına çalışan Eclairés partisine destek vermiştir. İngiltere'nin de desteğiyle Eclairés milli meselelere dâhil olmaya başlamış, nitekim 1841, 1847, 1853'de halk tarafından seçilen meclisler kurulmuştur. Bu meclislerin çalışmaları, entelektüel Ermenileri harekete geçirerek milli bir nizamname hazırlamaya sevk etmiştir¹³. İşte, Sahmanadrouthiun olarak da bilinen Ermeni Millet Nizamnamesi bu gelişmelerin tesiriyle oluşturulmuştur.

¹⁰ Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 3, 1992, s. 2.

¹¹ Mehmet Alparslan Küçük, "Anadolu'da Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 50, S. 2, 2009 "agm.", s. 161.

¹² Bayram Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Ankara 2015, s. 27.

¹³ B. Kodaman, "age.", s. 28-29.

Adı geçen nizamnamenin temeli seçimle gelen ve 140 üyeden müteşekkil genel meclis tarafından atılmıştır. Bu mecliste 140 üyeden yalnızca 27'si din adamıydı, dolayısıyla laiklerin baskın olduğu bir meclis yapısı söz konusuydu¹⁴. Bu meclisin görevleri arasında Kudüs ve İstanbul Patriklerinin yanı sıra meclis tarafından belirlenmiş olan bir sivil, bir de dini konsey üyelerini seçmek vardı. Ayrıca meclis; okullar, hayır kurumları, kiliseler ve patrikhane ile ilgili meseleleri çözme konusunda da yetkiye sahipti¹⁵.

Bu meclis tarafından hazırlanan ve 99 maddeden oluşan Ermeni Millet Nizamnamesi¹⁶, 24 Mayıs 1860'da Patrikhanenin de onayı ile Bâb-ı Âlî'ye sunulmuştur. Ancak söz konusu nizamnamenin tasdiki Bâb-ı Âlî tarafından tehir edilmiştir. Nitekim yabancı güçlerin diplomatik müdahaleleri sonucunda 29 Mart 1862'de Sultan Abdülaziz tarafından onaylanmış ve 17 Mart 1863 tarihli emirname ile de yürürlüğe girmiştir.

Sonuç olarak Hristiyan unsurlardan biri olan Ermenilerin böyle bir nizamnameyi onaylatması, Osmanlı millet ve hukuk sistemi için önemli bir gelişmedir. Üstelik o dönemde, Osmanlı Devlet kademelerinde Ermenilerden çok daha önce etkili mevkiler edinmiş olduğunu ifade ettiğimiz Rumların dahi bir nizamnamesi yoktu. İstanbul Ortodoks Rum Patrikhanesi 1862'de anayasa oluşturduysa da, Ermenilerinki gibi halkoyuna sunulmamıştır¹⁷. Yahudilerse 1865 yılında Millet Nizamnamesi yayınlamışlardır¹⁸.

Ermeni Millet Nizamnamesi ile Osmanlı Devleti'nin Gayr-i Müslim unvanları arasında daha ayrıcalıklı bir konuma erişen Ermenilerin, Osmanlı Devleti ile ilişkileri bir müddet daha ılımlı bir seyirde ilerlemiştir. Ancak söz konusu ilişkileri bozmak için yoğun gayretler gösteren Avrupalı devletler nihayetinde aradıkları fırsatı Berlin Anlaşması ile bulmuşlardır.

Misyonerlik faaliyetleriyle Osmanlı Devleti'ni içten eritmeye çalışan İngiltere, diğer taraftan Osmanlı toprakları üzerinde emelleri olan rakipleriyle özellikle de Ruslarla yaşadığı emperyalist çıkar çatışması nedeniyle Osmanlı Devleti'ni koruma politikası

¹⁴ Cenk Reyhan, "Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa İle Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri", *Belgeler*, C. XXVII, S. 31, Ocak 2006, s. 43.

¹⁵ Melek Sarı Güven, "Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin Öncüleri ve Hayat Hikâyeleri", 2020, s. 37-38.

¹⁶ *Düstur*, Birinci Tertib, C. 2, s. 938-961.

¹⁷ B. Kodaman, "age.", s. 30.

¹⁸ C. Reyhan, "agm.", s. 40.

gütmüştür. İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki tahakküm siyasetinin farkına varan Rusya, bu etkinin kalıcı sonuçlarını kırmak amacıyla 1877 yılında Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir. Osmanlı Devleti için oldukça ağır sonuçlar içeren bu savaşın bitiminde imzalanan Ayastefenos Anlaşması ile Rusya Balkanlarda hâkim konuma gelmiştir¹⁹. Öte yandan Kars, Ardahan, Batum ve Beyazıt'ın Rusya'ya bırakılması ve anlaşmanın en çarpıcı maddelerinden olan 16. madde uyarınca Ermeniler konusunun gündeme getirilmesi, Rusya'nın yalnızca Balkanlarda değil, Anadolu havzası içerisinde de genişlemesine ve Rus destekli bir Ermeni devleti oluşturmaya zemin hazırlamıştır²⁰.

Bu durumdan rahatsızlık duyan Alman Şansölyesi Bismarc'ın öncülüğünde toplanan Berlin Kongresi'nde imzalanan anlaşma sonucunda Balkan topraklarının durumu yenilenmiştir. Buna göre Sırbistan bağımsız bir devlet haline gelirken, Bulgaristan'ın üçe bölünmesi²¹ ve Osmanlı'ya bağlı bir prenslik olarak kalması, Bosna Hersek ve Doğu Rumeli'nin imtiyazlı vilâyet statüsünü alması, reform yapılması kaydıyla Makedonya'nın Osmanlı Devleti'ne bırakılması gibi kararlar çıkmıştır. Ayrıca Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya bırakılması ve Kıbrıs'ın İngiltere'ye kiralanması²² gibi hususlar da alınan kararlar içerisinde yer almıştır.

Berlin Anlaşması'na damga vuran konulardan birisi de Ermeniler olmuştur. Zira bu anlaşmanın 61. maddesi ile Bâb-ı Âlî, Ermeni ahalisinin bulunduğu tüm eyaletlerde icap eden ıslahatları yapmayı ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüt etmiştir²³. İşte, Berlin Anlaşması'nın bu maddesi ile gündeme getirilen Ermeni meselesine uluslararası bir mahiyet kazandırılmıştır. 61. maddenin yürürlüğe girmesinde en fazla gayreti gösteren İngiltere ise, bu tarihten itibaren

¹⁹ Zekeriya Işık, "19. Yüzyılda Osmanlı Dış Politikasında İngiliz Tesiri", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, 2011, S. 57-58.

²⁰ Nejla Günay, "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olarına Etkisi", *Akademik Bakış*, 1/1, Kış 2007, s. 116.

²¹ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, İstanbul 2010, s. 62.

²² Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 2017, s. 237-238. Kıbrıs'ın İngiltere'ye kiralanması esasen Ayastefanos Anlaşması sonrası Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında imzalan (4 Haziran 1878) anlaşmaya dayanmaktadır. Bu anlaşmaya göre İngiltere Rusya tarafından ele geçirilen Doğu vilâyetlerinin Osmanlı'nın geri alması halinde Kıbrıs'tan çekileceği garantisini vermiştir. Kıbrıs üzerindeki bu koşullu iddiasını Berlin Anlaşmasına 'da taşımış ve anlaşma sonrası Kıbrıs'ı ilhak etmiştir. Bkz. Salahi Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı", *Belleten*, 42/168, Ekim 1978, 725-744.

²³ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul 1986, s. 13.

Ermeniler üzerindeki politikalarını daha da yoğunlaştırmış ve onların hamisi olma rolünü üstelenmiştir.

İngiltere'nin gayretleriyle Berlin Kongresi sonrası beynelmilel bir hüviyet kazanan Ermeni meselesi, Türk-Ermeni ilişkilerinin de yeni bir safhaya taşınmasına neden olmuştur. Nitekim arkasında güçlü devletlerin varlığını hisseden Ermeniler arasında bu tarihten sonra komite ve oluşumlar hız kazanmıştır. Bu anlamda ilk olarak 1885'de Van'da Armenekan Partisi kurulmuştur. 1887'de ise Cenevre'de bir grup Marksist Ermeni Hınçak Partisi'ni kurmuştur. Ermenilerin siyasi ve ulusal bağımsızlığı adına çalışmayı misyon edinen bu parti; propaganda, ajitasyon ve terör faaliyetlerini bir araç olarak kullanmıştır. Hınçak Partisi'nin ardından 1890'da Tiflis'te Taşnaksutsyun Cemiyeti (Ermeni Devrimci Federasyonu) kurulmuştur. Hınçak Partisi ile benzer faaliyetler yürüten bu cemiyet, 1892'deki programına insanları silahlandırmak ve devlet görevlilerine karşı eylem düzenlemek gibi maddeler eklemiştir²⁴.

Tüm bu Ermeni oluşumları nihayetinde Osmanlı topraklarında isyan ve terör eylemlerinin gelişmesine neden olmuştur. Özellikle Doğu Anadolu'da başlayan hareketlilik üzerine İngiltere tarafından bölgede incelemeler yapmak amacıyla görevlendirilen İngiltere'nin Van Konsolosu'nun düzenlediği gezi Ermenileri cesaretlendirmiştir²⁵. Bu etkiyle harekete geçen komiteciler Sason'da²⁶ (1894) ayaklanmışlardır. İngiltere, Fransa, Rusya gibi devletlerin konuya müdahil olmasıyla²⁷ Ermeni propagandasını uluslararası bir boyuta taşıyan bu isyan, Berlin Kongresi'nde bahsi geçen Doğu Anadolu bölgesindeki ıslahat konusunun, söz konusu devletler tarafından yeniden gündeme alınmasına ve bunu Osmanlı Devleti'ne karşı bir baskı unsuru olarak kullanmalarına olanak sağlamıştır.

Ermeniler arasında geniş çaplı bir yankı uyandıran Sason isyanını takiben, 1895 yılında Zeytun, Bayburt, Yozgat ve Sivas bölgelerinde de Ermeni isyanları meydana gelmiştir. Artan isyanlar ve İngiltere, Fransa ve Rusya'nın baskısı Osmanlı Devleti'ni

²⁴ Yusuf Halaçoğlu, *The Story Of 1915: What Happened to the Ottoman Armenians?*, Ankara 2008, s. 9-11.

²⁵ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923 (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*, Ankara 1991, s. 81.

²⁶ Günümüzde Batman sınırları içerisinde bulunan ve dağlık bir yerleşim bölgesi olan Sason 'un bir kolu Bitlis, diğer kolu da Muş ovasına uzanmaktadır. Ermenilerin Doğu Anadolu coğrafyasındaki en eski iskân yerlerinden biri olması sebebiyle önem arz eden bu bölge, 19. Yüzyıl ile birlikte artan Ermeni isyan hareketlerini tetikleyen ayrılıkçı örgütlerin karargâhlarından biri olmuştur.

²⁷ Nurettin Gülmez, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Belleten*, C. 70, S. 258, Ağustos 2006, s. 699.

ıslahat konusunda gerekli tedbirleri almaya yönlendirmiştir. Nitekim Mayıs 1895’de bu üç devletin Osmanlı’ya Doğu Anadolu vilâyetlerinde ıslahat yapılması hususunu talep eden bir memorandum ile toplam 40 maddelik bir proje sunmaları²⁸, söz konusu ıslahatı zaruri hale getirmiştir.

Bu projede; Vilâyetlerde yapılacak ıslahat için olağan üstü yetkilerle donatılmış komiserlerin atanması, atanacak olan valiler konusunda büyük devletlerin Bâb-ı Âlî’ ye müdahale etme yetkisinin bulunması, vali veya yardımcılarının birinin muhakkak Hristiyan olması, siyasi suçlardan hüküm giyen Ermenilerin affedilmesi, göç veya sürgün edilen Ermenilerin yerlerine intikal edilmeleri, Kürtlerin denetim altına alınması, İstanbul’da daimi bir kontrol komisyonunun kurulması gibi maddeler öne çıkmıştır²⁹.

Doğu illerini özerklik ve daha ileri safhada bağımsızlığa taşıyacak gayelerle hazırlanmış olan bu proje, II. Abdülhamit tarafından sıcak karşılanmamıştır. Sultan II. Abdülhamit İlk etapta projeyi reddetse de³⁰, kısa bir süre sonra Anadolu Islahatı Teftiş Heyeti’ni teşekkül ettirerek ıslahatları gerçekleştirmeleri için Doğu Anadolu’ya göndermiştir. Ancak bölgedeki isyan ve ayaklanmalar reform çalışmalarının sağlıklı bir biçimde ilerlemesine engel olmuştur. Beş yıl gibi uzun bir süre boyunca çalışan Anadolu Islahatı Teftiş Heyetinin görevi, II. Abdülhamit tarafından verilen irade uyarınca heyet başkanı olan Müşir Şakir Paşa’nın ölümü gerekçe gösterilerek son bulmuştur³¹.

Bu noktada Anadolu’daki Kürt aşiretleri ve Hamidiye Hafif Süvari Alaylarına da bir parantez açmak faydalı olacaktır. Zira Berlin Kongresi ve sonrası süreçte, 1895 reformunda Doğu Anadolu’daki Kürtlere vurgu yapıldığı görülmektedir. Batılı devletler Ermenilerin Kürtler karşısında korunmasını ve yapılacak ıslahatlarda Kürtlerin denetiminin temin edilmesini istemişlerdir. Gerçekten de Kürt aşiretlerinin zaman zaman devlet otoritesini de zedeleyecek aşırılıkları olmuştur. Bu bağlamda II. Abdülhamit merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak, aşiretleri kendine bağlamak, aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak ve bu yolla Ermenileri kontrol altına almak, Rus saldırıları ve İngiliz

²⁸ Emel Demir Görür, *Osmanlı Belgeleri İle İngiliz Elçilik ve Konsolosluk Raporlarında Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Ankara 2020, s. 95.

²⁹ Maddelerin tamamı için bkz. E. Demir Görür, “age.”, s. 97-108.

³⁰ C. Küçük, “age.”, s. 119.

³¹ Ali Karaca, *Türkiye’de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü İşgale Doğru Tehcir Gerçeği) (1878-1915)*”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul 2003, s. 59.

politikalarına karşı Doğu Anadolu'yu korumak maksadıyla Hamidiye Hafif Süvari Alaylarını teşkilatlandırmıştır³².

Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının kurulmasından sonra; İstanbul'da aşiret mektepleri açılmış, aşiret mensuplarının çocukları bu okullarda eğitim almış, aşiret reisleri ve yerel beylerin kendi bölgelerindeki topluluklara karşı etkisi güçlendirilmiş ve kendilerine verilen silahlarla terör yapan Ermeni komitelerine karşı mücadele etmişlerdir. Tüm bu gelişmeler sonucunda Padişaha sadık alternatif bir milis güç oluşmuştur. İşte bu nedenle gerek Ermeniler, gerekse onları destekleyen Batılı devletler Hamidiye Hafif Süvari Alayları karşısında ortak bir tavır geliştirmiş ve bunu her fırsatta Osmanlı Devleti'ne karşı bir baskı aracı olarak kullanmışlardır.

İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet'in ilanını temin edip, iktidar gücünü ele geçirdikten sonra Hamidiye Hafif Süvari Alaylarını tasfiye etmeye başlamıştır. Bir nevi küstürülen ve etkinliğini kaybeden aşiret reislerini bölgede gezen İngiliz, Fransız ve Rus ajanları tesiri altına alıp, Osmanlı'ya karşı isyana teşvik etmişlerdir³³. Böylece bölgede aşiretler aracılığıyla bir ölçüde de olsa tesis edilen asayiş çökmüş ve Kürtler yavaş yavaş yabancı güçler tarafından kışkırtılarak, Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılan bir araç haline gelmeye başlamışlardır.

Doğu Anadolu'da artan Ermeni isyanlarına karşı önlem olarak II. Abdülhamit tarafından Hamidiye Hafif Süvari Alayları kurulmuş olsa da, Batılı güçlerin tazyiki ile kabul ettirilen Doğu Anadolu Islahatı Rerformu, Ermenilerin terör eylemlerinin genişlemesine neden olmuştur. Nitekim 26 Ağustos 1896'da Ermeniler Osmanlı Bankası baskını gerçekleştirilmiştir³⁴. Böylece Doğu Anadolu bölgesinde vuku bulan Ermeni terör eylemleri Anadolu hazvasını aşarak, başkent İstanbul'a ulaşmıştır.

Yabancı sermayeli bir kuruluş olan Osmanlı Bankası, büyük güçlerin Osmanlı Devleti'ne müdahale aracı olarak kullandığı bir yapıydı. Zira nihai amacı Osmanlı Devleti'ni parçalamak olan söz konusu güçler, bunu eyleme geçirmek için yalnızca Osmanlı'nın Hristiyan unsurlarından istifade etmemişlerdir. Bu anlamda iktisadi faaliyetlerin rolü en az milliyetçilik tahrikleri kadar etkili olmuştur. Osmanlı

³² Bayram Kodaman, "Hamîdiye Hafif Süvarî Alayları (II. Abdülhamit ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, 1979, 438-439.

³³ Zekerîya Türkmen, *Vilâyât-ı Şarkîye (Doğu Anadolu Vilâyetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Ankara 2006 s. 15-16.

³⁴ C. Küçük, "age.", s. 161.

Devleti’ndeki iktisadi vaziyetin Batılı güçlerce nasıl kullanıldığını ve Ermenilerin terör faaliyetleri kapsamında neden Osman Bankası’nı tercih ettiklerini anlamak için Osmanlı Bankası’nın kuruluş sürecine giden gelişmelere kısaca göz atmak faydalı olacaktır.

Osmanlı Bankası’nın teşekkülüne giden süreç, Osmanlı Devleti’ni iktisadi olarak dışarıya bağımlı hale getiren Kırım Savaşı (1854) ile başlamıştır. Rusya ile gerçekleşen bu savaş sonrasında iktisadi çıkmaza giren Osmanlı Devleti, kendisini Rusya’dan koruma politikası güden İngiltere ve Fransa ile bir kredi anlaşması imzalayarak dış borçlanmaya girmiştir. Ancak gerek İngiltere ve Fransa’nın savaş sırasında Osmanlı Devleti’ne verdiği destek, gerekse de alınan borçlar durumunu toparlamaya yetmemiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti İngiltere, Avusturya ve Fransa’nın baskısıyla, savaş sonunda Paris’te toplanacak olan konferansta kazanımlar elde etmek gayesiyle Gayrimüslimlere geniş haklar tanıyan Islahat Fermanı’nı (Şubat 1856) ilan etmiştir. Nitekim bundan bir ay sonra toplanan Paris Konferansı’nda Osmanlı Devleti Avrupalı Devletler sistemine dâhil olmuştur³⁵.

Ancak tüm bu gelişmeler Avrupalı devletlerin özellikle de İngiltere’nin Osmanlı Devleti’nin iç işlerine daha rahat müdahale etmesine olanak sağlamıştır. İfade ettiğimiz gibi bu durum yalnızca siyasi arenada değil, ekonomide de kendini göstermiş ve İngilizler Osmanlı ekonomik sistemine daha yoğun bir şekilde entegre olarak, finansal faaliyetlerini yürütmüştür. Bu çerçevede aynı yıl (24 Mayıs 1856) İngiliz sermayeli Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani / Ottoman Bank) kurulmuştur³⁶. Yabancı kaynaklı ancak devlet bankası görünümünde kurulan Osmanlı Bankası, 1863’de Fransız sermayedarların da ortaklığıyla Bank-ı Osmani-i Şahane adını almıştır. Süreç içerisinde Londra ve Paris’in yanı sıra İzmir, Selanik, Beyrut gibi büyük liman kentlerinde şubeler³⁷ açan banka uluslararası bir nitelik kazanmış ve devletin en önemli finans kurumlarından biri haline gelmiştir.

³⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (çev. Boğaç Babür Turna), Ankara 2021, s. 161-163.

³⁶ Özellikle 1838 yılında İngiltere ve hemen sonrasında diğer Avrupa ülkeleri ile imzalanan ticaret anlaşmaları, Osmanlı Devleti’nin dış ticaret açıklarının artmasına neden olmuştur. Dış ticaret açıklarının kapatılması, ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ve uzun süren savaşların maliyetleri Osmanlı maliyesini zora sokmuştur. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti 1840 yılında iç borçlanma aracı olarak ilk kâğıt para olan “Kaime”yi piyasaya sürmüştür. Kaime ihracından sonra piyasada yaşanan yolsuzluklar ve 1854 yılında Kırım Savaşı sonrasında alınan ilk dış borç, devletin bir bankaya olan ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Kırım Savaşı ise mali sorunları katlayarak arttırmıştır. Bkz. Sudi Apak ve Arzu Tay, “Osmanlı Devleti’nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası’nın Yeri ve Faaliyetleri”, *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, S.3, İstanbul 2012, 63-103.; Kaya Bayraktar, “Osmanlı Bankası’nın Kuruluşu”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 2, 2002, s. 78.

³⁷ Zafer Toprak, “Osmanlı Bankası ve Tarihten İzler”, *Toplumsal Tarih*, Şubat 1988, s. 20.

İngiltere'nin başını çektiği Batılı devletlerce Doğu Anadolu Islahat Projesi başlığı altında Ermenilerin koruma altına alındığı bu dönemde, kuruluş sürecini aktardığımız yabancı kaynaklı bu büyük banka, 1896'da tarihi kayıtlara Osmanlı Bankası Baskını olarak geçen ve Ermenilerin terör faaliyetleri kapsamında Avrupa'nın dikkatini çekmek amacıyla düzenlediği bir tertibatın baş nesnesi olmuştur. Taşnakların liderliğinde gerçekleştirilen banka baskınında Yıldırım, Kurban ve Hınçak komiteleri de yer almıştır. 26 Ağustos günü harekete geçen Karekein Pastrımacıyan (Armen Garo) önderliğindeki bir grup bombalı ve silahlı Ermeni bankayı ele geçirmiş, çıkan çatışmada banka çalışanlarından ve Ermenilerden ölenler olmuştur.

Çatışma sonrasında içerideki Ermeni isyancılar ile II. Abdülhamit'in muhafızı Vehbi Paşa heyetinin gerçekleştirdiği müzakere neticesinde Ermeni terör gurubu üyeleri ertesı gün gemiyle Marsilya'ya gönderilmiş, oraya varır varmaz da tutuklanarak Saint Pierre Hapishanesine götürülmüşlerdir³⁸. Baskını gerçekleştirilenler her ne kadar cezalandırılırsalar da, istedikleri sonucu elde etmişlerdir. Nitekim bu olaydan sonra Avrupa kamuoyunda Osmanlı Devleti ve II. Abdülhamit'e karşı var olan tepkiler büyümüş ve bilhassa İngiltere nazarında Ermeni meselesiyle ilgili faaliyetler daha da etkili bir biçimde sürdürülmeye devam etmiştir.

Avrupa'nın dikkatini çekmeyi başaran Ermeniler başkent İstanbul'daki terör faaliyetlerine devam etmişlerdir. Bu kez daha da ileri giderek direkt olarak Padişah II. Abdülhamit'i hedef almışlardır. Nitekim Temmuz 1905'de dünyadaki ilk bombalı suikast olarak tarih kayıtlarına geçen Yıldız Suikastı teşebbüsü gerçekleştirilmişlerdir.

Yıldız Suikastı teşebbüsünün ardında 1904 yılının Ocak ayında Sofya'da toplanan Taşnak Kongresi kararları yatmaktadır. Nitekim bu kongrede Cemiyet üyelerinden Kristafor Mikaelyan'ın önerisiyle II. Abdülhamit'e yönelik bir suikast tertip edilmesi, ardından da tüm İstanbul'u kapsayacak biçimde kanlı terör eylemleri gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Böylece Avrupalı devletlerin dikkatinin çekilmesi ve Osmanlı Devleti'ne müdahalelerinin sağlanması amaçlanmıştır.

Bu plan doğrultusunda gerçekleştirilen uzun hazırlık sürecinden sonra Taşnaklar suikastın 21 Temmuz Cuma günü gerçekleştirilmesine karar vermişlerdir. Buna göre Padişah II. Abdülhamit'in Yıldız Camii'ndeki Cuma namazı çıkışından arabasına kadar

³⁸ Fikrettin Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü: 1896 Osmanlı Bankası Baskını*, Ankara 2015, s. 113-32.

yürüdüğü süre hesaplanmış ve saatli bomba bu süreye ayarlanarak arabasına yerleştirilmiştir. Ancak Padişahın o gün tesadüfi olarak Şeyhü'l-İslâm Efendi ile sohbete durması sonucunda beklenen bölgeye geç varması, bombanın o arabaya varmadan patlamasına ve eylemin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur.

II. Abdülhamit suikasttan şans eseri kurtulmuş olsa da, bu patlamada pek çok kişi yaralanmış ve hayatını kaybetmiştir³⁹. Direkt olarak Padişahı hedef alan bu eylem kuşkusuz ülkenin güvenliğine ilişkin endişeleri de arttırmıştır. Bu nedenle olayın ertesi günü inceleme başlatan Osmanlı hükümeti resmi bir bildiri yayınlayarak tahkikat komisyonu oluşturulduğunu ve olaya karışanların mahkemelerde yargılanacağını ilan etmiştir⁴⁰.

Yapılan incelemelerde suikast eylemi liderinin Belçika vatandaşı olup İstanbul'da ikamet eden Edward Joris isimli kişi olduğu tespit edilmiş ve hakkında idam hükmü çıkarılmıştır. Ancak Avrupa'dan gelebilecek tepki ve yaptırım olasılıklarının endişesiyle, Padişah II. Abdülhamit tarafından affedilmiş ve cezası iki yıl hapse dönüştürülmüştür. Yıldız Suikastı'nın izleri ise büyük devletlerinin baskıları sonucunda silinmiş ve olayın üstü örtülmüştür.

II. Abdülhamit Joris'in cezasının bitmesinden sonra ilginç bir tasarrufta bulunmuş ve onu kendisinin hafiyeliğini yapmak üzere Avrupa'ya göndermiştir⁴¹. Bu tarihten sonra Joris, Padişah adına çalışmıştır. Dış siyasetteki konjonktür gereği Yıldız Suikastı teşebbüsüne güçlü bir reaksiyon gösteremeyen II. Abdülhamit, yaptığı bu manevrayla Avrupa'ya stratejik mesaj içeren bir yanıt vermiştir.

Anlaşılabacağı üzere, 1878'den sonra Osmanlı Devleti'nde giderek büyüyen Ermeni terör faaliyetleri 1905'e gelindiğinde, Ermenilere yönelik politikaları ve otoriter kişiliği gibi nedenlerle Batılı devletler ve onların güdümündeki Ermeniler tarafından sevilmeyen II. Abdülhamit'e kadar uzanmıştır. Avrupalı devletler arasında görülen II. Abdülhamit karşıtlığı, uzun yıllardır sürdürdüğü sıkı baskı rejimi nedeniyle iç siyasette de kendini göstermiştir. Bu anlamda en etkili oluşumlardan biri olan Jön Türkler II. Abdülhamit

³⁹ İhsan Burak Birecikli ve Fahri Maden, "Yıldız Suikastı: Ermeni Komitacıların Sultan Abdülhamid'e Karşı Düzenlemiş Oldukları Bombalı Saldırı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIII, S. 67-68-69, Kasım 2007, s. 404-407.

⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Askerî Mazruzat (BOA, Y.PRK.ASK.), 231/53, (22 Temmuz 1905).

⁴¹ İ. B. Birecikli ve F. Maden, "agm.", s. 417-4179.

yönetimine son vermek ve Meşrutî Anayasal sisteme yeniden dönmek için harekete geçmişlerdir. Nitekim Jön Türkler (27-29 Aralık) 1907’de II. Abdülhamit konusunda kendileriyle benzer görüşe sahip diğer muhalif grupların da dâhil olduğu bir kongre tertip etmişlerdir. Bu kongreye İttihat ve Terakki Cemiyeti, Prens Sabahattin Bey Grubu, Teşebbüs-ü Şahsî ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti, Ermeni ve Rum komiteleri de iştirak etmiştir⁴².

Ermenilerin güçlü komitelerinden biri olan Taşnak Komitesi de bu kongreye katılım sağlamıştır. Kongrede taleplerini açıkça dile getiren Ermeni komiteleri, II. Abdülhamit ve onun istibdat yönetimine son vermek amacıyla ortak hareket etme ve belirlenen program üzerinden ilerleme kararı almışlardır. Bu yaklaşım Ermenilerin özellikle de Taşnakların İttihatçılarla kaynaşmasına vesile olmuştur. Kongrede ayrıca II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesi ve Osmanlı’nın tüm unsurları arasında eşitliğin tesis edilebilmesi için Meşrutiyet’in yeniden ilan edilmesi ve anayasanın tekrardan yürürlüğe konulması gibi kararlar alınmıştır.

Tüm muhalif oluşumların II. Abdülhamit karşısında güçlü bir birlik oluşturulmasını sağlayan bu kongreden bir yıl sonra (Temmuz 1908) İttihatçıların yoğun eylem ve girişimlerinin⁴³ tesiriyle Padişah II. Abdülhamit Meşrutiyet’i yeniden ilan etmiştir. Meşrutiyetin ilk zamanlarında hâsıl olan ılımlı atmosferde Taşnaklar İttihatçıların müttefiki gibi çalışmaya devam etmiştir. Silahlarını bırakmış görüntüsünü veren komite, ağırlık merkezini de Kafkaslardan İran ve Osmanlı sahasına doğru kaydırmışlardır⁴⁴.

Ermenilerle İttihatçıların yakınlaştığı bu süreçte, Meşrutiyetin de sağladığı özgürlükçü ortamdan istifade eden Ermeni cemaatinde dikkat çekici bir gelişme yaşanmıştır. Meşrutiyet’in ilanından bir ay sonra Ermeni Patriği Malahiye Ormanyan istifasını sunmuş, yerine Mateos İzmirliyan patrik seçilmiştir. 1895-96 Ermeni olayları sırasında Ermeni Patriği olan İzmirliyan, İngilizlerle ve Ermeni komiteleriyle özellikle de

⁴² Oğuz Kaan, “Türk Siyasi Tarihinde Jön Türk Kongreleri”, *Econharran*, C.3, S. 4, 2019, s. 12-14.

⁴³ Bilindiği gibi İttihat ve Terakki’nin önemli isimlerinden Resneli Niyazi Bey’in Haziran 1908’de Resne’de ihtilal başlatmak üzere dağa çıkması ve cemiyetin önemli simalarından Ohrili Eyüp Sabri Bey ve Binbaşı Enver Bey gibi kişilerin de ona eşlik etmesi üzerine Padişah II. Abdülhamit temmuz ayında Meşrutiyet’i yeniden ilan etmiştir.

⁴⁴ Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, Ankara 2020, s. 62-65.

Hınçaklarla⁴⁵ olan yakın ilişkileri ve terör örgütlerine verdiği destek gibi nedenlerle Padişah II. Abdülhamit tarafından Kudüs'e sürülmüştür⁴⁶.

Dolayısıyla İzmirliyan'ın yeniden İstanbul'a dönmesi, üstelik patrik seçilmesi önemli bir ayrıntıdır. Nitekim göreve geldikten sonra ilk temaslarını yine İngilizlerle gerçekleştirmiştir. İngiliz büyükelçisi Lowther adına, kendisini tebrik ziyaretine gelen G. Fitzmaurice'yle aralarında Ermenilerin Osmanlı devletiyle ilişkileri hakkında bir konuşma geçmiştir. O sıralarda gündemde Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinin kaldırılacağı yönünde bir tevatür de dolaşmaktaydı. Bu hususu da değinen İzmirliyan, böyle bir adımın Türk-Ermeni ilişkilerini yeniden zedeleyeceği gibi, büyük devletlerin sözünü tutmamasından mütevellit Ermeni halkı arasında bir ümitsizliğe de neden olabileceğini dile getirmiştir. Fitzmaurice-İzmirliyan görüşmesinin raporu Büyükelçi Lowther'in yanı sıra dışişleri bakanı Sir. Edward Grey'e de iletilmiştir⁴⁷.

İzmirliyan'ın vurguladığı Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi büyük güçlerce kaldırılmamış, ancak İngiltere madde uyarınca sözü verilen ıslahat için Osmanlı Devleti'ne tekrardan bir baskı da uygulamamıştır. Bu süreçte İngiltere'nin de bir süre bekleme ve uygun bir zamanda yeniden harekete geçme stratejisi güttüğü anlaşılmaktadır. İngiltere böylece pek çok sorunları da devralan yeni iktidar odağı İttihatçılar ve Anayasal rejiminin karşılaştacağı ilk güçlükler sonrası daha etkin bir şekilde devreye girebilecek, Ermeni politikalarına da buna göre yön verebilecektir. Bunun yanı sıra Rusya ve Fransa ile oluşturduğu ittifak da İngiltere'nin Ermeni siyasetini bir müddet daha bekle gör politikaları çerçevesinde yürütmesine neden olmuştur. Tüm bu gelişmeler ışığında Ermeniler ve Türkler arasındaki ilişki kısa bir süre daha olumlu bir şekilde seyretnmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra mecliste çoğunluk elde eden İttihatçılar ise, II. Abdülhamit'in kadrolarıyla özellikle de Sadrazam Kamil Paşa ile anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Kamil Paşa hükümetinin düşmesiyle sonuçlanan restleşmeler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne (İTC) muhalif olan partilerin de desteğiyle gerici grupların İTC'ye karşı ayaklanma tertip etmesiyle sonuçlanmıştır⁴⁸. 31 Mart (13 Nisan 1909) ayaklanması

⁴⁵ Hale Şıvgın ve Mehmet Batuhan Çeken, "Ermeni Sorununda İki Aykırı Portre: Patrik Horen Aşıkyan ve Patirk Moteos İzmirliyan", *Akademik Bakış*, C. 15, S. 19, Kış 2021, s. 10.

⁴⁶ Salahi Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk - Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)", *Belleten*, S. 51, C. 201, 1987, s. 1252.

⁴⁷ S. Sonyel, "agm.", s. 1253-1255.

⁴⁸ Mart ayında İttihatçıların daha önce askerlikten muaf tutulan din adamlarının yeniden askerliğe alınmalarını öngören bir yasa tasarısı hazırlaması ve İTC muhalifi olan Serbesti gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin İTC'nin fedai grubu tarafından öldürülmesi gibi gelişmeler İTC karşıtlığının tırmanmasına

olarak bilinen olayda Ermeniler Anayasal düzenin yeniden tehlikeye girmemesi için müttefikleri olarak addettikleri İTC'nin yanında yer almışlardır⁴⁹.

Başkentte gerçekleşen kanlı olaylar Ermeni ve Rum çetelerinin de destek verdiği Harekât ordusunun müdahalesiyle bastırılmıştır. Olayın ardından Meclis-i Mebusan'da yapılan uzun tartışmalar sonucunda oybirliğiyle Padişah II. Abdülhamit'in hal edilmesine karar verilmiş, kararın kendisine bildirilmesiyle⁵⁰ de tahttan indirilmiştir. II. Abdülhamit'in devrilmesinin ardından İttihat ve Terakki giderek güçlenmeye ve hükümet içerisindeki otoritesini arttırmaya başlamıştır.

Osmanlı iç siyasetinde yaşanan bu sancılı gelişmelerin hemen ardından, Ermenilerle Türkler arasında hâkim olan barış ortamı da yavaş yavaş gerilmeye başlamıştır. Bunun ana nedenlerinden biri olan Rusya, huzur ortamından istifade ederek İran üzerinden gelen Ermenileri gizlice silahlandırmış ve Osmanlı'nın doğu vilâyetlerine yerleştirmiştir. Buna mukabil İngiltere ise bu süreçte yukarıda sözünü ettiğimiz gerekçeler dolayısıyla Ermenilerin ayrılıkçı hareketlerini izlemekle yetinmiştir. Ancak gerek Rusların desteği, gerekse de Meşrutiyet sonrasında yayılan eşitlik ve özgürlükçü hava, Ermenilerin kibirli tavırlar geliştirmelerine ve de yüzyıllardır arzuladıkları Kilikya Ermeni devletini yeniden kurma hayalini pekiştirmelerine neden olmuştur.

Durum yalnızca terör örgütlerinde değil, halk arasında da nüksetmiştir. Bu anlamda Ermenilerin bağımsızlığından bahseden şiir, şarkı, öykü ve kasideler yeniden dillendirilmeye başlamış, tiyatrolarda Ermeni devrimini konu alan oyunlar sahnelenmiş, milli hisleri uyandırıcı resimler çizilmiştir⁵¹. Yeni olayların habercisi olan bu vaziyet Müslüman kesimi kaygılandırmış ve iki toplum arasında karşılıklı bir buhran havası oluşturmuştur.

neden olmuştur. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (BOA, DH.MKT), 2793/97, (12 Nisan 1909).

⁴⁹ Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, İstanbul 2013, s. 60.

⁵⁰ Padişah II. Abdülhamit'e hal fetvasını bildirmeye giden heyet Bahriye Feriki Arif Hikmet Paşa, Draç Mebusu Arnavut Esat Toptanî Paşa, Yahudi cemaatinden Selanik Mebusu Emanuel Karasu Efendi ve Ermeni Katolik cemaatinden Aram Efendi'den müteşekkildir. Toplam dört kişiden oluşan heyetin içerisinde bir Yahudi ve bir Ermeni'nin oluşu dikkate değer bir durumdur. Üstelik Emanuel Karasu istibdat döneminde II. Abdülhamit'e jurnallerde bulunmuş, ardından İttihat ve Terakkiye girerek cemiyetin en tanınan simalarından biri haline gelmiştir. Katolik bir Ermeni olan Aram Efendi ise, Gregoryenler gibi isyan ve suikast olaylarına karışmamıştır. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *"Türk İnkılâbı Tarihi"*, Cilt: I, Kısım: II, s. 212.

⁵¹ S. Sonyel, *The Great War And The Tragedy Of Anatolia (Turks And Armenians In The Maelstrom Of Major Powers)*, Ankara 2001, s. 52.

Öte yandan Mersin Piskoposu Muşeg Efendi'nin bölgeyi özellikle de Adana'yı dolaşıp Müslümanlar aleyhine propaganda yapması ve etrafında topladığı Ermenileri silahlandırıp isyana teşvik etmesi⁵², yöre halkında tansiyonun yükselmesine neden olmuştur⁵³. Muşeg Efendi'nin söz konusu eylemleri Ermenilerle ilgili gelişmelere müdahil olmama politikası güden İngiltere'nin de dikkatini çekmiştir. Nitekim İngiltere İstanbul Büyükelçisi Sir Gerard Lowther, Mersin Konsolos yardımcısı Doughyt-Wylie'den gelen Muşeg Efendi'nin Ermeni halkını silahlanmaya teşvik ettiği yönündeki malumatı İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Gey'e aktarmıştır⁵⁴.

Adana olaylarından sonra şehre vali olarak atanan Cemal Paşa da hatıralarında Muşeg Efendi'nin Hınçak liderlerinden biri olduğunu belirterek, meşrutiyetin ilanından sonra bölgenin en büyük dini ve siyasi önderi gibi davrandığını, Ermenilerin bağımsızlığını konu edinen vaazlar verip, mitingler düzenlediğini bu yolla çok sayıda Ermeni gencini etkilediğini yazmıştır.

Hınçak liderlerinden Muşeg Efendi'nin Adana olaylarının baş müsebbiplerinden olduğunu ifade eden Cemal Paşa, meşrutiyetten sonra Adana'da yalnızca Hınçakların değil, Taşnakların da siyasi şubelerini güçlendirip aktif faaliyetlerde bulunduklarını aktarmıştır⁵⁵. Tüm bunların ışığında başkentte ve üst düzey siyasi çevrelerde Türklerle ılımlı ilişkiler içerisinde olan Taşnakların İmparatorluğun doğu yakasında farklı oluşumlara girdiği ve göstermelik bir iyi niyet sergilediği anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle meşrutiyetin ilanı sonrası Adana'da yükselen Ermeni hareketleri İstanbul'da 31 Mart (13 Nisan 1909)'ta yaşanan olayların haberlerinin hızlıca yayılması ve Ermeniler arasında geniş bir etki uyandırması üzerinden bir gün geçtikten sonra isyana dönüşmüştür. 14 Nisan gecesini bir Ermeni iki Türk'ü, karısını kaçırmaya çalıştıkları iddiasıyla silahla vurmuş, bunun üzerine tüm kentte karşılıklı çarpışma ve karışıklık başlamıştır⁵⁶.

İlk isyan yaklaşık on gün sürmüş, Osmanlı Hükümetinin polis ve jandarma birlikleri aracılığıyla aldığı tedbir sonrası yatıştırılabilmektedir. Ancak 25 Nisan'da

⁵² Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), 3621/271525, (23 Temmuz 1909).

⁵³ Elçin Yılmaz, "İngiliz Resmi Belgelerinde ve İngiliz Basınında Adana Olayları-1909", *Belgi*, C. 2, S. 18, Yaz 2019, 1653.

⁵⁴ The Nationa Archives, Foreign Office, (TNA., FO), 424/20, "Sir G. Lowther to Sir Edward Grey", (8 August 1909).

⁵⁵ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 2019, s. 381-382.

⁵⁶ S. Sonyel, "agm.", s. 1270.

Rumeli'den ilave önlem amacıyla getirtilen askerlere ateş açılmasıyla da isyanın ikinci safhası başlamıştır. Olayların tam olarak durması ise Mayıs başını bulmuştur⁵⁷. İsyân sırasında 17.000 Ermeni ve 1.850 Müslüman hayatını kaybetmiştir. O dönemde arpa hasadı için çevre illerinden Adana'ya gelen mevsimlik Ermeni işçilerin varlığı nedeniyle, şehirde normalden fazla Ermeni bulunmaktaydı⁵⁸, bu faktör isyan sırasındaki ölüm rakamlarına da yansımıştır.

Mayıs'ta son bulan isyanda olayla ilgisi olduğu tespit edilen 265 kişi yargılanmıştır. Bunlardan 43'ü idam edilmiş, geri kalanları ise hapis cezasına çarptırılmıştır⁵⁹. Oldukça kanlı ve yıpratıcı bir süreci ifade eden Adana olayları için Cemal Paşa şu yorumda bulunmuştur⁶⁰: *“Adana’da, Tarsus’ta, Hamidiye’de, Misis’te, Erzin’de, Dört Yol’da, Azizli’de kısacası Ermenilerin yoğun olduğu her yerde öyle müthiş kırımlar başlamıştı ki, bunların ayrıntısını okumak insanı gerçekten nefretlere uğrattır.”*

Adana olaylarından sonra birkaç yıl büyük çaplı bir Ermeni isyan ya da terör faaliyetleri yaşanmamıştır. Keza İngiltere de hem Türklerle hem de Ermenilerle olan ilişkilerinde sessizlik dönemini sürdürmüştür. Bu süreçte Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni halkı arasında Rusya'ya olan temayül artmıştır. Nitekim 1911 yılında İngiliz yanlısı Ermeni Patriği İzmirliyan ölmüş, yerine seçilen V. Kevork Süveryan ise Rusya'ya bağlılığını bildirerek Rus Çarı Nikola'dan Osmanlı Ermenilerinin kurtarılması için yardım talebinde bulunmuştur. Böylece Ermeni Patrikhanesi yönünü İngiltere'den Rusya istikametine doğru çevirmiştir⁶¹.

Yine İngiltere-Rusya arasında yaşanan İran krizi⁶² sonrası Rusya'nın Petersburg-İran demiryolu projesini hayata geçirmesi, Almanya'nın Bağdat Demiryolları projesi kapsamında Torosların güneyine kadar inmesi, Fransa'nın Fas'ta çıkan isyandan istifade askeri gücünü ülkenin iç kısımlarına kadar yayması gibi hadiseler⁶³ İngiltere'nin sömürge

⁵⁷ Nevzat Artuç, *Cemal Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*, Ankara 2019, s. 73-74.

⁵⁸ S. Sonyel, *The Great War And The Tragedy Of Anatolia...*, s. 55.

⁵⁹ N. Artuç, “age.”, s. 76.

⁶⁰ Cemal Paşa, “age.”, s. 384.

⁶¹ R. E. Güllü, “age.”, s. 456.

⁶² 1906 İran darbesi sonrası, İran ve İngiltere arasında İran'ı taksim anlaşması (1907) imzalanmıştır. Bu olay sonrası ölen İran Şahı'nın yerine geçen oğlu Muhammed Ali Şah mecliste İngiliz etkisiyle hareket etmiş, bu durum karşısında Rusya İngiltere'ye tepki olarak İran meclisini basıp, dağıtmıştır. İki ülke arasında krize yol açan bu olaylar 1911'de doruğa ulaştıysa da kısa süre sonra çözülmüştür. Bkz. H. E. Avcı “age.”, s. 150.

⁶³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 383.

bölgelerini alakadar eden konularla ilgilenmesine ve Ermenilere yönelik politikalarını askıya almasına neden olmuştur.

1912’de ise Balkan Savaşları patlak vermiş, İngiltere bu süreçte Balkan Komitesi aracılığıyla Balkanların Rus himayesine girmesini engellemeye çalışırken, diğer yandan Balkanların Osmanlı Devleti’nden kopuşları için faaliyetler yürütmüştür. Bu boşluktan faydalanan Rusya, Rus yanlısı Ermeni Patriği V. Kevork Süveryan’ın talebi üzerine Berlin Anlaşması’nın 61. maddesinin yürürlüğe konması adına bir adım atılması ve bunun tüm Avrupalı devletlere duyurulması kararı almıştır.

Bu konuda çalışmalara başlayan V. Kevork Süveryan, 10 Kasım 1912 tarihli emirname ile Bogos Nubar Paşa’yı Avrupa’da gerekli temasları sağlaması için yetkilendirmiştir⁶⁴. Kendisine Taşnak cemiyetinden bir müşavir heyeti oluşturan Nubar Paşa ilk olarak Fransa, ardından da İngiltere’ye gitmiştir. Talat Paşa’nın ifadesiyle Rus hükümeti ve elçiliğinden talimat alan bu ekip⁶⁵, Avrupalı devlet adamlarından Berlin Anlaşması’nın 61. maddesinin ivedilikle hayata geçirilmesi yönünde destekler istemiştir. Talat Paşa ile benzer bir görüşe sahip olan Bahattin Şakir de 23 Şubat 1914 tarihli *Tercüman- Hakikat* gazetesine yazdığı yazıda, Bogos Nubar Paşa ve heyetinin Osmanlı Devleti’ni parçalamak gayesiyle hareket eden Avrupalı devletlerin bu doğrultuda kurguladıkları Doğu Anadolu’da Ermeni ıslahatı planının bir parçası olduklarını ve onların emriyle çalıştıklarını ifade etmiştir⁶⁶.

Başta Rusya olmak üzere büyük Avrupalı devletlerle işbirliği içerisinde olduğu anlaşılan Bogos Nubar Paşa ve heyeti Kasım 1912’de Avrupa’da gerçekleştirdiği görüşmelerden sonra Haziran 1913’de *Ermeni Islahatı ve Avrupa Kontrolü* adını taşıyan bir rapor hazırlamış, söz konusu raporu Avrupalı muhataplarıyla paylaşmıştır⁶⁷. Bu süreçte Rusya’nın desteğiyle Ermenilerin kendisine karşı bir faaliyet içerisinde bulunduğunu fark eden Osmanlı Devleti, Nisan 1913’de İngiltere’ye başvurmuş ve Doğu Vilâyetleri için bir ıslahat projesi hazırlığında olduğunu belirterek bu konuda yardım

⁶⁴ Bir Osmanlı Ermeni’si olan Nubar Paşa (1851-1930) İsviçre, Fransa gibi yerlerde eğitim almış, Osmanlı’da Ermeni Meclisi başkanlığı ve diplomatlık görevlerinde bulunmuştur. Bogos Nubar Paşa’nın hayatı için daha detaylı bilgi için bkz. Murat Gündoğdu, *Bogos Nubar Paşa’nın Siyasi Faaliyetleri (1912-1922)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019 Bilecik.

⁶⁵ Mehmet Talat Paşa, *Talat Paşa’nın Anıları*, (haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 2018, s. 22-23.

⁶⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, (23 Şubat 1914), Nr. 11806.

⁶⁷ Z. Türkmen, “age.”, s. 22.

talebinde bulunmuştur⁶⁸. Bu süreçte Türklerle Ermeniler arasındaki gerilimin yükselmemesi adına azami gayret gösteren Osmanlı Devleti, gerek söz konusu gerilimli havayı yumuşatmak gerekse de Avrupalı devletlerin ıslahat gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ne karışmasını engellemek maksadıyla basından destek almıştır. Nitekim *Tercüman-ı Hakikat* yazarı Ahmet Ağaoğlu 20 Ocak 1914 tarihli makalesinde Türklerin ve Ermenilerin rahat ve huzur içinde yaşayabilmeleri için yabancı devletlerin müdahalelerine mahal vermeden aralarında anlaşmaları gerektiğini yazmıştır⁶⁹. Osmanlı Devleti'nin tüm çabalarına rağmen çekimser tavrını sürdüren İngiltere ise, Doğu Anadolu'da gerçekleştirilmesi planlanan Ermeni ıslahatı hususunda Rusya'ya danışmıştır⁷⁰.

Gerçekten de Balkanlarla ilgili sorunların henüz çözüme kavuşmadığı yıllarda İngiltere'nin devlet politikası, Ermeni meselesinin kamuoyu gündemine en azından öne çıkacak şekilde taşınmasının zamanı gelmediği şeklinde idi. İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in İngiltere'nin Paris Büyükelçisi Francis Bertie'ye 23 Ocak 1913'de gönderdiği yazı bunu destekler niteliktedir. Grey, Bertie'ye Ermeni politikalarıyla ilgili görüşlerini şöyle aktarmıştır⁷¹: “*Ermeni sorununun şu sırada ortaya çıkarılması uygun değildir. Küçük Asya konusunu daha uygun bir zamanda ele alırsak...*”

Grey'in ifadelerinden de anlaşıldığı üzere devlet politikaları gereği Ermenilere açıktan destek vermeyen İngiltere, diğer taraftan konuyla ilgili propagandalarını sürdürmeye devam ederek Ermeni meselesi ve Doğu Anadolu'da Ermeni ıslahatı konusunda Rusya'yı ön plana sürmüştür. 1914'de Londra'da yaşayan Osmanlı Ermenisi Profesör Karabet Tomayan'ın⁷² Osmanlı Ermenilerinin önemli bir yayın organı olan

⁶⁸ İngiltere'den yardım talebinde bulunan Osmanlı Devleti gerçekten de meselenin çözümü için içtenlikle çalışmıştır. Bu anlamda öncelikle Doğu Anadolu'daki sorunlar tespit edilmiş ve söz konusu sorunlar için ıslahat yapılması uygun bulunmuştur. Buna göre Doğu Anadolu'daki problemler şunlardır: İnzibat uygulamalarındaki aksaklıklardan kaynaklı asayiş sorunları, çeşitli suçlara karışmış olan aşiretlerin orantılı cezaya çarptırılmaması, eşitlik kaidesi uyarınca vilâyetlerde yeterli miktarda Ermeninin memur edilmemesi, mülkiye ve adliye kurumlarınca hakkaniyetli kararların verilmemesi ve suistamallere açık davranılması, Hamidiye Alayları meselesi ve aşiret reislerinin Ermeni köylülerinden aldığı haksız vergiler, vaktiyle göç edip ülkeye geri dönmüş olan Ermenilerin emlak ve varlıklarına el konulması, aşiret mensuplarının silah taşıma iznine karşılık Ermenilerin aynı izne tabi tutulmaması. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vükelâ Mazbataları (BOA, MV), (27 Haziran 1913).

⁶⁹ Ahmet Ağaoğlu, “Ma’kul Sözleri Dinlemek Hoştur”, (20 Ocak 1914). *Tercüman-ı Hakikat*.

⁷⁰ M. K. Öke, “age.”, s. 82.

⁷¹ *Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası (1900-1920) : İngiliz Devlet Arşivi Gizli Belgeleri*, (ed. Ö. Andaç Ugurlu), İstanbul 2005., s. 179.

⁷² 1852 Merzifon doğumlu olan Tomayan din üzerinde yaptığı yüksek tahsilini İsviçre'de tamamlamış ve Profesörlüğe kadar yükselmiştir. Ardından Merzifon'a dönerek Merzifon Anadolu Koleji'nde öğretmenlik yapmıştır. 1893'de Merzifon ve dolaylarında çıkan Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhinde bildiri asma hadisesinde Hınçak Komitesi ile ilişkisi olduğu tespit edilerek Ankara İstinaf Mahkemesi tarafından idama

Puzantiyon gazetesine yolladığı mektup bu konuya güzel bir örnek teşkil etmektedir. *Tanin* gazetesinde de yer bulan ve büyük ses getiren söz konusu mektubunda Tomayan, Ermeni meselesinde Osmanlı Ermenilerinin herhangi bir kabahati olmadığını, bu meselenin bazı Avrupa devletleri tarafından çıkarıldığını belirtmiştir.

Doğu Anadolu Ermeni ıslahatı konusunda da değerlendirmelerde bulunan Tomayan, Osmanlı Ermenilerinin bu konu ile ilgisi olmadığını, ıslahat talebinin Rusya ve tabiyetinde yaşayan Ermeniler tarafından gerçekleştirildiğini ifade etmiştir. Osmanlı Ermenilerinin, Rusya ve Rusya’da yaşayan Ermenilerin eylemlerinden sorumlu olmadıkları kanaatinde olan Tomayan, yine Rusya’dan gelecek yardım ve düzenlemeler hususunda Osmanlı Ermenilerinin engel olma gücünün bulunmadığını dile getirmiştir. Islahat konusunda İngiltere ve İngiltere’de yaşayan Ermeniler nezdinde herhangi bir girişim yapılmadığı hatırlatmasında bulunan Ermeni Profesör, bu meselede İngiltere’yi devre dışı bırakarak bakışların Rusya’ya yönelmesini sağlamıştır.

Son olarak Osmanlı Ermenilerine seslenen Tomayan, Ermeni meselesi hakkında Türk Hükümeti’ne danışmaktan başka çare olmadığını böylesi buhranlı zamanlarda galeyanla hareket etmenin zararlı sonuçlar doğuracağını ifade ederek, beraber yaşamaya mecbur oldukları Türk ve Kürt komşularla kaderlerinin birbirlerine bağlı olduğu hatırlatmasında bulunmuştur⁷³.

İngiltere’de faaliyet gösteren bir Osmanlı Ermenisi tarafından yazılan bu mektupta, İngiltere’nin Ermeni ıslahatı konusunda bir sorumluluk üstlenmekten çekindiği ve bu hususta gerek Osmanlı, gerekse de diğer Avrupalı devletlerden gelecek tepkilere karşılık Rusya’yı öne sürdüğü açıkça görülmektedir. Ermeni meselesi bağlamında hedef gösterilen Osmanlı Ermenilerinin mağdur bir özne gibi konunun dışında tutulması ise mektupta dikkat çeken bir diğer önemli ayrıntıdır. Tomayan’ın burada İngiltere’nin 1878’den bu yana başarıyla yürüttüğü mazlum Ermeni propagandasını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. İyi niyetlerinden şüphe duymadığı Osmanlı Ermenilerine, galeyanla hareket etmeme tavsiyesinde bulunmayı da ihmal etmeyen Tomayan’ın bu satırları

mahkûm edilmiş ancak, Amerika ve İngiltere’nin yardımlarıyla Osmanlı’dan firar etmiştir. 1914’e kadar İngiltere başta olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinde yaşayan Ermeni Profesör 1914’de yeniden Osmanlı’ya dönmüş ve Meclis-i Mebusan’ın Kayseri milletvekili olarak görev yapmıştır. Osmanlı’nın I. Dünya Savaşı’na katılması ile birlikte doğduğu toprakları bir kez daha terk etmiş ve İngiltere’ye dönerek Ermeniler adına faaliyetlerde bulunmuştur. Tomayan ve icraatları hakkında detaylı bilgi için bkz. Zeynep Cumhur İskefiyeli, “Karabet Tomayan’ın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermenilere Nasihatleri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, S. 62, Mayıs 2018, s. 465-480.

⁷³ “Ermeni Âliminin Mühim Bir Makalesi”, (19 Ocak 1914), *Tanin*.

Grey'in Ermeni meselesinin bu zamanda ortaya çıkarılmasının uygun olmadığı sözlerini hatırlatmaktadır.

Grey ve Tomayan örneklerinden de görüldüğü gibi Ermeniler konusunda etkin bir rol almak istemeyen İngiltere, Doğu Anadolu Ermeni ıslahatı konusunda Osmanlı Devleti adına Rusya'ya aracılık etmiştir. İngiltere'nin girişiminden sonra Osmanlı Devleti'ne geri dönüş yapan Rusya, Bogos Nubar Paşa ve heyetinin hazırladığı reform projesini Osmanlı Devleti'ne sunmuştur. Oldukça ağır şartlar içeren ve Doğu Anadolu'da Rus destekli bir Ermenistan oluşturma amacı güden bu proje Almanya'nın meseleye dâhil olup, Osmanlı'ya kabul etmemesi yönünde baskı kurması üzerine Bâb-ı Âlî tarafından reddedilmiştir. Ancak meselenin peşini bırakmayan Rusya'nın, Osmanlı Devleti ile giriştiği uzun pazarlık sürecinden sonra Şubat 1914'de anlaşmaya varılmıştır⁷⁴.

Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan ve Yeniköy Anlaşması olarak bilinen bu anlaşmada; Islahat yapılacak vilâyetlerin iki bölgeye ayrılması ve başına iki ayrı Avrupalı genel müfettiş atanması⁷⁵, müfettişlere yerel asayiş güçlerini denetleme hakkı tanınması, ihtiyaç durumunda müfettişlere askeri birlik sağlanması, müfettişlere görevini kötüye kullandığını tespit ettikleri memurları azletme yetkisi verilmesi, etkileri azalan Hamidiye Alaylarının yedek süvari birliklerine dönüştürülmesi ve silahlarının zaruri durumlarda kullanılması kaydıyla müfettişliklere bırakılması⁷⁶ gibi maddeler yer almıştır. İşte Vilâyat-ı Şarkîye Islahat Müfettişliği (Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği) bu anlaşma sonrasında oluşturulmuş ve bölgedeki faaliyetlerine başlamıştır. Islahat adı altında Osmanlı Devleti'nin içişlerine Rusya merkezli bir Avrupa müdahalesinin yerleştirilmesi anlamına gelen Yeniköy Anlaşması, Ermeniler tarafından büyük bir mutlulukla karşılanmıştır. Nitekim anlaşma sonrasında *Tercüman-ı Hakikat*'e demeç veren Ermeni Patriği Zevan Efendi Yeniköy Anlaşması'nın imzalanması ve Vilâyat-ı Şarkîye Islahat Müfettişliği'nin oluşturulmasını büyük bir memnuniyetle karşıladıklarını ifade etmiştir⁷⁷.

⁷⁴ M. K. Öke, "age.", s. 83.

⁷⁵ Islahat yapılacak olan yerler Erzurum, Trabzon ve Sivas vilâyetleri ile Van, Bitlis, Diyarbakır ve Harput vilâyetleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Söz konusu bölgelerin başına Hollandalı bürokrat Louis Constant Westenek (1872-1930) ile Norveçli bürokrat Nicolai Hoff (1867-1958) atanmıştır. Bkz. BOA, MV, 187/48, (12 Nisan 1914).

⁷⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (BOA, DH.KMS), 2-2/5, (22 Temmuz 1915); *Tanin*, (12 Şubat 1914), Nr. 1845; Z. Türkmen, "age.", s. 53-55.

⁷⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, (18 Şubat 1914), Nr. 11801.

Netice itibariyle I. Dünya Savaşı arifesinde imzalanan bu anlaşma sonucunda faaliyete geçen Vilâyat-ı Şarkîye Islahat Müfettişliği Rusya'nın Avrupalı devletler arasında söz sahibi konuma gelerek, Ermeni meselesi konusunda inisiyatifi ele aldığını göstermektedir. Ancak Ermenilerin sevinçle karşıladığı bu proje fazla uzun ömürlü olmamış, nitekim 1914 yazında I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle proje kâğıt kalmıştır.

I. Dünya Savaşı'na yaklaşılacak bu süreçte İngiltere'nin Ermeni meselesi konusundaki temkinli tavrını ifade etmiştik, ancak bu noktada İngiliz istihbaratı temelli bir propaganda örgütü olan BAC'nin 1913 yılında teşekkül edildiği ayrıntısını hatırlatmak gereklidir. Bu durum resmi olarak Ermeni konusunun kamuoyu gündeminin ön sıralarına taşınmasını o tarihlerde erken bulan İngiltere'nin, görünürde Ermenilere olan ilgisini azaltmış gibi yansıtan esasen daha uzun vadeli planlara sahip olduğunu işaret etmektedir. Zira İngiltere'nin Ermeni siyaseti namına çalışan bu komitenin en etkili olduğu dönem Ermeni ayrılıkçı hareketlerinin zirveye ulaştığı I. Dünya Savaşı periyodu olmuştur.

Sözünü ettiğimiz dönemde Osmanlı Devleti ise, önce Trablusgarp ardından da Balkan Savaşları arasında sıkışıp kalmış ve tüm bunların içerisinde Ermenilerle de uğraşmıştır. Ancak Ermenilerle ilgili kritik problem I. Dünya Savaşı yıllarında baş göstermiştir. Nitekim Ermeni meselesinin son noktaya vardığı ve Osmanlı Devleti'nden günümüze miras kalan soykırım iddiası üzerinden tartışmaların yaşandığı olaylar, I. Dünya Savaşı zamanında gerçekleşmiştir.

C- Türk-İngiliz Münasebetleri

Devletlerarası münasebetlerde şüphesiz çeşitli menfaatler ön planda olup⁷⁸, bunların kimi politik, kimi kültürel, kimi de iktisadi⁷⁹ vb. düzlemde tezahür etmektedir. Elbette bu münasebetlerin içeriğini coğrafi mesafe önemli ölçüde etkilemektedir. Kuşkusuz komşu devletler ile uzak olanlar arasındaki münasebetler farklılık arz etmektedir. Türkler ve İngilizler arasındaki coğrafi uzaklık düşünüldüğünde uzun yıllar boyunca bunların hiçbirinin gerçekleşmediği görülmektedir. Nitekim iki millet arasındaki ilk karşılaşma Haçlı ordularının Antakya Kuşatması sırasında vuku bulmuş, ikinci karşılaşma ise III. Haçlı Seferinde gerçekleşmiştir. Böylece İngiliz Kralı I. Richard'a

⁷⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanına Giden Yol Osmanlı-İngiliz Münasebetleri 1580-1850*, Ankara 2022, s. VIII.

⁷⁹ Mustafa Aydın, "Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım Teori ve Analiz", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 51/1, s. 71.

karşı savaşı Selahattin Eyyubi'nin yanında yer alan Türk beyleri dolaylı olarak da olsa İngilizlerle temasa geçmiştir. Üçüncü karşılaşma da 1396'da Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilen bir Haçlı seferi olan Niğbolu Savaşı sırasında olmuştur⁸⁰. Bu karşılaşmadan sonra uzun zaman boyunca Türk-İngiliz teması yaşanmamıştır.

Sonraki Türk-İngiliz teması 16. yüzyılda gerçekleşmiştir. Yaklaşık iki asır boyunca yaşanan iletişim kopukluğu Osmanlı Devleti ve İngiltere'nin coğrafi uzaklığının yanı sıra, bu süreç zarfında İngiltere'nin içinden geçtiği konjonktür ile de ilintilidir. Kıta Avrupa'sında o dönemin güçlü ülkelerine bakıldığında Fransa, İspanya, Portekiz gibi deniz aşırı devletler dikkat çekerken, İngiltere bu devletlerin yanında kendi adası içinde sıkışık kalmış küçük bir devlet portresi çizmiştir.

16. yüzyılda İngiltere'de artan nüfus ve ona paralel olarak gelişen ihtiyaçlar silsilesi İngilizlerin ticaret için ada dışarısına çıkmaları konusunda itici faktör olmuştur. Bu durum, Sanayi İnkılabıyla birlikte dünyanın değişimine öncülük eden İngilizlerin uyanışının ilk filizlerinden biridir. Ancak İngiltere'nin büyük dönüşümünün ana kırılma noktalarından biri kuşkusuz Tudor Hanedanlığı sırasında Kral VIII. Henry'nin (1509-1547) İngiltere'yi Katolik Kilisesinden tamamen koparması ve bağımsız Anglikan Kilisesini kurmasıdır. Bu Reformasyon Katoliklik ve Protestanlık arasında bir orta yol olarak değerlendirilse de esasen Protestanlık izlerini taşımaktaydı. Nitekim VIII. Henry'nin kızı olan Kraliçe I. Elizabet'in iktidarı döneminde (1558-1603) Protestanlık daha yerleşik hale gelmiştir. Bu durum Katolik devletlerle özellikle Fransa ve İspanya ile İngiltere'nin arasında hâlihazırda var olan ticari ve siyasi sıkıntıların daha da derinleşmesine neden olmuştur.

Protestanlığın temel doktrinlerinden olan dünyevi hayat içerisinde çalışma⁸¹ prensibi İngilizlerin ticari faaliyetlere olan ilgi ve yönelimlerini daha da arttırmıştır. Bunu elbette yalnız Protestanlık ilkeleri ile bağdaştırmak yanlış olur, buradaki temel faktörün siyasi ve iktisadi ihtiyaçlar olduğu vurgusunu bir kez daha hatırlatmak gereklidir. Bu bağlamda İngiltere'nin Protestanlığa geçişinin sonuçlarından biri de o zamana kadar

⁸⁰ Halil Ersin Avcı, "age.", s. 18.

⁸¹ Protesanlığa göre Tanrıyı hoşnut etmenin yolu birey olarak salt manastır çileciliğinden geçmek değil, dünyevi hayat içerisinde konumuna göre çalışmasından geçmektedir. Burada birey yalnızca yaşam ötesi adına çalışan değil, kurduğu ahlaki prensip ve çalışma düsturuyla dünyevi sistemi de düzene koyan bir rol üstlenmektedir. Bkz. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Ankara 2018, s. 87.

resmi düzlemde bir münasebet içinde olmadığı Katolik karşıtı Osmanlı Devleti ile yakınlaşması hususunda faydalı olmuştur.

Buna göre ilk temas 1578’de Richard Staper ve Edward Osborne adlı iki Londralı tüccarın Osmanlı topraklarını ziyaret etmesi ve dönemin etkili isimlerinden biri olan Sokullu Mehmet Paşa ile görüşüp, Doğu Akdeniz ve Ön Asya’da ticaret yapabilmeleri için izin almalarıyla gerçekleşmiştir⁸². Bu imtiyazın beşeri ilişki tarzıyla elde edilmesi ve kapsayıcılık bakımından tüm İngiltere’yi ihtiva etmemesi gibi özellikleri dikkate alındığında resmi niteliğe sahip olmadığını ifade etmek gerekir.

Genel kabule göre ise İngilizler ve Türkler arasındaki ilk resmi temas 1579 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihte İngiliz elçisi William Harbone aracılığıyla Osmanlı’ya gelen bir İngiliz tüccarı, Sultan III. Murat’tan Akdeniz’de kendi bayraklarıyla ticaret yapma imtiyazını elde etmiştir. Böylece 11. yüzyılda savaş meydanında başlayan iki ülke münasebetleri ticari yöne doğru evrilmiştir.

İngiltere’nin yönünü Doğu Akdeniz ve Ön Asya’ya çevirdiği bu tarihlerde, İspanya Kralı II. Philip Avrupa’daki konumunu daha da sağlamlaştırmıştır. 1571’de İnebahtı’da Osmanlı donanmasının yakılması, akabinde Portekiz Krallığı ve sömürgelerini ilhak etmesi, Hollanda’daki isyancılara karşı gerçekleştirdiği çetin savaşlar ve Protestanlığa geçiş yapmış olan İngiltere’ye uyguladığı yoğun baskı⁸³ İspanya’yı gerek Avrupa, gerekse Akdeniz’de üstün bir konuma getirmiştir.

Akdeniz’de yükselen İspanyol tehlikesi Türkler ve İngilizlerin çıkarlarına ters düşmekteydi, bu nedenle iki millet arasındaki bağ daha da güçlenmiştir. Bunun bir nişanesi olarak 1580 yılında Sultan III. Murat, İngiltere’ye verilen ticari kapitülasyonları arttırmış ve ayrıca %5 olan gümrük vergisini %3’e düşürmüştür⁸⁴. Böylece İngiltere ticari etki alanını genişletmiş ve sömürgecilik faaliyetleri adına önemli bir avantaj elde etmiştir.

Tüm bu ticari münasebetler 1580 yılında İngiltere için önemli bir başka kapıyı aralamıştır. İfade edildiği üzere Sultan III. Murat İngiliz tüccarlarının serbest ticari haklarını genişletmiş, buna mukabil İngiliz tüccarları da Sultandan bir ahitname

⁸² Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. I, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 2017, s. 227.

⁸³ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2009, s. 48.

⁸⁴ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1)*, İstanbul 2009, s. 171.

almışlardır. Bu ahitname ile Kraliçe I. Elizabet' e başvuran tüccarlar⁸⁵ Kraliçe'nin onayı ve Krallığın da desteği ile "Turkey Company" veya daha bilinen adıyla The Levant Company' i kurmuşlardır⁸⁶. Bu şirket sayesinde Doğu Akdeniz'de yayılan İngiltere ticari kapasite ve gücünü arttırarak büyük kârlar elde etmiştir.

Böylece tahta geçtiği günden bu yana Doğu dünyası ile ticaret yapmanın yollarını arayan Kraliçe I. Elizabet, Osmanlı Devleti'nin desteğiyle Doğu Akdeniz'in anahtarını ele geçirmiştir. Öyle ki bu yıllarda İspanya'nın İngiltere'yi Akdeniz'de bozguna uğratma girişimi hayal kırıklığıyla sonuçlanmış, 1588 yılında bozguna uğrayan taraf İspanya olmuştur⁸⁷. Bu zafer İngiltere'yi güçlendirirken beklenenin aksine Osmanlı'nın aleyhine olmuştur. Nitekim İspanya'nın Akdeniz'deki zafiyetinin oluşturduğu boşlukta pek çok Avrupalı korsan Akdeniz'e doluşmaya başlamış ve Osmanlı Devleti yeni problemlerle baş başa kalmıştır.

Türk-İngiliz ilişkileri 1578-1590 yılları arasında yaşanan Osmanlı-İran Savaşları, 1593-1606 arasında gerçekleşen Osmanlı-Avusturya savaşları ve Akdeniz'de meydana gelen hadiselerle daha da pekişmiştir. Zira İran ve Avusturya'ya karşı gerçekleştirilen savaşlar sırasında İngiltere Osmanlı Devleti'ne gerekli olan barut, silah gibi askeri mühimmatları tedarik etmiştir⁸⁸. Esasen İngiltere'nin bu yardımı Osmanlı Devleti'nden aldığı kapitülasyonların karşılığında verilen sözün yerine getirilmesinden ibarettir.

Sömürgecilik yarışında önündeki engelleri tamamen kaldırmak isteyen İngiltere'nin Osmanlı ile başlattığı ticari faaliyetler iki ülke arasındaki diplomatik faaliyetlerin de gelişmesine neden olmuştur. Bu süreçte Sultan III. Murat ve Kraliçe I. Elizabet arasında ticari hususların yanı sıra İspanya, Hollanda, Portekiz gibi ülkelere karşı uygulanacak politikaları içeren yazışmalar gerçekleşmiştir.

16. yüzyılda ticari ve diplomatik faaliyetler ekseninde gelişen Türk-İngiliz ilişkileri, 19. yüzyılda İngiltere'nin politikalarında meydana gelen değişimler neticesinde hareketli bir sürece girmiştir. Söz konusu değişimin en önemli nedeni 19. yüzyılda Avrupalı devletler arasında Osmanlı Devleti üzerinde yaşanan emperyalist rekabettir. Nitekim jeo-stratejik konumuyla dikkat çeken Osmanlı Devleti 19. yüzyılda söz konusu devletlerin açık hedefi haline gelmiştir. Bu durum yukarıda da ifade ettiğimiz gibi üç

⁸⁵ M. S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol...*, s. 18.

⁸⁶ H.E. Avcı, "age.", s. 19.

⁸⁷ H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ...*, s. 48.

⁸⁸ S. J. Shaw, "age.", s. 227.

kıtada geniş toprakları bulunan Avrupa ve Asya'yı birbirine bağlayan önemli kara ve deniz bağlantılarına egemen olan⁸⁹ Osmanlı Devleti'ni parçalama sonrasında da paylaşım sorununu beraberinde getirmiştir.

Endüstri devriminin bir sonucu olarak emperyalist güçler arasında yaşanan kıyasıya rekabet, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde genel savaş oluşturacak noktaya ulaşmıştır⁹⁰. Osmanlı Devleti'nin paylaşımı konusunda hemfikir olan bu devletler, nasıl paylaşılacağı konusunda henüz bir uzlaşıya varamamıştı. Üstelik Rusya'nın genel Avrupa ahengini bozup, Osmanlı üzerindeki tahakkümünü arttırması ve bunun neticesinde meydana gelen Kırım Savaşı gibi faktörler büyük güçleri, Rus ilerleyişini durdurmak amacıyla Osmanlı Devleti'ni destekleme ve koruma politikasına yöneltmiştir.

Bu anlamda Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne destek vererek savaşı kazanmasını sağlayan İngiltere ve Fransa, savaş sonunda imzalanan Paris Barış Anlaşması'yla (1856) Osmanlı Devleti'nin Avrupalı Devletler topluluğuna girmesini ve toprak bütünlüğünün Avrupa'nın garantisi altına alınmasını temin etmiştir⁹¹. Böylece Batılı devletler sistemi içerisine dâhil olan Osmanlı Devleti'nin paylaşımı konusu mutabakat şartlarının oluşmasına kadar, bir süreliğine rafa kalkmıştır. Hasta adam olarak nitelendirilen bu devlet her ne kadar müşahede altına alınmış gibi görünse de, içeriden yıpratılmaya ve güçten düşürülmeye devam etmiştir.

Avrupalı devletlerarasında Osmanlı Devleti'nin üzerinden yürütülen nüfuz mücadelesi Paris Barış Anlaşması'yla dengeye oturtulsa da bu durum fazla uzun sürmemiştir. 1870'li yıllarda Almanya ve İtalya'nın birliğini tamamlaması güçler arasında yeni bir dengesizliğin oluşmasına neden olmuştur. Burada özellikle Almanya'nın yükselişi ve Avrupa toprakları dışında yayılma hedefi, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yeniden birleşip blok oluşturmalarına sebebiyet vermiştir. Böylece I. Dünya Savaşı'nda karşımıza çıkan üçlü İtilaf bloğunun temelleri bu yıllarda atılmıştır. Buna karşılık Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya ise karşı bir blok oluşturmuş ve büyük savaşa giden süreçte Avrupa iki merkezli kutba doğru yönelmiştir. 1907-1914 arasında

⁸⁹ Öke, "age.", s. 24-27.

⁹⁰ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Doğu Sorunu (Türkiye)*, (çev. Yurdakul Fincancı), Ankara 2008, s. 20.

⁹¹ F. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, İstanbul 2020, s. 260-262.

bu iki kutup keskin bir görüntüye kavuşmuş ve taraflar arasındaki ayrışma netlik kazanmıştır⁹².

Avrupa’da değişen güç dengesi arasında sıkışıp kalan Osmanlı Devleti ise çeşitli reformlarla devlet birliğini korumaya çalışsa da, yüzyılın sonuna yaklaştıkça Doğu Sorunu meselesinden kaynaklı krizler artış göstermiştir. Üçlü itilaf politikaları gereği, özellikle de Rusya’yı kendi saflarında bulundurma siyaseti çerçevesinde Osmanlı Devleti’ni koruma siyasetinden vazgeçen İngiltere, 1870’lerde baş gösteren Balkan bunalımını körüklemiştir.

Bunda İngiltere’nin iç siyasetinde meydana gelen gelişmelerin rolü de etkili olmuştur. Nitekim Türk ve İslâm karşıtlığıyla bilinen İngiltere başbakanlarından Gladstone politik rekabet halinde olduğu Muhafazakâr Parti Lideri Disraeli’nin aksine, Balkan halklarının Türk zulmünden kurtarılması gerektiği söylemini ortaya atmıştır. Bu anlamda adeta bir Haçlı Seferi kampanyası yürüten Gladstone kampanyasında başarılı da olmuştur.

Gladstone’un İngiltere’de 1870’lerde başlattığı Türk karşıtı kampanya Avrupa’ya yayılarak süreç içerisinde yerleşik hale gelmiş ve çerçevede yalnızca Hristiyan Balkan ulusları değil Ermeniler üzerinde de projeler üretilmiştir. Bu bağlamda Berlin Kongresi’nde İngiltere’nin çabalarıyla uluslararası bir mahiyet kazanan Ermeni meselesi, kısa süre içerisinde oluşturulan Ermeni terör örgütleri aracılığıyla körüklenmiştir. Türk-Ermeni ilişkileri kısmını aktarırken yer verdiğimiz terör odaklı komite ve cemiyetlerin yanı sıra, İngiltere’de de aynı amaca hizmet eden birçok Ermeni kuruluşu oluşturulmuştur.

Bahsi geçen İngiliz Ermeni kuruluşlarının teşekkülü 1895 Sason ve onu müteakiben Anadolu’da meydana gelen isyanlar ile 1895 Anadolu Islahat Projesi’nin ardından başlamıştır. Daha çok yardım kuruluşu görünümünde olan bu komiteler, Anadolu’daki Ermenileri, onların komite ve oluşumlarını finansal anlamda desteklemişlerdir. Örneğin 1895’te kurulan Armenian Relief Fund komitesi (Ermeni Yardımlaşma Fonu), İngiltere’de toplanan parayı bölgedeki İngiliz konsoloslu ve vekilleri aracılığıyla Anadolu’ya ulaştırmıştır. Yine aynı yıl İngiliz kadınları tarafından kurulan

⁹² Mehmet Öztürk, “Alman Siyasi Birliğine Giden Süreçte Prusya’nın, Zollverein’in ve Bismarck’ın Rolü”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 18/2, Ekim/October 2023, s. 404.

Womens Armenian Relief Fund komitesi (Kadınlar Ermeni Yardımlaşma Fonu) ise, Van'da meydana gelen olayların ardından buradaki Ermenilere giyecek dağıtmıştır.

1896 yılında kurulan Armenian Refugees Fund komitesi de (Ermeni Mültecileri Fonu) isyan ve ayaklanmalar sırasında ölen Ermenilerin eşlerinin Kıbrıs adasına yerleştirilmelerini sağlamıştır. Bir başka Kıbrıs bağlantılı komite olan Cyprus Relief Fund komitesi de (Kıbrıs Yardımlaşma Fonu) Kıbrıs'a gelen Ermeni çocuklarının İngiliz desteğinde eğitim almalarına aracılık etmiştir. Eastern and Collonical Association ise (Doğu ve Koloniler Derneği) Kıbrıs'a yerleştirilen Ermenilerin tarım alanında istihdam edilmeleri konusunda yardımcı olmuştur. Bu arada Berlin Kongresi sonrası Kıbrıs'ı önce ilhak, ardından da işgale eden İngiltere'nin Kıbrıs'ı Ermeniler için alternatif bir yer olarak kullandığını ifade etmek gereklidir. Nitekim komiteler arasında Kıbrıs'ta görülen yoğunlaşma bunu açıkça göstermektedir.

Bu komiteler haricinde 1896'da Londra'da Friend Armenian Relief Fund komitesi (Ermeni Dostları Yardım Fonu), Armenian Rescue Fund komitesi (Ermenileri Kurtarma Fonu), British Womens Tamprensi Association cemiyeti (İngiliz Kadınları Tamprensi Derneği) ve Friend of Armenia komitesi (Ermenistan'ın Dostları) dernekleri kurulmuş ve Ermeniler adına yardım faaliyetlerinde bulunmuşlardır. 1895-1896 yıllarında İngiltere'de yalnızca Londra'da değil, Cambridge ve Manchester gibi şehirlerde, bunun yanı sıra İskoçya, İrlanda ve Galler⁹³, de de Ermeni yardım fon ve komiteleri kurulmuştur.

Bu dikkat çekici oluşumlar, İngiltere'nin gerçekten de Ermeniler üzerinde bir misyon edindiğini ve bu bağlamda planlı bir politika yürüttüğünü gözler önüne sermektedir. Bu durumun farkında olan ve politik bir çıkmaza giren II. Abdülhamit ise içinde bulunduğu vaziyet ve baskıdan kurtulmak ümidiyle Anadolu Islahat Projesini kabul etmiş, hemen ardından sadaret makamına Sadrazam Sait Paşa yerine aslen Lefkoşalı olan ve İngilizlere olan yakınlığıyla bilinen Kâmil Paşa'yı getirmiştir (3 Ekim 1895)⁹⁴.

II. Abdülhamit, bu adımları atmış olsa da, artık İngiltere'nin Osmanlı Devleti için artık bir tehdit olduğunun farkındaydı, bu nedenle o süreçte Avrupa'nın büyük güçlerinden biri olan Almanya ile dostane ilişkiler içerisine girmiştir. Bu ilişkiler neticesinde Almanlara Bağdat Demiryolu projesini uygulama imtiyazını vermesi ise İngiltere'yi endişelendirmiştir. Zira dönemin koşullarında İngiltere'yi Hindistan'a götüren

⁹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususî Maruzat (BOA, Y.A.HUS), 391/5, (27 Eylül 1898).

⁹⁴ Y. H. Bayur, "age.", Cilt: I, Kısım: I, s. 92.

bağlantı yolu üzerinde rakip bir devletin varlığı ciddi bir tehlikeydi. Bu sebeple İngilizler bir taraftan bölgedeki Arapları kışkırtma siyasetine girişmiş, diğer taraftan da Ermenilerle ilgili faaliyetlerine hız vermiştir⁹⁵.

İngiltere'nin Ermeni politikalarına ara vermeden devam ettirdiğinin bilincinde olan Osmanlı Devleti ise, orada meydana yakından gelen gelişmeleri takip etmeye devam etmiştir. Örneğin 1898'de Cardiff'te Ermeniler yararına düzenlenen konferansı haber alan Osmanlı Devleti'nin Londra büyükelçisi durumu derhal Hariciye Nezaretine bildirmiştir. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa da büyükelçilikten gelen yazı ve raporu sadarete iletmıştır.

Rapora göre toplantı, 22 Eylül 1898'de Cardiff'te⁹⁶ Landaf Kilise'sindeki ayin açılışıyla başlamıştır. Bir din kurumunun çatısı altında gerçekleştirilmiş olması, İngiltere'nin Ermeniler konusundaki faaliyetlerini kilisenin etkin manevi gücünden de faydalanarak sürdürdüğünü göstermektedir. Kuşkusuz kilise bağı dindaşlık vurgusu üzerinden bir sempati oluşturmak, İngiliz kamuoyundan en geniş desteği almak maksadıyla örülmüştür. Nitekim açılış konuşmasını gerçekleştirilen Rahip Ruseldi de bunun altını çizmiş ve 1895'den beri Anadolu'da 30.000'den fazla Ermeni din kardeşlerinin öldürüldüğü iddiası üzerinden, onlara yardım yapılması yönünde bir çağrıda bulunmuştur. Kutsal amaçlara hizmet eden ve masum bir niyetle organize edilmiş gibi yansıtılan bu toplantıya yüksek oranda katılım sağlanmıştır. Ancak bu kalabalık organizasyonda Ermenilerden hiç kimsenin bulunmaması dikkat çekici bir ayrıntı olarak rapora eklenmiştir.

Bu toplantıya gelecekte Balkan Komitesi ve BAC'nin önde gelen üyelerinden biri olacak olan James Bryce'ın başkanlık etmiş olması çalışmamız açısından ayrı bir önem arz etmektedir. 22 Eylül'de başlayan toplantıya 23 Eylül'den itibaren başkanlık eden Bryce, toplantının amacının yalnızca Anadolu'da yardıma ihtiyacı olan Ermenilere bağış toplamak olduğunu ve kati surette siyasi bir anlamı olmadığını ifade etmiştir. Bu anlamda uluslararası bir çağrı yapan Bryce, Avrupa ülkeleri ve Amerika'dan büyük beklentileri olduğunu da sözlerine eklemiştir. Uluslararası arenaya seslenen Bryce' ın Ermeniler hakkında siyasi planlarının olmadığını, sadece insani hizmet kapsamında çalıştıklarını

⁹⁵ Y. H. Bayur, "age.", Cilt: I, Kısım: II, s. 251.

⁹⁶ Büyük Britanya'ya bağlı Galler bölgesinin başkenti olan Cardiff, Galler'in en önemli ticari merkezi olmasının yanı sıra Canterbury' den sonraki en büyük ikinci Anglikan Kilisesine sahip olma özelliğini de taşımaktadır. Bu anlamda İngiltere'nin söz konusu Ermeni organizasyonları içerisinde para ve dinin iki önemli faktör olduğu çıkarımına varılabilir.

dile getirmesi şüphesiz Ermeni sempatanlarını arttırmak adına olumsuz bir imaj sergilememe çabasından ileri gelmektedir.

Üç gün süren toplantıya Cardiff Belediye başkanı, İngiliz din adamlarından Dr. Rendell Harris, Galler şehirlerinden biri olan Newport'un Belediye başkanı ve Erzurum ve Diyarbakır bölgesinde misyonerlik yapmış olan Edward Millor gibi isimler katılmıştır. Bryce, toplantının sonunda katılım sağlayamayan Lady Frederik Cavendish⁹⁷, Osmanlı hükümeti karşıtlığıyla bilinen Rahip Gor ve Lady Summer gibi isimlerin mazeret mektuplarını okumuş, Lady Frederick Cavendish'in Ermeniler yararına yaptığı 30 sterlinlik bağışı adına da ayrıca teşekkür etmiştir⁹⁸. Toplantı James Bryce'ın, BAC öncesinde de Ermeni meselesiyle ilgilendiği ve bu bağlamda İngiliz devlet çıkarlarına hizmet ettiğini ifade etmesi bakımından oldukça anlamlıdır.

Kısacası kurulan Ermeni Dernekleri, siyasi oluşumları ve gerçekleştirilen toplantılar 1895-1896'dan başlamak üzere 1915'e kadar olan süreçte meydana gelen Ermeni olaylarının bir tesadüf olmadığını, tüm bunların ardında Avrupalı devletlerin özellikle de İngiltere'nin bulunduğunu göstermektedir. Bunun dışında misyonerlik faaliyetleri ve devlet görevlilerinin, üst düzey bürokratların veya nüfuzlu kimselerin gezi kisvesi altında yürüttüğü etkinlikler de Ermeni olaylarının tırmanmasına etki eden faktörlerden biri olmuştur. BAC üyeleri tarafından kaleme alınan *Travel and Politics in Armenia*⁹⁹ kitabı örneğinde olduğu gibi gezi tanımı altında kurulan temaslar, yürütülen icraatlar ve bu geziler sırasında elde edilen izlenimler üzerinden yazılan yazılar; gerek İngiltere gerekse de Avrupa ve Amerika gibi yerlerde yapılan Ermeni propagandasına hizmet etmiştir. Osmanlı Devleti her ne kadar durumun farkında olsa da Avrupalı devletler karşısında gidişatı engelleyebilecek güçten yoksun olması nedeniyle meseleyi tam manasıyla çözüme kavuşturamamıştır.

⁹⁷Köklü ve zengin bir aileye mensup olan Lady Frerick Cavendish aynı zamanda dönemin Westminster Dükü'nün ve İngiltere Başbakanlarından William Ewart Gladstone'un da akrabasıdır. Oldukça nüfuzlu bir isim olan Cavendish kadınların okutulması konusunda öncülük etmiş bir aktivist olarak da tanınmaktadır. Ancak Cavendish en çok Ermeni dernekleriyle olan ilişkileri ve bu derneklere sağladığı finansal destekle bilinmektedir. Özellikle BAC ve onun mali kaynaklarını idare etmek maksadıyla kurulmuş olan Lord Mayor's Fund'a yaptığı yardımlarla dikkat çekmiştir. "Lucy Cavendish", *Lucy Cavendish (née Lyttelton, 1841-1925)*, (25.04.2024).

⁹⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*, C. IV., s. 60-68.

⁹⁹ Noel Buxton and Harold Buxton, *Travel And Politics in Armenia*, Smith, Elder & Co., 15 Waterloo Place, London 1914. Bahsi geçen kitap ile ilgili değerlendirmeye, komitenin 1914 yılı faaliyetlerinin aktarıldığı kısımda detaylı olarak verilecektir.

Osmanlı Devleti'nin iç siyasetine rahatça müdahil olup, Ermeni terör örgütlerini destekleyen, hatta İngiltere merkezli Ermeni örgütlerinin de oluşumunu sağlayan İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni koruma politikasını terk ettiği net bir biçimde anlaşılmaktadır. Bu yalnızca Ermeni oluşum ve isyanlarını desteklemesi ve siyasi temaslardaki üsluptan değil, Avrupalı devletlerle imzaladığı anlaşmalardan da izlenmektedir. Nitekim İngiltere Nisan 1904'de Fransa ile Entente Cordiale (Samimi Anlaşma) isimli anlaşmayı imzalamıştır. Bu anlaşmada Fransa Mısır'ın tamamen İngiliz kontrolüne geçmesini, İngiltere'de Fas'ın Fransız iradesine bırakılmasını onaylayarak¹⁰⁰ karşılıklı mutabakata varılmıştır. Osmanlı Devleti'ni paylaşma teşebbüslerinin bir parçası olan bu anlaşma, temellerinin 1870'lerde atıldığını ifade ettiğimiz üçlü İtilaf bloğunun da pekişmesine katkı sağlamıştır.

Tüm sömürge bölgelerini garanti altına almak isteyen İngiltere, 1907 yılında Rusya ile anlaşmaya varmıştır. İran, Afganistan ve Tibet topraklarını söz konusu eden bu anlaşmaya göre; İran üç bölgeye ayrılarak Kuzey kısmı Rus hâkimiyetine, Hindistan'a yakın olan Güney İran kısmı İngiliz hâkimiyetine bırakılmış, orta kısımda ise tarafsız bir tampon bölge oluşturulmuştur. Böylece İngiltere üç yıl önce Fransa ile yaptığı anlaşma ile Orta Doğu ve Kuzey Afrika topraklarındaki durumunu netleştirmiş, şimdi ise Rusya'yı Hindistan tarafından olabildiğince uzaklaştırarak sömürge faaliyetleri bakımından çok değerli bulduğu Hindistan'ı tehidsiz bir bölge haline getirmiştir. Anlaşma sonrasında İngiliz-Rus ilişkilerindeki yakınlık artmış ve I. Dünya Savaşı'nın İtilaf bloğu kesin bir biçimde ortaya çıkmıştır¹⁰¹.

İngiltere-Rusya yakınlaşması yukarıda da yer verdiğimiz üzere İngiltere'nin Ermeni politikalarını bir süreliğine askıya almasına ve o zamana kadar üstlendiği hamilik rolününün Rusya'ya geçmesine şimdilik rıza göstermesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti üzerindeki projelerini ise, çıkarları doğrultusunda Orta Doğu yönlü olarak ilerletmiştir. I. Dünya Savaşı'nda karşı saflarda savaşan Türkler ve İngilizlerin arasındaki ilişki I. Dünya Savaşı ve Mondros Mütarekesi sonrasında gerçekleştirilen İngiliz işgalleri sürecinde gerilimli bir seyir izlemiştir. Ancak Anadolu'da başlayan Milli Mücadele'nin zaferle tamamlanması, Lozan Anlaşması ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması

¹⁰⁰ F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*, İstanbul 2018, s. 38.

¹⁰¹ F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî...*, s. 40.

gibi gelişmeler Türk-İngiliz ilişkilerinde Ermenilerin devre dışı kalması ve her iki devlet arasında barışın sağlanmasıyla sonuçlanmıştır.

D. İngiliz-Ermeni Münasebetleri

İngiliz-Ermeni ilişkilerinin ele alınacağı bu kısımda, söz konusu iki millet arasındaki ilişkilerin başlangıç safahası değerlendirilecektir. Zira Türk-İngiliz ilişkilerinin aktarıldığı kısım 1878 sonrası itibarıyla konumuz gereği Ermeni odaklı olarak işlenmiştir. Dolayısıyla burada anlatılanlar aynı zamanda İngiliz-Ermeni ilişkilerini de kapsamaktadır. O nedenle çalışmanın bu kısmında 1878 öncesi İngiliz-Ermeni ilişkileri üzerinde durulacaktır.

İngilizlerin Ermenilerle ilk münasebetlerinin Arap-İslâm Devleti'nin Avrupa'da yayılmaya başladığı 7. yüzyıla kadar uzandığı iddia edilmektedir. Bu süreçte Britanya adasına giden az sayıda Ermeni ve İngilizler arasında ticari ve dini ilişki gerçekleşmiştir. Ancak buraya giden Ermenilerin sayısının onlarla ifade edilebilecek kadar az olması, bu iki millet arasındaki temasın ciddi boyutlara ulaşmadığı sonucunu doğurmaktadır. İngilizlerle Ermenilerin bir sonraki karşılaşması ise Haçlı Seferleri'nde olmuştur. Haçlı Seferleri sırasında Kilikya civarında bulunan Ermenilerin Haçlı ordularına dâhil olmasıyla birlikte, İngilizler ve Ermeniler daha yakından tanışmışlardır.

İngilizlerin Ermenilerle temasına dair ilk resmi belge 1298 yılına aittir. Bu belgeye göre Kilikya Kralı Simbat, İngiltere Kralı I. Edward'dan Hristiyan düşmanları için yürüttüğü mücadelede yardım talep etmiştir. 1385 yılında ise Ermeni Kralı V. Leon Londra'ya giderek Memlük akınlarına karşı İngiltere'den destek istemiştir. 16. yüzyıla gelindiğinde de yine sayıca az olduğu bilinen bir grup Ermeni'nin İngiltere'ye gittiği kayıtlara geçmiştir. İngiltere'ye giden Ermeni sayısındaki artış 17. yüzyılda gezgin Ermeni tüccarlar sayesinde yaşanmıştır¹⁰². Bu tarihten itibaren İngiliz-Ermeni yaklaşması daha üst bir seviyeye taşınmıştır.

İngilizlerin Ermenilerle yaklaşmasındaki en önemli etkenlerden biri Ermenilerin sahip olduğu Orta Doğu ve Doğu Asya ticaret ağını kendi çıkar ağlarına arzusudur. Bunun yanı sıra hâkim olmak istedikleri sahada Hristiyan bir unsur olan Ermenilerin varlığı İngilizlerin sempatisi ve güveni için önemliydi. Dolayısıyla 17. yüzyılda İngiltere

¹⁰² Emel Demir Görür, *Ermeni Meselesinin İyüzü: İngiliz-Ermeni Cemiyeti*, Ankara 2022, s. 3-4.

Devleti'nde meydana gelen gelişmeler ve sonucunda üretilen politikalar çerçevesinde Ermeniler giderek önem kazanmıştır.

Bu anlamda 1688 oldukça önemli bir yıl olarak görülmektedir. Nitekim İngilizlerin “Görkemli” ya da “Kansız Devrim” olarak adlandırdığı devrim bu yıl gerçekleşmiştir. Tudor Hanedanlığından sonra iktidara gelen Stuart Hanedanından bazı kralların mutlak monarşi ve Katolikliğe meyletmeleri üzerine birleşen aristokrasi ve burjuvalar Hollanda'dan William de Orange'yi ülkelerine kral olarak getirmişlerdir¹⁰³. III. William ve Protestan eşi Mary yönetiminde meşruti monarşiye geçen İngiltere'de İngiliz bankasının kurulması da dâhil pek çok önemli ekonomik atılımlar gerçekleşmiştir.

İngilizlerin Hollanda ile olan yakınlaşması Hollanda'dan çok İngiltere'ye yaramıştır. Zaman içerisinde sömürgecilik yarışında, özellikle de Asya'da İngiltere'den önce büyük gelişme kaydeden Hollanda'nın kurduğu ticari ve mali ağ, İngiltere'nin ısrarlı ve gerektiğinde savaşı da içeren çabaları ile 18. yüzyıl sonlarına doğru artık İngiltere'nin ekonomik gelişiminde kullanılmaya başlamıştır. İngiltere'nin söz konusunu gelişiminde, Hollanda'nın Asya'nın çeşitli bölgelerinde yaklaşık bir yüzyıldır gerçekleştirdiği faaliyetlerin birikimi önemli bir etken olmuştur.

İngiliz-Ermeni işbirliği de yine 1688'de resmiyet kazanmıştır. 22 Haziran'da Yeni Culfa'da (İsfahan) Ermeni tüccarlarından Koca Phalanos Kalender ve Doğu Hindistan Kumpanyası yöneticilerinden Benjamin Bathurst ve onun yardımcısı Josiah Child, Lord Worcester, John Moore ve Gregour Boun arasında “Treaty of East India Company with the Armenian Nation” (Doğu Hindistan Şirketi ve Ermeni Milleti Anlaşması) imzalanmıştır¹⁰⁴. Böylece İngilizler Ermeni ticaret ağının ilk halkasını ele geçirmişlerdir.

Doğu Hindistan Şirketi ve Ermeni Milleti Anlaşması, İngilizlerin Asya'da yayılmasına önemli katkılar sağlamıştır. İngilizler bu tarihten itibaren Güney Asya şeridi boyunca sahil kentlerinde Ermeni İngiliz ticari acente ve kolonilerini kurmuşlardır¹⁰⁵. İngilizler bu bölgede koloni ağına sahip olabilmek için eskiden beri bölgede var olan Hollanda ile çetin savaflara girişmiş, nitekim Hollanda'nın gücünü kırarak Hindistan

¹⁰³ J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, (çev. Fethi Aytuna), İstanbul 2010, s. 355.

¹⁰⁴ H.E. Avcı, “age.”, s. 70.

¹⁰⁵ Halil Ersin Avcı, “İngiltere'nin Asya Politikalarında Ermeniler (1878-1923)”, *Türk-Ermeni Külliyyatı: Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devler*, C. X, Ankara, s. 183.

üzerinde nüfuz kurmayı başarmıştır¹⁰⁶. Böylece İngilizler bir önceki yüzyılda Ön Asya ve Akdeniz’den çıktıkları yolu, Asya’nın Doğusuna kadar ilerletmişlerdir.

İngilizler Ermenilerle yalnızca ticari bağ kurmamıştır. Gelişen ticari yakınlıktan sonra eğitim ve din konularında da Ermenileri kendi eksenine çekmişlerdir. Üstelik bunu yalnızca Ermenilerin ikamet ettiği topraklarda değil, ticaret yaptığı alanlarda da etkin kılınmışlardır. Nitekim 17. yüzyılda hem Yeni Culfa’da hem de Lehistan’da Ermeni tüccarlarının girişim ve destekleriyle okullar açılmış, buralarda Ermeni entelektüelleri yetiştirilmiştir. Yine 18. yüzyıl sonunda Kalküta’da ilk Ermeni okulu açılmıştır. Eğitim ile ilgili bu teşebbüsleri 19. yüzyılın başında açılan Ermeni Hayırsever Akademisi izlemiştir. Burada yetişen birçok Ermeni, eğitimlerine devam etmek üzere İngiltere ve Amerika’ya yollanmış ve sıkı bir Protestan olarak yetiştirilmiştir.

İngiliz etkisiyle donanan Ermeniler yalnızca din, ticaret ve eğitimle değil yayıncılık faaliyetleriyle de ilgilenmişlerdir. Ermeni matbuatı hakkında ayrı bir parantez açmak gereklidir. Zira bu alanı en az ticaret kadar önemsemiş ve yoğun bir biçimde kullanmışlardır. Nitekim Ermeni matbuat hareketleri aydın Ermeni sınıfının doğmasında ve Osmanlı’daki ayrılıkçı yapının oluşmasında en az yukarıda bahsi geçen faaliyetler kadar etkili olmuştur. Ermenilerin bu konudaki ilk göze çarpan icraatlarından biri 1771’de Eçmiyadzindeki Katagikosluk matbaasını açmalarıdır. Ermenistan’da bulunan bu matbaa İngiliz Hindistan’ında faaliyet gösteren Ermeni tüccarların sponsorluğunda açılmıştır.

Bunu takiben İngiliz Hindistan’ında matbaacılık faaliyetleri hızla gelişmiştir. Bu konuda Hindistan’ın Madras bölgesinde yaşayan Ermeni tüccar Shahamir Shahamirian ve oğulları öncülük etmişlerdir. Shahamirianlar dil, coğrafya, hukuk, sosyoloji gibi sosyal bilimler alanlarında yayınlar yapmışlardır. Bunlar arasında Karabağlı Movses Baghramian’a ait olan “Nor Tetrak vor ge Kochi Hordorak” (Teşvik Adlı Yeni Kitapçık) başlıklı çalışma oldukça ses getirmiştir. 1772’de basılan kitapta Ermeni gençleri uyanışa ve Müslümanların zulmünden kurtulmaya davet edilmiştir. Ermeniler arasında çok talep gören ve hızla yayılan bu kitap yalnızca Hindistan’da değil Ermenilerin yaşadığı tüm bölgelerde dağıtılmıştır.

Shahamirianlar bu çalışmalarından sonra kendilerinin yazdığını iddia ettikleri Vorogait Parats (Şeref Kapanı) adlı kitabı yayınlamışlardır. Bağımsız bir Ermenistan’ı

¹⁰⁶ Bekir Sıtkı Baykal, *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi*, C. II, (1. Kitap), Ankara 1988, s. 146.

konu edinen bu kitapta, kurulacak olan devlet için ordu, hukuk ve ekonomi gibi konularda modellemeler yapılmıştır¹⁰⁷. Şeref Kapanı öyle geniş bir yankı uyandırmıştır ki günümüzde dahi pek çok Ermeni tarafından ilk Ermeni yasası olarak kabul edilmektedir.

Kitap basımının yanı sıra gazetecilikle de ilgilenen Ermeniler yine Madras'ta 1794'de Azdarar (Muhbir) isimli bir gazete çıkarmışlardır. Harutiun Shamovian tarafından çıkarılan bu gazete ilk Ermenice gazete olmanın yanı sıra, Hindistan'da İngilizce dışında bir dilde basılan ilk gazete özelliğini de taşımaktadır. Azdarar'da gündelik gelişmelere ek olarak Ermeniler ve tasarlanan bağımsız Ermenistan devletiyle ilgili yazılar da yer almıştır¹⁰⁸. Esasen bu süreçte basılan kitap ve gazetelerin içeriklerinde yer alan bağımsız Ermenistan vurgusu Osmanlı topraklarına yaklaşmakta olan tehlikenin de habercisi olmuştur.

İngiltere'nin Ermenilerle 16. yüzyılda başlayan ticari ilişkisi, 18. yüzyıla gelindiğinde içinde din, eğitim, yayıncılık, diplomasi gibi birden fazla ögeyi barındıran geniş bir sarmal halini almıştır. Bunda İngiltere'nin 18. yüzyıl sonlarında (1776) ABD'deki 13 eyaletinin İngiliz sömürgesi olmaktan çıkıp, bağımsızlık kazanmasının önemli derecede etkisi olmuştur. Bu nedenle İngiltere diğer bölgelerdeki sömürgelerine daha sıkı sarılmış ve Avrupalı rakipleriyle olan sömürge yarışında elinin altında güvenilir bir ortak bulundurma isteğinde hareketle Ermenileri bir seçenek olarak değerlendirmiştir. Üstelik aynı dine mensup olmaları ve İngiltere topraklarına uzak olan Orta Doğu ve Asya gibi yerlerde kendisinin yerine işlerle ilgilenebilecek bir vasi görevi görmeleri Ermenileri İngiltere için cezbedici müttefik haline getirmiştir.

¹⁰⁷ Halil Ersin Avcı, *Türk-İngiliz İlişkilerinde Ermeni Faktörü*, (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2010, s. 148-149.

¹⁰⁸ H.E. Avcı, "agm.", s. 192.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZ ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN KURULUŞU VE ÖRGÜTSEL YAPISI

1.1. İngiliz Ermenistan Komitesi'nin Selefi: Balkan Komitesi

1913-1924 yılları arasında faaliyet gösteren BAC, 1903 yılında kurulan ve 1913'e kadar aktif olan Balkan Komitesi üyelerince teşkil edilmiştir. Bu nedenle BAC'nin teşkilat yapısını ve amaçlarını anlamak bakımından Balkan Komitesi'ne çalışmamızın sınırlarını aşmayacak şekilde değinmek yerinde olacaktır. Çoğunluğunu İngiliz Liberallerinin oluşturduğu Balkan Komitesi'nin fikri temelleri komitenin ideolojik babası olarak görüp, saygı duyduğu William Ewart Gladstone'a kadar dayanmaktadır. Nitekim komite üyelerinin pekçoğu Gladstone'un yetiştirdiği isimlerdir. Dolayısıyla Gladstone ve onun görüşlerinin etkisi BAC'ye kadar uzanmaktadır. Birbirinin devamı olan bu iki komite üzerinde iz bırakan Gladstone'un yaşamı hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Balkan Komitesi'nin faaliyetlerine geçmek faydalı olacaktır.

İngiltere'de dört kez başbakanlık görevini yürütmüş olan William Ewart Gladstone 1809'da İskoç asıllı zengin bir tüccar ailenin oğlu olarak Liverpool kentinde dünyaya gelmiş, Eton Koleji ve Oxford Christ Collage gibi seçkin okullarda eğitim almıştır. Özellikle Yunan ve Roma tarihine olan ilgisi ve fikir kulüplerinde sergilediği başarılı belagat yeteneğiyle akranları arasında ön plana çıkmıştır. Gladstone'un karakterinin şekillenmesinde aldığı eğitimlerin yanı sıra Evanjelik Hristiyanlık öğretilerine sıkıca bağlı olan annesinin büyük etkisi olmuştur. Bu anlamda Eton ve Oxford'da Hristiyanlık üzerine çalışmalar yapmış, Avrupa'da Hristiyanlığın önemli durak noktalarından biri sayılan İtalya'ya seyahatler gerçekleştirmiştir¹⁰⁹.

Babası John Gladstone 1818 yılında Avam Kamarasına seçilerek Baron ünvanı almış ve parlamentoda Muhafazakâr Parti üyeliği görevini icra etmiştir. Babasının bu vazifesi nedeniyle siyasetle daha yakından tanışmış olan Gladstone, 1832 yılında Nottinghamshire'a bağlı Newark bölgesinden Muhafazakâr Parti adayı olarak girdiği seçimleri kazanarak siyasete atılmıştır. Siyasi kariyeri erken yaşta başlayan Gladstone, Sir Robert Peel tarafından 1834'de Maliye Bakan Yardımcılığı, yine aynı yıl içerisinde Koloniler Bakan Yardımcılığı görevlerine atanmıştır. 1835'de hükümetin düşmesiyle birlikte görevi sonlanmış, 1837'de yeniden Newark

¹⁰⁹ Ayfer Özçelik, "Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Kırılmaya Yol Açan Bir Metin: W.E. Gladstone'un 'Bulagarian Horros and Question Of The East' Adlı Kitapçığında Türkler", *Dr. Nevzat Gündoğ'a Vefa (Tarih, Kültür ve Sanat Yazıları)*, (ed. Yusuf Kılıç ve Ercan Haytoğlu), Denizli 2021, s. 476.

bölgesinden Avam Kamarası'na seçilmiştir. 1841'de ise Ticaret Bakanı olarak atanmış ve böylelikle ilk kabine görevini almıştır.

1846'da içinde bulunduğu muhafazakâr kanatla arasında iktisadi konularda ayrışma yaşayan Gladstone, ideolojik olarak liberalizme yönelmeye başlamıştır. Bu yol ayrımı siyasetteki en büyük rakibi Disraeli'nin sivrilerek Muhafazakâr Parti liderliğine yükselmesinin yolunu açmıştır. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 1853-1856 Kırım Savaşı sürecinde ise Hazine Bakanlığı görevini yürütmüştür. Gladstone İngiltere'nin bu savaşta Osmanlı Devleti'ne destek vermesine karşı çıkmıştır. Ancak hükümeti 1854' te Rusya'ya Savaş açmıştır¹¹⁰.

1858'de Yedi Adalar Yüksek Komiserliğine atanan Gladstone, 1859'da Lord Palmerston Hükümeti'nin Maliye Bakanlığı görevine getirilmiştir. Bu tarihten itibaren liberal kanattaki yerini sağlamlaştırmış, Palmerston'un ölümünün ardından da 1866 yılında Liberal Parti lideri olmuştur¹¹¹.

1868'de ise İngiltere'de yeni bir seçim yapılmış ve Gladstone'un rakibi Muhafazakâr Parti lideri Disraeli yeni kurulan hükümetin başbakanı olmuştur. Hükümetin kurulmasıyla birlikte muhafazakâr kanat tarafından bir reform projesi sunulmuş ancak, söz konusu projenin kabul görülmemesi nedeniyle Başbakan Disraeli görevden çekilmek zorunda kalmıştır. Kraliçe tarafından hükümeti kurma görevi Gladstone'a verilmiştir. Böylece Başbakanlık kariyeri başlayan Gladstone, 1868-1874, 1880-1885, 1886 (6 ay) ve 1892-1894 yılları arasında İngiltere'de toplam dört kez başbakanlık görevini yürütmüş ve 1898'de yaşamını yitirmiştir¹¹².

Başbakanlık görevleri boyunca Türk ve İslâm karşıtı bir tavır geliştiren Gladstone'un bu yöneliminde, gençlik yıllarında gerçekleştirdiği Helenistik dönem çalışmaları ve bağlı olduğu Evanjelizm öğretilerinin izleri bulunmaktadır. Nitekim bu izler Osmanlı Devleti üzerinde uyguladığı politikalarda hayli etkili olmuştur. Bu anlamda ilk olarak, 1876 yılında baş gösteren Bulgar isyanı sırasında Türk karşıtı konuşma ve yazıları dikkat çekmektedir. *The Bulgarian Horrors and the Question of the East* (Bulgar Korkusu ve Doğu Sorunu) ve onu desteklemek adına yazdığı *Lessons in Massacre* (Katliam Dersleri), *The Conduct of the Turkish Government in and about Bulgaria* (Türk Hükümeti'nin Bulgaristan'daki ve Bulgaristan

¹¹⁰ Meral Balcı, "İngiliz Başbakan Gladstone'un Osmanlı Karşıtı Siyasetinin İngiliz Dış Politikasına Yansıması", *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler'de Akademik Araştırmalar-1*, 2018, s. 356-358.

¹¹¹ Angus Hawkins, *British Party Politics 1852-1856*, London 1998, s. 109-111.

¹¹² Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, İstanbul 2018, s. 17.

Hakkındaki Davranışları) adlı kitapçıklarda sunduğu gerçek dışı bilgilerle Avrupa'daki Türk algısını olumsuz yönde etkilemiş ve Türk karşıtı bir kamuoyunun yaygınlaşmasında etkili bir rol oynamıştır.

Yazılarında İslâmı dinini benimsemiş olan Türkleri vahşi, katliamcı ve barbar olarak niteleyen Gladstone, Türklerin yasalarla değil, zor yoluyla hâkimiyet yürüttüklerini, tabiyetindeki ırklara özellikle de Hristiyan unsurlara katliamlar uyguladıklarını iddia etmiştir. Hâlihazırda varolan İmparatorluk yapılarının çökmek üzere olduğunu da ifade eden Gladstone, bu ortamda Türkleri Avrupa'dan atmak için gerekli fırsatın doğduğu görüşünü öne sürmüştür¹¹³.

Türkleri Avrupa'dan atma fikrine propaganda kampanyaları ve basın aracılığıyla güç sağlayan Gladstone, bu bağlamda entelektüel isimler ve yazar çevrelerinden de destek almayı ihmâl etmemiştir. Nitekim onun yürüttüğü Türk karşıtı kampanya Charles Darwin, Oscar Wilde, Victor Hugo, Giuseppe Gairbaldi, Dostoyevski ve Tolstoy gibi pek çok meşhur isim tarafından desteklenmiştir¹¹⁴.

Görüşlerini Avam Kamarası'nın gündemine de taşıyan Gladstone burada gerçekleştirdiği Türk aleyhtarı konuşmalarını, Osmanlı'yı koruma siyasetine itirazı bulunmayan rakibi Disraeli'ye karşı politik bir argüman olarak kullanmıştır. Böylece onun iç siyasette taraf toplamak için kullandığı Türk karşıtlığı görüşü, süreç içerisinde İngiltere'nin yerleşik politikası haline gelmiştir.

Gladstone Türk karşıtlığı kampanyasını yalnızca Bugarlar üzerinden değil, Ermeniler üzerinden de yürütmüştür. Bu kapsamda özellikle ikinci başbakanlık dönemi konuya ilişkin faaliyetlerinin başlangıcını temsil etmiştir. Nitekim 1878'de imzalanan Berlin Anlaşması onun için iyi bir gerekçe olmuştur. Zira 1880'de göreve gelir gelmez Goschen'i İstanbul'a büyükelçi olarak atamış ve Goschen diğer Avrupa ülkelerinin İstanbul büyükelçileriyle beraber II. Abdülhamit'e Berlin Anlaşması'ndaki yükümlülüklerini yerine getirmesi hususlarını içeren bir nota vermiştir.

Yine onun iktidar sürecinde Ermenilerin bağımsızlıklarını elde etmeleri gerektiği yönünde yapılan yayınlar artmıştır. Örneğin İstanbul'da basılan Levat Herald Gazetesi'nde 1880'den itibaren bu konuya ağırlık veren yazılar üretilmiştir. Ermeniler ise Gladstone'un

¹¹³ A. Özçelik, "Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde...", s. 480-486.

¹¹⁴ M. Balci, "agm.", s. 365.

iktidara gelişiyle cesaretlenerek propagandalarına hız vermiştir. Örneğın 1880’de Kayseri, Yozgat ve Sivas bölgelerinde dolaşarak Ermenileri bağımsızlık için kışkırtan Papaz Karabet adında bir şahıs tesipt edilmiş ve Osmanlı Devleti tarafından takibe alınmıştır ¹¹⁵.

Bunların haricinde daha önce isimlerine yer verdiğımız İngiltere merkezli Ermeni komite ve oluşumları da yine Gladstone’un başbakanlık döneminde teşekköl edilmiştir. Bu komitelerin terörize olmaları için gerekli desteğı veren Gladstone’un kendisi de Ermeni isyanlarının kontrol merkezi olarak çalışan Anglo-Armenian Society (İngiliz Ermeni Derneğı)’nin de himayecisi olmuş ve dernek onun fahri liderliğinde faaliyetlerini yürütmüřtür¹¹⁶. Ermenilerin Gladstone’un dördüncü başbakanlık dönemine tekaböl eden 1894’de I. Sasun İřyanını¹¹⁷ gerçekleştirmeleri bu açıdan manidardır.

Kısacası Türk ve İşlâm karşıtlığını Avrupa’da yeniden popüler hale getiren ve Türklerin Avrupa’dan tamamen gönderilmeleri gerektiğı görüşünü şiddetle savunan Gladstone, Türk topraklarında yaşayan Bulgarlar, Ermeniler gibi Hristiyan ırkları çoğı zaman din gerektiğinde de Avrupalılık adı altında; manevi, kimliksel veya aidiyet duyguları ile din ve Avrupalılık maneviyatı üzerinden kışkırtarak Osmanlı Devleti aleyhine hareket etmelerini sağılamıştır.

Yukarıda ifade edilen kışkırtma ve teşviklerle Ermenileri terörize etmeyi başaran Gladstone 1898’de ölmüştür. Ancak onun Liberal Parti bünyesinde kalıcı hale getirdiğı Türk ve İşlâm karşıtlı radikal politikaları fikri takipçileri tarafından sürdürölmüştür. Uygarlığın Avrupa Hristiyanlarına has bir değeri olduğı görüşünde olan Gladstone, tamamen Hristiyan göröntölü bir Avrupa idealinden hareketle Balkanlar’daki Türk varlığına son vermek istemiş ve akabinde Ermenilere el atmıştır. Nitekim onun bu politikası dönemin İngiltere’inde kabul görerek sürekli hale getirilmiştir. Meselenin diğeri bir boyutu da Rusya’nın dünyanın en stratejik bölgelerine yayılıp, İngiliz Emperyalizmine rakip olması konusudur. Ajıtasyon kampanyaları ile Balkanların İngiltere lehine kazanılması, burada Panslavizmi yerleştirmeye çalışan Ortodoks Rusya’nın etkisinin kırılması anlamında da önem arz etmekteydi. Dolayısıyla Rusya’nın emperyal hedeflerini de göz önünde bulunduran İngiltere, hem bölgeden Türklerin tahliyesinde başat rol oynayarak Balkanlarda kendine müzahir devletler yaratmak, hem de Rus etkisini kırmak gibi çifte sonuçlar yaratacak bir strateji yürütmüştür.

¹¹⁵ T. N. Karaca, “age.”, s. 241-243.

¹¹⁶ H.E. Avcı, “age.”, s. 121-124.

¹¹⁷ C. Küçük, “age.”, s. 109-111.

İşte bu motivasyondan hareketle İngiliz liberallerinden müteşekkil emperyalist bir grup, Balkan politikalarını bir organizasyon çatısı altında yürütme kararı almıştır. Bu bağlamda harekete geçen ve Gladstone ekolünden gelme milletvekili ve aydınlar inisiyatif olarak Temmuz 1903'de Londra'da Balkan Komitesi'ni kurmuşlardır¹¹⁸.

Balkan Komitesi Balkan topraklarında yaşanan koşullarının iyileştirilmesi, buradaki halkın korunması ve bölgede İngiliz devletinin çıkarlarını gözetip, savunmak amacıyla kurulmuştur. Bir sivil toplum kuruluşu görünümü veren bu komite İngiliz devleti ve İngiliz istihbaratı tarafından da desteklenmiştir¹¹⁹. Noel Buxton'ın fikir babası ve kardeşi Charles Buxton'la birlikte en aktif üyelerinden biri olduğu bu komiteinin başkanı Gladstone'un yanında yetişen İngiliz liberal partili milletvekili James Bryce'tir. Aynı zamanda Gladstone'un himayesi altına aldığını belirttiğimiz Anglo-Armenian Society'nin de kurucusu olan Bryce, dışişlerinde uzman ve tanınan bir isimdi. Özellikle Fransa ve İtalya'da var olan Balkan yanlısı çevrelerle de bağlantıları bulunmaktaydı. Ayrıca Buxton ailesiyle eskiye dayanan dostluğu ve kilise ile yakın bir ilişkiye sahipti. Tüm bu özellikleri nedeniyle Bryce'in komitenin temsilci yüzü olarak tercih edilmiş olması elbette tesadüf değildir.

Buxton kardeşler ve Bryce dışında komitede asker ve diplomat Aubrey Herbert, İngiliz tarihçi ve milletvekili George Gooch, sanatçı ve antropolog Edit Durham, gazeteci James Bouchier ve milletvekili Francis Seymour Nicholson gibi isimler öne çıkmıştır. Komite içerisinde politika, sanat, basın, kilise ve asker çevrelerinden üst düzey nitelikli isimler yer almakla birlikte, en fazla üye sayısı politikacılara aittir. Nitekim 1906 tarihli listeye göre komitede elli beşi Libarel Parti, altısı İşçi Partisi ve üçü Muhafazakâr Partiden olmak üzere toplamda altmış dört milletvekili yer almıştır. Canterbury Başpiskoposu, Hereford, Lincoln, Worcester ve Oxford Piskoposları gibi komitenin kilise ile güçlü ilişkileri olduğunu gösteren isimlerin varlığı ise komiteye ilişkin dikkat çekici diğer unsurlardandır¹²⁰.

Balkan Komitesi'nin en önemli icraatlarını halka açık olarak düzenlediği yardım ve yaşanan gelişmeleri duyuru içerikli toplantılar teşkil etmiştir. Bu anlamda komite kuruluşunun hemen ardından Eylül ayında Londra'da St. James Hall'da bir toplantı organize etmiştir. Bu toplantıda İngiltere'nin Makedonya konusunda Rusya'dan daha aktif bir rol oynaması ve

¹¹⁸ Eğit Serindağ, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Balkan Komitesinin Rolü*, (basılmamış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 2020, s. 18.

¹¹⁹ Nurullah Nehir ve Hüseyin Bulut, "Balkanlardan Van'a Buxton Kardeşler ve Balkan Komitesi", *Kaskas Üniversitesi Sosya Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 27, Bahar 2021, s. 260.

¹²⁰ A. Özçelik, "İngiltere'nin Emperyal Hedeflerinin...", s. 442-444.

bölgedeki söz konusu Rus ilerleyişinin durdurulması yönünde kararlar alınmıştır. Toplantılar kadar iyi bir propaganda aracı olan basın ve yayıncılıktan da istifade eden komite teşekkülünün hemen ardından bir beyanname yayınlayarak komitenin amaçlarını İngilizler başta olmak üzere tüm Avrupa kamuoylarına duyurmuşlardır. Söz konusu beyannamede komitenin amaçlarını içerin kısım şöyledir¹²¹:

1- *Türk egemenliğindeki Makedonya’da uygulanacak düzenlemeleri güvence altına alan 1878 Berlin Anlaşması’nda Büyük Britanya’nın üstlendiği büyük sorumlulukların bilgisinde kamuoyunu bilinçlendirmek.*

2- *Toplantılar düzenleyerek ve ülkenin durumuna göre doğru haberleri yayınlayarak kamuoyunun dikkatini çekmek.*

3- *Basın, parlamento ve Dışişleri Bakanlığı ile doğrudan iletişim yoluyla, Makedonya meselesine dair İngiliz görüşünün esnek olmayan bir tutum şeklinde uygulanması gerektiğini Majestelerinin Hükümetinin göz önünde bulundurmasını sağlamak.*

4- *Fransa, İtalya, Almanya, ABD, Rusya ve Avusturya’da Makedonya reformu için gerekli hareketi iş birliği içinde yürütmelerini sağlamak amacıyla mümkün olduğu ölçüde ortak hedef ve eylemleri güvenceye almak.*

5- *Bu ülkedeki tüm Balkan Devletlerinin çıkarlarını geliştirmek, bölgeye seyahatleri teşvik etmek, tarih, gümrük ve kurumlarına dair ortak bir çalışma yapmak. Komite, bu devletlerin kendi ulusal yaşamlarını ve kurumlarını yabancı müdahaleden arınmış bir şekilde geliştirmelerine izin verilebileceğini ummaktadır.*

6- *Sultan’ın elindeki yönetim yetkisinin Avrupalı yetkililere devredilmesi sağlanmadıkça yazılı metinlerin bir değerinin olmadığını, bu ülkenin (Osmanlı Devleti) sağlam bir şekilde cezalandırılması gerektiğini göz önünde tutmak. Üstelik reformların çok hızlı bir şekilde gerçekleştirilmemesi halinde Makedonya’da kan döküleceği ve anarşi ortaya çıkacağı bunun da bir Avrupa savaşına yol açabileceği düşüncesiyle kesinlikle kararlı bir çabayla önlem almak için bütün barışseverler bunun birer parçası olmalıdır.”*

Osmanlı Devleti’ni parçalamaya yönelik olduğu aşikâr olan bu hedefler, propaganda odaklı bir komitenin teşekkülünün ilanı niteliğini taşımaktadır. Bu beyannameye sıkıca riayet

¹²¹ Hikmet Öksüz, “İngiltere’nin Kourdurmuş Olduğu “Balkan Komitesi” ve Faaliyetleri”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Kongreye Sunulan Bildiriler C. III, Ankara 2018, s. 657.

eden komite, gerçekten de tüm kritik dönemlerde toplantılar düzenlemiş ve basınla arasındaki kuvvetli bağı her zaman sürdürmüştür. Komite üyeleri özellikle *The Times*, *The Daily Mail*, *The Daily Telegraph* gazetelerine¹²² verdikleri demeçlerle Makedonya Sorunu, Arnavutluk İsyanı ve Balkan Savaşları sürecinde kamuoyunun dikkatini çekerek meselelerin canlı tutulmasını sağlamışlardır.

Komitenin önemli üyeleri Balkan ülkerine düzenledikleri seyahatlerle de Balkanlardaki çözümlerin hızlanmasını temin etmişlerdir. Örneğin Aubrey Herbert, Yeni Pazar, Üsküp, Arnavutluk, Karadağ ve Avlonya gibi pekçok noktaya giderek temaslar kurmuştur¹²³. Bilhassa Arnavutlarla yakın ilişkiler kuran Herbert'e üç kez Arnavutluk krallığı dahi teklif edilmiştir¹²⁴.

Makedonya ise komitenin gezi ve temaslarında merkezi durak noktası olmuştur. Bunun nedenini komite üyelerinden Charles Roden Buxton, bunun nedenini; "*Faaliyetler için esas saha olarak Makedonya seçilmişti. Orada Avrupa ile irtibata geçmek diğer herhangi bir yerden daha kolaydı*"¹²⁵ sözleriyle açıklamıştır.

Herbert gibi Balkan gezilerine çıkan Buxton kardeşler de bu hususta aktif faaliyetler yürütmüşlerdir. Özellikle 1907 yılında komitenin girişimleriyle Londra'da Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan hükümetleriyle ortaklaşa düzenlenen Balkan Sergisi'nde Buxton kardeşler etkin rol üstlenmiştir. Bu sergiden birkaç ay önce Balkanları gezen Buxton kardeşler sergide verilecek olan mesajların içeriği adına çalışmışlardır. Sergide Balkan haklarının sanatı, kültürü, sanayisi ve el sanatları tanıtılmıştır. Masum niyetlerle tertib edilmiş gibi görünen bu organizasyon ile komite esasen İngiliz halkına, Balkan milletlerinin Hristiyan yönü, zengin folklorik kültürü ve doğasına ait güzellikleri tanıtarak Balkan halklarına yönelik sempati oluşturmayı ve bu yolla kamuoyu baskısı yaratmayı hedeflemiştir¹²⁶.

Nitekim kuruluşunun hemen sonrasında açıkladığı beyannamede komite, Sultan'ın yetkilerinin elinden alınmasına vurgu yaparak, bunun Avrupalılar tarafından sağlanması gerektiğinin altını çizmiştir. Ancak 1908 yılında Türkiye'de yaşanan gelişmeler komitenin bu taktiklerini kısa sürelide olsa değiştirmesine neden olmuştur. Daha önce değindiğimiz üzere bu

¹²² Burak Hergüner, "Jön Türk Hareketi ve İngiliz Basını: Balkan Komitesi ve İngiliz Dış Siyasetinin Değişimi Üzerine Bir Analiz", *Sosyal Bilimler de Seçme Alan Araştırmaları: Teori, Uygulama ve Politika*, (ed. Bedriye Tunçsiper), Bursa 2022, s. 50.

¹²³ Aubrey Herbert, *Ben Kendim Osmanlı Ülkesine Son Seyahatler*, (ter. Yılmaz Tezkan), Ankara 1999, s. 150-209.

¹²⁴ A. Özçelik, "İngiltere'nin Emperyal Hedeflerinin...", s. 444.

¹²⁵ Mehmet Hasan Bulut, *İngiliz Derviş: Yeni Türkiye'nin Doğuşu ve Aubrey Herbert*, İstanbul 2018, s. 158.

¹²⁶ A. Özçelik, "İngiltere'nin Emperyal Hedeflerinin...", s. 448.

yılda Jön Türkler ihtilal gerçekleştirerek Anayasa'nın yeniden yürürlüğe girmesini sağlamışlardır. Tüm bunları yakından takip eden komite, Osmanı Devleti'ndeki gelişmeleri ihtiyatlı da olsa sevinçle karşılamıştır. Zira Sultan'ın yetkileri Avrupalılar tarafından olmasa bile bir başka güç tarafından kısıtlanmış oluyordu.

Bu nedenle İttihatçılarla iyi ilişkiler kurma politikası güden komite üyeleri II. Meşrutiyet'in ilanını müteakiben İttihatçıların lideri Enver Bey'e tefraf çekerek İttihatçılar ve Bulgarlar arasında bir işbirliği teklif etmişlerdir. Enver Bey'in olumlu yanıtı ve onları Sadarete davet etmesi üzerine, Buxton kardeşlerin başkanlığını ettiği komite üyelerinden müteşekkil bir heyet Sultan II. Abdülhamit'i ziyaret etmişlerdir.

Charles Buxton görüşmeye ve II. Abdülhamit'e ilişkin gözlemlerini şu cümlelerle ifade etmiştir¹²⁷: *“Bu davet ani ve biraz ürkütücüydü. Yıllarca iktidarına saldırdığımız bu adamdı, cinayetleri onu İmparator Commodus'un ve Romagnalı Borgiaların modern rakibi yapmıştı. Fakat bir anlık refleks, ilk nefret hissini yendi. Güçlerinin zirvesindeyken Genç Türklerin yeni meşruti devletin hükümdarı olarak kalmasını uygun buldıkları da bu adamdı. Bu meşruti devleti şereflelendirmek için gelmiştik, eğer bu devleti selamlayacaksak elbette açık ve resmi şekilde selamlayacaktık. Tüm yanlış anlaşılımların önüne geçmek için bizimle beraber dört İttihat ve Terakki Komite mensubunun bize eşlik etmesi şartını koştuk.”* II. Abdülhamit'in komitenin ziyaretinden memnuniyet duyduğunu ifade eden Charles Buxton, Sultan'ın İttihat ve Terakki siyasetini takip edeceği ve İngiltere ile olan dostluk münasebetini geliştirme umudunu taşıdığı sözlerini beyan ettiğini aktarmıştır.

İttihatçılarla komite arasında yakınlaşmanın hâsıl olduğu bu süreçte Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmeye hazırlanırken, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da Bosna Hersek'i topraklarına katmayı hedeflemiştir. Rus etkisinden çekinen Noel Buxton Bulgaristan'ın komitenin uygun gördüğü zamandan önce bağımsızlık ilan etmesini tehlikeli bulduğunu komitesine ifade ederek, İttihatçılarla daha da yakın ilişkiler kurmayı önermiştir. Rusya ve Avusturya-Macaristan tehlikesine karşı politikalarını değiştirmek durumunda kalan komite seçimleri bahane ederek Kasım 1908'de yeniden İstanbul'a gelmiştir. Burada Kâmil Paşa, Talat ve Enver Beylerle görüşmüş ve Balkanlar konusunu müzakere etmişlerdir.

Ancak komitenin ard arda gelen bu ziyaretleri gerek İngiltere'yi, gerekse İngiltere tarafından korunduklarını düşünen Bulgar ve Arnavutları rahatsız etmiştir. Tüm tepkilere

¹²⁷ M.H. Bulut, “age.”, s. 174.

rağmen uzun vadeli hedeflerini düşünen komite İttihatçılarla olan münasebetini bir süre daha sürdürmüş, bu konuda İngiliz hükümetini de ikna etmiştir. Öyleki komite üyeleri 31 Mart Vakası ve Adana Olayları sürecinde İttihatçıların tarafında olduğunu ifade eden beyanatlar vermişlerdir. Komite için esas önem arz eden husus, II. Abdülhamit'in uzun yıllardır süregelen ve büyük Avrupalı devletlerin sonlandırılması konusunda hemfikir olduğu otoriter rejiminin etkisini kırmaktır. Bu nedenle, ona karşı olan İttihatçıların gücünü arttırdığı bir süreçte onlara Avrupa'nın özellikle de İngiltere'nin desteğini hissettirmek komitenin önem verdiği stratejilerinden biri olarak öne çıkmıştır. Nitekim bu stratejinin bir sonucu olarak 31 Mart Vakası'nın hemen ardından Talat Paşa ve beraberindeki heyet İngiltere Kralı VIII. Edward tarafından kabul edilmiştir¹²⁸. Söz konusu görüşmenin organizasyonu ise tahmin edilebileceği üzere Balkan Komitesi tarafından gerçekleştirilmiştir.

İttihatçılar ve İngiltere arasında süren temaslarda önemli bir aracı rolü üstlenen Balkan Komitesi'nin bu konudaki teşebbüsleri 1910 yılında da devam etmiştir. Komite, Mart ayında Londra'ya gelen İttihat ve Terakki'nin önemli liderlerinden Berlin Askeri Ataşesi Enver Bey'i, bir akşam yemeğinde ağırlamıştır. Bu davetten memnuniyet duyan Enver Bey, yemek sırasında yaptığı konuşmada askeri amaçla gerçekleştirdiğini ifade ettiği Londra ziyaretinde kendilerine destek veren insanlarla karşılaşmanın mutluluğunu yaşadığını dile getirmiştir¹²⁹. Zira bu yemekte Enver Bey; İçişleri Bakanı Winston Churchill, Dışişleri Bakanı Edward Grey ve Genel Kurmay Başkanı Ian Hamilton ile de tanışmıştır¹³⁰. İngiliz hükümetinin en seçkin isimleriyle bir arada olup, desteklerini almak iktidar olma yolunda ilerleyen Enver Bey nezdindeki İttihatçılar için kuşkusuz çok önemli bir motivasyon faktörü olmuştur.

İttihatçılar ve Balkan Komitesi arasında süren karşılıklı çıkar ilişkisinin getirdiği ılımlı atmosfer sırasında, İttihatçılar hükümet içerisindeki iktidarı ele geçirmiş ve yönetici parti konumuna erişmiştir. Ancak bu dönemde büyük mali problemler başgöstermiş, İttihatçılar memur maaşlarını dahi ödemekte güçlük çekmeye başlamışlardır. Krizi dışarıdan borç alarak aşabilme çaresini düşünen İttihatçı yönetim, bu amaçla Maliye Nazırı Cavit Bey'i pazarlık etmek üzere Paris'e, Hakkı Paşa'yı ise Londra'ya göndermiştir.

Her iki heyet de borçlanma konusunda başarılı olamamış, daha doğrusu İngiltere ve Fransa hükümetleri tarafından başarılı olmaları engellenmiştir. Bu iki ülke birlikte Osmanlı

¹²⁸ H. Öksüz, "agm.", s. 667.

¹²⁹ Erol Akcan, "Enver Paşa'nın Londra Ziyareti (1910)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 67, Güz 2020, s. 29-30.

¹³⁰ A. Özçelik, "İngiltere'nin Emperyal Hedeflerinin...", s. 454.

Devleti'nin içinde bulunduğu mali sıkıntının bilincinde olarak, heyetleri oyalamak suretiyle süreci uzatmak, böylece krizin daha da derinleşmesini sağlamak stratejisi izlemişlerdir. Cavit Bey İngiltere'ye yeniden gittiye de müspet bir netice alınamamıştır. İki ülke tarafından ret cevabı alan İttihatçılar için gerekli olan yardım elini Fransa ve İngiltere 'nin Avrupa'daki en güçlü rakibi olan Almanya uzatmıştır. Nitekim Alman Hükümeti Deutsch Bank yetkilileri aracılığıyla İttihatçılara özel koşul ve sınırlamaları olmayan bir borç verebileceklerini ifade etmiştir. Nitekim 7 Kasım 1910'da taraflar arasında mutabakat sağlanmış ve Osmanlı Devleti ve Almanya arasında 11 milyonluk borç anlaşması imzalanmıştır¹³¹.

İngiltere ve Fransa'ya karşı borç meselesinde Almanya'nın olumlu tavrı, İttihatçıları hiç arzu etmedikleri halde II. Abdülhamit'in politikalarına dönmeye itmiş, Avrupa'daki rekabet doğrultusunda Osmanlı ile yakınlaşan Almanya ve İttihatçılar arasında bir dostluk gelişmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından oluşan İngiliz-Osmanlı bahar iklimi ise kısa sürmüş, gerek İttihatçıların Avrupa, özellikle de İngiltere ve Fransa'dan bekledikleri desteği bulamamaları, gerekse Balkan Savaşları nedeniyle yeniden çıkmaza girmiştir. Balkanların kaybindan sonra çıkar yol olarak artan bir tempoda Türkçü politikalar bemimsenmeye başlamıştır.

İngiliz dışişleri ile uyumlu olarak Türklerle ilgili politikalarını yeniden değiştiren Balkan Komitesi, Balkan Savaşları arefesinde Türk karşıtı faaliyetlerine tekrar ağırlık vermiştir. Bu bağlamda Şubat 1911'de Sofya'ya seyahate çıkan Noel ve Harold Buxton kardeşler burada Bulgar demokrat kabinesi ve muhaliflerle görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Buxton kardeşler temasları sırasında Jön Türkleri eleştirerek Makedonya Hristiyanlarını Türklere karşı birleştirme çağrısında bulunmuşlardır¹³².

1912'de ise Balkan Komitesi Türk dostluk söylemlerini tamamen terk etmiş, komite üyelerinden Noel Buxton Türklere olan inancını yitirdiğini açıklamıştır. Bu kesin kopuşun ardında Bulgar ve Sırp Hükümetlerinin Osmanlı devleti aleyhinde birleşmesi, I. Dünya Savaşı'na doğru gidilen süreçte Rusya'nın İngiltere'nin yanına çekilmesi, artık müttefik olan Rusya öncülüğünde birleştirilmesi planlanan Balkan Devletlerinin bir araya getirilmesi ve bu yolla rakip devletler olan Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın bölgeden uzaklaştırılarak Pan-Germen politikalarının engellenmesi gibi nedenler yatmaktadır¹³³.

¹³¹ Polat Tunçer, *İttihatçı Cavit Bey*, İstanbul 2010, s. 96-97.

¹³² Mustafa Malhut ve Bilgin Çelik, "20. Yüzyılın Başında İngiltere'nin Balkan Politikası ve Balkan İttifakının Oluşumundaki Rolü", *Türk-İngiliz İlişkileri Dergisi*, 3/1, Ocak 2022, s. 19-20.

¹³³ M. Malhut ve B. Çelik, "agm.", s. 21-23.

1912’de Osmanlı’nın Makedonya’da reform gerçekleştirmesi için baskı kuran komite konuyla ilgili somut adımlar da atmış, Noel Buxton ve Arthur G. Symonds Osmanlı Devleti’ne ıslahat programı sunmuşlardır¹³⁴. Ancak 1911’de Trablusgarp’ta savaşıran Osmanlı Devleti’nin gücü iyice zayıflamıştır. 1912 Ekim’inde ise Karadağ, Bulgaristan ve Sırbistan Osmanlı Devleti’ne karşı savaş açmışlardır. Gücü tükenen Osmanlı Devleti aynı anda Balkan Devletleri ile de savaşmak durumunda kalmış, tüm bunların arasında ıslahat gerçekleştirecek kudreti bulamamıştır.

Bu durum kuşkusuz Türklerin Balkanlar’dan gönderilmesi adına kurulmuş olan Balkan Komitesi’ni memmun etmiştir. Savaş başlar başlamaz bölgeye hareket eden komitenin simge isimleri Noel ve Harold Buxton kardeşler tüm savaşı cepheden izlemişlerdir. Bulgar orduları Çatalca’ya girdiğinde Noel Buxton komitenin amaçlarını en iyi şekilde yansıtan şu cümleleri kurmuştur¹³⁵: “*Nihayet Avrupa’daki Türklerin sonu gelmiş ve barışçıl köylülere yaptığı barbarlıkların öcü alınmış, Avrupa onlardan kurtulmuştur*”.

Noel Buxton’un ifade ettiği gibi Balkan Savaşları sonunda Balkanlardaki Türk hâkimiyeti tamamen son bulmuş ve komitenin hedeflediği gibi Türkler Avrupa’nın dışına itilmiştir. İdeallerini başarıyla yerine getiren komitenin sıradaki hedefi ise Osmanlı Devleti’nin bir diğer Hristiyan unsuru olan Ermeniler olmuştur. Osmanlı Devleti’ni parçalama projesinin bir uzantısı olarak kullanılan Balkan milletlerinden sonra, aynı amaç ve kadroyla yola devam eden Balkan Komitesi İngiliz Ermenistan Komitesine dönüşerek ilgisini Ermenilere yöneltmiştir. Nitekim Balkan Savaşlarının hemen ardından 1913’de İngiliz Ermenistan Komitesi’nin teşekkülü sağlanmıştır.

1.1.1. 29 Kasım 1912 Tarihli Memorandum ve Balkan Komitesi’nin Ermenilere Yönelmesi

Balkan Komitesi’nin BAC’ye dönüşümüyle birlikte İngiltere’nin Ermeni politikalarında hayli etkin bir rol üstelendiğini ifade etmiştik. Ancak Balkan Komitesi’nden BAC’ ye olan dönüşüm elbette keskin bir çizgiyle ayrılmamıştır. Aradaki geçiş sürecinde komite Ermeni meselesine yönelmiş, organizasyon ve faaliyetlerini bu doğrultuda ilerletmiştir. Örneğin BAC’ nin teşekkülünden bir yıl önce Balkan Komitesi bir toplantı düzenlemiş ve Ermenistan’ın geleceği hakkında bir memorandum hazırlayarak Sir Edward Grey’e bunu bir rapor halinde sunmuştur. 29 Kasım 1912 tarihli ve Balkan Komitesi Sekreteri Arthur G.

¹³⁴ N. Nehir ve H. Bulut, “agm.”, s. 263.

¹³⁵ A. Özçelik, “İngiltere’nin Emperyal Hedeflerinin...”, s. 457.

Symonds imzalı bu rapor, komitenin Ermeni meselesine yaklaşımı hususunda önemli işaretler barındırmaktadır. Raporun ek bölümünde yer alan söz konusu memorandum şöyledir¹³⁶:

“Avrupa’daki Türk İmparatorluğuna bağlı Hristiyan nüfus özgürlüklerinin sevincini yaşarken, Ermenistan’daki kardeşleri de kendilerine tayin edilen kadere dair kasvetli beklentilerle doludur. Avrupa’dan sürülen Türkler, Küçük Asya’ya akın edecek ve Makedonlar, Sırlar ve Rumlar üzerindeki yönetimin dizginlerini bırakmak zorunda kalan bu eller, Ermeniler üzerindeki hâkimiyetini sıkılaştıracaktır. Tanrı’nın hala ellerinde bıraktığı çaresiz ve talihsiz Hristiyanlardan intikam alma eğiliminde olacaklar. Geçmişte de hep böyleydi. Önlenmediği müddetçe şimdi ve yakın gelecekte de bu şekilde olacaktır. Bu durumu engellemek büyük güçlerin, özellikle de Büyük Britanya’nın görevidir.

Berlin Anlaşması’nın 61. maddesinde Bâb-ı Âlî Ermenilerin yaşadığı illerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reform ve iyileştirme ve reformları geciktirmeksizin yapmayı, Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin güvenliklerini garanti altına almayı taahhüt etmiştir. Ve bu amaçla atılan adımları düzenli olarak bunların uygulamasını denetleyecek olan Büyük Güçlere haber etme sözü vermiştir. Verilen bu sözler şimdiye kadar pervasız bir şekilde unutulmuş, reformlar yok sayılmış ve yerel ihtiyaçlar göz ardı edilmiştir. Büyük güçler sözü verilen reform uygulamasını denetleyemediler, çünkü ortada bir reform yoktu.

Büyük Britanya Hükümeti’nin ilk başta 61. maddeye uyulması yönünde bir niyet taşıdığı Lord Salisbury’nin 1878’deki ve yine 1880’deki, Bâb-ı Âlî’nin hükümleri yerine getirmesi için çağrıda bulunduğu yazışmalarda kanıtlanmıştır. Bâb-ı Âlî’nin başlıca hatası merkezileşmeyi sürdürme ilkesindeki ısrarı idi.

1881’de Büyük Britanya’nın 61. madde hükümlerinin uygulanması için Bâb-ı Âlî’ye baskı uyguladığı bir başka girişimin ardından Ermenilerin durumu daha da kötüye gitmiştir. 1894’de Büyük Britanya Büyük Güçleri harekete geçirmek için bir başka çaba gösterdi ve 1895’de Bâb-ı Âlî’ye bir muhtıra ve reform projesi sunuldu. Ancak Sultan bunu reddetmekle kalmadı, aynı zamanda Konstantinapolis sokaklarında binlerce Ermeni’nin katledilmesine izin vererek hiçbir zaman birlik içerisinde olmadıklarını çok iyi bildiği Büyük Güçleri de küçümsediğini gösterdi. Bunu Trabzon, Sivas, Harput, Bitlis, Zeytun ve Maraş’taki katliamlar izledi. Konsolos yardımcısı Fitzmaurice, bu katliamları Osmanlı Hükümeti’nin istediğini eğer öyle olmasaydı bunların gerçekleşmeyeceğini beyan etti. Kadına yönelik tecavüzlerin etkili bir

¹³⁶ The Natioanl Archives Foreign Office, (TNA., FO), 424/233, (29 November 1912). “Balkan Committee to Sir Edward Grey: Memorandum on the Future of Armenia”.

yok etme yöntemi olarak benimsendiği ve organize bir öfke sistemi ile donatılmış bu katliamlar, 1896'da Konstantinapolis te gerçekleştirilen bir başka katliam, ardından Sivas, Harput ve Ermenistan'ın diğer yerlerinde meydana gelen bu katliamlar Lord Salisbury'yi Büyük Güçleri hizaya sokmak için son bir çabaya sevk etti. Ve Bay Gladstone'un Liverpool'da Büyük Britanya'nın Bâb-ı Âlî ile diplomatik ilişkiyi kesmesi gerektiğini ilan ettiği son büyük halka açık konuşmasını hatırlattı.

Yaşananlar Ermenistan'ın otuz dört yıldır çektiği sefaletin sorumluluğunu korkunç derecede arttırmaktadır. Büyük Britanya Berlin Kongresi'ne katılmayı kabul edip Bâb-ı Âlî ile akit yaptığı gün, tüm yükümlülükleri Avrupa uyumunun bir üyesi olarak değil, bireysel olarak üstlenmiştir. Sultan, Büyük Britanya'nın, Rusya'nın Asya'daki saldırganlığına karşı koymada Büyük Britanya'nın Türkiye'ye yardım etme vaadi karşılığında gerekli reformları Türk Hükümetine uygulatma sözü verdi. Bu topraklardaki Hristiyanların ve Bâb-ı Âlî'nin korunmasını sağlamak ve İngiltere'nin taahhütlerini yerine getirmek için gerekli düzenlemeleri yapabilmesini sağlamak amacıyla, Majesteleri, Kıbrıs Adası'nın İngiltere tarafından işgal edilmesi ve yönetilmesi için görevlendirilmesine razı oldu. Büyük Britanya'ya Bâb-ı Âlî'yi vaat edilen reformları gerçekleştirmeye zorlama konusunda ayrı bir hak ve ona özel sorumluluk yükleyen Fransız Hükümeti, M. Waddigton'un bir yazısında şunu itiraf etti: 'İngiltere Osmanlı'ya müdahale etme hakkını elde etti, bundan böyle Asya'nın Osmanlı etki alanına giren tüm topraklarının yönetiminde aktif olarak görev alacaktır'. Bu hakkı kullandığını kim söyleyebilir?

Önerebileceğimiz çözüm nedir? Basit: 1864 kanunuyla Lübnan'da kurulan hükümet sisteminin Ermenistan'a uygulanması gerektiği. Bu kanuna göre vali, Sultan tarafından atanır, ancak bu Büyük Güçlerin Konstantinapolis'teki elçileriyle varılacak anlaşma sonrasında gerçekleştirilebilir. Vali beş yıllığına atanır ve bu süre içerisinde elçilerin izni olmadan padişah tarafından görevden alınamaz. Kendisine bir idari konsey yardım eder. Bu idari konsey farklı ırk ve dinler arasında önem sırasına göre bölünmüş on iki üye, yerel sulh yargıçları olarak görev yapan köy ileri gelenleri tarafından oluşur. Eğer bu uygulanabilirse İngiltere'nin kazancı büyük olacaktır. Çünkü Ermenistan çalışkan köylüleri, başarılı tüccarları ve verimli topraklarıyla zengin bir pazardır.

Biz Ermenistan'ın-Ermenilerin kendisini de istemiyoruz. Mutlak bağımsızlığını ya da Türk İmparatorluğu'ndan ayrılmasını da istemiyoruz. Coğrafi ve etnolojik açıdan Asya'daki ülkeler var olduğu sürece Ermenistan Türkiye'nin bir parçası olarak kalmalıdır. Onların Rusya

tarafından imha edildiğini görmekten derin üzüntü duymaktayız. İyi bir yönetim altında Türk topraklarının müreffeh ve mutlu bir parçası olabileceğine inanıyoruz. Ancak mevcut durumda onu görmezden gelemeyiz ve yalnız bırakamayız. Çünkü uygarlık uğruna savunmasına bu kadar derinden bağlı olan, Hristiyanlık uğruna bu kadar çok şehit veren, erkeğine barbarca işkence yapılan, kadınına tecavüz edilen, çocukları katledilen Ermenistan'ın kaderinin tam gerektiği şekilde dikkate alınmasını talep ediyoruz.

Balkan Komitesi'nin henüz BAC' ye dönüşümü sağlanmadan önce Ermenilere ilişkin hazırladığı bu memorandum oldukça önemlidir. Nitekim 25 Nisan 1913'de Avam Kamarası'nda gerçekleştirilen toplantı ve Temmuz 1913'de BAC tarafından yayınlanan *Armenia: It's People Sufferings & Demands*¹³⁷ adlı kuruluşunu ifade eden kitapçıktan önce komitenin Ermeni meselesiyle ilgili toplu anlamda görüş sunduğu ilk resmi belge niteliğindedir. Bu anlamda komitenin Ermenilerle alakalı yaklaşımını görmek ve gelecekte atacağı adımlara ilişkin ipuçlarını çözmek açısından kıymetlidir.

Bu memorandumdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere; komite özellikle Hristiyanlık vurgusu üzerinden Ermenilere sahip çıkmaktadır. Bununla beraber, Ermeniler konusunda Berlin Anlaşması'nı tarihi bir dayanak olarak gösterdiği ve buradaki hükümlerin uygulanmaması hususunda Türk hükümeti kadar büyük güçleri de kabahatli bulduğu görülmektedir. Bu konuda İngiltere'ye özel bir sorumluk yükleyen komite, bu devletin yaptırım gücünü daha etkili kullanmasını beklemektedir. Ayrıca İngiltere'nin müttefiki Rusya'ya karşı kullandığı ifadeler, Asya Türkiye'sinde ve Ermeniler üzerinde hâkim bir Rusya istemediğinin de göstergesi mahiyetindedir.

Memorandumun en ilgi çekici kısmı şüphesiz komitenin Ermeniler için Lübnan'daki modele benzer bir yönetim tasarısı fikrini ortaya attığı bölümdür. O tarihlerde henüz bağımsız bir Ermenistan için erken olduğu görüşünü taşıdığı anlaşılan komite, bu anlamda onlar adına özerk olarak nitelenebilecek bir idare tarzını arzuladığını vurgulamaktadır. Uzun bir süre bu fikri savunacak olan komitenin görüşleri, I. Dünya Savaşı ve sonrasında gelişen olaylar neticesinde değişkenlik göstermiştir.

Sonuç olarak bu memorandum, Balkanlardan sonra Ermenilere de el atarak Osmanlı Devleti'ni parçalamayı hedefleyen İngiltere'nin BAC ismini alacak olan komite aracılığıyla

¹³⁷ The British Armenia Committee, *Armenia: Its People, Sufferings & Demands*, London 1913. Kitapçıkla ilgili detaylı analize bir sonraki kısımda yer verilecektir.

çalışmalara başladığının habercisidir. Nitekim bundan kısa bir süre sonra BAC'nin teşekkülü sağlanmış ve söz konusu memorandumdaki hususların hayata geçirilmesi için faaliyetler yürütülmüştür.

1.1.1.1. Komitenin Kuruluşu, Amacı ve Faaliyet Alanları

Giriş kısmında aktardığımız üzere 19. yüzyılda Avrupa'da Fransa'nın öncülük ettiği milliyetçilik akımının etkisi kısa sürede geniş bir alana yayılmış, kozmopolit bir devlet olarak Osmanlı İmparatorluğu da bundan en çok zarar gören ülkelerden olmuştur. Nitekim İmparatorluk içerisindeki ilk ulusal ayaklanma ve kopuşlar Balkanlarda yaşanmıştır. Ayaklanmaların arka planında kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu'nu önce zayıflatma, ardından da parçalama gibi emperyalist emelleri olan İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük Avrupalı devletlerin gayretleri önem arz etmektedir. Balkan Komitesi ve faaliyetleri bu konuda aydınlatıcı bir örnektir. İşte BAC de bu mirasın üzerine kurulmuş ve Balkan Komitesi'nin ardılı olarak aynı ilkeleri referans almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu açısından Balkan Savaşları'nın hezimetle sonuçlanması ve Balkanlardaki toprakların İmparatorluk bünyesinden kopuşuyla birlikte Balkan Komitesi de misyonunu tamamlamıştır. Bu bakımdan komite üyeleri ve dolayısıyla İngiltere, ilgisini yeniden Ermenilere çevirmiştir. Bulgarların ayrılık serüvenini örnek alan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun aldığı mağlubiyetten cesaretlenen Ermeniler, İngilizlerin de desteğiyle 1913'den itibaren ayrılıkçı faaliyetlerini daha da arttırmışlardır. İşte tam bu yıl BAC'nin teşekkülü gerçekleşmiş ve İngiltere artık tamamen Ermenilere odaklandığını kanıtlamıştır.

Kuruluş yılı birçok kaynakta 1913 yılı olarak gösterilen BAC'nin teşekkül tarihi hakkında net bir bilgi olmamakla beraber, bu konuda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Örneğin Londra Sefiri Tevfik Paşa, Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa'ya gönderdiği resmi yazıda komitenin 25 Nisan 1913'de Avam Kamarası'nın bir salonunda gerçekleştirilen toplantı sırasında oluşturulduğunu yazmıştır¹³⁸. Tevfik Paşa'nın iletisini referans olarak gösteren Osmanlı Devleti bürokratlarından Münir Süreyya Bey de *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)* adlı kitabında komitenin bu tarihte kurulduğunu ifade etmiştir¹³⁹.

¹³⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım (BOA. HR.SYS.), 1866-6/15, (19 Mayıs 1913).

¹³⁹ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Ankara 2001, s. 894-895.

Ermeni tarihçi Akaby Nassibian ise *Britain and the Armenian Question 1915-1923* başlıklı kitabında BAC'nin 29 Kasım 1912 ile 30 Ocak 1913 tarihleri arasında kurulduğunu yazmıştır¹⁴⁰. Nassibian'la aynı görüşü paylaşan Tarihçi Salahi Sonyel *The Great War and The Great Tragedy of Anatolia (Turks And Armenians In The Maelstrom Of Major Powers)* isimli kitabında komitenin teşekkülünün 29 Kasım 1912 – 30 Ocak 1913 arasında tamamlandığını aktarmıştır¹⁴¹. Nassibian'a atıfta bulunan Furkan Sakallı da *İngiliz Ermenistan Komitesi'nin Faaliyetleri (1913-1923)* başlıklı yüksek lisans tezinde komitenin 29 Kasım 1912 - 30 Ocak 1913 sürecinde kurulduğunu belirtmiştir¹⁴². Amerikalı Tarihçi Justin McCarthy ise, net bir gün ve ay bilgisi vermemekle birlikte komitenin 1912 yılında oluşturulduğunu ifade etmiştir¹⁴³.

Tüm bu bilgiler ışığında bizim kanaatimizce komitenin kuruluş çalışmaları 29 Kasım 1912 tarihli memorandum ile başlamış, resmi olarak ortaya çıkıp Ermenilere yönelik faaliyetlerini açıktan yürütmesi ise Tevfik Paşa'nın ifade ettiği 25 Nisan 1913 tarihli konferans sonrasında gerçekleşmiştir. Nitekim Temmuz 1913'de komite tarafından basılan ve komitenin bir nevi kuruluş metni olan *Armenia: It's People Sufferings & Demands* da komitenin görünürdeki icraatlarına 1913'de başladığının kanıtıdır. Sonuç olarak kuruluş tarihinden daha önemli ve kesin olan şey, BAC'nin Balkan Komitesi'nin devamı olduğudur. Nitekim yukarıda bahsini ettiğimiz Londra Sefiri Tevfik Paşa'nın Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa'ya gönderdiği yazı bunu destekler niteliktedir. Tevfik Paşa bu iletisinde; Ermeni Komitesi adıyla son zamanlarda yeniden faaliyete geçen eski Balkan Komitesi üyelerinin, 25 Nisan'da Avam Kamarası'nın bir salonunda Ermeni meselesiyle ilgili bir konferans gerçekleştirdiklerini, durumu İngiliz Dışişleri Bakanı'na iletliğini, ancak bakanın resmi olarak konuyla ilgili olmadıkları dolayısıyla karışmadıkları şeklinde bir cevap verdiğini belirterek Sait Halim Paşa'ya yeni bir Makedonya vakasının yaşanmaması için bu konuda dikkatli olunması gerektiği ikazında bulunmuştur. Tevfik Paşa'nın ifadelerine göre, Avam Kamarası'nda toplanan komite üyelerince açıklanan BAC'nin kuruluş amacı şudur:

“Bu konferansa katılanlar mensup oldukları ülkelerde düzenli teşkilatı olan komitelerin devamı için çalışmayı, Ermeni sorunu hakkında kamuoyunu aydınlatıp yol

¹⁴⁰ Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, New York 1984, s. 46-47.

¹⁴¹ Salahi Sonyel, *The Great War and The Great Tragedy of Anatolia...*, s. 140.

¹⁴² *İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Faaliyetleri (1913-1923)*, (basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2023, s. 24.

¹⁴³ J. McCarthy, “age. ”, s. 251.

gösterme görevini aralıksız sürdürmeyi, gerek halkın çıkarlarına ilişkin ıslahat yapılması ve gerek Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması için gereken yetkiyi bağlı bulundukları hükümetler üzerinde kullanmaktan çekinmemeyi ve komite üyelerini birbirleriyle devamlı ilişki de bulundurmayı taahhüt ederler”.

Özetle komite, Ermeniler lehine kamuoyu oluşturup bunu tüm dünyaya yaymak, Türkler üzerinde ıslahat kisvesi altında baskı kurmak ve bu yolda gerekirse kendi hükümetlerinde de muhalif bir organ gibi çalışmak maksadıyla kurulduğunu beyan etmiştir.

Konferansta komite tarafından açıklanan amacın ardından kararlar kısmına geçilmiştir. Buna göre alınan kararlar şu şekildedir¹⁴⁴:

“1- Ermenilerin hedef oldukları kötü muameleler Avrupa'nın dikkatini ve merhametini çekecek düzeydedir. Berlin Anlaşması'nın hükümlerine ve 1895 tarihinde Osmanlı hükümetince temelde kabul ve ilan edilen ıslahat layihasına rağmen Ermenilerin durumları düzelmemiş olduğundan Ermeni sorununun bütün büyük devletler tarafından incelenmesinin gerekli olduğu ortadadır.

2- Balkan Savaşı'nın ardından çözümlenecek genel konular arasında Ermeni sorununun da kesin olarak halli için büyük devletlere başvurulmalıdır.

3- Bu konferans Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde bulunan komiteleri adına aşağıdaki programı teklif eder:

a) Büyük devletlerin de uygun göreceği, bir Avrupalı fevkalade komiserin padişah tarafından atanması.

b) Büyük devletlerin bakanlarının da dâhil olmaları koşuluyla sürekli bir teftiş ve kontrol komisyonunun kurulması.

c) Üyelerinin yarısı Ermeni yarısı Müslüman olmak üzere bir vilâyet seçim genel meclisi kurulması.

d) Mahalli polis ve jandarma teşkilatının kurulması

e) Mali ıslahat ve mahalli mahkemelerin oluşturulması.

¹⁴⁴ BOA. HR.SYS. 1866-6/15, (19 Mayıs 1913); Münir Süreyya Bey, “age.”, s. 80.

f) Mağdur ve zarar gören çiftçilere tazminat verilmesi için idari tedbirler alınması.

g) Doğu Anadolu halkı ile bedevi aşiretlerin kontrolü için önlemler alınması.

4- Bu teklif Osmanlı Devletinin bütünlüğünü gözetmekten ve çok gerekli olan ıslahat talebinden başka bir şey içermez.

5- Bu layihanın Ermenilerin yaşadığı vilâyetlerde can ve mal emniyeti sağlayacağı, ancak bundan bütün Osmanlı tebaası yararlanacağı için layiha gerek büyük devletler gerekse Osmanlı hükümetince kabule layıktır. Özellikle güzel bir yönetim ile huzur ve asayiş sonucu çoğalacak olan gelirler sayesinde Osmanlı hükümetinin mali ve ticari gücü kat kat artacaktır.

6- Rumeliden dalga dalga gelmekte olan göçmenlerin çokluğu ve Balkan Savaşı'na katılan Osmanlı askerlerinin dönüşünden dolayı Ermenilerin yaşadıkları vilâyetlerin uğrayacağı tehlike derhal büyük devletlerin dikkatine sunulmalıdır.

7- Bu kararların suretleri Paris'te toplanacak uluslararası maliye komisyonuna ve büyük devletlerin dışişleri bakanlarına gönderilecektir.”

Konferansta alınan kararlarda esasen 1878'den beri Osmanlı Devleti'ne karşı uygulanmak istenen emperyalist hedeflerin yansımaları izlenmektedir. Komitenin karar metninde bir klasik olarak Ermenilerin güvenliklerinin tehlikede olduğu, tüm Avrupa'nın bu soruna el atması gerektiği ve söz konusu bölgede mutlaka yabancı denetiminin gerekliliği vurgusu yapılmıştır. Bu kararlara bakınca 1878'den geriye gidip Tanzimat ve Islahat Fermanlarının gerekçelerini ve hatta Avrupa'nın 19. yüzyıl başında ortaya attığı 'Doğu Sorunu' meselesini hatırlamamak mümkün değildir. Nitekim alınan kararlarda söz konusu gelişmelerde ortaya atılan tezlerin izleri görülmektedir.

Bahsi geçen konferans Osmanlı basınının da dikkatinden kaçmamış, nitekim 9 Mayıs 1913 tarihli *Tanin* gazetesi 25 Nisan 1913 tarihinde Avam Kamarası'nda bir grup Ermenisever tarafından konferans gerçekleştirildiği haberini yapmıştır. *Tanin*'e göre sabah saat on ile akşam altı arasında yürütülen toplantıda Ermeni meselesinin önemi üzerinde durulmuş ve sonuç olarak tüm Avrupa'da Ermeni meselesi ile ilgili propaganda faaliyetleri icra etme ve mitingler düzenleme kararı alınmıştır¹⁴⁵. Tevfik Paşa'nın iletisi

¹⁴⁵ *Tanin*, (9 Mayıs 1913), Nr. 1595, s. 3.

ile örtüşen bu haber, BAC'nin kuruluşunu sembolize ettiği gibi komitenin amaçlarını da gözler önüne sermektedir.

Söz konusu konferanstan bir yıl sonra (8 Şubat 1914) Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 'Ermeni Reform Projesi' başlıklı bir anlaşma imzalanmıştır. Tarihi kayıtlara Yeniköy Anlaşması olarak da geçen anlaşmanın ana hatlarını bir yıl önce eski Balkan Komitesi yeni BAC üyeleri tarafından Avam Kamarası'nda alınan kararlar oluşturmuştur¹⁴⁶. Bu da esasen BAC ve İngiltere'nin Ermeni meselesi üzerinde ne derece yönlendirici etkiye sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç olarak üyelerinin çoğunluğunun İngiliz parlamenterlerden oluşması ve teşkilinin Avam Kamarası'nda gerçekleşmesi BAC'nin İngiliz Devleti destekli bir yapı olduğunu göstermektedir. İngiliz Devleti adına Ermenilerin savunuculuğunu üstlenmek üzere oluşturulan BAC Ermeni davasını dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla teşkil edildiğini açıklasa da, alınan kararlarda işaret edildiği gibi komitenin esas gayesi Berlin Anlaşması'nın 61. maddesini temin etmek ve ilerleyen süreçte Doğu Anadolu ve Kilikya'da bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmaktır. Nitekim komitenin adında da geçen Ermenistan ibaresi söz konusu hedefi ortaya koyan en belirgin göstergedir.

Bu ana gaye doğrultusunda faaliyet gösteren BAC, Ermeni davasının duyurulması hususunda propagadadan yoğun olarak istifade etmiştir. Bu anlamda basın ile iyi ilişkiler kuran komite üyeleri Ermenilere ilişkin tüm gelişmelerin duyurulmasını sağlamışlardır. Bu konuda *The Times*, *The Manchester Guardian* ve *Daily News* gibi gazeteler komiteye önemli hizmetler sunmuşlardır. Nitekim komite oturum tutanakları, komite üyelerinin Avam Kamarası'nda Ermeni meselesine yönelik gerçekleştirdiği konuşmalar ve bu konuda başbakan, dışişleri bakanı ve müsteşarlarına ilettiği sorular ile komite üyelerinin verdiği özel demeçler ilgili gazeteler tarafından haberleştirilmiştir.

Propaganda faaliyetlerine önem veren komite, bu kapsamda kitap basımına da ağırlık vermiştir. Zira 1913-1917 yılları arasında komite ve komite üyelerince toplam altı kitap basılmıştır¹⁴⁷. Kitap yazımı konusunda aynı zamanda Wellington House adına da çalışan Arnold Toynbee ve James Bryce komiteye en fazla katkı sağlayan isimler olmuştur. Ermeni ajitasyonun en üst noktadan işlendiği söz konusu kitaplarda, Türklerin

¹⁴⁶ Önder Kocatürk, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İngiltere'nin Ermeni Meselesine Yaklaşımı ve Siyaseti (1908-1914)", 19.-20. *Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri Kitabı*, C. II, İstanbul, 5-7 Ocak 2015, s. 812.

¹⁴⁷ Söz konusu kitaplar komitenin detaylı faaliyetlerinin işlendiği ilgili kısımlarda tanıtılacaktır.

Ermenilere uyguladığını iddia ettikleri sözde zulümler, uydurma gazete haberleri, yanıltıcı raporlar ve gerçek dışı ifadelerle süslenmiş olan röportajlara yer verilmiştir. Bu kitapların tamamının satırlarına sinen Türk ve İslâm karşıtlığı ise, komitenin Ermeni propagandası bağlamında Hristiyan dünyasını etkilemek için kullandığı en önemli birleştirici unsur olmuştur.

BAC'nin propaganda yayıncılığı ve basın kadar önemli olan bir diğer faaliyet alanı ise diplomatik temaslardır. Bu anlamda çoğunluğunun parlamenterlerden oluştuğunu ifade ettiğimiz komite üyeleri on yıllık faaliyet sürecinde Ermenilere ilişkin meydana gelen her olayda İngiliz Devleti'nin üst düzey askeri ve siyasi çevreleriyle yazışmalar gerçekleştirmiş, Avam Kamarası'nda konuşmalar yapmış, hükümete sorular yöneltmiş ve memorandumlar sunmuştur. Hatta zaman zaman hükümetin Ermeni politikalarıyla ters düşerek muhalefet organı gibi çalışmıştır. Ancak komitenin kurucu kadrosunun tecrübeli siyasetçilerden oluşması komitenin her zaman için öncelikli olarak İngiliz Devlet çıkarlarını ön planda tutmasını sağlamıştır.

Ermeni meselesinin en problematik süreçlerini ifade eden bir zaman diliminde aktif faaliyet yürütmüş olan BAC, tıpkı selefi Balkan Komitesi gibi bir sivil toplum kuruluşu görünümü vermiştir. Bu anlamda yardım faaliyetleri de yürüten komite 1914'de oluşturduğu Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund (ARLMF) adlı alt kuruluşu ile Ermeniler adına yardım toplamıştır¹⁴⁸. Erzak, giysi ve para başlığı altında toplanan yardımlar ARLMF'nin içine yerleştirilen din adamlarının etkin propagandaları aracılığıyla Ermenilere ulaştırılmıştır. Ancak söz konusu yardımların Ermeniler tarafından gerçekte ne amaçla kullanıldığı bir diğer deyişle terörize edilip edilmediği hususu bir soru işaretidir.

Kısacası basın, yayın, propaganda ve diplomatik faaliyetler ekseninde Ermeni savunuculuğu yapmış olan BAC, dünya kamuoyuna kendisini mağdur bir milletin sorunlarını duyurmak için teşekkül edilen iyi niyetli bir sivil toplum kuruluşu olarak tanıtmıştır. Yukarıda da vurguladığımız gibi İngiliz Devleti çıkarları namına çalışan bu komitenin amacı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü bozmaktır. Bu nedenle aynı isimler tarafından kurulan Balkan ve BAC komitelerince Balkan milletleri ve Ermeniler

¹⁴⁸ Bu fona ilişkin detaylı bilgi ayrı bir başlık altında akatarılacaktır.

yalnızca bir araç kullanılmışlardır. Nitekim Ermenilerin Lozan Anlaşması'ndan sonra deyim yerindeyse bir kenara itilmesi bunun en büyük kanıtlarından biridir.

1.2. Komitenin Örgütsel Yapısı

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi BAC, Balkan Komitesinin fonksiyonunun tamamlanmasının hemen ardından kurulmuş ve kurucu üyelerinin pek çoğu da yine Balkan Komitesi'nden isimlerdir. Arşiv kayıtlarından elde edilen bilgilere göre komitenin başkanı Aneurin Williams, sekreteri Arnold Symonds, saymanı Noel Buxton, yazışma sekreteri ise C. Leonard Leese'dir. Komitenin çıkarmış olduğu 1913 tarihli *Armenia: Its People, Sufferings & Demands* adlı kitapçıga göre komitenin adresi Queen Anne's Chambers, Westminster, London iken¹⁴⁹, Buxton kardeşlerin kaleme aldığı *Travel and Politics in Armenia* başlıklı ve 1914 tarihli kitapta komite adresi 41 Tothill Street, Westminster, S.W. olarak gösterilmiş¹⁵⁰, 1921 yılı arşiv kayıtlarında da komite adresi 96, Victoria Street, London, S.W.1 olarak belirtilmiştir¹⁵¹.

Londra'nın Westminster bölgesinde faaliyet gösterdiği anlaşılan İngiliz Ermenistan Komitesi'nin üyeleri şu isimlerden müteşekkildir: Joseph Allen Baker (Liberal), John Annan Bryce (Liberal), Noel Buxton (Liberal), Sir William Pollard Byles (Liberal), Granville George Greenwood (Liberal), Hugh Law (İrlanda Parlamenter Partisi), Thomas Power O'Connor (İrlanda Parlamenter Partisi), Arthur Ponsonby (Liberal), Arnold Stephenson Rowntree (Liberal), Alexander Frederick Whyte (Liberal), Penry Williams (Liberal). Diğer üyeler: Sir Edward Boyle, Charles Roden Buxton, Rev. (Rahip) Harold Buxton, J. M. Dent, G. P. Gooch, Rev. (Rahip) J. H. Harris, Profesör J. Rendel Harris, L. Hobhouse, J. Arthur Jutsum, Rev. Cannon (Rahip) C. H. Robinson, Righ. Hon. G. W. Edward Russell, Dr. V. H. Rutherford, Harold Spender, Herbert G. Wood, Aneurin Williams, Arthur G. Symonds¹⁵². İsmi geçen üyelerin 11 tanesi Liberal Parti üyesi iken geri kalanı da Liberal Parti'ye yakın isimlerdir.

Görüldüğü gibi BAC içerisindeki isimlerin çoğu politikacıdır. Komitedeki Liberal Parti baskınlığı ise bir diğer dikkat çekici detaydır. Bunlar arasında komitenin en aktif isimleri olan aynı zamanda da kurucu kadro içinde yer alan kişiler; Başkan Aneurin Williams, Noel Buxton, James Bryce, Arthur G. Symonds ve Aubrey Herbert'tir.

¹⁴⁹ Bkz. The British Armenia Committee, "age.", kapak sayfası.

¹⁵⁰ N. Buxton and H. Buxton, "age.", s. iii.

¹⁵¹ UNITED NATION and LIBRARY ARCHIVES (UNLA), R1754, 47/17758/17592, (25 November 1921).

¹⁵² Ö. Kocatürk, "agm.", s. 809.

Komitenin en bilinen simalarından olan İngiliz tarihçi Arnold Joseph Toynbee ise kurucu kadro arasında yer almamıştır. Ünlü tarihçi ve yazar Wellington House çalışanı olduktan sonra komiteye dâhil olmuştur¹⁵³.

Komite içerisinde öne çıkan bir diğer grup ise din adamlarıdır. Rev. J. H. Harris, Rev. Cannon, Rev. Harold Buxton vb., gibi tanınmış rahipler komitenin din ayağının önemli sembolleridir. Din vurgusu komitenin diğer üyelerinde de görülen bir özellik olarak dikkat çekmektedir. Nitekim komitenin başkanı Aneurin Williams eğitimi İngiltere'nin köklü Evangelik¹⁵⁴ okullarından biri olan St. John Collage, Cambridge'de tamamlamıştır. Noel Buxton, Arnold Toynbee ve James Bryce ise Evanjelizme olan bağlılıkları ile bilinmektedirler. Bu anlamda komitede Protestanlık ve onun alt kollarından biri olan Evanjelizm vurgusu göze çarpılmaktadır. Bu da Hristiyanlığın komite için önemli bir argüman olduğunu gözler önüne sermektedir.

Şüphesiz bu bir tesadüf değil, bilinçli bir tercihtir. Zira Liberal Parti'ye mensup olan komite üyelerinin pek çoğu İngiltere'nin eski başbakanlarından Gladstone'un ekolünden gelmektedir. İfade ettiğimiz gibi Gladstone Balkan meselesinde, özellikle de Bulgarların Osmanlı Devletinden kopuşu sürecinde Hristiyan kimlik vurgusu üzerinden etkili propaganda faaliyetleri yürütmüştür.

Komite içerisindeki din adamlarının sayısı 1921 yılına gelindiğinde ciddi oranda artış göstermiştir¹⁵⁵. Rev. J. Scott Lidgett . (İngiliz Methodist¹⁵⁶ din adamı), Rev. F. B. Meyer (İngiliz Evangelist din adamı), Rev. J. Clifford (İngiliz Baptist¹⁵⁷ din adamı ve politkacı) gibi isimler bunlardan bazılarıdır. Sevr Anlaşması'ndan bir yıl sonra yaşanan söz konusu artış, Sevr'in hayata geçmesini sağlayarak Ermeni meselesini kendi lehine sonuçlandırmak isteyen komitenin din eksenli politikasını yoğunlaştırdığını göstermektedir. Komitenin hangi potansiyel ve motivasyona sahip kişilerden oluştuğunu daha aydınlatıcı bir şekilde ortaya koymak adına komitenin öne çıkan birkaç üyesinin yaşamına kısaca göz atmakta faydalı olacaktır.

¹⁵³ United Nations Library and Archives (UNLA), R566 – 5606/3421, (15 July 1920).

¹⁵⁴ Protestanlık mezhebine bağlı bir inanç kolu.

¹⁵⁵ Bu yıl aynı zamanda üye sayısında da bir artış yaşanmış ve toplam üye sayısı 48'e ulaşmıştır. UNLA., R568 - 11/18053/3421, (14 Decmber 1921) .

¹⁵⁶ Protestanlık mezhebine bağlı bir inanç kolu.

¹⁵⁷ Protestanlık mezhebine bağlı bir inanç kolu.

1.2.1. Komitenin Öne Çıkan Üyelerinin Biyografileri

1.2.1. a) Aneurin Williams

BAC'nin başkanı İngiliz siyasetçi Aneurin Williams 11 Ekim 1859'da Dowlais Glamorganshire'da dünyaya gelmiştir. Babası Dowlais Iron Company'nin genel müdür yardımcısı ve daha sonraları ise Bolckow ve Vaughan şirketinin müdürü olan Edward Williams'dır Galler bölgesinde köklü bir ailenin üyesi olan Aneurin'in büyükbabası şair Edward Williams (mahlası Lolo Moganwg) eski Gal şiiri ve el yazmalarının koleksiyonuna sahip çıkmış, bu bakımdan ülkesinde hatırı sayılır bir üne ulaşmıştır¹⁵⁸. Galler'e güçlü bir bağla sarılmış olan bir ailenin mensubu olarak Aneurin' de¹⁵⁹ ömrü boyunca bu kimliği ile gurur duymuştur.

1868'de, Baba Edward Williams Middlesbrough Belediye Meclisi'ne seçilmiş ve İrlanda haklarının güçlü bir savunucusu olmuştur. Babasının siyasi kariyerini abileri Illtyd ve Penry de takip etmiştir. Aile üyelerinin siyasi geçmişi Aneurin Williams'ın genç yaşta politikaya ilgi duymasına yol açmıştır. Cambiridge St. Jonh's Collage mezunu olan Aneurin Williams, mezuniyetinin hemen ardından Inns of Court'a (İç Tapınak) girmiş¹⁶⁰, 1884'de ise baroya çağırılmıştır. Aynı yıl eğitim için Whitechapel'deki Toynbee Hall'un¹⁶¹ kurucusu Canon Samuel Barnett'e başvurmuştur. Böylelikle Aneurin'in liberal kimliğinin inşası tamamlanmıştır. Bundan birkaç ay sonra sağlık sorunları nedeniyle Kuzey Amerika'ya gitmiş, oradaki tedaviden dönüşünde sonra Profesör Alfred Marshall'ın yanında politik ekonomi okumak için yeniden Cambridge'e girmiştir. Bu eğitimin ardından politik konferanslar vermeye başlamıştır. Williams ayrıca iyi derecede Fransızca bilmektedir¹⁶².

¹⁵⁸ Barry Dackombe, 'A Fine and Disinterest Spirit The Life an Activities of Aneurin Williams', *Journal Of Liberal History*, (Winter 2007-2008), 57, s. 35.

¹⁵⁹ Aneurin Williams'ın çocukları 1950'li yıllarda Büyükbaba Edward Williams döneminden itibaren yazılmış olan aile içi mektupları İngiliz Arşivlerine bağışlamışlardır. Mektup külliyyatını incelemek için bkz. Sub Fonds, 'Aneurin Williams Family Letters', <https://archives.library.wales/index.php/iolo-aneurin-williams-family-letters>, (25.06.2022).

¹⁶⁰ İngiltere hukuk tarihi ve sistemi içerisinde önemli bir yeri olan ve avukatlara eğitim ve mesleki pratik sağlama hususunda yardımcı olan bir tür dernek. "Inns of Court", <https://www.britannica.com/topic/Inns-of-Court>, (14.10.2024).

¹⁶¹ Londra'nın doğu yakasında bulunan ve sanayileşmenin yanı sıra toplum içerisinde yoksullukla birlikte yüksek suç oranlarının görüldüğü Whitechapel bölgesinde 1884'de kurulan bir hayır kurumudur. İngiliz tarihçi Arnold Toynbee ile aynı ismi taşıyan amcası iktisat tarhçisi Arnold Toynbee'nin bu kurumun oluşumundaki katkılarına ithafen kuruma Toynbee Hall adı verilmiştir. "Toynbee Hall", <https://www.toynbeehall.org.uk/>, (14.10.2024).

¹⁶² Akaby Nassibian, "age.", s. 47.

1886'da baba Edward Williams vefat emiş, bu nedenle Aneurin Williams Middlesbrough'a dönerek o sıralarda demir işiyle ilgilenen kardeşlerine kısa bir süreliğine yardımcı olmuştur. Bu kısa süreli iş sırasında demir işçilerinin durumunu görmüş ve işçi haklarıyla ilgilenmeye başlamıştır. Aynı zamanda o süreçte Home Rule for Ireland (İrlanda Özyönetim Yasa Tasarısı) oluşturuluyordu, buna katkı olması bakımından kendisi de bir yayın yapmış ve İrlanda'daki kilise ve anayasal problemlerin çözülmesi için çalışmıştır.

1888'de Aneurin Williams, Newcastle'un saygın bir analitik kimyacı olan John Pattinson'ın kızı ve Sir Joseph Swan'ın yeğeni Helen Elizabeth Pattinson ile evlenmiştir. Bundan birkaç yıl sonra eşinin sağlık sorunları nedeniyle Hindhead'e yerleşen Williams, burada demir işçileri ve demirhanelerle ilgili çalışmalarda aktif roller alarak Kooperatif İttifakına dâhil olmuştur. İşçi ortaklığı hareketi, John Morley, Fred Maddison ve Keir Hardie gibi işçi katılımını teşvik etmekle ilgilenen çeşitli Parlamento üyeleriyle temas kurmasını sağlamıştır. 19. yüzyılın sonunda Boer yanlısı gruplar hakkında ilk elden bilgi edinmesi, bu tür bireyler ve politize Haslemere topluluğu aracılığıyla olmuştur. Ekim 1900'deki 'haki' genel seçimin ardından, siyasete daha aktif olarak katılmaya karar vermiş ve kısa süre sonra hem The League of Liberals against Aggression'un¹⁶³ (Saldırganlığa ve Militarizme Karşı Liberaller Birliği) hem de The South Africa Conciliation Committee'nin¹⁶⁴ (Güney Afrika Uzlaşma Komitesi) (SACC) yöneticiliklerinde¹⁶⁵ görev yapmaya başlamıştır.

Bu arada Anglo-Boer Savaşı'nın üzüntüsünü taşıyan Williams seçime girmeye karar vermiş ve bu savaş ona iyi bir siyasi gerekçe sağlamıştır. Bu seçimde Parlamente'ye girmeye çalışan eski Boer yanlısı çağdaşları arasında yalnız değildi, ona; G.P. Gooch, Percy Alden ve J. Annan Bryce gibi isimler katılmıştır. Aradığı fırsat bulan Williams, 14 Aralık 1905'te Liberal hükümetin kurulmasından kısa bir süre sonra, Kent'teki Medway koltuğu için öne sürüleceğini öğrenmiştir. Seçim konuşmasında serbest ticaret ve sosyal reform ihtiyacını vurgulamıştır. Ancak, 106 oy farkla seçimi kaybetmiştir. Seçim

¹⁶³ İngiliz Liberalleri tarafından İkinci Boer Savaşı'na tepki olarak 4 Şubat 1900'de kurulan bu birlik savaş ve militarizm karşıtı bir ideolojiyi benimsemiştir. Bkz. Guardian Archive, *Boer War Catalogue*, GDN/122/153, (21 February 1900), "Draft circular letter entitled The League of Liberals against Aggression and Militarism".

¹⁶⁴ İkinci Boer Savaşı'na tepki olarak İngiliz liberalleri tarafından 1899'da kurulan komite. Komite bölgeye barışı getirmek ve Güney Afrika'da var olan ırkçılık, adaletsizlik ve ayrımcılık gibi konulara çözüm üretmek amacıyla kurulmuştur. Bkz. "Güney Afrika Uzlaşma Komitesi", <https://buyukansiklopedi.com/South Africa Conciliation Committee>, (18.10.2024).

¹⁶⁵ Dackombe, "agm.", s. 35-37.

kampanyası sırasında gerek kasabada gerekse tüm ülkede toprak reformundan yana olduğunu açıklamıştır. Aynı zamanda Land Nationalization Society'nin¹⁶⁶ (Toprak Millileştirme Derneği) yürütme üyesi olması, onun toprak reformu için çalışmasını şaşırtıcı kılmamıştır.

Williams, kısa bir süre sonra First Garden City Limited şirketinin kurucu üyesi olmuş ve 1906-1915 yılları arasında, Land Nationalization Society'nin başkanlığıyla eş zamanlı olarak bu görevi yürütmüştür. Sonuç olarak, bu görevleri onun konut reformu konusunda uzman biri olarak ün kazanmasını sağlamıştır. Bu arada SACC ile yaptığı çalışmalar sayesinde, Leonard Courtney ile düzenli olarak temasa geçmiş ve Courtney ile birlikte 1905'te Proportional Representation Society'nin¹⁶⁷ (Orantılı Temsil Derneği) yönetimini yeniden canlandırmak için yola çıkmışlardır. Courtney'nin 1918'deki ölümünün ardından, Williams 1921'e kadar derneğin başkanlığını ve hayatının son iki yılında da saymanlığını yapmıştır.

Williams nihayet 1910'da Parlamento'ya seçilmiş, Parlamentodaki ilk döneminde, Lordlar Kamarası'ndan geçen ancak zaman yetersizliği nedeniyle başarısız olan belediye seçimleri için Proportional Representation'u (Orantılı Temsil Tasarısı) sunmuştur. 1916'da 'Seçim Reformu Konuşmacıları Konferansı'na katılmaya davet edilmiş ve buradaki konumunu hem nispi temsil hem de kadınların oy hakkını için tartışmak için kullanmıştır. İlkinde başarısız olsa da, sonuçta ortaya çıkan Representation of the People Bill (Halkın Temsili Yasası) (1918), otuz yaşın üzerindeki kadınların ev sahibi veya ev sahibinin eşleri olmaları koşuluyla, parlamento seçimlerinde oy kullanmalarını sağlamıştır. Williams'ın kadınlara oy hakkı yanlısı görüşleri Liberallerin büyük çoğunluğunun görüşleriyle uyumluyken, bakanlarının küçük bir kısmı kadınlara oy verilmesine tamamen karşı çıkmıştır. İşçi Partisi ise cinsiyete bakılmaksızın genel oy hakkı konusunda ona destek vermiştir¹⁶⁸.

¹⁶⁶ 19. yüzyılda İngiltere'de toprak reformu hareketi kapsamında ortaya çıkan ve toprak sahipliğinin devlet kontrolü altına alınmasını savunan bir örgüt. Liberal kesimin geniş katılım sağladığı bu örgütün amacı devlet kontrolüne giren toprakların kamu yararına kullanımını ve yerel halkın toprak üzerinde hak sahibi olmasını sağlamaktır. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Alfred Russel Wallace, *Land Nationalisation Its Necessity and Its Aims*, London Swan Sonnenschein & CO. New York: Charles Scribner's Sons, London 1892.

¹⁶⁷ 19. yüzyılın ortalarında Birleşik Krallık'ta kurulan bir dernek. Seçmenlerin oylarına orantılı olarak temsilcilerin seçildiği bir sistemi savunan bu dernek, demografik yapıya uygun ve adil bir seçim sonucunu temin etmeyi amaçlamıştır. "Proportional Representation Society", www.britannica.com/topic/proportional-representation, (14.10.2024).

¹⁶⁸ Dackombe, "agm.", s. 37-39.

Gladstone ekolünden gelme bir Liberal Parti üyesi olarak Williams, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan unsurların bağımsızlığı için çalışmıştır. Bu hususta en yakın müttefikleri ise Noel Buxton ve James Bryce olmuştur. Bulgarlar, Makedonlar ve Ermeniler için kendi kaderini tayin etme ilkesini destekleyen Balkan Komitesi ve BAC aracılığıyla hedeflerini gerçekleştirmek için faaliyete geçmiştir. Balkan Savaşları sırasında kurulan Balkan Komitesi ile arzuladıkları hedefe ulaşmış, 1913'de kurulan ve 1923'e kadar aktifliğini koruyan BAC ile de hüsrana uğrayarak, Ermeniler için tasarladıkları özerklik yahut bağımsızlık senaryolarını hayata geçirememişlerdir.

Williams, İrlanda hakları ve İrlandalıların İngiltere içindeki bütünlükleri konusunda gösterdiği hassasiyeti ne yazık ki, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşayan Hristiyanlar için göstermemiştir. Maalesef bu durum açık bir Türk karşıtlığı ve İslâm düşmanlığının yansımasıdır. Kurulduğu günden bu yana Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğundan koparılması için çalışan BAC, yine Aneurin Williams başkanlığında ARLMF'yi kurmuştur¹⁶⁹. Böylece Ermeniler finansal olarak da desteklenmiştir.

Williams, 1918 seçimlerin Parlamento'da yaşadığı bazı fikir ayrılıkları nedeniyle İşçi Partisi'ne yakınlık gösterse de hayatı boyunca bir Liberal Partili olarak kalmıştır. 1923 seçimlerine ise kötüleşen sağlığı nedeniyle katılamamış, onun yerine yerel Liberal Parti, kızı (Helen) Ursula'yı aday olarak kabul etmiştir.

1920 yılında İngiliz Devlet'nin kararı doğrultusunda Milletler Cemiyeti'ne (MC) üye olan Williams, bu tarihten itibaren Ermeni davasına ilişkin faaliyetlerini MC güvencesinde yürütmüştür. Ömrünün sonuna kadar Ermeniler için faaliyet gösteren Williams, nitelikli eğitimi, başarılı iş ve siyasi kariyeri nedeniyle komitenin başkanı olarak görevlendirilmiş ve komitenin uluslararası arenada tanınan en önemli yüzlerinden biri olmuştur.

Aneurin Williams 20 Ocak 1924'te hayatını kaybetmiş ve Hampshire'daki Grayshott Kilisesi'ne gömülmüştür. Aynı yıl 10 Şubat'ta, Londra Kensington'daki St. Sarkis Ermeni Kilisesi'nde Aneurin Williams ve eski Amerikan Başkanı Woodrow

¹⁶⁹ FO., 96/205 Part 1, s. 2-3.

Wilson için ortak bir anma töreni düzenlenmiş¹⁷⁰, böylece Ermeniler adına yaptığı hizmetler bir Ermeni Kilisesi'nde gerçekleştirilen anma töreniyle onurlandırılmıştır.

1.2.1. b) James Bryce

Komitenin en aktif üyelerinden ve İngiltere siyasi tarihinin en tanınmış figürlerinden biri olan James Bryce 1838'de İrlanda'nın Belfast kentinde dünyaya gelmiştir. Hukukçu, tarihçi, siyasetçi, diplomat gibi pek çok sıfatı olan Bryce eğitim hayatına Glasgow Üniveristesi'nde başlamış, oradan Oxford Trinity Collage'a geçmiştir. 1862'de ise Oxford'da hukuk doktorasını tamamlamıştır. 1864'de Kutsal Roma İmparatorluğu kitabı içerisine yazdığı makale ile ödül alan Bryce 1867'de baroya davet edilerek avukat olarak çalışmaya başlamıştır.

Bunun yanı sıra 1870'den 1893'e kadar mezun olduğu Oxford'da Hukuk Profesörü olarak görev yapmıştır¹⁷¹. 1885'de ise Lord Acton ile birlikte İngiltere'nin en prestijli tarih dergilerinden biri olan The English Historical Review'i kurmuştur¹⁷². Tarihin dışında edebiyata da ilgili olan Bryce 1877'de Transkafkasya seyahatini anlattığı *Transcaucasia* adlı kitabını yayınlamıştır. Bryce'in bu gezi sırasında elde ettiği izlenim ve hatıraları içeren bu kitap, Ermeni meselesine yoğunlaştığı süreçte işine yaramıştır¹⁷³.

1886'da Dışişlerinden sorumlu Devlet Müsteşarı olan Bryce, 1892'de Lancaster Dükalığı Şansölyesi, 1894-1895 ise Ticaret Kurul Başkanlığı görevlerini yürütmüştür. Bu süreçte Ermenilerle de ilgilenmeye başlamış ve Anglo-Armenian Society'i kurmuştur. İngiltere'de Gladstone liderliğinde gelişen Ermeni politikaları kapsamında kurulan bu ve benzeri oluşumlar bir yardım kuruluşu görünümünde olup, Ermenilerin terörize edilmesinde etkin rol oynamışlardır. Bu dernek aracılığıyla Ermeni savunuculuğunu üstelenmeye başlayan Bryce'in BAC içerisinde Ermenilere en erken yönelen isim olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Gladstone hükümeti döneminden itibaren Avam Kamarası'nın en entelektüel ve çalışkan milletvekillerinden biri olan Bryce, Türk ve İslâm karşıtı yaklaşımında

¹⁷⁰ Dackombe, "agm.", s. 40.

¹⁷¹ "James Bryce, Viscount Bryce", <https://www.britannica.com/biography/James-Bryce-Viscount-Bryce> (15.05.2024).

¹⁷² İngiltere ve Avrupa tarihine ilişkin akademik makalelerin yayınladığı bu dergi kısa sürede dünya çapında bir şöhrete ulaşarak akademik tarih alanında saygın bir yer edinmiştir. "The English Historical Review", [The English Historical Review | JSTOR](https://www.jstor.org/stable/2340000), (15.05.2024).

¹⁷³ Justin McCarthy, *British Political Leaders*, London 1993, s. 287-288.

Oxford’da aldığı eğitim ve ideolojilerinden etkilendiği Gladstone etkili olmuştur. Bryce’in sahip olduğu belagat yeteneği parlamentoda kısa sürede parlamasına neden olmuştur.

1870’lerden itibaren Amerika’ya seyahatlere giden Bryce burada hatırı sayılır bir çevre edinmiştir. Söz konusu gezilerin etkisiyle Amerikan halkı ve yönetimine sempati duymaya başlayan Bryce 1888’de Londra’da Amerikan kurumları ve halklarını ele aldığı *American Commonwealth* isimli üç ciltlik eserini yayınlamıştır¹⁷⁴. Oldukça ilgi gören bu kitap New York, Boston, Washington, Manchester, Liverpool ve Londra’da satışa sunulmuştur¹⁷⁵.

Bryce’in Amerika ile ördüğü bu ilişkiler ağı İngiltere’nin de dikkatini çekmiş ve Başbakan Henry Campbell Bannerman hükümeti tarafından 1907’de Amerika Büyükelçisi olarak görevlendirilmiştir. Kanada ile özel olarak ilgilenen Bryce Kanada Genel Valisi ve üst sınıf bürokratlarıyla kurduğu ilişkiler neticesinde İngiltere-Kanada ilişkilerini iyileştirmiştir. 1913 yılında ise büyükelçilik görevinden emekli olmuştur.

Bryce’in kariyeri elbette burada bitmemiştir. Bilindiği gibi Bryce önce Balkan Komitesi ardından da BAC’de görev alarak söz konusu komitelerin en aktif üyelerinden biri olmuş ve Osmanlı Devleti’ni parçlama ideolojisi kapsamında önce Balkan milletleri ardından da 1880’lerin sonundan itibaren eğildiği Ermeniler adına çalışmıştır.

BAC’nin en çalışkan isimlerinden biri olan Bryce komite tarafından yayınlanan propaganda içerikli kitaplara Arnold Toynbee’den sonra en fazla katkı sağlayan isim olmuştur. Bu bağlamda *Travel and Politics in Armenia*, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*, *The Murdeous Tyranny of the Turks* adlı kitaların önsöz/giriş kısımlarını kaleme almış, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: 1915-1916 (The Blue Book)* adlı meşhur propaganda kitabının belgelerini ise Arnold Toynbee ile birlikte derlemiştir.

Komitenin uluslararası alanda en çok tanınan özellikle de Amerika’da büyük güven ve saygı duyulan isimlerinden biri olan Bryce 1920’de komitenin başkanı olan Aneurin Williams’la birlikte MC’ye üye olmuştur. Buradaki görevi fazla uzun soluklu olamamış zira Ocak 1922’de hayatını kaybetmiştir. Komitenin en inançlı Ermeni savunucularından

¹⁷⁴“The American Commonwealth”, <https://oll.libertyfund.org/titles/mcdowell-the-american-commonwealth-vol-1> (15.05.2024).

¹⁷⁵ J. McCarthy, *British Political Leaders*, s. 288.

biri olan Bryce komite içerisinde yalnızca kitap yazımıyla ilgilenmemiştir. Sahip olduğu geniş çevre sayesinde Avrupa ve Amerika’da Ermeni meselesi konusunda etkili bir faaliyet yürüterek, konunun gündemde tutulmasını sağlamıştır. Bu bağlamda basından da istifade eden Bryce, zaman zaman ünlü İngiliz ve Amerikan gazetelerine Türk karşıtı ve Ermeni yanlısı demeçler vermiştir. Bunun dışında üst düzey İngiliz hükümet yetkilileriyle yazışarak Ermeniler hususunda bilgi ve istişarede bulunmuş, Avam Kamarası’nda gerçekleştirdiği konuşmalara Ermenileri de taşımış, onlar için halk toplantılarının düzenlenmesine yardımcı olarak din adamlarının bu toplantılara katılımını sağlamış, yapılacak maddi bağışlarda öncü rolü üstlenmiştir.

1.2.1. c) Noel Buxton

BAC’nin en tanınmış ve aktif üç üyesinden biri olan Noel Buxton 1869’da Londra’da dünyaya gelmiştir. Hatırı sayılır bir ün ve önemli bir servete sahip olan ailesi aynı zamanda Anglikan Kilisesi ve Evanjelizme bağlılıklarıyla tanınmıştır. 17. yüzyılda Anglikan Kilisesi’nden dini bağımsızlık isteyen, aynı zamanda monarşi karşıtı ve cumhuriyet savunucuları olarak bilinen *Croomwelci Bağımsızlar*’ın içinde yer almış olan büyük dedeleri 18. yüzyılda Anglikan kilisesine geçmiş, bu nedenle de Avam Kamarası’nda oturma hakkı elde edebilmişlerdir.

Bu dini geçiş Quaker inancına sahip soylu ailelerle yapılan evlilikler sayesinde olmuştur. Evanjelizme olan bu yakınlık 19. yüzyılda Buxton ailesini, özellikle de Noel Buxton’ı derinden etkileyen Anglikan kilisesinin Evanjelik hareketi sonrasında daha da artmıştır. Noel’in ailesi yalnızca din eğilimi ve zenginliğiyle değil, İngiliz siyaseti içerisindeki konumuyla da dikkat çekmiştir. Örneğin dedesi Sir Thomas Fowell’in Avam Kamarası’nda yaptığı etkili konuşmalar sayesinde 1833’de Britanya İmparatorluğu’nda köleliğin kaldırıldığını ilan eden yasa çıkmıştır¹⁷⁶.

Dolayısıyla İngiltere’de köleliğin kaldırılmasına vesile olan dedesi Noel’in fikirlerinin şekillenmesinde ve siyasi kariyerinde önemli bir rol oynamıştır. Noel Buxton’un yaşamı boyunca tesiri altında kadığı bir diğer isimse William Ewart Gladstone’dur. Liberal parti mensubu ve Gladstone ekolünde gelme bir ailenin ferdi

¹⁷⁶ Robert Vogel. “Noel Buxton: The Trouble-Maker”, *Fontanus*, Vol. 3, p. 132

olarak daha küçük yaşlarda ondan etkilenmeye başlamış, hatta hayatının önemli kararlarında kendisine ‘Gladstone olsa ne yapardı?’ sorusunu sormuştur¹⁷⁷.

Gladstone’u bu derece hayatının merkezine alıp, adeta bir kahraman olarak imgeleyen Buxton’un onu tüm yönleriyle benimsediğini hatırlatarak, tıpkı onun gibi Türk ve İslâm düşmanı olduğunu belirtmek gereklidir. BAC içerisinde Aneurin Williams ve James Bryce’in şöhretlerinin gerisinde kalsa da Türklere karşı olan düşünceleri en az onlar kadar tehlikelidir.

Cambridge Trinity Collage’de eğitim alan Buxton, 1896’da Avustralya Genel Valisi olan babasının yardımcılığını üstlenmiştir. Ardından tıpkı komite başkanı Aneurin Williams gibi Whitechapel’de işsizler yararına çalışmıştır. 1900 yılında seçimlere katılan Noel Buxton burada bir koltuk elde edememiştir. 1905’de yeniden şansını denemiş ve Whitby’de yapılan bir ara seçimde Liberal olarak bir koltuk kazanmıştır. Ancak 1906 seçiminde bu koltuğu kaybetmiştir.

1910 seçimlerinde ise aday olduğu Kuzey Norfolk’tan milletvekili seçilmiş, bu görevi 1918’e kadar devam etmiştir. Liberal Parti’de Lloyd George’un başını çektiği grup ile yaşadığı Almanya barışı meselesindeki görüş ayrılıkları onun Liberal Parti’den istifa edip İşçi Partisine katılmasına neden olmuştur. 1922 yılında İşçi Partisi adayı olarak Kuzey Norfolk koltuğunu yeniden kazanmıştır. İşçi Partisi hükümetinin 1. ve 2. dönemlerinde Tarım Bakanı olmuştur. İşçi Partisi içerisindeki önde gelen liberal milletvekilleri ile birlikte güçlü bir grup oluşturmuştur.

1930’da kötüye giden sağlık koşulları nedeniyle milletvekilliğinde istifa etmiş ve yalnızca Lordlar Kamarasında İşçi Partisi üyesi olarak yer almıştır. Bu bağlamda Buxton’un eşi seçimlerde adaylığını koyarak Avam Kamarasında Buxton için ayrılan koltuğu kazanmıştır¹⁷⁸. Hayatının bu sürecinden sonra sağlık problemleriyle uğraşan Buxton 1948’de ölmüştür.

Gladstone’un sıkı bir takipçisi olduğunu ifade ettiğimiz Noel Buxton’un 1903’de Balkan Komitesi’ni kurması sürpriz bir gelişme olmamıştır. Gladstone’un ölümünden birkaç yıl sonra onun başlattığı Türk ve İslâm karşıtı politikanın pratikteki devamı için bu komiteyi teşekkül eden Buxton, Balkan Komitesi’nin en aktif isimlerinden biri olmuştur.

¹⁷⁷ Şanlı Bahadır Koç, *Noel Buxton: Portrait of a Philanthropist As a Turcophobe*, (basılmamış yüksek lisans tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara 1997, s. 7-9.

¹⁷⁸ Ş. B. Koç, “agt.”, 15-16.

Onun komite içerisindeki görevi daha ziyade çok sevdiği seyahatler aracılığıyla gerekli kişi ve kurumlarla temaslar kurmaktır. Bunun için Balkan Savaşları sonuna kadar sıklıkla bölgeye ziyaretler gerçekleştirmiş ve hatta Türklerden koparmak için cansiperane gayret gösterdiği bu halkların savaşını cepheden takip etmiştir.

Buxton'un komite içerisindeki vazifesi komitenin dönüşümü yani BAC'nin kuruluşundan sonra da aynı kalmıştır. Bu kez Ermeni meselesi kapsamında Türkiye, İran, Rusya gibi yerleri ziyaret etmiştir. Hatta kardeşi Harold Buxton ile birlikte kaleme aldığı 1914 tarihli *Travel and Politics in Armenia* adlı kitap bu gezilerin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Balkan Komitesi ve BAC içerisinde Noel Buxton'un dışında kardeşleri Harold ve Charles Roden Buxton'da yer almışlar ve Noel Buxton gibi gezi faaliyetleriyle görevlendirilmişlerdir. Harold Buxton ayrıca BAC'nin bir alt kuruluşu olan ARLMF'nin Küçük Asya Şefi vazifesini yürütmüştür.

Görüldüğü gibi BAC'nin içerisinde öne çıkan isimlerin tamamı iyi okullarda eğitim almış, saygın ailelere mensup ve siyasi kariyeri olan isimlerden müteşekkildir. Uluslararası alanda özel bir konuya dikkat çekmek ve bu hususta propaganda yürütmek için oluşturulan devlet destekli bir yapıya üstün vasıflı insanların vazifelendirilmesi gayet tabii bir durumdur.

1.2.1. d) Arnold Joseph Toynbee

Komitenin bir diğer aktif siması ise ünlü İngiliz tarihçi Arnold Joseph Toynbee'dir. 14 Nisan 1889'da Londra'da doğan Toynbee, entelektüel düzeyi yüksek bir aile ve çevrenin içerisinde yetişmiştir. Toynbee'nin dünya görüşü ve kariyeri üzerinde etkili olan bu ortamda, İngiltere'de üniversite diplomasına sahip ilk kadınlardan biri olan annesi¹⁷⁹ özel bir yere sahiptir. Nitekim annesinin entelektüel birikimi ve tarihe olan ilgisi Toynbee'nin düşünce dünyası üzerinde derin bir iz bırakmıştır. Öyle ki anılarında tarih alanına olan yöneliminde annesinin önemli bir etkisi olduğunu yazmıştır¹⁸⁰.

Bu bağlamda küçük yaşlardan itibaren eğitiminin önemli bir parçası olan tarih, özellikle de Antik Yunan tarihi Toynbee'nin yaşamında özel bir yer teşkil etmiştir.

¹⁷⁹ Enes Kabakçı, "Toynbee, Arnold J.", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 2012, s. 272.

¹⁸⁰ A. J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, (ter. D. Öktem), İstanbul 2005, s. 100.

Nitekim bu alanda ilerlemek için Latince dersler de almıştır. 1902-1907 yılları arasında Winchester Collage’de eğitim alan Toynbee’nin Yunan Tarihi dersleri veren hocası John Rendall da onun Antik Yunan tarihine olan ilgisini kısa sürede fark etmiş ve ona gelecekte bu doğrultuda bir kariyer inşaa edebilmesi için akademik katkı sağlamıştır¹⁸¹.

Tarih dışında toplumsal konulara da ilgi duyan Toynbee’nin hayatında kendisiyle aynı adı taşıyan iktisat tarihçisi amcası Arnold Toynbee’nin de ciddi bir etkisi olmuştur. Viktorya dönemi aydınlarından biri olan amca Toynbee, İngiliz sanayi devriminin en büyük problemlerinden biri olan işçi sınıfı ile orta sınıf arasındaki derin sosyo-ekonomik uçuruma dikkat çeken ilk akademisyenlerden biridir. Bu iki sınıf arasındaki dengenin sağlanması için çalışmalar yapan amca Toynbee, girişimlerine bunun için en uygun yerlerden biri olan Whitechapel’da başlamıştır¹⁸². Onun buradaki çalışmaları Tarihçi Toynbee’nin yaşamı boyunca gururla taşıdığı manevi aile miraslarından biri olan Toynbee Hall’un teşekkülünde etkili olmuştur¹⁸³. Bu sebeple amca Toynbee’nin çalışmaları ve zihniyeti onun yalnızca akademik kariyeri üzerinde değil, ilerleyen yıllarda İngiltere Devleti adına yaptığı hizmetler üzerinde de etkili olmuştur.

Ailesi ve akademik çevresinden aldığı güçlü etkilerle eğitim hayatına devam eden Toynbee, Winchester Collage’dan mezun olduktan sonra Oxford Balliol Collage’a kaydolmuştur. Buradan 1912 yılında mezun olan genç tarihçi, aynı yıl okuduğu okula Antik Yunan ve Genel Tarih hocası olarak atnmıştır¹⁸⁴. Yine aynı yıl Türkiye’ye bir ziyaret gerçekleştiren Toynbee, burada dizanteriye yakalanmıştır. I. Dünya Savaşı’nın başladığı 1914 yılında ise bu hastalığın atakları nüksetmiş, bu sebeple askere

¹⁸¹ Rıdvan Bal, “Propagandadan Hakikate Bir Tarihçinin Dramı: Arnold Joseph Toynbee”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 12/24, 2013/2, s. 65.

¹⁸² A. J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, s. 27-28.

¹⁸³ Dönemin aydınları arasında giderek artan toplumsal reform hareketlerinin öncülerinden olan amca Arnold Toynbee, işçi sınıfı ile orta sınıf arasındaki dengenin sağlanması için Whitechapel’da çalışmalar başlatmıştır. İfade ettiğimiz gibi Whitechapel Londra’nın doğu yakasında bulunan bir ticaret ve sanayi bölgesidir. Dolayısıyla işçi sınıfının ve göçmen nüfusun hâkim olduğu bir yerleşim alanıdır. Bunların bir sonucu olarak yoksulluk, toplumsal ve ahlaki düzen bozukluğu ve yüksek suç oranları gibi konular bölgenin en temel sorunları olarak dikkat çekmiştir. İşte Whitechapel’daki bu sorunlara eğilen amca Toynbee, burada sosyal ve kültürel etkinliklerin gerçekleştirilebileceği, aynı zamanda da yatılı imkân sunan bir hayır kurumunun oluşturulması fikrini ortaya atmış ve kurumun teşkiline büyük katkılarda bulunmuştur. Onun ölümünden bir yıl sonra (1884) açılan kurum, onun hizmetlerine ithafen Toynbee Hall olarak adlandırılmıştır. Bkz. “Toynbee Hall”, <https://www.toynbeehall.org.uk/>, (14.10.2024).

İngiliz liberallerinin faaliyet ve ilgi alanlarından biri olan Whitechapel bölgesi, BAC’nin öne çıkan simalarının da ortak noktalarından biri olarak dikkat çekmektedir. Yukarıda aktardığımız gibi komiteden Aneurin Williams ve Noel Buxton gibi Liberaller de Whitechapel’da çalışmışlardır. Nitekim komite içerisinde uluslararası alanda tanınan, iyi eğitilmiş ve başarılı insanların yanısıra hayırsever ve sosyal reformcu yönleri olan yüzlerin de bulunması Ermeni savunucusu BAC’nin dış dünyaya yansıtılmak istediği ılımlı imaj için önemli bir değerdir. Bu anlamda Whitechapel komite için kıymetli bir sembol olmuştur.

¹⁸⁴ A. J. Toynbee, *Hatıralar: Tecrübelerim*, (ter. Şaban Bıyıklı), İstanbul 2005, s. 22.

alınmamıştır¹⁸⁵. Talihsiz gibi görünen bu durum onun kariyer hayatının kırılma noktalarından biri olmuştur. Nitekim İngiltere Devleti, başarılı bir eğitim kariyeri olan bu parlak akademisyeni farklı görevlerde değerlendirmiştir.

İngiltere'nin üst düzey siyaset ve devlet yetkililerinin dikkatini çeken Toynbee, 1914'te kurulan Wellington House'un (İngiliz Savaş Propaganda Ofisi) bir elemanı olarak istihdam edilmiştir¹⁸⁶. 1915-1917 yılları arasında bu kuruluşun bünyesinde kaleme aldığı Türk ve İslâm karşıtı yayınlarla İngiliz propaganda faaliyetleri içerisinde etkili bir yer edinmiştir. Bu süre zarfında Toynbee; *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916 (The Blue Book)* (Bryce and Toynbee), *Turkey: Past and a Future* ve *The Murderous Tranny of the Turks* adlı kitapları kaleme almıştır.

Wellington House tarafından basılan bu kitaplarda katliamcı Türk ve mazlum Ermeni milleti tasvirleri üzerinden bir zulüm hikâyesi portresi çizilerek, Türk karşıtlığı ve nefretinin dozu en üst seviyeye taşınmıştır. Bahsi geçen kitaplar aracılığıyla I. Dünya Savaşı boyunca Ermeni propagandası yapılmış ve dünya kamuoylarında konunun gündemde kalması sağlanmıştır. Söz konusu propaganda faaliyetlerinin Ermeniler ayağının önemli bir parçası olduğu aşikâr olan Toynbee Wellington House'daki bu görevi sayesinde BAC ile de yakın ilişkiler kurmuş ve nihayetinde komitenin üyesi olmuştur¹⁸⁷. Dolayısıyla hem Wellington House hem de BAC üyesi olma görevlerini paralel olarak yürüten Toynbee'nin yazdığı bu kitaplar yalnızca Wellington House'un değil, aynı zamanda komitenin de Ermeni politikalarını yansıtmaktadır.

İngiltere'nin devlet politikalarına uygun hareket eden Toynbee, ABD' nin savaşa katılmasıyla birlikte propaganda içerikli yayınlarına son vermiştir. Bu tarihten itibaren özellikle de Mondros Mütarekesi döneminde Kafkasya'daki Ermenilerin durumuyla ilgilenmiş ve İngiltere Devleti görevlilerine oradaki Ermenilerin vaziyetinin iyileştirilmesi hususunda hatırlatmalarda bulunmuştur. Bu çalışmasıyla Ermenilerin savunucusu olarak şöhret kazanan Toynbee, İngiltere'nin Ermenilerle ilgili girişimlerinde görev alan başlıca isimlerden biri haline gelmiştir. Nitekim I. Dünya Savaşı sonrasında emperyalist güçlerin çıkarları doğrultusunda organize edilen Paris Barış Konferansı'nda

¹⁸⁵ Hikmet Özdemir, *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı*, Ankara 2005, s. 23.

¹⁸⁶ Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu –Ermeniler-*, (çev. Şadi Dinlenç), Ankara 2021, s. 169-170.

¹⁸⁷ UNLA., R568 - 11/18053/3421 (14 Aralık 1921) .

İngiliz delegasyonu olarak vazifelendirilmiştir. Konferansta Türk milletini yok etmeyi amaçlayan Sevr Anlaşması'nın şekillenmesinde Toynbee önemli bir rol oynamıştır. Bu görev onun şöhretini daha da arttırmıştır. Özdemir'in deyimiyle o artık yalnız bir aydın değil, aynı zamanda İngiliz Devleti'nin bir temsilcisidir¹⁸⁸. Gerçekten de bu vazife Toynbee'nin yalnızca tarihçi kimliğiyle değil, uluslararası alanda ve dünya siyasetinde ön plana çıkmasına katkı sağlamıştır¹⁸⁹.

Kaleme aldığı Türk karşıtı ve Ermeni yanlısı yayınlar ve İngiliz Devleti içerisinde yer aldığı görevler aracılığıyla Ermeniler konusunun uluslararası etki kazanmasında çok önemli bir payı olan Toynbee'nin, Türkler hakkındaki görüşleri 1921 yılı itibariyle değişmeye başlamıştır. O yıl, Gladstone ve devamındaki liberaller ekolünü destekleyen *The Manchester Guardian Gazetesi*'nin muhabiri olarak Yunan askerlerinin Anadolu'yu işgalini izlemekle görevlendirilmiştir¹⁹⁰. Görev icabı geldiği Türkiye'de 27 Ocak -16 Eylül 1921 tarihleri arasında toplam dokuz ay kalmış ve Yunan işgali altındaki “Alaşehir, Uşak, Kula, Salihli, Tire, Torbalı, Manisa, Soma, Kınık, Dikili ve Bergama ve Bursa, Gemlik, Yenişehir, Yalova, Karamürsel, Ereğli, Bahçecik ve Değirmendere¹⁹¹” gibi yerlerde bulunmuştur.

Bu vazife sırasında pek çok Türk'ün Yunanlılar tarafından katledildiğine ve işkenceye maruz kaldığına tanık olan Toynbee'nin zihninde yer alan barbar ve soykırımcı Türk algısı da değişmeye başlamıştır. Tanığı olduğu manzaradan fazlasıyla etkilenererek, İngiltere Devleti'nin tepkileri pahasına durumu *The Manchester Guardian* gazetesine taşıma kararı almıştır¹⁹². Örneğin 19 Ocak 1921 tarihli gazetede “Patriotic Exciment in Athens” başlıklı yazısında Türklerin Yunanlılar karşısında mühimmat ve esir hususlarında büyük kayıplar verdiğini, buna karşın Yunanlıların da büyük zayıflatlar pahasına saldırılarını ısrarlı bir biçimde sürdürdüğünü ifade etmiştir¹⁹³.

16 Mart tarihli haberinde ise Toynbee, Talat Paşa'nın Almanya'da Ermeni fedai Soğomon Tehliryan tarafından öldürülmesini gündeme taşımış ve bunun bir suikast

¹⁸⁸ H. Özdemir, “age.”, s. 22.

¹⁸⁹ Tuğrul Erdem Doğru, “Arnold Joseph Toynbee: Hayatı ve Osmanlı Modernleşmesi Üzerine Görüşleri”, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 10/30, 2022, s. 113.

¹⁹⁰ A. J. Toynbee, *Hatıralar: Tanındıklarım*, s. 287.

¹⁹¹ İrşad Sami Yuca, “Tarihçi Arnold Toynbee'nin 1948 Türkiye Seyahati ve Yeni Türkiye Hakkındaki İzlenimleri”, *Asia Minor Studies*, 4/7, 2016, s. 180.

¹⁹² H. Özdemir, “age.”, s. 23.

¹⁹³ Dilşen İnce Erdoğan, “The Manchester Guardian Gazetesi'nde Anadolu'nun 1921 Yılı'nın İlk Üç Ayı”, *Millî Mücadele 1921*, (ed. İbrahim Bozkurt - Umut Karabulut), Ankara 2021, s. 24.

eylemi olduğunu belirterek, Ermenilerin Türklerden intikam aldığını yazmıştır¹⁹⁴. Suikast ve intikam gibi kelimelerin Ermenilerle birlikte anılmış olması İngiltere başta olmak üzere Ermenileri destekleyen Batılı güçleri rahatsız etmiştir.

Türkiye’de tanık olduğu olayları aktarmaya devam eden Toynbee, Yunan ordusunun geri çekilişi sırasında, özellikle de İzmit ve civarında Türklere karşı uygulanan zulümlere bizzat şahit olduğunu belirtmiş ve bu gözlemlerini hem muhabiri olduğu *The Manchester Guardian* gazetesinde hem de seyahat sonrası kaleme aldığı *Türkiye’de ve Yunanistan’da Batı Meselesi* adlı eserinde detaylandırmıştır¹⁹⁵.

Bir sonraki Türkiye seyahatini 1923’te Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı süreçte gerçekleştiren Toynbee’nin bu ziyareti tarih bakımından oldukça manidardır. Her ne kadar Türkler ile yakınlaşması tepkiye yol açsa da Ankara’da yükselen yeni yönetimle temas için yine onun tercih edilmesi, İngiliz siyasetinin oportünist ve pragmatik yanını gözler önüne sermektedir.

1929’da Türkiye’ye bir seyahat daha gerçekleştiren Toynbee, bu gezisinde genç Cumhuriyet rejimi, onu kuran kadrolar ve gerçekleştirilen inkılaplar üzerinde gözlemlerde bulunmuştur. Özdemir’in ifadesine göre 1923 ve 1929 seyahatlerinde Mustafa Kemal Atatürk ile de görüşen Toynbee, yabancı bir dergi için kaleme aldığı bir yazıda söz konusu görüşmenin gerçekleştiğini kabul etmiş ancak, detayları hakkında bilgi vermemiştir. Türkiye seyahatleri sırasında Türk siyasi ve entelektüel çevresi ile temaslar kurup, dostluklar geliştiren İngiliz Tarihçi Toynbee, Mustafa Kemal Atatürk’ün yanı sıra İsmet İnönü, Rauf Orbay, Ali Fethi Okyar, Adnan Adıvar ve Halide Edip Adıvar ile görüşmelerde bulunmuştur. Özellikle Halide Edip Adıvar’ın yazarlığı ve entelektüel kişiliğinden etkilenen Toynbee onunla olan dostluğunu yaşamı boyunca sürdürmüştür¹⁹⁶. Onun, Türk aydın ve siyasi çevreleriyle kurduğu ilişkiler, başta kendi devleti olmak üzere Batı dünyasının tepkisini çekmiş ve artık Türk dostu olarak anılmaya başlamıştır.

Türkiye ziyaretleri arasında İngiltere’deki görevlerini de sürdüren Toynbee, 1924’te Chatham House adıyla bilinen “Kraliyet Milletlerarası İlişkiler Enstitüsü”ne

¹⁹⁴ D. İnce Erdoğan, “agm.”, s. 37.

¹⁹⁵ D. İnce Erdoğan, “agm.”, s. 21.

¹⁹⁶ A. J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, s. 273-292.

müdür olarak atanmış¹⁹⁷ ve buradaki görevini 1955 yılına kadar sürdürmüştür¹⁹⁸. Ancak bu göreve başladığı yıl ilginç bir gelişme olarak akademik hayatıyla ilgili farklı bir tasarruf içerisine girmiştir. Cambridge Üniversitesi akademisyenlerinden tarihçi Richard Clogg'ın ortaya çıkardığı belgeye göre Toynbee, o yıl İstanbul Üniversitesi'ne orada çalışmak istediğine dair bir mektup yazmış, ancak bu mektup muhataplarına gönderilmemiştir¹⁹⁹. I. Dünya Savaşı sürecinde ürettiği Türk karşıtı propaganda yayınları ve BAC üyeliği göz önünde bulundurulduğunda; Toynbee'nin Türkler hakkında değişen bakış açısı Türkiye'de bilim üretecek, hatta yaşamayı düşündürtecek kadar değişmiştir. Onun bu tutumunda sadık bir vatandaşı ve özel görevlisi olduğu İngiltere'nin, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu sonrasında görünümü değişen Türk politikasının da etkili olduğunu ifade etmek gereklidir.

İngiliz Devleti için çalışmaya devam eden Toynbee, II. Dünya Savaşı sonunda toplanan Paris Barış Konferansı'nda yeniden İngiltere temsilcisi olarak görev almıştır. Türkler ile olan bağlarını da koparmayan İngiliz tarihçi 28 Ekim-24 Kasım 1948 tarihleri arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi davetlisi olarak bir Türkiye seyahati daha gerçekleştirmiştir. Bu seyahatinde yine çeşitli illeri gezen Toynbee, İstanbul ve Ankara'da konferanslar vermiştir²⁰⁰. 1962 ve 1968 yıllarında ise yeniden Türkiye'ye seyahatleri gerçekleştirmiştir. 1962 tarihli ziyaretinde Çankaya'da İsmet İnönü ile görüşmüş ve bu görüşmeden duyduğu memnuniyeti ifade eden bir teşekkür belgesi yollamıştır²⁰¹.

BAC içerisinde yayıncılık anlamında komiteye en fazla katkıyı sağlayan ve uluslararası alanda Ermenilerin adeta sözcüsü sıfatını üstlenen Toynbee 1975'de ölmüştür. Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra Ermeni politikalarını değiştiren Toynbee, yıllar sonra yayınlarının propaganda nitelikli olarak kullanılacağından haberdar olmadığını, İngiliz Hükümeti tarafından kandırıldığını ifade ederek pişmanlığını dile getirmiştir²⁰².

¹⁹⁷ David S. Katz, *İngilizlerin Gözünde Türkiye 1776-1923*, (çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2021, s. 234.

¹⁹⁸ T. E. Doğru, "agm.", s. 113.

¹⁹⁹ H. Özdemir, "age.", s. 25.

²⁰⁰ İ. S. Yuca, s. 180.

²⁰¹ *Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü*, (17 Kasım 1962). 30-01-0-0/7/ 42/20.

²⁰² A. J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, s. 175.

Dünya çapında ünlü bir akademisyen olan Toynbee'nin yayınları elbette yalnızca propaganda içerikli çalışmalardan ibaret değildir. Konumuzun sınırları itibariyle yer verdiğimiz yayınlarının dışında tarih ve sosyal bilimleri ilgilendiren çok kıymetli çalışmaları olmuştur. *Natioanlity and the War* (1915), *The Western Question in Greece and Turkey* (1921), *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu* (1926, 3 Cilt), *Greek Historical Thought* (1924), *A Study of History* (1934-1961, 12 Cilt), *Civilisation on Trial* (1948), *The World and the West* (1953), *Hellenism: The History of a Civilisation* (1959) ve son yıllarında kaleme aldığı hatırat bünyesinde *Acquaintances* (1967) ve *Experiences* (1969) gibi eserleri bunlardan bazılarıdır.

1.2.1.1. Komitenin Alt Kuruluşu: Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund (Ermeni Mültecileri Fonu)

Ermeni meselesi savunuculuğu bağlamında birçok alanda faaliyet gösteren BAC finansal olarak da Ermenileri desteklemiştir. Nitekim komitenin kuruluşundan bir yıl sonra 1914'de "Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund" isimli bir yardım fonu kurulmuştur²⁰³. Komitenin finansal anlamda bir alt kuruluşu olan bu fon, Mülteci Ermeniler için gerekli olan ayni ve maddi yardımların toplanması adına tesis edilmiştir.

Fon başkanı, komitenin de başkanı olan Aneurin Williams'tır. Üyeler arasında komitenin de üyesi olan Noel Buxton, Rahip Clifford, aristokrat bir ailenin kızı olan Lady Frederic Cavendish ve İngiltere'nin önde gelen iş adamlarından olan George Cathbury²⁰⁴ gibi isimler yer almıştır. Bu isimler aynı zamanda yaptıkları bağışlarla fonun kaynaklarından biri olmuşlardır. Fonun Küçük Asya Şefi ise Harold Buxton olmuştur. Buxton Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesine seyahatler düzenleyerek Ermenilerin eksiklerini tespit etmiş ve gerekli yardımın sağlanması adına devlet yetkilileri ile diplomatik temasa geçmiştir.

Savaş dönemi olan 1914-1918 yılları arasında daha çok küçük çaplı yardımlar toplayan ARLMF fon içerisindeki varlıklı isimlerin bağışları dışında gelirlerini daha çok

²⁰³"Britain and the Armenian Genocide", <https://ancuk.org.uk/issues/armenian-genocide/uk/> (21.11.2023).

²⁰⁴ UNLA., R1754-47-1823-17592, (27 January 1922).

Türklerin Ermenilere zulmettiğini temsil eden resimlerle bezeli afişler, aynı içerikli küçük el kitapları ve broşürler aracılığıyla temin etmiştir²⁰⁵.

ARLMF'nin en görünür faaliyeti zaman zaman düzenlenen halk toplantıları olmuştur. Bu toplantılara fona dâhil edilmiş olan din adamlarının katılımları ve hitabetleri özellikle sağlanmıştır. Din adamlarının Hristiyanlık duygularına dokunan konuşmalarının ardından Ermeniler için ihtiyaç duyulan finansal destek halktan talep edilmiştir. Böylece hem Hristiyanlık vurgusu üzerinden Ermenilere ilişkin sempati ve birlik duygusu oluşturulur, hem de komitenin onlara aktarması için gerekli olan yardım temin edilmiştir.

Bu anlamda 4 Aralık 1918'de Westminster Central Hall'da gerçekleştirilen halk toplantısı ARLMF'nin en meşhur toplantısı olmuş, bu toplantının dökümü rapor olarak yayınlanmıştır. Rapora göre toplantının açılış konuşmasını yapan Canterbury Başpiskoposu şu cümlelerle Ermeniler adına destek istemiştir²⁰⁶. *“Hristiyan bir halk olarak, bu Hristiyan kardeşlerimizin dayanılmaz sıkıntı ve sefalet koşullarından, gönderebileceğimiz yardımlarla giderilebildiği ölçüde, kurtarılmasını sağlamakla yükümlüyüz. Bu konu öne çıkarılsın, konuşulsun, dışarıdaki insanlara hatırlatılsın ve hiçbir çabanın boşa gitmeyeceğini bilelim. Belediye Başkanı'nun rehberliği ve başkanlığı altında fonlar geliyor ve yardımlar devam edecek. Ancak, üzerimizdeki kesin sorumlulukla ilgili olarak görevin ihmal edilmediğini ya da küçümsenmediğini görelim...”*

Toplantıda konuşan Atina Başpiskoposu Melatios ise ajitasyon içerikli ve din paydaşlığı temelli hitabetiyle Ermeniler için yardım istemiştir²⁰⁷: *“Bizler dinin ve insanlığın hizmetkârlarıyız ve bu iki büyük şey adına, acı bir şekilde yargılanan ve zulüm gören masum bir ırk adına hemşerilerimize ve dünyanın dört bir yanındaki İngilizce konuşan insanlara seslenmek için buradayız. Bayanlar ve baylar, kendi erdemlerimizin bütünlüğüne duyduğumuz kendini beğenmiş bir güvenle karşınızda değiliz. Hatalarımız var ve bunların bazılarını pahalıya ödemek zorunda kaldık. Ancak aynı zamanda tüm alçakgönüllülüğümle söylemeliyim ki, erdemlerimiz de var ve bu erdemler arasında bizi en az sevenlerin bile bizi inkâr edemeyeceği bir erdem var ki o da sıkıntı çılgılığı bize*

²⁰⁵ “Britain and the Armenian Genocide”, <https://ancuk.org.uk/issues/armenian-genocide/uk/> (21.11.2023).

²⁰⁶ *Lord Mayor's Fund Report*, “The Plight of Armenian and Assyrian Christians”, Spottiswoode, Ballantyne and Co Ltd. New Street Square 1918, London., s. 8.

²⁰⁷ *Lord Mayor's Fund Report*, s. 11.

ulaştığında cömert ve yardımsever bir el uzatmaya hazır olma erdemidir. Bu özelliğimize herkes tarafından bilinir. Bu, ülkemizdeki diğer asil geleneklerin yanı sıra geçmişteki büyük günlerden bize kalan bir şeydir. Bu ulusal bir mirastır. Bize aittir ve kendimizi bizden öncekilere ve kendimize layık olduğumuzu kanıtlamalıyız. Doğru bir şekilde kazandığımız ve tüm dünyanın önünde tuttuğumuz karakterimiz gereği, cimri bir şekilde değil, ellerimiz dolu ve taşkın bir şekilde bu Hristiyan kardeşlerimizin yardımına koşmak zorundayız.”

Konuşmacılardan biri olan Londra Piskoposu ise gerçekleştirdiği coşkulu konuşmasında şu sözleri sarf etmiştir²⁰⁸: *“Eğer yanlış yapanı cezalandırmazsak, Tanrı’nın huzuruna çıkacağımız gün hesap vereceğiz. Bir daha asla Türklerin bu dünyada tek bir ruhu bile yönetmesine izin vermemeliyiz. Türk teslim olmadan önce son yumruğunu salladığında ordularımızla birlikte olacağımızı söylemekten mutluluk duyuyorum...”*

Keşke zamanım olsaydı da İngiltere’nin bir ucundan diğer ucuna ateşli bir haçla Haçlı Seferi’ne çıkabilseydim. Çok fazla insan Ermenilerin karakterini küçümsüyor (duyun, duyun). Bu sadece onlara zulmedenlerin çıkarları için yapılıyor. Ermenileri çok ezilmiş ve yardımı hak eden bir halk olarak görüyorum ve Fon’a yardım etmek için elimden geleni yapacağımın sözünü veriyor ve herkesi de aynı şeyi yapmaya çağırıyorum.” Londra Piskoposu’nun Haçlı Seferlerine gönderme yaparak, adeta haçlı ruhunu yeniden dirilttiği bu konuşması toplantıda en çok alkışlanan konuşma olmuştur.

Müttefik güçlerin I. Dünya Savaşı sonrasında dünyayı yeniden şekillendirmek için biraraya geleceği Paris Barış Konferansı arefesinde organize edilen bu toplantının en önemli amaçlarından biri de kuşkusuz konferansta Ermeniler konusunun ele alınması için gündem yaratmaktı. Konuşmacılardan Mr. Basil Mathes’de konferansa vurgu yaptığı konuşmasında şunları dile getirmiştir²⁰⁹: *“Şimdi, Hristiyan dostlar, bayanlar ve baylar, yol kenarlarında katledilen erkekleri ve tecavüze uğrayan kadınları düşünün. Nazik, eğitilmiş hemşirelerin Türklere hizmet verdikleri hastanelerden sürüklenerek götürüldüklerini ve ölmeleri için kırlara sürüldüklerini düşünün. Dövülen, sürüklenen ve nehirlerle atılan masum insanları, bacaklarından tutularak kayalara fırlatılan çocukları ve tüm bunların arka planında yanan köyleri ve akla gelebilecek her türlü barbarlık ve*

²⁰⁸ Lord Mayor’s Fund Report, s. 14-15.

²⁰⁹ Lord Mayor’s Fund Report, s. 21-22.

pisliğin üst üste yığıldığı vahşet toplamını düşünün. Ve tüm bunlardan sonra bile, davanın kesinlikle soğuk ve tarihsel olarak doğru gerçeklerinden kaçarsınız. Hal böyleyken, önümüzde bu insanları ve tüm Hristiyan halkları Türklerin korkunç yönetiminden sonsuza dek kurtarmaktan başka bir yol yok. Kardeşlerimiz, oğullarımız orada bizim ilkelerimiz uğruna öldüler. Ve bu ilke uğruna savaşı kazanmamıza yardım ettiler. Bunun neticesi olarak şimdi önümüzde Barış Konferansı duruyor...Barış Konfransında Ermenilerin sonsuza kadar özgür bırakılması için çağrı yapılmalıdır.”

Son sözleri söyleyen Canterbury Başpiskoposu ise otuz yıldır Doğu sorunuyla ilgilendiğini tecrübelerine dayanarak oradaki hiçbir ırkın Ermeniler kadar acı çekmediğini ifade etmiş ve Türklere gerekli olan dersin acilen verilmesi hususunu arz etmiştir²¹⁰. Kısacası İslâm ve Türk düşmanlığı temeli üzerinden gerçekleştirilen bu organizasyonda Ermeniler için istenen yardım nefret ve ajitasyonu bol konuşmalar aracılığıyla temin edilmeye çalışılmıştır. Tipik bir BAC düzeneği olan bu toplantı komite için propaganda, din ve para üçlüsünün önemini bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Ermeni meselesinin İngiltere lehine çözülmesi için büyük gayret gösteren ARLMF yardım faaliyetlerini 1921 sonrasında yeniden hızlandırmıştır. Konuya devleti de dâhil eden ARLMF, 1922’de hükümetin Basra’daki Ermenilere yardım amaçlı olarak 35.000 sterlin bağışladığını duyurmuştur²¹¹. Bu bağışın erzak ve giyecek kalemlerinde kullanılacağını ifade eden fon yönetimi, o dönemde BAC’nin de yakın temas halinde olduğu Milletler Cemiyeti ile irtibata geçmiş ve oradan da Basra’da bulunan Ermeniler için yardım talep etmiştir²¹².

Tıpkı BAC gibi İngiliz Devlet politikalarıyla uyumlu olarak çalışan ARLMF’nin 1922’de Basra Ermenilerine yönelmesi bir tesadüf değildir. Nitekim İngiltere Fransa ile imzaladığı 1919 Suriye İtilafnamesi sonrasında Çukurova ve Güneydoğu’dan çekilerek dikkatini daha büyük çıkar elde edeceği Orta Doğu topraklarına yöneltmiştir. Dolayısıyla 1922’de Basra Ermenileri için harekete geçilmesi tesadüf değildir.

Kısacası ARLMF 1915’te başlayan ve özellikle 1915-1923 yılları arasında yoğunlaşan Ermeni soykırımı iddaları arasında, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki mülteci Ermenilere yardım amacıyla oluşturulmuştur. İnsani yardım kuruluşu olarak gösterilen

²¹⁰ Lord Mayor’s Fund Report, s. 23.

²¹¹ UNLA., R1754/47/18823/17592, (27 January 1922), “Armenian Refugees (Lord Mayor’s Fund).”

²¹² UNLA., R1754/47/18823/17592, (13 January 1922), “Armenian Refugees (Lord Mayor’s Fund).”

fon ile hem mültecilerin barınma, yiyecek ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması hem de Ermeni halkının yaşadığı öne sürülen trajik olayların dünya genelinde duyurulmasına katkı sağlanması hedeflenmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZ ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN ERMENİ MESELESİNDEKİ İLK ADIMLARI: 1913 VE 1914 YILI FAALİYETLERİ

2.1. Ermeni Davasında Yeni Bir Ses: Komitenin 1913 Yılı Faaliyetleri

İfade ettiğimiz üzere Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa 19 Mayıs 1913'de Sadarete gönderdiği yazıyla, Avam Kamarası'nda yapılan 25 Nisan 1913 tarihli konferansta Ermeni meselesinin görüşüldüğünü ve eski Balkan Komitesi üyelerinden müteşekkil bir komitenin oluşturulduğunu ifade etmiş, toplantıda alınan kararları aktarmıştır²¹³. Bu anlamda ilgili kısımda yer verdiğimiz 29 Kasım 1912 tarihli belgeden de yola çıkarak BAC'nin temas ve faaliyetlerine Nisan ayı öncesinde başladığı anlaşılmaktadır.

Zira komite üyelerinden James Bryce'in, komiteye yakınlığıyla bilinen ve 1914 yılı itibariyle komitenin alt kuruluşu olarak faaliyet gösteren ARLMF üyelerinden Lady Frederick Cavandish'e 25 Mart 1913'de gönderdiği telgraf bunu doğrular niteliktedir. Bryce iletisinde Ermenilerin çok kötü vaziyette olduğunu bu nedenle artık dışarıdan bir yardım ve kontrol mekanizması oluşturma zamanının geldiğini aktarmıştır. ABD'nin Ermenilerin durumunu iyileştirmeye yönelik bir yaptırımda bulunmadığından da yakınan Bryce, çözüm olarak İngiltere ve Rusya'nın konuyla ilgili bir anlaşmaya varması gerektiği fikrini öne sürmüştür.

Ancak Rusya konusunda tereddütleri bulunan Bryce yazısının devamında, Rusya'nın 1894-1895 reformlarında Ermenileri destekleyen bir tutum sergilemeyip, aksine katliamları izlemeyi tercih ettiğini hatırlatmıştır. Ardından bu meselede İngiliz Hükümeti'nin de payı olduğunu ifade etmiş, eğer Ruslar zamanında ikna edilebilselerdi Ermeniler bugün çok daha farklı bir durumda olurdu değerlendirmesinde bulunmuştur. Bu nedenle İngiltere'nin Ermenilere karşı vicdani yükümlülükleri olduğunu belirten Bryce, İngiltere'nin Berlin Anlaşması ile üzerine aldığı sorumlulukları yerine getirmesi gerektiği hususunu bir kez daha vurgulamıştır²¹⁴.

İngiliz Hükümeti'nin Rusya ile anlaşmaya varamamasını eleştiren Bryce'in, esasen İngiltere'nin bu çekimser tavrından rahatsızlık duyduğu ve Ermenilerin mesuliyeti konusunda oluşan zafiyetten ötürü İngiliz Hükümeti'ni suçladığı açıkça görülmektedir. Bu yazı BAC'nin

²¹³ BOA, HR.SYS, 1866 6/15, (19 Mayıs 1913).

²¹⁴ Tolga Başak, *Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923)*, (ed. Yavuz Aslan), Ankara 2018, s. 72-73.

zaman zaman fikren hükümetle ayrıştığını, ancak söz söyleme ve yönlendirme etkisinin de güçlü olduğunu gözler önüne sermektedir.

Tıpkı Bryce gibi düşünen ve İngiltere'nin bu tutumunu desteklemeyen Osmanlı Devleti'nin İngiltere Büyükelçisi Sir Francis Bertie de İngiliz Hükümeti'ne Ermeniler hususunda baskı uygulamış, fakat beklentisine olumlu bir yanıt gelmemiştir. Nitekim İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in, İngiltere İstanbul Büyükelçisi Sir Francis Bertie'ye hitaben yazdığı 14 Ocak 1913' tarihli mektubu Bryce'ı doğrulamaktadır. Söz konusu mektupta Grey, Ermeni meselesini önemsediklerini ancak, Avrupalı güçlerin mevcut sorunları nedeniyle dikkatleri Ermeniler üzerine çekemediklerini belirterek, şu anda yapılacak tek şeyin Rusya'nın makul ve aynı zamanda muğlak güvencelerine dayanmak olduğunu yazmıştır²¹⁵. Grey, Bertie'ye yazdığı 23 Ocak 1913 tarihli başka bir mektubunda ise, Ermeniler ve Küçük Asya konusunun gündeme taşınmasının şu an için uygun olmadığını ifade etmiştir²¹⁶.

Sir Edward Grey'in 1913 tarihli bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, İngiltere devlet politikası olarak Ermeniler konusunu ele almayı daha uygun bir tarihe ertelerken, uygun zaman ve zemininin koşullarını hazırlanma işini İngiliz istihbaratının yönettiği sivil toplum örgütü görünümlü kuruluşlara havale edilmiştir. Nitekim bu politikalarla hususi olarak ilgilenecek olan BAC'nin kuruluşu bu sebeple hazırlanmıştır. Gerçekten de BAC özellikle I. Dünya Savaşı boyunca İngiliz istihbarat servisinin bir alt organizasyonu olarak çalışmıştır. Bu anlamda İngiltere'nin siyasi konjonktür gereği Ermenilere yönelik faaliyetlerinde resmi bir görüntü vermekten ziyade, meseleyi daha arka plandan ancak, daha etkili bir şekilde ele alabilecek olan bu oluşuma devrettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda kuşkusuz Balkanlarda başarı göstermiş olan Balkan Komitesi üyelerinden müteşekkil bir yapı kadar iyi bir alternatif olmadığı da aşikârdır.

Dolayısıyla BAC bu süreçte her ne kadar İngiliz Hükümeti ile ters düşmüş olsa da, devlet eliyle kurulmuş olmanın verdiği güvence ile faaliyetlerine devam etmiştir. Bu anlamda 31 Mart 1913'de BAC sekreteri Arthur G. Symonds, Osmanlı Devleti'nin Londra sefaretine bir mektup yazmıştır. İlgili mektupta Balkanlar'daki vaziyet hakkında genel bir değerlendirme yapan Symonds, esas olarak Ermenilere değinmiş ve Osmanlı Devleti'nden hem Balkanlardaki hem de Anadolu'daki Ermenilerin güvenlik ve refahlarını temin etmesini istemiştir²¹⁷. Balkan

²¹⁵ TNA., FO, 800/54/12, (14 January 1913), "Letter From Sir Francis Bertie to Sir Edward Grey: Concerning Armenia".

²¹⁶ Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1982, s. 162-163.

²¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Sefareti (BOA, HR.SFR.), 700/5-7, (31 Mart 1913).

Komitesi'nden BAC'ye dönüşen komitenin çalışmalarına hiç ara vermeden devam ettiği Balkanlar konusu henüz kapanmadan Ermenilerle ilgilenmeye başladığı bu mektuptan da anlaşılmaktadır.

Bu komiteyi yakından takip eden Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa ise komite tarafından 25 Nisan'da Avam Kamarasında gerçekleştirildiğini ifade ettiğimiz konferanstan bir gün sonra Sir Edward Grey'e bir telgraf çekmiştir. Tevfik Paşa iletisinde Osmanlı Devleti'nin ırk ve din ayrımı gözetmeksizin idaresi altındaki vatandaşların refahlarını yükseltmek amacıyla hazırladığı reform planının, son dönemde yaşanan hadiseler nedeniyle tehire uğradığını belirtmiştir.

Reformları hayata geçirme hususunda İngiltere'nin yardımını talep eden Tevfik Paşa, Vilâyet-i Sitte için atanacak olan genel müfettişlerin yanına reform icraatlarını yürütmek ve izlemek için yeterli sayıda yardımcı müfettişin yetiştirileceğini bildirmiştir. Reformların Doğu Anadolu bölgesini kapsayacak şekilde ve daha önemlisi zaman kaybetmeden uygulanacağını da eklemiştir.

Tevfik Paşa vilâyetlerde görevlendirilecek müfettişlerin vazifeleri hakkında detaylı bilgileri de aktarmayı ihmal etmemiştir. Buna göre genel müfettişlerin yanına bir jandarma müfettişi, bir adalet müfettişi ve bir tarım, orman ve bayındırlık müfettişinin eşlik etmesi planlanmıştır. Bu müfettişler Britanya Majestelerinin hükümeti tarafından tavsiye edilen uzmanlar arasından görevlendirilecektir. Ayrıca Britanya hükümeti Osmanlı Devleti İçişleri Bakanlığı'nın merkezi idaresine biri danışman, diğeri genel müfettiş olmak üzere iki İngiliz görevli atayacaktır.

Bu görevlilerin maaş, rütbe ve vasıf gibi kriterlerinin de yine Britanya hükümetince belirleneceğini ifade etmiştir. Yazısının sonunda Kıbrıs Sözleşmesi'ne atıfta bulunan Tevfik Paşa, bahsettiği reform tasarısının Kıbrıs Sözleşmesi ruhuna da uygun olduğunu belirtmiştir.

Raporun ekler kısmında İçişleri Bakanlığı merkezi idaresine atanacak olan müfettişin görevleri ve işe alınacak İngiliz yetkililerinin sayısı hakkında bilgiler sunmuştur. Buna göre İçişleri Bakanlığı merkezi idaresine bir genel müfettiş atanacaktır. Bu genel müfettiş vilâyetlerdeki tüm müfettişlerin en üst makamı olacaktır. Bu müfettiş yöneticileri eğitime ve müfettişlerin çalışmalarını düzenleme görevini üstlenecektir. Ayrıca illerden gelen raporları düzenleyip analiz ederek, sonuç ve kişisel gözlemlerini Bakana sunmakla sorumlu olacaktır.

Bunun haricinde Bakanın gerekli gördüğü durumlarda inceleme gezileri düzenleyecek ve idari hizmetlerin yürütülmesi konusunda Bakanla iş birliği içerisinde olacaktır.

Atanacak İngiliz görevlilerinin taksimi ise şu şekildedir: Bir İçişleri Bakanlığı başdanışmanı, İçişleri Bakanlığı'na bağlı bir genel müfettiş, Anadolu'nun iki bölümünün başında bulunan iki Osmanlı genel müfettişinin her birine rapor verecek iki jandarma müfettişi, iki adalet müfettişi, iki tarım ve ormancılık müfettişi ve vilâyetlerdeki jandarma birliklerinin komuta edecek olan İngiliz jandarma subayı²¹⁸.

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı anlaşma sonrasında Vilâyet-i Sitte üzerinde gerçekleştirme sözü verdiği reformun uygulanmasının gecikmesi İtilaf güçlerini rahatsız etmiştir. İngiltere merkezli BAC'nin kurulması da Osmanlı Devleti'ni politik olarak reformları uygulamaya zorlamış, bu telgrafta görüldüğü gibi reformlar Osmanlı Devleti tarafından başta İngiltere olmak üzere tüm Batı bloğunu yumuşatmak ve Ermeni meselesinde sükûnet sağlamak adına bir araç olarak kullanılmıştır.

Tevfik Paşa'nın bu telgrafına 24 Mayıs 1913'de cevap veren Dışişleri Bakanı Sir Ewdard Grey, Tevfik Paşa'nın söz ettiği reform planı ve İngiltere'den talep ettiği yardım hususunda majestelerinin memnuniyet duyduğunu belirtmiş ve İngiliz hükümeti olarak gereken desteği sağlayacaklarını bildirmiştir. Ancak bunun yalnızca Osmanlı Devleti'nin Kuzey ve Doğu kısımlarını değil, tüm devleti kapsayacak biçimde ele alınmasını arzuladıklarını da dile getirmiştir²¹⁹.

Avam Kamarasındaki toplantıdan birkaç gün sonra Sir Edward Grey'e yazan bir diğer kişi ise BAC başkanı Aneurin Williams'tır. *The Times* gazetesinde çıkan 1909 Adana Ermeni olaylarına ilişkin yayınlanan bir yazı üzerine Grey'e bir telgraf gönderen Williams, gazetede Osmanlı hükümetinin Adana'nın iç kesimlerinde Ermenilere yönelik katliam hazırlığı içerisinde olduğu haberinin yer aldığını ve bu haberin kesin bir nitelik taşıdığını aktarmıştır. Olayların üzerinden dört yıl geçmişken BAC'nin sürekli ilişkide olduğu *The Times* gazetesinde böyle bir yorum yapılması, mevcut koşulları değerlendirmek adına yeni bir Ermeni isyanı hazırlığı içinde bulunulduğu şüphesini doğurmaktadır.

Williams hem BAC'nin hem de birkaç gün önce Avam Kamarası'nda gerçekleştirilen toplantının başkanı olduğunu hatırlatarak, Grey'den yakın zamanda düzenlenecek olan

²¹⁸ TNA., FO, 424/238, (26 April 1913). "Tevfik Pasha to Sir Edward Grey".

²¹⁹ TNA., FO, 424/238, (24 May 1913). "Sir Edward Grey to Tevfik Paşa".

Büyükelçiler toplantısına Ermeniler konusunu taşımasını rica etmiştir. Adana'daki olayların çözümü için büyük güçlerin ortak hareket edip, Adana kıyılarına savaş gemilerini yönlendirmeleri gerektiği vurgusunu yapan Williams, onların yaşadığı trajedinin acilen sonlandırılması umudunu da taşıdığını ifade etmiştir. Komitenin Ermeniler konusunda zaman zaman İngiliz hükümetini yönlendirdiğini veya bu konuda baskı uyguladığını belirtmiştik. Nitekim Williams'ın Grey'e hitaben yazdığı bu yazı, iddiamızı desteklemektedir. İngiltere'nin Ermeni desteğini daha geri plandan yürüttüğü bu dönemde Williams, Adana kıyılarına savaş gemilerinin çıkarılmasını teklif ederek söz konusu desteğin daha açıktan ve gerekirse çatışma yoluyla yürütülmesi gerektiği kanaatinde olduğunu belirtmiştir. Ancak onun sunduğu bu cesur teklif, o anki hükümet politikaları gereği yanıtsız bırakılmıştır.

Yazısının devamında BAC'nin Türkiye'ye karşı bir düşmanlık beslemediğini belirten Williams, yalnızca Ermeniler için gerekli olan reformları arzuladıklarını dile getirmiştir. Balkan meseleleri nedeniyle Ermeniler konusunu İngiliz yüksek makamlarına taşımayı ihmal ettiklerini yazan Williams durumun artık çok kritik bir seviyeye geldiğini, tedbir alınmadığı takdirde Ermenilerin büyük bir katliama maruz kalacağını bu sebeple İngiliz hükümetinin güvencesinde acele bir değerlendirme talep ettiğini belirtmiştir²²⁰.

İngiliz hükümetinden umduğu desteği alamadığı anlaşılan BAC, Ermeni meselesinin canlı tutulması adına propaganda faaliyetlerine yönelmiştir. Bu doğrultuda komite 1913 yılının temmuz ayında *Armenia: Its People Sufferings & Demands* adlı bir propaganda içerikli kitapçık yayınlamıştır. Komitenin hedeflerine ve Ermenilere yönelik stratejilerine yer verilen bu kitapçıkta, Ermenilerin tarihsel geçmişi, Türkler tarafından uğradıkları iddia edilen zulüm hikâyeleri ve Ermenistan'ın geleceği gibi konular yer almıştır. Bu kitapçıkla BAC, Ermeni meselesine bakışını ve bu meselede İngiltere adına ele aldığı inisiyatifi Avrupa kamuoyuna duyurmuştur. Komitenin görünürdeki ilk icraat olarak sayılabilecek olan *Armenia: Its People Sufferings & Demands* komitenin tanıtımı açısından da önem arz etmektedir.

Söz konusu kitapçığın yayınlamasının ardından propaganda içerikli faaliyetlerine devam eden komite üyeleri, Ermeni meselesiyle ilgili bir kitap daha yazmak üzere çalışmalara başlamıştır. Söz konusu kitap kapsamında hazırlıklara girişen Noel ve Harold Buxton kardeşler 1913 yılı sonbaharında Doğu Anadolu, Rusya ve İran bölgesine bir gezi düzenlemişlerdir. İşte, bu gezi sırasındaki gözlem ve temasların sonucu olarak 1914'de *Travel and Politics in Armenia* adlı kitap yayınlanmıştır. Buxton kardeşlerin gezisini manidar bulan Van Valisi Tahsin Paşa,

²²⁰ TNA., FO, 424/238, (27 April 1913). "Mr. Williams to Sir Edward Grey".

konuyla ilgili Dâhiliye Nezaretine bilgilendirici bir şifreli yazı göndermiştir. Bu bilgilendirmede dikkat çekici değerlendirmelere yer verilmiştir.

Noel Buxton' la bizzat temasa geçen ve oldukça etkili analizlerde bulunan Tahsin Paşa'nın 4 Ekim 1913 tarihli yazısı şöyledir²²¹: “*Balkan Komitesi Reisi Buxton ile kardeşi ve meşhur tercümanları Aram (komite ile yakın ilişkisi bulunan Ermeni edebiyatçı ve yazar Aram Raffi) önceki gün İran'ın Salmas tarafından sınırı geçerek dün Van'a gelmişler ve bugün de Erzurum' a doğru hareket etmişlerdir. Buxton'u Rumeli'den çok yakından tanıdığımından seyahatinin sebebini sordum. Beş haftadan beri İran'da dolaştığını, İstanbul'a dönmek için Erzurum-Trabzon yolunu tercih ettiğini, buralarda bir görevi olmadığını ve bölgeyi umduğundan daha gelişmiş ve asayiş bakımından daha huzurlu bulunduğunu söyledi. Ancak söylediği bu sözlerle rağmen bütün Ermeni mekteplerini gezip bazı komite reisleriyle de görüştü.*

Bu seyahatleri ve Ermenilerle görüşmesi, İslâm ve Osmanlı düşmanı olan Buxton' un meclis soruşturması için dolaştığı izlenimini vermektedir. Bu sebeple Van'da on iki saat kalmıştır. Takip ettiği güzergâhta Erzurum'a kadar Türk ve Kürtlerden başka kimseye rastlamamıştır. Eğer parlamentoda konuşma yapmaya veya gazetelerde mülakat veya Doğu vilâyetleri hakkında rapor vermeye kalkışırsa İran'dan geçip Trabzon'a giden ve sağını solunu bile doğru düzgün göremeyen bir adamın Doğu vilâyetlerinin durumunu anladığından veya bunların tarih ve idaresinden söz edemeyeceği konusunda şimdiden büyükelçiliğin dikkatinin çekilmesi uygun olacaktır.”

Tahsin Paşa'nın iletisindeki bu son derece hassas tespitler gerçekten de doğru çıkmış, Buxton kardeşler gezi sonrasında *Travel and Politics in Armenia* adlı Türk karşıtı ve Ermeni yanlısı propaganda kitabını yayınlamışlardır. Bu kitapta yer alan Türk ve Kürtlere ilişkin iddiaların esasen ne kadar eksik ve yanlı olduğu Tahsin Paşa'nın tespitleriyle doğrulanmaktadır.

Osmanlı yönetiminin bu konuda titizlik göstermesi adına uğraşan Tahsin Paşa, meselenin peşini bırakmamış ve 14 Ocak 1914 tarihli yeni bir şifreli yazısında 4 Ekim tarihli yazısının yeniden incelemeye alınmasını talep etmiştir. Burada 4 Ekim'den sonra elde ettiği bilgilere de yer veren Tahsin Paşa, Noel Buxton'un yalnız Taşnak reislerinden Aram ve Aşhan isimli şahıslarla görüşebildiğini onlardan da olumlu bir tepki alamadığını ifade etmiştir.

²²¹ BOA, DH.KMS, 12/5- 3,4,5,6, (4 Kasım1913); *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri*, s. 99-100.

Yazısının devamında Tahsin Paşa, bu gezinin sonucunda tamamen hayal ve kin ürünü bilgilerden oluşan bir yayın gelmesi halinde Osmanlı Hükümeti'nin bunu güçlü bir şekilde yalanlamasını, bu noktada gerekirse basından yardım alınmasını tavsiye etmiştir²²².

Aslen Makedonyalı olan Tahsin Paşa, 1897-1912 yılları arasında Balkanlarda mülki idarecilik görevinde bulunmuştur. Balkan komitesinin en aktif olduğu süreçlerde o bölgede bulunan Tahsin Paşa, Buxton kardeşlerle orada tanışan, dolayısıyla İngiltere'nin Osmanlı Hristiyan unsurlarına yönelik politikasına ve Buxton kardeşlerin faaliyetlerine hâkim olan tecrübeli bir bürokrattır. Bu sebeple Buxton kardeşler tarafından Ermeniler hususunda bir hamle gerçekleştirilebileceğini öngörmüş ve bunun takibi konusunda ısrarcı olmuştur. Ancak Dâhiliye Nezareti'nden kendisine bir yanıt gelmemiştir²²³.

Avrupalı devletlerin Ermeniler ile ilgili planlarının farkında olan Osmanlı Devleti, yaklaşmakta olan savaşın yaratacağı sonuçlar ve İtilaf Devletleri'nin yanında yer alma arzusu, yaşadığı baskılar vb. nedenlerle Buxton kardeşlerin gezisine yeteri kadar ilgi gösterememiş ya da şimdilik sessiz kalmayı tercih etmiştir. Nitekim daha önce ifade ettiğimiz üzere 1913 yılı Nisan ayında Ermenilere yönelik ıslahat projesi gündeme gelmiş ve Osmanlı Devleti dikkatini bu konuya yöneltmiştir.

Sonuç olarak 1913 yılında BAC, diplomatik yazışmalar haricinde ağırlıklı olarak gezi ve yayıncılık işleriyle ilgilenerek, Ermeni meselesinin Avrupa'da sıcak tutulması adına girişimlerde bulunmuştur. Bilindiği gibi gerek İngiltere'nin gerekse de BAC'nin asıl hedefi ABD'yi bu konuda ikna ederek savaşta daha etkin bir pozisyonda rol almasını sağlamaktır. Ancak Bryce'ın Lady Frederick Cavendish'e yazdığı mektupta ifade ettiği gibi ABD bu süreçte konuya mesafeli yaklaşmıştır. Bu nedenle ABD'nin konuya gerçek anlamdaki dahli savaşa katıldığı yıl olan 1917 tarihi olmuştur.

Bu süreçte Osmanlı Devleti'ne gelince, BAC'nin faaliyetlerinin farkında olan Londra sefiri Tevfik Paşa ve Van Valisi Tahsin Paşa gibi tecrübeli bürokratlar İngiltere'nin Ermeni politikaları konusunda Osmanlı Devleti'ni uyarmışlarsa da yukarıda saydığımız gerekçeler nedeniyle etkili olamamışlardır.

²²² BOA, DH. KMS, 12/5- 12, (14 Ocak 1914).

²²³ N. Nehir ve H. Bulut, "agm.", s. 267-268.

2.1.1. İngiliz Ermenistan Komitesi'nin İlk Propaganda Yayını: *Armenia: It's People, Sufferings & Demands* (Ermenistan: Halkı, Acıları ve Talepleri)

Propaganda yayıncılığı ile yoğun olarak ilgilendiğini ifade ettiğimiz BAC kuruluş yılı olan Temmuz 1913'de *Armenia: Its People, Sufferings & Demands* adlı kitapçığı yayınlamıştır. Komitenin teşekkülünü ifaden bu çalışma aynı zamanda komitenin ilk propaganda içerikli yayınıdır. Toplam 34 sayfadan oluşan bu çalışma nicelik bakımından bir kitapçık özelliği taşısa da; komitenin amaçları, Ermeni meselesi hususundaki yaklaşımları, tarihsel süreç içerisinde Ermenilerin durumu, Ermenilerin Türkler tarafından uğradığı iddia edilen sözde zulüm hikâyeleri vb. gibi pek çok konuyu barındıran içeriği ile oldukça yoğun bir çalışmadır.

İngiltere'nin Ermeni politikasının bir özetini yansıtan bu propaganda kitabının kapağında fiyatı bir penyy (kuruş) ibaresi yer almaktadır. Bir propaganda klasığı olarak tüm kesimlere rahatça ulaşabilmek adına sembolik bir rakamla satışa sunulduğu anlaşılan kitabın hemen girişinde bir önceki kısımda belirttiğimiz BAC üye isimlerinin listesi ve komitenin kuruluş amaçlarına yer verilmiştir. Buna göre komitenin üç maddeden oluşan amaçları şu şekildedir²²⁴ :

“1) *Büyük Britanya hükümetinden Berlin Antlaşması ve Kıbrıs Sözleşmesi ile üstlendiği Ermenistan'a yönelik yükümlülüklerini yerine getirmesini istemek ve diğer büyük devletlerle uyum içinde Türk Hükümeti'ni Ermenilerin huzuru, refahı ve can, mal ve namus güvenliği için gerekli reformları yapmaya mecbur etmek.*

2) *Büyük Britanya halkını Ermenistan'a yönelik sorumlulukları ve görevleri hususunda bilgilendirmek ve Ermenilerin uzun zamandır kurbanı oldukları korkunç zulümleri ve katliamları onlara göstermek*

3) *Tüm Avrupa hükümetleri üzerinde ortak ve eşzamanlı baskı kurmak ve “Ermeni meselesinin hızlı ve daimi çözümünü sağlamak için” diğer ülkelerde kurulan komitelerle işbirliği yapmak.”*

Ermeniler konusunda Büyük Britanya Hükümeti, halkı ve tüm Avrupa üzerinde yönlendirici bir etki oluşturma motivasyonu ile kurulduğu anlaşılan BAC'nin amaç olarak sıraladığı bu maddeler kuşkusuz İngiltere'nin 1870'lerden beri sürdürdüğü

²²⁴ The British Armenia Committee, “age. ”, s. 1.

politikanın özetini yansıtmaktadır. Zira maddelerde yer alan; İngiltere'nin Ermeniler hususunda üstlendiği yoğun sorumluluk duygusu, propaganda aracılığıyla kamuoyunu etkileme isteği, meselenin çözümü konusunda tüm Avrupa ile orta hareket ederek Osmanlı Devleti üzerinde tahakküm kurma stratejisi gibi dikkat çekici vurgular İngiltere'nin Ermeni meselesi siyasetinin klasik izlerini taşımaktadır.

Kitapçıkta amaçlar bölümünden sonra yer alan önsöz ise, komite üyelerinden tarihçi George Peabody Gooch²²⁵ tarafından kaleme alınmıştır. Gooch ele aldığı yazısında kısaca, Ermenilerin modern tarihin gördüğü en büyük zulümlerden birine maruz kaldığı, ortak din ve kültüre sahip olduğu Avrupa'nın ise bu konuda kurtarıcı rolünü üstlenme konusunda yeterli donanıma sahip ancak, isteksiz olduğunu ifade etmiş ve her ne kadar gecikilmiş de olsa bu trajediyi yalnızca Avrupa'nın önleyebileceğini aktarmıştır²²⁶.

Who Are the Armenians? (Ermeniler Kimdir?) başlıklı birinci bölümde ise Ermenilerin fiziksel ve karakteristik özellikleri, mesleki yönelimleri, ilgi alanları ve Hristiyanlık dini içerisindeki konumları işlenmiştir. Tahmin edilebileceği üzere tüm bunlar, onların üstün meziyetleri üzerinden yapılan tariflerle ifade edilmiştir.

Örneğin fiziksel özellikleri, “*Genellikle ortalamanın üzerinde bir boya sahip olan bu halk, iri yapılı ve güçlüdür. Kadınları genellikle güzeldir, düzgün yüz hatları, görkemli bir yürüyüşleri, uzun ve kalın kirpiklerin altındaki iri siyah gözleri vardır ve iyi bir anneliği çağrıştıran sağlıklı bir görünimleri vardır*” şeklinde tasvir edilirken, mizaçları ve yeteneklerinden ise şöyle bahsedilmiştir²²⁷: “*Ahlaki ve entelektüel özelliklerine ilişkin hemfikir olunmuş ifadeler vardır. Ciddi, ağırbaşlı, tutumlu ve misafirperver olarak tanımlanırlar. Her yerde; zanaatleri, kıvrak zekâları, ticarete yatkınlıkları ve sağlam karakterleri ile tanınırlar.*”

İfade ettiğimiz gibi komitenin teşekkülünün hemen ardından basılan ve bir nevi kuruluş metni olan bu propaganda kitabında, akademik hüviyet üzerinden meşru bir zemin oluşturma çabası göze çarpan detaylardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim kitabın genelinde komite üyesi olan veya Ermeni meselesi hususunda komiteyle

²²⁵ 1873-1968 yılları arasında yaşamış olan İngiliz tarihçi ve Liberal Parti milletvekili G. P. Gooch BAC üyelerinden biri olup, tarih alanında yazdığı eserlerle tanınmıştır. Özellikle; *History and Historians in the Nineteenth Century*, *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914* ve *Germany and the French Revolution* gibi çalışmaları oldukça ses getirmiştir. Bkz. C. D. Penner, “G.P. Gooch as an Historian”, *The Historian*, September 1940, 3/1, 97-112.

²²⁶ The British Armenia Committee, “age. ”, s. 2.

²²⁷ The British Armenia Committee, “age. ”, s. 4.

aynı ideolojiye sahip isimlerin çalışmalarından alıntılar yapılmış ve metin söz konusu isimlerin ağzından ilerletilmiştir.

Bu bağlamda ilk olarak İngiliz gazeteci ve hukukçu Sir Edwin Pears'ın Ermeni sorunu hakkında başvuru kitaplarından biri olarak değerlendirilen *Turkey and Its People*²²⁸ (Türkiye ve İnsanları) isimli kitabına başvurulmuştur. Ermenilerin Osmanlı Devleti içerisindeki diğer Hristiyan unsurlardan farkı Pears'ın cümleleriyle şu şekilde aktarılmıştır²²⁹: “İstanbul'un Türkler tarafından fethinden bu yana, Ermeniler din konusunda her zaman İmparatorluktaki diğer Hristiyan ırklardan daha ileri görüşlü olmuşlardır.”

Kitapta referans olarak İrlandalı gazeteci yazar Emile Joseph Dillon²³⁰'un “Armenia: An Appeal” (Ermenistan: Bir Çağrı) adlı makalesinden de kesitler sunulmuştur. Dillon, 1894-95 olayları sırasında Ermenilerin Hristiyanlık uğruna çektiğini iddia ettiği acıları ve bu yoldaki ölümlerini, onları adeta kahraman şehit mertebesine yükselterek, şöyle tasvir etmiştir²³¹: “Gözleri oyulan, uzuvları parçalanan ve titreyen etleri bedenlerinden koparılanlardan herhangi biri ya da hepsi, sadece İslâm'ı kabul ederek veya Mesih'i inkâr ederek yaşamlarını kurtarabilirlerdi. Fakat bunun yerine, ruhlarını Yaraticılarına teslim ettiler, bedenlerini işkencecilere teslim ettiler, tarifsiz acılara katlandılar ve Tanrı'ya duydukları sınırsız güvenle, deyim yerindeyse cennetin kendisine meydan okuyarak Hristiyan şehitler gibi öldüler.”

Kitabın ilerleyen sayfalarında James Bryce ve Misyoner Frederik Davis Greene²³² gibi isimlerin çalışmalarından da alıntılar yapılmıştır. James Bryce'in *Trans-Caucasia*

²²⁸ 1835-1919 yılları arasında yaşamış olan İngiliz hukukçu ve yazar Pears'ın bu kitabı, İngiltere'de Ermeni iddiaları üzerine yazılmış olan ilk kitaplardandır. Yazıldığı dönemde Avrupa'da geniş yankı uyandıran kitap, Gladstone tarafından propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Bkz. Taha Niyazi Karaca, Ermeni Sorunu ile İlgili Bir İngiliz Kaynağı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Belleten*, 67/249, 2003, s. 520-521.

²²⁹ The British Armenia Committee, “age.”, s. 9.

²³⁰ 1854-1933 yılları arasında yaşamıştır. 1894-95 Ermeni olayları sırasında *The Daily Telegraph* muhabiri olarak Türkiye'ye gelen Dillon, izlenimlerini rapor ederek İngiltere'ye bildirmiştir. Bkz. Joseph Emile Dillon <https://digital.nls.uk/catalogues/guide-to-manuscript-collections/inventories/acc12382.pdf>, (17.02.2024).

²³¹ The British Armenia Committee, “age.”, s. 9.

²³² 1863-1962 yılları arasında yaşamış olan ve Amerikan Board misyoneri olarak 1890'lı yıllarda Osmanlı Devleti'nin doğu vilâyetlerinde görev yapan Greene Ermenilerle yakından ilgilenmiştir. Bkz. İhsan Burak Birecikli, “Anadolu'da Bir Amerikalı Misyoner: Frederik Davis Greene ve Ermeni Meselesi”, *Ermeni Araştırmaları*, 2016, S. 55, 137-174.

and Ararat²³³ (Trans-Kafkasya ve Ararat) adlı kitabından 1894-95 yıllarında Tadem Manastırı²³⁴ ve Birecik²³⁵'te yaşandığı iddia edilen acılı hikâyeler şu şekilde aktarılmıştır: *“Tadem manastırında saygıdeğer Başimandrit Ohannas Papazyan'ın İslâm'ı kabul etmediği için önce elleri, sonra da dirseklerine kadar kolları kesildi. Yine de teslim olmayınca, kilisenin kaldırımında başı kesildi... Birecik'te inancından vazgeçmeyi reddeden yaşlı bir adam yere fırlatıldı, üzerine canlı kömürler yığıldı ve o acılar içinde kıvrılırken önüne bir İncil atarak alaycı bir şekilde bazı kısımlarını okumasını istediler...”*

Ermeni kilisesinin Hristiyanlıktaki konum ve önemi ifade edilirken ise Greene'nin *The Armenian Crisis in Turkey*²³⁶ (Türkiye'de Ermeni Krizi) isimli kitabından yararlanılmış ve Ermeni kilisesinin önemi Greene'nin kaleminden şu şekilde aktarılmıştır²³⁷: *“Ermeni Kilisesi'nin diğer kiliselerden daha fazla şehit verdiği doğrudur. Onlarınki, kafanın değil, kalbin dinidir. Kanıtı, Yunanlıların durumunda olduğu gibi metafizik tartışmalarda ve kılı kırk yaran teolojide değil, azizlerin gözyaşlarıyla yazılmış ve şehitlerin kanıyla aydınlatılmış cesur bir kayıta bulunur.*

The Sufferings of The Armenian People (Ermeni Halkının Acıları) başlıklı ikinci bölümde ise Türk hapishanesine giren Ermenilerin aktardığı anekdotlar ve bir önceki kısımda olduğu gibi 1894-95 Ermeni olayları sırasında yaşandığını dile getirdikleri katliamlar anlatılmıştır. Bu bölümde de yine alıntılara devam edilmiştir. Örneğin Alman din adamı Johannes Lepsius'un²³⁸ *Armenia and Europe*²³⁹ (Ermenistan ve Avrupa) adlı kitabından Türk hapishanesinde işkence gören bir Ermeninin hikâyesi şöyle aktarılmıştır:²⁴⁰ *“Kırk beş yaşında bir adam, yanlışlıkla tutuklanmasına rağmen, on gün boyunca en korkunç işkencenin kurbanı oldu; daha sonra dört gün boyunca yerden belli*

²³³ James Bryce'in 1876'da Türkiye, Kafkasya ve Rusya bölgesine yaptığı ziyaretten elde ettiği izlenim ve değerlendirmelerinin yanı sıra, 1894-95 Ermeni olayları hakkında da bir bölüm kaleme aldığı ilk baskısı 1896 yılında gerçekleştirilen kitap. Bkz. James Bryce, *Trans-Caucasia and Ararat*, New York 1927.

²³⁴ Günümüzde Elazığ'ın Harput ilçesinde yer alan Tadem Manastırı, Ermenilerin en eski ibadet yerlerinden biridir.

²³⁵ Günümüzde Şanlı Urfa'ya bağlı olan ilçenin adı.

²³⁶ Greene'nin 1894 Ermeni olaylarının ele aldığı kitap. Bkz. Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey*, New York – London, 1895.

²³⁷ The British Armenia Committee, “age.”, s. 10-11.

²³⁸ 1858-1926 yılları arasında yaşayan Protestan din adamı ve misyoner. Ermeniler hakkında yazdığı kitaplar, Ermeni propagandası yapan çevreler tarafından birincil kaynak olarak kabul edilmiş ve akademik bir değer atfedilmiştir. Bkz. Ramazan Yıldız, “Johannes Lepsius'un Ermeniler Lehine İddiaları”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 49, 2014, s. 125.

²³⁹ Lepsius'un Mayıs 1896'da Suriye ve Anadolu seyahati sırasında yaşadığı olaylar ve tanıklıkları anlatan ve Ermeni meselesiyle ilgili yazılmış ilk propaganda kitaplarından biri. Bkz. R. Yıldız, “agm.”, s. 126.

²⁴⁰ The British Armenia Committee, “age.”, s. 16.

bir mesafeye çakılmış çivilere asılı kaldı, adam neredeyse ölmek üzereydi, su istedi. Polis memuru bir kova suyu getirdi, dudaklarına değene kadar tuttu ve sonra kan akana kadar kovayla kafasına vurdu. Daha sonra gardiyana adamın ölmekte olduğu söylendi. Zincirlerini çıkardılar ve onu ölü gibi çıplak bir vaziyette karın içine gömdüler. Zavallı adam yanlışlıkla tutuklandığı anlaşılan kadar birkaç saat boyunca gömülü kaldı.”

İşkence ve katliam örneklerinin haricinde durumun ekonomik boyutuna da değinilmiş, Ermenilerin özellikle de Doğu Anadolu’da yaşayanların, 1895 sonrası uğradığı maddi zararlar vurgulanmıştır.²⁴¹ *“Ermeni ulusunun bu katliam yıllarında yaklaşık 250.000 çalışan kesim ve iş adamını kaybettiği kesindir. Kişi başına düşen yıllık kazancı ortalama 40 sterlin olarak tahmin edersek, bu yılda 10.000.00 sterlinlik bir nakit kaybı anlamına gelir ki bu da son yirmi yılda 200.000.000 dolar eder.”*

Bu bölümün kapanışı, BAC’nin ideolojik babası olan Gladstone’un 1895 yılında Westminster Dükü’nün başkanlık ettiği Liverpool toplantısında okuduğu kararlar yapılmıştır²⁴²: *“İngiliz kamuoyu; Majestelerinin Hükümetinin, Türkiye Ermenistan’ının yönetiminde can, namus, din ve mal güvenliği için etkili güvenceler sağlayacak reformları gerçekleştirmek üzere alacağı her türlü önlemden, parti ayrımı gözetmeksizin tüm ulusun içten desteğine sahip olacağına ve Avrupa’nın Büyük Güçlerinin sürekli denetimi altında olmayan hiçbir reformun etkili olamayacağına dair olan inancını ifade eder.”*

The Demands of Armenians (Ermenilerin Talepleri) isimli üçüncü ve son bölümde ise Ermeni meselesine tarihi bir dayanak olarak Ayastefanos ve Berlin Anlaşmalarının metinlerine yer verilmiş ve komite olarak bu politikanın izinden gidildiğinin altı çizilmiştir.

Ermenilerin meskûn olduğu yerlerde ıslahat yapılacağını taahhüt eden Ayastefanos Anlaşmasının 16. ve Berlin Anlaşmasının 61. maddeleri, Ermenilerin artık büyük devletlerin koruması altında olduğunu ifade etmesi bakımından da ayrı bir önem arz etmektedir. Bu iki mühim madde kitapta komitenin de dikkat çektiği faktör olarak karşımıza çıkmaktadır²⁴³: *“San Stefano Antlaşması’nın 16. maddesi: Ermenistan’da işgal ettikleri ve Türkiye’ye iade edilecek olan toprakların Rus birlikleri tarafından*

²⁴¹ The British Armenia Committee, “age.”, s. 19.

²⁴² The British Armenia Committee, “age.”, s. 24.

²⁴³ The British Armenia Committee, “age.”, s. 25-26.

boşaltılması, iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin sürdürülmesine zarar verecek çatışmalara ve karışıklıklara yol açabileceğinden, Babıali, Ermenilerin yaşadığı vilâyetlerde yerel gereksinimlerin talep ettiği iyileştirmeleri ve reformları daha fazla gecikmeden yürürlüğe koymayı ve Kürtlere ve Çerkezlerle karşı güvenliklerini garanti etmeyi taahhüt eder. Ve bu madde yerine ikame edilen Berlin Anlaşmasının 61. maddesi: Babıâli, Ermenilerle meskûn vilâyetlerde yerel gereksinimlerin gerektirdiği iyileştirme ve reformları daha fazla gecikmeksizin gerçekleştirmeyi ve Çerkezlerle ve Kürtlere karşı güvenliklerini sağlamayı taahhüt eder. Bu amaçla attığı adımları, bunların uygulanmasını isteyen güçlere düzenli olarak bildirecektir.

Söz konusu maddelere yorum getiren komite, Berlin Anlaşması ile Ermenilerinin kontrolünün/hamiliğinin Rusya'nın elinden İngiltere'ye geçtiğini ancak İngiltere'nin bu görevde başarı gösteremediğini dile getirmiştir²⁴⁴: *"Berlin Antlaşması ile İngiltere, Türkiye'de reformlar yapma görevini Rusya'nın elinden alarak Avrupa'nın Büyük Güçlerine devretmişti... Ancak İngiltere bu reformlarla ilgili taahhütlerini yerine getirmede tamamen başarısız oldu ve Avrupa'daki Türk hâkimiyetinin bugünkü çöküşüne kadar Ermenistan'da kötü yönetim ve baskı kontrolsüz bir şekilde devam etti."* Masum bir özeleştiri gibi görünen bu yorum esasen İngiltere'nin devlet politikasıydı. Nitekim komitenin belirttiği gibi Avrupa'daki Türk hâkimiyetinin çöküşü, yani Balkanların Osmanlı Devleti'nden tamamen koparılışına kadar Ermenilere yeterli ilgi gösterilmemiştir. Nihai hedefe adım adım ilerleyen İngiltere'nin Ermeni planı 1914 sonrası hız kazanmıştır.

İlerleyen sayfalarda Ermeniler ne istiyorlar? Sorusu ortaya atılarak onlar adına cevaplar üretilmiştir. Buna göre Ermeniler, başta İngiltere olmak üzere büyük devletlerin garantörlüğünde bir gözetim ve reform talep etmektedirler. İstedikleri şey kesinlikle siyasi bir ayrılık değil, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde rahatsız edilmeden huzur ve refah içinde yaşamaktır. Bunların kanıtı olarak da Ayastefanos ve Berlin Anlaşması hükümlerinin yanı sıra, 11 Mayıs 1895 reform planı²⁴⁵ gösterilmiş, söz konusu reform planının maddeleri sıralanmıştır²⁴⁶:

²⁴⁴ The British Armenia Committee, "age.", s. 27.

²⁴⁵ İngiliz, Fransız ve Rus büyükelçileri tarafından Sultan II. Abdülhamid'e Mayıs 1895'de sunulan reform planı. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: I, Kısım: 1, s. 83.

²⁴⁶ The British Armenia Committee, "age.", s. 29-30.

1.-Sultan tarafından, Güçlerin onayı ile, altı Ermeni vilâyeti, yani Van, Bitlis, Diyarbakir, Erzurum, Sivas ve Harput için bir Avrupa Yüksek Komiseri atanması.

2.-İllerde ikamet eden Güçlerin temsilcilerini de içeren daimi bir Gözetim ve Kontrol Komisyonu kurulması.

3.-Yarısı Ermenilerden ve yarısı Müslümanlardan oluşan bir Genel İl Seçim Meclisi; bu yarı Ermeni ve yarı Müslüman ilkesi genel olarak tüm görevliler için geçerli olacaktır.

4.-Yine yarısı Ermenilerden ve yarısı Müslümanlardan oluşan yerel jandarma ve polis teşkilatı kurulacak; bunlar Avrupalı subayların gözetimi altında olacak.

5.-Avrupa memurları kapsamında adli ve mali yerel reformlar.

Ayastefanos ve Berlin Anlaşmalarının kapsam bakımından genişletilmiş sürümü olarak ortaya atılan reform planı II. Abdülhamit tarafından uygulamaya konmuş ancak Ermenilerin terör faaliyetleri dolayısıyla sağlıklı bir uygulama alanı bulamamıştır. Nitekim Eylül 1895’de Bâb-ı Âlî’de gerçekleşen Ermeni olayları ve onu takip eden 1896-97 yıllarında Gümüşhane, Muş ve Erzurum vb. gibi doğu illerinde cereyan eden hadiseler reformların önünde kısıtlayıcı bir engel olarak durmuştur. Yine de Osmanlı Devleti tarafından oluşturulan Anadolu Islahatı Teftiş Heyeti aracılığıyla beş yıl boyunca bölgenin refahı adına çalışmalar yürütülmüştür. Anadolu Reform Projesinin baş uygulayıcısı Reform Genel Müfettişi Müşir Şakir Paşa’nın ölümünden kısa bir süre sonra (Nisan 1900) Sultan II. Abdülhamit Anadolu Islahatı Teftiş Heyetinin görevinin sona erdiğini ilan eden bir irade vermiştir²⁴⁷.

Bölümün sonunda Ermeni nüfusu konusuna değinen komite, kısa bir süre önce (1912) yapılan sayımın sonucu olduğunu iddia ettiği İstanbul Ermeni Patrikhanesi nüfus istatistiklerine yer vermiştir. Buna göre Vilâyet-i Sitte içerisinde Türkler 666.000 Ermeniler ise 1.018.000 kişi olarak gösterilmiştir. Kitapçıkta söz konusu istatistikle ilgili tabloya da yer verilmiştir. 32. Sayfada bulunan The Statistics of the Six Armenian Provinces of Turkey, compiled recently by the Armenian Patriarchate of Constantinople

²⁴⁷ Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ali Karaca, “Türkiye’de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü İşgale Doğru Tehcir Gerçeği) (1878-1915)”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul 2003, s. 30-60.

(İstanbul Ermeni Patrikhanesi Tarafından Yakın Zamanda Derlenen Türkiye'nin Altı Ermeni Eyaleti'nin İstatistikleri) başlıklı tablo şu şekildedir:

Tablo: 1

Ermeni Patrikhanesi Tarafından Yayınlanan 1912 Yılı Vilâyet-i Sitte Nüfus İstatistikleri²⁴⁸

	Nüfus	Yüzdelik Oran
Türkler	666.000	25.4
Kürtler	424.000	16.3
Diğer Müslüman Irklar	88.000	3.4
Ermeniler	1.018.000	38.9
Diğer Hristiyan Irklar: Nasturiler vb.	123.000	4.8
Diğer Hristiyan Irklar: Rumlar vb.	42.000	1.6
Kızılbaşlar	140.000	5.3
Zazalar	77.000	2.9
Yezidiler	37.000	1.4
Toplam	2.615.000	100

Ermenileri bölgenin ana unsuru olarak yansıtmaya çabasının bir sonucu olan bu istatistiki verinin, Türk ve Ermeni cephesinden yorumlanması bakımından 1912-1914 sürecine ilişkin Vilâyet-i Sitte nüfus verilerini aktaran bazı isimlere göz atmak faydalı olacaktır. Örneğin Marcel Léart (Krikor Zahrab)²⁴⁹ isimli yazar 1912 İstanbul Ermeni

²⁴⁸ The British Armenia Committee, "age.", s. 32.

²⁴⁹ 1861-1915 yılları arasında yaşayan ve bir Osmanlı Ermeni'si olan Krikor Zohrab, Marcel Léart adını kullanmıştır. Bkz. K. Gürün, "age.", s. 86-87.

Patrikhanesi nüfus istatistiklerini aynen olduğu şekliyle alıntılanmıştır. Ermeni asıllı Amerikalı tarihçi R. G. Hovannisian ise 1914 öncesi Ermeni nüfusunun 1.500.000-2.000.000 arasında olduğunu ifade etmektedir, Ermeni Devrimci Federasyonu liderlerinden Karekin Pastırmacıyan’a (Armen Karo)²⁵⁰ göre de 1914’ te Vilâyet-i Sitte’de 2.100.000 Ermeni yaşamaktaydı²⁵¹.

Bu görüşlerin aksine Amerikalı tarihçi Justin McCarthy 1912 yılında Vilâyet-i Sitte’de Türklerin yanına diğer Müslüman grupları da dâhil ederek sayılarının 3.885.862, Ermenilerin ise 867.960. olduğunu yazmıştır²⁵². Tarihçi, Zekeriya Türkmen ise 1913-1914 yılı nüfus verilerine göre Vilâyet-i Sitte’nin 4.993.914 olan toplam nüfusu içerisinde Ermeni nüfusunun 886.960 kişi olduğunu aktarmıştır²⁵³. Diplomat ve akademisyen Bilal N. Şimşir 1914’de Vilâyet-i Sitte’de 3.040.891 Müslüman, 636.306’da Ermeni olduğunu ileri sürmüştür.²⁵⁴ 1914 yılı Osmanlı nüfus sayımı istatistik verileri ise McCarthy, Türkmen ve Şimşir’in iddialarına daha yakındır. Aşağıdaki tabloya göre 1914’de Vilâyet-i Sitte’de Müslüman nüfus ve Ermeni nüfus oranları şöyledir:

Tablo: 2

1914 Osmanlı Nüfus Sayımına Göre Vilâyet-i Sitte’de Müslüman ve Ermeni Nüfusu²⁵⁵

Vilâyetler	Müslüman Nüfus	Ermeni Nüfus
Erzurum	673.297	134.377
Sivas	939.735	147.099
Mamüretü’l-Aziz	446.379	79.821
Diyarbakir	492.101	65.850
Bitlis	309.999	117.492

²⁵⁰ (1872-1923) Pastırmacıyan aynı zamanda 1896 Osmanlı Bankası baskının elebaşısıdır. 1908-1912 sürecinde ise Meclis-i Mebusan’da Erzurum milletvekilliği görevini yürütmüştür.

²⁵¹ K. Gürün, “age.”, s. 85.

²⁵² J. McCarthy, “age.”, s. 11.

²⁵³ Z.Türkmen, “age.”, s. 30.

²⁵⁴ Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Ankara 2009, s. 74.

²⁵⁵ ATASE, BDH, 26/124 – 1.

Van	179.380	67.792
Toplam	3.040.891	612.431

Osmanlı Devleti'nin resmi nüfus istatistiklerinin referansıya oluşturulmuş olan bu tabloya göre Vilâyet-i Sitte'de Ermeni nüfusun Müslüman nüfusunun dörtte biri kadar dahi olmadığı açıkça görülmektedir. Ermenilerin gerek Osmanlı Devleti, gerekse de Doğu Anadolu özelinde yalnızca 1914'de değil hiçbir zaman sayıca üstün olmadıklarını bir kez daha ifade etmek gerekmektedir.

Nüfus konusunun işlendiği üçüncü ve son bölümün ardından komite "İngiltere'nin Ermenistan'a Karşı Sorumluluğun Temelleri" başlıklı beş maddelik bildirge niteliğinde bir yazıya yer vermiştir. Birkaç sayfa öncesinde Ermeniler Ne İstiyor? Sorusuna cevaben kesinlikle ayrılık talep etmediklerini iddia eden komite, bu başlıkta Ermeniler yerine Ermenistan kelimesini kullanarak esas niyetini açık etmektedir.

Bu metinde kısaca Ermenistan'ın mevcut koşullarından ve komitenin tabiriyle Türk'ün zulmünden İngiltere'nin mesul olduğunu, dolayısıyla bu durumu düzeltme vazifesinin de yine İngiltere'ye ait olduğunu içeren bir yazı kaleme alınmıştır. Komitenin zihniyetini gözler önüne seren metin şu şekildedir:²⁵⁶

"İngiltere'nin Türkiye ve Ermenistan'a karşı sorumlulukları, Türkiye'yi Rusya ile Akdeniz arasında bir tampon devlet olarak tutma ve Avrupa'daki güç dengesini koruma politikasının doğal bir sonucudur. Öte yandan, Türkiye'nin reformlar yapması konusunda ısrarcı olmak ve Sultan'ın Hristiyan tebaasına adil davranmasını sağlamak için antlaşmalarla kendisine baskı kurmak İngiltere'nin görevidir. Ancak, bu görevi tamamen ihmal etmektedir.

İngiliz sorumluluğunun derecesi aşağıdaki gerçeklerle ortaya konulmaktadır:

(1) İngiltere, Kırım Savaşı'nı Türkiye'yi Rusya'nın ezici etkisinden kurtarmak için yaptı ve Türkiye'deki Hristiyanları koruma sorumluluğu kendi eylemleriyle Avrupalı Güçlere geçti. Ancak Türkiye, Paris Antlaşması'nın işaret ettiği reformları gerçekleştirme niyetinden çok uzakta, yeni bir zulüm dönemi başlattı.

²⁵⁶ The British Armenia Committee, "age.", s. 33.

(2) *Kırım Savaşı'nı izleyen Paris Kongresi'nde İngiltere, Türkiye'yi uygar bir güç ve Avrupa Konvansiyonu'nun bir üyesi olarak Avrupa Konseyi'ne soktu. Bu, Türkiye'nin Avrupa sisteminde ilk kez ortaya çıkışıydı. "O zamandan bu yana medeniyet kisvesine büründü ve Hristiyan tebaasını, Hristiyanlar adına daha güçlü bir Rus müdahalesinden korkmaksızın, Avrupa'nın koruması altında ezdi. Dolayısıyla Türkiye, sahip olduğu dokunulmazlığı ve Hristiyanların içinde bulunduğu kötü durumu İngiliz eylemlerine borçludur.*

(3) *1878'deki son Türk-Rus Savaşı'nın nihayetinde Rusya, San Stefano Antlaşması'yla; Makedonya'yı Bulgaristan'a katarak, Ermenistan için etkili reformlar yaparak ve yeterli garantiler sağlayarak Türkiye'yi zorlamıştı. Ancak sahaya giren İngiltere, Rusya'nın eylemlerini geçersiz kılarak ve Makedonya ve Ermenistan'ı fiilen Türkiye'ye geri vererek bu düzenlemeyi bozmayı başardı.*

(4) *Ermenistan için vaat edilen reformların başarısızlığının sorumluluğu özellikle İngiltere'ye aittir. Çünkü İngiliz yetkili temsilcileri, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini hazırlarken, Türkleri memnun etmek için bu maddeyi kasıtlı olarak tüm garantilerden yoksun hale getirdiler ve Rus delegelerinin uyarılarına ve protestolarına rağmen, bu maddenin San Stefano Antlaşması'nın 16. maddesi yerine bu antlaşmaya dâhil edilmesinde ısrar ettiler.*

(5) *İngiltere, Türk İmparatorluğu'nda reform ve Hristiyanların korunması işini Rusya'nın elinden aldıktan ve Berlin Antlaşması ile Avrupa Güçlerinin eline verdikten sonra, tekrar döndü ve "Kıbrıs Sözleşmesi" adı verilen özel bir antlaşma ile kendi eline aldı. Bu sözleşme ile İngiltere, Sultan ile birlikte Asya'da Türkiye'yi koruyacağını ve reform yapacağını ilan etti, bu anlaşmanın bedeli ise İngiltere'nin bu vesileyle elde ettiği Kıbrıs Adası oldu. Ancak İngiltere, taahhütlerini yerine getirme konusunda hiçbir zaman Sultan'dan daha istekli ya da kaygılı olmamıştır. Böylece Ermenilerin kötü yönetimi ve zulmü, Doğu Avrupa'daki Türk hâkimiyetinin bugünkü çöküşüne kadar kontrolsüz bir şekilde devam etti ve İngiltere'ye taahhütlerini yerine getirmesi için yeni bir fırsat getirdi. İngiltere'nin uzun süredir devam eden yükümlülüklerini yerine getirmeye hazır olup olmadığı ya da kötü yönetimin devamı için ve Ermenistan'da reformların uygulanmasında gerekli olan garantileri talep etmeden Türkiye'ye yeni bir yaşam hakkı sağlayacak kadar dar görüşlü olup olmayacağı zamanla görülecektir."*

Kitabın son sayfasında ise Anadolu toprakları ve komşularını gösteren bir harita kullanılmıştır. Bu haritada Sivas, Elazığ, Erzurum, Bayburt, Erzincan, Diyarbakır, Van, Muş, Bitlis ve Kars'ı kapsayan bölge Ermenistan' a ait olarak çizilmiştir. Ermenistan'ı ayrı bir devlet olarak gösteren komite bu çizimle kuşkusuz gelecek planlarını aktarmıştır. Kısacası komitenin kuruluş metni olarak yayınlanan bu kitap Türk karşıtı propaganda denemelerinin ilki olup, diğer yayınlarına zemin oluşturan bir nitelik taşımaktadır.

2.1.1.1. I. Dünya Savaşı'nın Başlaması ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti Üzerindeki Planları

1914 yazında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun veliahtı Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da Sırp bir militan tarafından öldürülmesi, Avrupa'da savaşa yol açan uluslararası bir krizin başlangıcı olmuştur. Bir klasik olarak I. Dünya Savaşı'nın başlangıcını temsilen aktarılan bu gelişme elbette savaşın görünen nedeniydi. Viyana Kongresi'nden beri Avrupa'da korunan sükûnet havası 20. yüzyılın başıyla birlikte büyük Avrupalı devletler arasında yaşanan güç ve çıkar çatışması sebebiyle bozulmaya başlamıştır.

Savaşın kaçınılmaz bir sonuç olarak gün yüzüne çıkmaya başladığı bu süreçte, söz konusu devletler de saflarını almış ve Avrupa bir tarafta İngiltere, Fransa ve Rusya'nın başını çektiği, diğer tarafta ise Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın hâkim olduğu iki kutuplu bir görüntüye kavuşmuştur. Balkanlar, Kafkasya, Orta Doğu ve Asya gibi yerlerde nüfuz mücadelesi veren bu devletlerin arasındaki gerilim 1914 öncesindeki on yıllık periyotta belirgin bir biçimde artış göstermiştir.

Bu bağlamda 1905-1906'da Fransa'nın Fas'ta yayılması üzerine Almanya ile arasında yaşanan kriz, 1908'de Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i kendi topraklarına katması, 1911'de Almanya'nın Fas bunalımını yeniden alevlendirmesi, 1912-1913 yıllarında yaşanan Balkan Savaşları sırasında Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın karşı karşıya gelmesi gibi gelişmeler²⁵⁷ savaşın tetikleyicileri olmuştur. Nihayetinde Saraybosna'da yaşanan hadise sonrasında Avusturya-Macaristan Sırbistan'a karşı savaş ilan etmiştir. (28 Temmuz 1914) 1814 Napolyon Savaşları'ndan beri büyük çaplı bir savaşa tanık olmayan Avrupa'da bu savaşın etkisi hızla yayılmış ve kısa sürede küresel bir hal almıştır.

1877'den beri neredeyse aralıksız süregelen savaşlarla yıpranmış olan Osmanlı Devleti ise, başta çekimser davranmış ve savaşa katılmak istememiştir. Ancak savaşın kendi

²⁵⁷ Pierre Renouvin, *I. Dünya Savaşı*, (çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 1993, s. 8.

topraklarına yayılacağı tahmininden hareketle Fransa ve İngiltere'ye aynı safta yer almak için çeşitli girişimlerde bulunmuş, fakat İngiltere ve Fransa Rusya'nın müttefikliğini kaybetmemek adına bu girişimlere olumlu yanıt vermemiştir. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin Almanya tercihi zorunlu bir hale gelmiştir. Gerek Almanya, gerekse Avusturya da Osmanlı Devleti'nin kendi müttefiki olarak savaşa girmesi taraftarıydı. Zira Osmanlı savaşa katılırsa Kafkas Cephesi'ndeki Rus kuvvetlerini üzerine çekecek, böylece Almanya ve Avusturya'nın o bölgedeki yükü hafifleyecekti²⁵⁸.

Bu ve benzeri sebeplerle Almanya, Osmanlı Devleti üzerinde savaşa girme baskısı uygulamaya başlamıştır. Ancak Balkan Savaşları'nın menfi sonuçlarını üzerinden atamamış olan Osmanlı Devleti Bulgaristan'ın savaşa girmesi, Romanya'nın ise tarafsız kalmasını sağlamak isteğinden hareketle girişimlerde bulunmuştur. Bu anlamda her iki devletle temaslar kurduysa da Romanya tarafsızlık taahhüdünde bulunmaya yanaşmamıştır²⁵⁹. Mali olarak da büyük bir kriz yaşayan Osmanlı Devleti bu koşullar altında savaşa girme konusunda tereddüt etmiştir. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi hususunda istekli olan Almanya ise söz konusu mali sorunu borç vererek çözmüş ve savaş boyunca Osmanlı'yı verdiği borçlarla desteklemiştir²⁶⁰.

Almanya'dan gelen mali destek, Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasındaki en önemli neden olmuştur. Savaş sona erdiğinde Cemal Paşa Yakup Kadri'nin savaşa niçin girdik sorusuna, “*aylık vermek için*” yanıtını verip şunları ilave etmiştir: “*Hazine tamtakırdı, para bulabilmek için ya bir tarafa boyun eğmeli ya da öbür tarafla birleşmeliydik*”²⁶¹. Bu diyalog Osmanlı'nın o dönemdeki mali durumunu ve savaşa girme gerekçelerini net bir şekilde özetlemektedir. Bir diğer neden ise Balkan Savaşları'nda yaşanan kayıpların kurtarılması umuduydu. Tüm bunların ışığında İttifak bloğuna dâhil olan Osmanlı Devleti, 29-30 Ekim 1914 gecesi Enver Paşa'nın emriyle Alman miralay Souchon'un komutasında Karadeniz'e çıkmış ve Rus limanlarından Odesa ve Sivastopol'u topa tutmuştur. Bu olay üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir²⁶².

Artık Osmanlı Devleti'nin karşı cephesinde yer alan İngiltere, Ermeni meselesini müttefiki Rusya'ya devretmiş gibi görünense de bu konunun takibini BAC aracılığıyla

²⁵⁸ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasî..., s. 90.

²⁵⁹ Y. H. Bayur, “age.”, Cilt: III, Kısım: I, s. 110-121.

²⁶⁰ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul 2018, s. 95.

²⁶¹ Falih Rıfkı Atay, *Zeytin Dağı*, İstanbul 2004, s. 109.

²⁶² Alper Bakacak, “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti”, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (ed. Temuçin Faik Ertan), Ankara 2020, s. 55.

sürdürmüştür. Bu sebeple dikkatini savaş sonunda siyasi haritasını değiştirmek üzere planlar kurduğu Osmanlı Devleti'nin Arap bölgesine yöneltmiş ve Arapları Osmanlı Devleti aleyhinde kışkırtmıştır. Savaşın başlangıcında İngiltere; İbn-is Suud, Kuveyt Şeyhi Mübarek-üs Sabah ve Muhammere Şeyhi Şeyh Haz'al ile temasa geçip, Osmanlı Devleti'ne karşı eyleme geçmeleri yönünde teşvik etmiştir. Bu noktada özellikle Muhammere konumu nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir. İngiltere ile Şeyh Haz'al'a arasındaki anlaşmaya göre buradaki oymaklar Şat-ül Arap boyunca hareket edip İngiliz kuvvetlerini destekleyeceklerdi. İngilizler bu planı hayata geçirebilmek için Şeyh Haz'al'a ömür boyu Basra valiliği görevini yürütme vaadinde bulunmuşlardır²⁶³.

İngiltere'nin bu bölge üzerinde çalışma yapması elbette tesadüf değildir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin bu bölgesi, İngiltere için Hindistan'a giden alternatif bağlantı hatlarından biri olması ve Hindistan birliklerini Basra üzerinden savaş bölgelerine daha hızlı çekebilme kapasitesi nedeniyle cazip bir seçenek haline gelmiştir²⁶⁴. Ancak bunların hepsinden daha önemli olanı bölgenin sahip olduğu, geleceğin en değerli hammaddelerinden biri olacağı keşfedilen petrol zenginliği idi. Nitekim Almanya da bölgenin önemi ve barındırdığı potansiyel nedeniyle Bağdat Demiryolu projesine destek vermiştir. Savaşın ilerleyen süreçlerinde bu coğrafyadaki etki sınırlarını genişleten İngiltere, Mekke Şerifi Hüseyin Paşa ile anlaşmaya girecek ve Arapların Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmelerini sağlayacaktır. Böylece üç kıtada önemli geçiş noktaları ve kıymetli toprakları bulunan, bu sebeple de topraklarının bölüşümü konusunda Batı'nın uzun yıllardır uzlaşmaya varamadığı Osmanlı Devleti, bu tarihten sonra yalnız Hristiyan unsurların değil Müslümanların da ihanetiyle sarsılacaktır.

2.2. 1914: Komitenin Ermenilere Yönelik Faaliyetleri

İngiltere Araplarla ilgili bu politikaları yürütürken, BAC de Ermeni meselesini takip ediyor ve bu konuda hükümeti bilgilendiriyordu. Komitenin başkanı Aneurin Williams Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e ilettiği 18 Eylül 1914 tarihli telgrafında Ermenilerin Osmanlı ordusundaki durumu hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Williams, Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanını takiben yüzlerce Ermeni'nin Osmanlı ordusuna katılmak yerine dağlara çıktığını ve buralarda Türk jandarma kuvvetleri ile Ermeni çeteleri arasında çetin karşılaşmaların yaşandığını aktarmıştır. BAC başkanı Williams iletilsinin devamında, Osmanlı hükümetinin Ermenileri Osmanlı ordusu ve Jandarma birliklerinde görevlendirmeye hazır

²⁶³ Tayyar Arı, *Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Bursa 2008, s. 125-142.

²⁶⁴ Y. H. Bayur, "age.", Cilt: III, Kısım: I, s. 227-228.

olduğunu, ancak Ermenilerin Türk hükümetine hizmet etmekte isteksiz olduklarını ifade etmiştir²⁶⁵.

Ermenilerin isteksizliğini Türk korkusuna bağlayan Williams, yazısında Türk topraklarında başta Ermeniler olmak üzere tüm Hristiyan nüfusun büyük bir katliam korkusu taşıdığını belirtmiştir. Esasen bu korku Türklere karşı değil, Almanlara karşı beslenmektedir. Nitekim Ermeni tarihçi Nassibian da eserinde Williams'ın bu yazısına yer vermiş ve iletinin hemen akabinde Türklerin 2 Ağustos tarihinde Almanlarla anlaştığını hatırlatarak, Almanya'nın İtilaf bloğu güçlerine karşı Türklerle yaptığı ittifaktan en çok Ermenilerin zarar görebileceğini ifade etmiştir²⁶⁶. Alman destekli bir Türk ordusu ihtimalinin, İtilaf bloğu üyelerini ve Ermenileri endişeye sevk ettiği anlaşılmaktadır.

Williams'ın ardından İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir L. Mallet de Dışişleri Bakanı Grey'e 25 Eylül 1914 tarihinde bir telgraf yollamış ve Ermeni olaylarıyla ilgili görüşlerini sunmuştur. Mallet ilgili yazısında Ermeni hadiselerinin giderek arttığını ve Osmanlı Devleti'nin buna yönelik bir önlem alma hazırlığı içerisinde olduğunu, bu sebeple her an istenmeyen durumlarla karşılaşılma olasılığının yüksek olduğunu iletmiştir²⁶⁷.

Gerçekten de bu süreçte Doğu Anadolu'da özellikle de Van'da Türk-Ermeni çatışmaları artmış, bu durum Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerini yoğunlaştırmasına neden olmuştur. Nitekim Ağustos 1914'te Rus Çarı tüm Ermenileri Müslüman esaretinden kurtulmaları için Rus devleti çatısı altında toplanmaya davet eden bir beyanname yayınlamıştır. Bunun yanı sıra Anadolu'ya Osmanlı Ermenileriyle temas kurmaları için yollanan Rus ajanları da Ermenilere silah ve bildiri dağıtarak Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmıştır.

Rusya'nın tahriklerini durdurup, bölgede asayiş sağlamaya isteyen Osmanlı Devleti ise, İngiltere'ye başvurarak Vilâyet-ı Sitte'deki vaziyetin düzelmesi için iki İngiliz genel valisi talep etmiştir²⁶⁸. Ancak müttefiki olan Rusya ile arasının bozulmasını göze alamayan İngiltere bu teklifi reddetmiş, Osmanlı Devleti'ni Ermeni problemiyle baş başa bırakmıştır.

Rusya'nın Ermeniler üzerindeki nüfuz ve faaliyetlerinin farkında olan İngiltere bu konuda bir yaptırımda bulunmuyor gibi görünse de, mesele hakkındaki gelişmeleri yakından takip etmiş ve konuyu farklı bir perspektiften ele almıştır. Zira yukarıda bahsedilen telgrafın

²⁶⁵ S. Sonyel, "age.", s. 86.

²⁶⁶ A. Nassibian, "age.", s. 31.

²⁶⁷ TNA., FO, 371/2137, (25 September 1914). "Sir L. Mallet to Sir E. Grey".

²⁶⁸ B. Kodaman, "age.", s. 7.

devamında Büyükelçi Sir L. Mallet, bir grup Ermeni aydınının Rus hegemonyasından sıyrılmış bağımsız bir Ermeni Devleti kurma idealinde olduğunu ifade etmiştir. Ermenilerin belki de bu nedenle Doğu Anadolu’da kalarak Türklerle çarpıştığını ve tümüyle Rusya’ya göç etmediğini, Rusya’nın olası Doğu Anadolu saldırısı sırasında bu Ermenilerin Rusları kullanarak çeşitli teşebbüslere girme düşüncesinde olabileceklerini yazmıştır²⁶⁹.

Sir L. Mallet’in söz ettiği Ermeni gruplar haricinde, Ermenilerin genel eğilimi Rusya’nın yanında savaşa katılmak yönündeydi. İngiltere’nin bu süreçte daha geri planda durması, Ermenileri Rusya ile yakınlaşmaya sevk etmiş, Rusya da bu durumu lehine çevirmeyi başarmıştır. Nitekim Enver Paşa’nın Doğu Anadolu’da Ermenilere karşı bir hazırlık içerisinde olduğu haberini alan Rus Çarı II. Nikola, Ermenilerin bu istekli halinden istifade ederek onlarla işbirliği gerçekleştirmiştir. Bu işbirliğinin ardından Rusya’nın garantisine duyduğu güven ve memnuniyeti ifade eden Tiflis’teki Ermeni Milli Bürosu ise şu bildiriği yayınlamıştır²⁷⁰: *“Dünyanın dört bir yanından akın eden Ermeniler Rus ordusunun şanlı saflarına katılmak ve kanlarını Rus zaferi için akıtmaya hazırdırlar... Rus bayrağı Çanakkale ve İstanbul Boğazlarında özgürce dalgalansın. Sayın Majesteleri, sizin iradenizle Türk boyunduruğunda kalan halklar özgürlüğüne kavuşsunlar. Hristiyan inançlarından dolayı acı çekmiş olan Türkiye’nin Ermeni halkı Rus koruması altında yeni ve özgür bir yaşama kavuşsunlar.”*

Asırlardır bir arada yaşadıkları Türklere karşı Rus ordusu bünyesinde savaşma arzusu içerisinde olan Ermeniler, bu isteklerini siyasi parti oluşumu niteliğindeki terör örgütleri aracılığıyla da göstermişlerdir. Nitekim II. Meşrutiyet’in temini sırasında İttihatçılarla işbirliği yaparak Büyük Ermenistan Devleti projesini şartlar gereği bir süreliğine erteleyen Taşnaklar, Temmuz 1914’de düzenledikleri kongrede bu düşünceden vazgeçmiş ve Rus Çarının emrine girmişlerdir²⁷¹.

Rus Çarının emrine girerek Osmanlı Devleti’nin yanında savaşmaktan kaçınan Ermeniler basında bunun tersi bir hava oluşturup, Osmanlı Devleti’ni oyalama taktiği uygulamışlardır. Bu bağlamda *Tercüman-ı Hakikat*’in Taşnakların yayın organı *Azadamard* gazetesinden aktardığı, Ermenilerin I. Dünya Savaşı’na katılıp katılmaması yönündeki haber dikkat çekicidir. 8 Kasım 1914 tarihli habere göre Ermeni Patriği Zevan Efendi Ermenilerin yabancı devletlerden gelecek olan saldırılara karşı Osmanlı Devleti’nin yanında savaşacağını

²⁶⁹ S. Sonyel, “age.”, s. 87.

²⁷⁰ S. J. Shaw ve E.K. Shaw, “age.”, s. 375-376.

²⁷¹ Ramazan Uslu, “Taşnaksütyun Ermeni Terör Örgütü’nün 1914-120 Yılları Arası Doğu Anadolu ve Kafkasya’da Yaptığı Katliamlar”, *Turkish Studies*, 9/1, Winter 2014, s. 613.

belirterek, bu anlamda askerlik yapma yetisine sahip olan Ermeni erkeklerini vaziflerini icra için göreve davet etmiş, askerlikten muaf olanlara ise mahalli idarelerdeki işlerde yardımcı olarak görev almalarını önermiştir. Vatandaşlarına, Türk ve Kürtlerle birlik ve kardeşlik duygusu içerisinde hareket etme tavsiyesinde bulunan Zevan Efendi düşmanı ancak böyle bertaraf edebileceklerini dile getirmiştir²⁷². Ancak ifade ettiğimiz gibi İtilaf bloğu bünyesinde savaşıma hazırlığında olan Ermeniler, kısa süre sonra Osmanlı Devleti'nin karşı saflarında yer almıştır.

Ermenilerin bir diğer büyük siyasi terör örgütü olan Hınçaklar ise, Eylül 1913 Köstence Kongresinde Osmanlı Devleti'ne karşı Ermeniler tarafından gerçekleştirilecek tüm terör eylemlerini onaylayacaklarını bildirmiştir. Kongrede bunun yanı sıra Doğu Anadolu'da kurulmasını planladıkları Ermeni Özerk Devleti'nin teşekkülü sağlanıncaya kadar Osmanlı Hükümeti ile her türlü iletişim ve görüşmenin kesilmesi ve Rusya'ya karşı bir tavır sergilenmemesi şeklinde diğer bazı kararlar da alınmıştır.

Köstence kongresinde alınan kararlar Ocak 1914'de Paris'teki *Hınçak* ve *Le Temps* gazetelerinde de yayınlanmıştır. Buna göre *Hınçak* gazetesi kongrede sunulan beyannameyi yayınlamış, bu beyanname uyarınca Hınçakların Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açma kararı da aldıklarını da bildirmiştir.

Le Temps gazetesi de yine, kongrede yayınlanan bildiri kararlarını sayfalarına taşımıştır. *Le Temps*'in aktardığı kararlarda yukarıdakilere ek olarak; Ermenilere Müslümanlar gibi silah taşıma izni verilmesi, ifade ve basın özgürlüğüne sahip olma, Ermenistan olarak adlandırılan Doğu Anadolu Bölgesine Avrupa tarafından belirlenmiş olan bir genel valinin atanması gibi dikkat çekici maddelere yer verilmiştir²⁷³.

Bu süreçte İngiltere'nin üst düzey siyasi kademelerinin gündeminde Osmanlı Devleti ile ilgili Ermeniler dışında başka önemli konular yer almaktaydı ki bunlardan birinci sırada olanı Türk-Alman ittifakıydı. Bu ittifak tüm İtilaf bloğu gibi İngiltere'yi de endişeye sevk etmiş, bu durum yazışmalara da yansımıştır. Nitekim 26 Eylül 1914'de yeniden Sir Edward Grey'e yazan Sir L. Mallet, Türklerin Almanya'nın yanında savaşa girmesi ihtimali üzerine Fransa Dışişleri Bakanıyla gerçekleştirdiği temas hakkında bilgi vermiştir. Görüşmede Fransız bakan,

²⁷² *Tercüman-ı Hakikat*, (8 Kasım 1914), Nr. 12061.

²⁷³ Bülent Cırık, "Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Hınçak Partisi'nin İki Kongresi ve Savaş Kararı", *Belleken*, 86/307, Aralık 2022, s. 1017-1023.

İngiltere'nin Türklere karşı daha güçlü bir tavır almasını ve Almanya'nın yanında savaşa katılımını engellemesini beklediğini bildirmiştir.

İngiliz Büyükelçi Mallet ise İngiltere'nin böyle bir ittifakı önleme gücünün olmadığını, bu konuda Enver ve Talat Paşaların nüfuzuna güvendiğini bunu yalnızca onların önleyebileceğini belirtmiş ve İtilaf bloğunun üzerine düşen tek çözümün beklemek olduğunu sözlerine eklemiştir²⁷⁴. Türk-Alman ittifakından açıkça rahatsızlık duyan İtilaf bloğunda, Türkler üzerinde, İngiltere'nin etkili bir yaptırım gücüne sahip olduğunun kabul edildiği anlaşılmaktadır. Ancak eğer doğruluk payı yüksekse konuşmada ilginç olan Enver ve Talat Paşalar ile ilgili ifadeler daha doğrusu beklentilerdir. Türk tarih yazınında Enver Paşa'nın çoğunlukla Alman hayranı olarak gösterildiği ve Almanya yanında savaşa girmenin sebebi olarak daha çok onun bu hayranlığının etkisi olduğu şeklindeki görüşleri çürütmektedir. Aslında genel olarak İttihatçıların daha muhalefet yıllarından itibaren İngiltere ve onun yanında yer alan ülkelerle iş birliği içinde hareket etmek istediği, ancak bu konuda yaptıkları her girişimin hayal kırıklığı ile sonuçlandığını ifade etmek gerekmektedir.

İngiltere, Osmanlı Devleti ile ilgili konular ve Ermeniler üzerinde görünür bir mesuliyetten kaçınsa da, İtilaf bloğunun en güçlü devleti olarak onun otoritesi gerek müttefikleri gerekse de İtilaf bloğuna yakın çevreler tarafından her zaman önemsenmiştir. Osmanlı Devleti'nin üst düzey bürokratlarından ve Ermeni meselesinin savunucularından Bogos Nubar Paşa'nın 12 Kasım 1914'de Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e yazdığı mektup bu iddiamızı desteklemektedir. Nubar Paşa Grey'e, Kilikya'daki Ermenilerin Osmanlı Devleti ile büyük bir anlaşmazlık içerisinde olduğunu ve söz konusu durumun uzlaşılabilir bir noktaya geldiğini belirtmiş ve İtilaf Devletleri'nin bu bölgeye bir çıkarma gerçekleştirmesi durumunda gönüllü birliklerle destek vermeye hazır olduklarını ifade etmiştir.

Mektubun devamında Bogos Nubar Paşa, İtilaf Devletleri'nin silah ve cephane desteğinde bulunması halinde dağlık bölgelerdeki Ermenilerin İtilaf Devletleri'nin yanında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşabileceğini, bu anlamda Mısır Ermenilerinin de buna katkı sunabileceğini aktarmıştır. Ardından İngiltere'nin bu meseledeki önemine vurgu yapan Nubar Paşa, bahsettiği planın ancak İngiltere'nin rızası durumunda hayata geçirilebileceğini sözlerine eklemiştir²⁷⁵. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Fransız etkisiyle yetişmiş olan Bogos Nubar Paşa, Rusya ile de yakın ilişkiler kurmuş, Talat Paşa'nın deyimiyle Rusya'dan emir alan ve onun

²⁷⁴ TNA., FO, 800/80/03, (26 September 1914), "Decypher of Telegram from Sir Mallet (Therapia)".

²⁷⁵ Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul 2008, s. 168.

namına çalışan bir isimdir. Buna rağmen Nubar Paşa'nın İngiltere'nin rızasına başvurması, bahsini ettiğimiz İngiliz gücünün etkisini gözler önünde sermektedir.

Bogos Nubar Paşa'nın bu mektubuna olumlu bir yanıt vermeyen İngiltere bu süreçteki politikasını sürdürerek Ermeni meselesinin Rusya tarafından ele alınmasını uygun görmüştür. Ayrıca İngiltere o dönemde Osmanlı Devleti'ne karşı Çanakkale'de savaş açmış, bu nedenle dikkatini oraya yöneltmiştir. Yine Nubar Paşa'nın yardım istediği Güney bölgesinin Fransızların hâkimiyetine bırakılmış olması müttefiklerini huzursuz etmek istemeyen İngiltere'nin konuya dahlini kısıtlamıştır.

Bahsi geçen sebeplerin yanısıra yukarıda da vurguladığımız gibi bu süreçte İngiltere için esas önemli olan şey, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerindeki topraklar ve oralardan elde edilecek kazanımlardır. Nitekim Nubar Paşa'nın Grey'e mektup yolladığı gün (12 Kasım 1914) *Globe* gazetesinde yayınlanan bir makale bunu desteklemektedir. Makalede İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile bir zamanlar dost olduğunu, II. Abdülhamit dönemindeki bazı uygulamalara rağmen İttihatçıların iktidara geçiş sürecinde iyi bir işbirliği yapıldığını, hatta Balkan Savaşları'nda kazananların Hristiyanlar olmasına rağmen Osmanlı'nın dünya kamuoylarında düştüğü durum için üzüntü duyulduğu yazmaktadır.

Tarihsel süreç bilgisi ve iyi niyet göstergeleriyle süslü cümlelerle başlayan bu makalenin devamında, Enver Paşa'ya yönelik ithamlar ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki planlarını gözler önüne seren satırlar yer almıştır. Bahsi geçen kısım şöyledir²⁷⁶: *“Enver Paşa'nın hırsı ve Alman altınları bu eski dostluktan daha ağır basmış olacak ki, Osmanlı savaşta İngiltere'nin karşısında yer aldı. Doğu Sorunu, Türk İmparatorluğu'nun sonunu getirecek gibi gözükmektedir. Hasta adamın mirasının bölüşülmesi, (Balkan Savaşı'nda olduğu gibi) İtilaf Devletleri arasında çıkacak bir pay kapma kavgası nedeniyle de ertelenmeyecektir. Osmanlı'nın yakın bir zamanda, İstanbul ve Anadolu'da kurulacak olan Ermenistan'ın Rus Çarı himayesine girdiğini göreceği kesin gibidir. Suriye ve kutsal yerlerin (Kudüs) himayesi Fransa için iyi bir seçenek olacaktır. Ege adaları ve Batı Anadolu, tarihsel hakları sebebiyle Yunanistan'a verilmelidir. Arabistan ve Fırat Vadisi, Hindistan'a giden rotanın bir parçası olduğundan doğal olarak İngiltere'ye bırakılmalıdır. Kısa bir süre içerisinde Türk İmparatorluğu'nun dünya haritasından çıkarılması muhtemeldir...”* Yukarıda da yer verdiğimiz üzere Osmanlı, savaşta öncelikli olarak İtilaf Devletleri arasında yer almak istemiş ve bunun için Fransa ve İngiltere'ye başvurmuştur. Ancak, menfi yanıt alması üzerine

²⁷⁶ “Bag and Baggage”, (12 November 1914), *Globe*.

Almanya ile ittifak yapmak durumunda kalmıştır. Söz konusu gerçeğin üstünün örtüldüğü bu makalede tam tersi bir iddia ortaya atılarak, Enver Paşa ve İttihatçı hükümet karalanmıştır.

Bahsi geçen karalamanın nedeni ise devamındaki satırlarda ortaya çıkmaktadır. Zira İngiltere savaşa henüz bir ay önce katılmış olan Osmanlı Devleti için İtilaf Devletleri ile birlikte çok önceden tasarladıkları taksim planını²⁷⁷ hayata geçirmek istemektedir. Bu bağlamda meselenin hızlandırılması adına basının gücünden istifade etmektedir. Yalnızca bir gazete haberi gibi görünen bu makale, esasen İngiltere ve İtilaf Devletleri'nin Osmanlı'yı paylaşım planını aktarması nedeniyle önem arz etmektedir. Nitekim I. Dünya Savaşı'nın sonunda İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik gerçekleştirdiği işgallerle adı geçen plan uygulamaya alınmış, makalede de belirtildiği gibi Türk İmparatorluğu haritadan silinmek istenmiştir.

İngiltere Osmanlı Devleti'yle ilgili büyük taksim planı ile meşgul iken, BAC de Ermeni meselesiyle ilgilenmeye devam etmiştir. Bu bağlamda James Bryce 20 Kasım 1914'de Dışişleri Bakanı Grey'e bir mektup yazmıştır. Mektubunda Zeytun ve civarında şiddetli olayların yaşandığını aktaran BAC üyesi, İngiliz Hükümeti'nin Ermenilere yardım etmesi gerektiği vurgusunda bulunmuştur²⁷⁸. Bryce'ın mektubuna 27 Kasım 1914'te yanıt veren Grey, ona verdiği bilgiler için teşekkürlerini sunmuş ve Zeytun ve çevresinde yaşanan üzücü hadiseler neticesinde acı çeken insanlara doğrudan yardım etme imkânının şu an için mümkün olmadığını, şartlar elverdiğinde gerekli yardımların yapılacağını bildirmiştir²⁷⁹. Yukarıda aktardığımız nedenlerden dolayı BAC'nin İngiltere'yi Ermenilere yardım konusunda bu süreçte de ikna edemediği anlaşılmaktadır.

Dünyanın hemen bütün coğrafyalarında kendi ulusal çıkarlarına en yakın ve kendine özgü diplomasi geliştirebilme kapasitesine sahip olan İngiltere, söz konusu prestijini kaybetmemek adına Ermeniler örneğinde olduğu gibi, öncelikle olayları gözlemlemiş, bilgi ve analiz toplamış, gidişatı takip etmiş, devlet çıkarları ve planlarının gerektirdiği en uygun zamanda müdahale etmeyi tercih etmiştir. Bu stratejiden hareketle I. Dünya Savaşı'nın başlamasından iki ay sonra Eylül 1914'de²⁸⁰ İngiltere parlamentosu kararıyla propaganda ofisi

²⁷⁷ Makalede yer alan Osmanlı topraklarından alınacak pay ve sahipleri ile ilgili kısım, çalışmanın giriş kısmında aktardığımız 1904 İngiliz-Fransız Anlaşması ve 1907 İngiliz-Rus Anlaşmaları'nda bahsi geçen paylaşım planı ile örtüşmektedir. Bkz. F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî...*, s. 35-40.

²⁷⁸ TNA., FO, 800/105/04, (20 November 1914). "Letter From Lord Bryce to Sir E. Grey".

²⁷⁹ TNA., FO, 800/105/04, (27 November 1914). Letter From Sir E. Grey to Lord Bryce".

²⁸⁰ M. Çabuk, "age.", s. 47.

olan Wellington House'un teşekkülü sağlanmış ve bu ofis aracılığıyla devletin dış politikası daha gizli eller tarafından ancak, daha etkili yöntemlerle yürütülmüştür.

2.2.1. İngiltere'de Wellington House'un Teşkili

İnsanlık tarihi kadar eski olan propaganda temel olarak bir bireyin, topluluğun veya milletin görüşlerini, tutum ve davranışlarını konuşma, hikâye, rapor, bildiri, miting, sinema, resim gibi çeşitli semboller aracılığıyla²⁸¹ kontrol altına alarak, yönlendirme faaliyetidir²⁸². Marquis'in modern zamanların kâğıt mermileri²⁸³ olarak nitelediği propaganda, özellikle savaş dönemlerinde sıkça başvurulan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Top ve tüfeğin yıkıcı etkisine mukabil, daha derine insan zihnine ulaşmayı hedefleyen bu yöntem dönüştürücü bir yapıya sahiptir. 20. yüzyılın değişen dünya koşullarıyla ve doğasıyla örtüşen propaganda bu yüzyılda daha etkin bir rol oynamıştır. Bunu kavramakta gecikmeyen devletler bilhassa İngiltere, Almanya, ABD gibi Batılı devletler propagandayı sistematik bir biçimde kullanılır hale gelmiştir.

20. yüzyılın ilk etkili propaganda deneyimi kuşkusuz I. Dünya Savaşı sırasında tecrübe edilmiştir. Savaşın başlaması diğer büyük Avrupalı devletlerde olduğu gibi İngiltere'de de bu faaliyetlerin daha koordineli bir şekilde yürütülmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bu bağlamda 5 Eylül 1914 tarihli Parlamento toplantısında propaganda faaliyetlerini tek elden ve daha etkili bir biçimde yürütmek için bu ofisin kurulması kararı alınmıştır. Wellington House'da kurulan ofisin başına ise kabine üyesi olan C.F.G. Masterman²⁸⁴ getirilmiştir.

Kuruluş yerinden hareketle Wellington House olarak anılan İngiliz propaganda ofisi 1916'da Albay John Buchan'ın²⁸⁵ başkanlık, Masterman'ın ise yardımcılık görevini üstelendiği bir Enformasyon bölümüne dönüştürülmüştür. Bölüm 1918'de Lord Beaverbrook²⁸⁶ yönetiminde Enformasyon Bakanlığına şeklini almış olsa da, esasen Wellington House prensipleri doğrultusunda hareket edilmiştir. Dolayısıyla isim olarak

²⁸¹ Mustafa Çabuk, İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'nda Orta Doğu'daki Propaganda Faaliyetleri, Ankara, 2021, s. 9.

²⁸² Yunus Karaağaç, "Sinir Savaşının Aktörleri: Psikolojik Harp, Psikolojik Harekat ve Propaganda", *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2, 2018, s. 86.

²⁸³ Alice Goldfarb Marquis, "Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany During the First World War", *Journal of Contemporary History*, 13/3, 1978, s. 468.

²⁸⁴ İngiliz politikacı Charles Frederick Gurney Masterman (1873-1927), I. Dünya Savaşı boyunca propaganda faaliyetlerini yürüten etkili isimler arasında yer almıştır.

²⁸⁵ 1875-1940 yılları arasında yaşamış İskoç asıllı politikacı.

²⁸⁶ İngiliz gazeteci ve parlamenter Lord Beaverbrook 1879-1964 yılları arasında yaşamıştır.

ne şekilde adlandırılırsa adlandırılınsın, yapı aynı kalarak, İngiliz propaganda faaliyetleri, Wellington House çatısı altında yürütülmüştür²⁸⁷.

Faaliyetlerini resmi olmayan kanallarla, son derece gizli bir biçimde yürüten ve İngiliz istihbaratının bir alt kuruluşu olan Wellington House'un başlıca görevleri; kitaplar, broşürler, resimler, ses kayıtları, posterler, takvimler vs. gibi kolayca yayılabilecek araçlarla halka ulaşmak ve savaşın İngiltere lehine ilerlemesini sağlamaktır²⁸⁸. Tüm bunların sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için en parlak hükümet üyeleri, gazeteciler ve akademisyenlerden²⁸⁹ oluşturulan ekiplerle çalışılmıştır.

Wellington House'un oluşturduğu bu seçkin kadro tarafından karşı blokta yer alan Almanya ve Osmanlı Devleti gibi ülkeler aleyhinde etkili propagandalar yürütülmüştür. Özellikle Almanya'nın Belçika'yı işgali ve Ermeni tehciri meseleleri en büyük iki argüman olarak kullanılmıştır. Başbakan Lyod George Wellington House'a Türklere daha fazla yoğunlaşma emrini vermiş²⁹⁰, bu nedenle Osmanlı Devleti'ne karşı yürütülen propagandaların şiddeti çok daha yüksek olmuştur. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'ni karalamaya yönelik olarak Arap Bürosu ve Ermeni Bürosu gibi ofisler açılmış ve Orta Doğu'nun Hristiyan halkları ve Ermenilerle ilgili kitaplar basılmıştır. *Britain and Turkey* (Britanya ve Türkiye), *The Commercial Future of Baghdad* (Bağdat'ın Ticari Geleceği), *Armenia and The War* (Ermenistan ve Savaş) ve *The Freedom of Jerusalem* (Kudüs'ün Özgürlüğü) bu kitaplardan bazılarıdır²⁹¹.

Bu bağlamda Wellington House'un içerisinde BAC üyelerinin aktif rol oynadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, BAC üyesi olan ve aynı zamanda Wellington House yazarı olarak çalışan ünlü İngiliz tarihçi Arnold Toynbee'nin *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation* (Ermeni Mezalimi: Bir Millet'in Katli), *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916 (The Blue Book)* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele 1915-1916 Mavi Kitap) (Bryce and Toynbee), Yine Toynbee'nin *Turkey: Past and a Future* (Türkiye: Geçmiş ve Gelecek) ve *The Murderous Tranny of the Turks* (Katliamcı Türk Tiranlığı) adlı kitapları Wellington House bünyesinde

²⁸⁷ Mustafa Çabuk, "İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'nda Doğu Halklarına Yönelik Propaganda Gazeteleri", *History Studies*, 10/3, 2018, s. 14.

²⁸⁸ M. Çabuk, "age.", s. 31.

²⁸⁹ Servet Avşar, Birinci Dünya Savaşında İngiliz Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti, Atatürk Dergisi, 3/2, 2002, s. 122.

²⁹⁰ S. Avşar, "agm.", s. 123.

²⁹¹ Basılan kitapların tam listesi için bkz. M. Çabuk, "age.", s. 34-37.

basılmıştır²⁹². Komite'nin bir diğer üyesi ve aynı zamanda Wellington House çalışanı olan James Bryce ise Toynbee'nin kitaplarına yazdığı önsözler ile katkı sağlamıştır. Bu durum hem özellikle Toynbee ve Bryce'in hem de BAC'nin en azından savaş döneminde İngiliz istihbaratının bir parçası olarak çalıştığının göstergelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Wellington House'un propaganda faaliyetlerinin bir diğer amacı İngiliz ve Avrupa kamuoyunu etkilemenin yanı sıra savaşın başlangıcında tarafsız kalan ABD'yi de kendi yanına çekmekti. Nitekim savaş boyunca konuyla ilgili olarak yoğun bir faaliyet sürdürmüş ve 1917'de ABD'nin İtilaf bloğu içerisinde savaşa katılmasıyla istediği sonucu elde etmiştir. İngiliz-Amerikan işbirliği şüphesiz propaganda faaliyetlerine de yansımıştır. Örneğin BAC üyelerinden James Bryce ve Arnold Toynbee'nin editörlüğünü üstlendiği *Mavi Kitap* adlı meşhur propaganda yayınında *Daily News*, *New York Times* ve *Gochnak* vb. gibi Amerikan gazetelerinde yer alan makale ve röportajlara sıkça yer verilmiştir. Yine savaş boyunca gerek İngiliz Parlamentosu, gerekse de BAC üyelerinin verdiği demeç ve röportajlar Amerikan basınında genişçe yer bulmuştur.

Propaganda faaliyetleri kapsamında İngiltere'nin ABD'de geniş kitlelere ulaşma çabasını yansıtan bir başka dikkat çekici unsur ise, yazılan kitapların dağıtımı hususundadır. Nitekim yukarıda isimlerini aktardığımız Toynbee'ye ait kitaplar Birleşik Krallığın en köklü ve en büyük yayıncılık gruplarından biri olan Hodder & Stoughton yayınevi tarafından basılmış olup²⁹³, Londra, New York ve Toronto'da satışa sunulmuştur. Şüphesiz bu durum Türk karşıtı politikanın Amerikan kamuoyunda etkisini yaygınlaşmasını sağlamaya yardımcı olan faktörlerden biri olmuştur.

Ermeni ayrılıkçı hareketlerinin en şiddetli dönemini ihtiva eden ve günümüzde dahi gerek ABD, gerekse de Avrupalı Devletler tarafından tartışmalı bir konu olarak öne sürülen Ermeni tehcirinin yaşandığı I. Dünya Savaşı süreci BAC'nin de en etkili olduğu yılları ifade etmektedir. Parlamenterlerden oluşan komite üyeleri ve İngiliz istihbaratının bir parçası olan Wellington House'la olan organik bağı düşünüldüğünde, söz konusu propaganda yayınlarının bir devlet politikası olarak devreye konulduğu çıkarımına varmak mümkündür.

²⁹² M. Çabuk, "age.", s. 36-37.

²⁹³ Bkz. <https://www.hodder.co.uk/imprint/hodder/page/hs-about/> (13.02.2024).

Bu bağlamda devlet destekli bir propaganda örgütü olarak niteleyebileceğimiz BAC, aktif faaliyetlerinin yoğunlaştığını ifade ettiğimiz I. Dünya Savaşı yıllarında kitap basımına da ağırlık vermiştir²⁹⁴. I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra BAC, yayıncılık anlamındaki propaganda faaliyetlerine kitap yazımından ziyade basın yoluyla devam etmiştir. Bunda şüphesiz gazete, dergi gibi yayın organlarının daha kısa aralıklarla, daha geniş kitlelere hitap edebiliyor olması gibi faktörler etkili olmuştur. Ayrıca 1917'de Rusya'nın savaştan çekilmesi, 1920'de imzalanan Sevr Anlaşması'nın Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki Ankara Hükümeti tarafından tanınmaması, aynı yıl Türk Kurtuluş Savaşı bünyesinde Doğu cephesinde kazanılan zaferler ve ardından Fransızların işgal ettikleri bölgeyi terk etmesi gibi etmenler de propaganda faaliyetlerini zayıflatıcı bir etki oluşturmuştur. Dolayısıyla kendini Ermenilerin hamisi gibi gören İngiltere'nin, hesaba katmadığı yeni Türk Hükümeti'nin doğuşu ve müttefik olarak Rusya'nın kaybedilmesi gibi unsurlar propaganda alanlarını daraltmıştır. Bu süreçte özellikle BAC üyelerinin kamuoyunu ikna adına gazetelerde yer alan röportaj ve makalelerinde artış gözlemlenmiştir.

2.2.1.1. İngiliz Ermenistan Komitesi ve Propaganda: Buxton Kardeşler'in Travel and Politics in Armenia (Ermenistan'da Seyehat ve Politika) Adlı Yayınları

Katılan tüm devletler üzerinde yıkıcı ve dönüştürücü izler bırakan I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin varlık gösterdiği son savaş olarak tarihe geçmiştir²⁹⁵. Bilindiği üzere 19. yüzyıldan bu yana büyük Avrupalı devletlerin kendi aralarındaki paylaşım planlarının kesişim kümesi olarak öne çıkan Osmanlı Devleti, yaklaşık yüz elli yıl boyunca bu durumu bertaraf etmekle uğraşmıştır. Bu bağlamda hukuki, askeri, siyasi, sosyal, iktisadi vb. gibi alanlarda çare olarak geliştirilen reformlar yıkılmaya yüz tutmuş olan bu devleti kurtarmaya yetmemiştir. Nihayetinde Ekim 1914'de I. Dünya Savaşı'na dâhil olmasıyla birlikte²⁹⁶ sona giden yolculuğun ilk adımı atılmıştır. İşte tam bu yılda BAC'nin Ermeni meselesine yönelik olarak bastığı propaganda kitapları serisinin ikincisi yayınlanmıştır.

²⁹⁴ Bayram Bayraktar, "Tarih ve Propaganda: Morgenthau'nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16/33, 2016, s. 145.

²⁹⁵ Savaş sonunda imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşmasıyla (30 Ekim 1918) üç kıtada hüküm süren ve altı yüzyıllık bir geçmişe sahip olan Osmanlı Devleti fiilen son bulmuştur. Bkz. Selâhattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. I, Ankara 2019, s. 21-23.

²⁹⁶ Bkz. F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî...*, s. 90.

BAC'nin önde gelen üyelerinden Noel Buxton ve Harold Buxton'ın kaleme aldığı *Travel and Politics in Armenia*, 1914'de İngiltere'nin köklü yayınevlerinden biri olan Smith, Elder & Co yayınevinde Londra'da basılmıştır. Kitabın sunuş kısmını yine komitenin önemli isimlerinden olan İngiliz Liberal Parti üyesi siyasetçi James Bryce kaleme almıştır. Toplam altı bölümden oluşan kitapta ilaveten Ermeni edebiyatçı yazar Aram Raffi'nin kaleme aldığı "Armenian History, Culter and Characteristic" (Ermeni Tarihi, Kültürü ve Karakteristikleri) başlıklı Ermenilerin tarihi ve kültürel özelliklerinden bahsettiği bir bölüm de yer almaktadır. Raffi, Buxton kardeşlerin yakın dostu olup, seyahat sırasında kendilerine katılmış ve tercümanlık yapmıştır. Kitapta bir de ekler kısmı bulunmaktadır. Ek I'de Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi, Ek II' de ise daha önce söz ettiğimiz 1913 yılı BAC'nin kuruluş aşamasındaki toplantıda alınan karar metni yer almaktadır. Tüm bölümler ve eklerle beraber kitap toplamda 274 sayfadan oluşmaktadır.

İsminden anlaşılacağı üzere kitap seyahat ve politika içerikli olarak kaleme alınmıştır. 1913 yılının sonbaharında Buxton kardeşler ve maiyetinin İran, Doğu Anadolu, bugünkü Ermenistan bölgesi ve Rusya'ya yaptığı ziyaretten kesitleri aktaran kitap, bir gezi kitabı olmanın yanı sıra Ermenilerle ilgili destekleyici söylemleri ve Türk karşıtı ifadeleriyle siyasi bir propaganda kitabıdır.

Kitabın sunuş kısmı James Bryce tarafından yazılmış olup, daha ilk sayfasında İngiltere'nin Ermeni meselesine yönelik politik duruşu hakkında fikirler vermektedir. Bryce'ın giriş cümleleri şu şekildedir²⁹⁷: "*İfade ettiğimiz gibi doğu sorunu yaklaşık bir yüzyıla yakındır Avrupalı devlet adamlarını meşgul eden ve halâ çözülmekten uzak gibi görünen, büyük bir sorundur. Çözüme yönelik ise olması gerekenden çok daha yavaş ve belirsiz bir ilerleme kaydedildi. Bu iki nedene bağlanabilir. Birincisi, kendini çözmesine izin verilmedi. Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya ve daha sonraki yıllarda Almanya ve aynı zamanda İtalya gibi kendi çıkarlarını dikkate alan büyük güçlerin karşılıklı kıskançlıkları, meseleyi engelledi... İkincisi, Batı Avrupa devlet adamlarının Doğunun gerçek koşullarından, orada yaşayan ırkların karakterinden ve Türklerin bu ırklar üzerinde uyguladığı yönetim türünden habersiz olmalarıydı.*" Anlaşılacağı üzere Bryce Ermeni meselesini 'Doğu Sorununun' bir uzantısı olarak görmekte ve çözümün büyük güçlerin arasındaki rekabet ve çıkar çatışması nedeniyle uzadığını vurgulamaktadır. Avrupa devletlerinin Doğu'da yaşayan ırklardan habersiz olması nedeniyle bu meseleyi

²⁹⁷ N. Buxton and H. Buxton, "age.", s. V.

daha erken tarihlerde göremediklerini belirterek suçluluk duygusu oluşturmaya çalışan Bryce, habersiz oldukları bölgedeki kötü yönetimden bahsederken kendi içinde çeliştiğini de kanıtlamıştır. Hâlbuki İngilizlerin Türkler ve Ermenilerle ilişkileri 16. yüzyıla kadar geri gitmektedir.

19. yüzyıl ile birlikte Avrupalılar arasında yaygınlaşan Doğu karşısında Batı'nın üstünlüğü vurgusuna katıldığı anlaşılan Bryce, Ermenileri överek onları Avrupalılarla eşit konuma taşımaktadır. *“Batı Asya halkları arasında Ermeniler kuşkusuz en güçlüleridir; onların hem kendi ülkelerinde hem de birçoğunun sığınıp güvenliğe refaha kavuştuğu Amerika’da gördüklerim, onların sanayi, zekâ ve enerji bakımından herhangi bir Avrupa halkıyla eşit olduklarına inanmamı sağlıyor. Onların geçmişi yaklaşık üç bin yıl öncesine dayanan ulusal bir tarihleri vardır. Aynı zamanda Hristiyanlığı din olarak kabul eden ilk ulus onlardır²⁹⁸.”* Bryce’ın Ermenileri Hristiyanlığı benimseyen ulus olarak göstermesi Avrupalı kamuoyunun dini duygularını tahrik ve din olgusu üzerinden birleştirme çabasını gözler önüne sermektedir.

Yazısının devamında ise Ermenilerin cesur bir ırk olduğundan bahisle, *“İstikrar ve cesaretlerinin en önemli kanıtı, 1895 ve 1896 katliamlarında binlerce Ermeninin İslâmiyet’i kabul ederek hayatlarını kurtarmaktansa şehit olarak ölmeleriyle verildi...”* ifadelerinde bulunmaktadır. Ermenilerin Türkler tarafından İslâmiyet’i kabule zorlandıklarını ve bu sebeple katliama uğradıkları şüphesiz ancak bir iddia olabilir. Hâlbuki ortada ne bir katliam vardı ne de bir zorlama, aksine Osmanlı İmparatorluğu’nun Gayri Müslim unsurlara karşı uyguladığı din serbestisi bilinen bir gerçektir.

Bryce sözlerini *“Ermenilerin ve onların Avrupa’daki dostlarının başvuruları/çağrıları, büyük güçleri müdahale için harekete geçiremedi. Kimi zaman Almanya, başka bir zaman da Rusya rıza göstermeyi reddetti. 1878’den beri geçen otuz altı yılın her biri Ermenilerin korunmaya ihtiyaç olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ahlaki yükümlülüğün, zaman aşımına uğramasıyla bu ihtiyaç azalmaktan çok artmıştır... Doğu Anadolu ve Ermenistan’da barış ve düzeni sağlamak için mevcut fırsatın kaçırılmaması için bir şekilde arzu edilmektedir²⁹⁹”* ifadeleriyle noktalamıştır. Kısacası Bryce kitabın sunuş kısmında Berlin Anlaşması’ndan bu yana hedefledikleri şeyin Ermenilerin Osmanlı Devleti’nden koparılması olduğunu, ancak bunun Avrupalı güçler arasındaki anlaşmazlık

²⁹⁸ N. Buxton and H. Buxton, “age.”, s. VII.

²⁹⁹ N. Buxton and H. Buxton, “age.”, s. X-XI.

nedeniyle gerçekleşemediğini, şuan bunun için iyi bir fırsat doğduğunu ifade etmek istemektedir.

Buxton kardeşler ise ön sözde “*Bu kitabın yazarları, 1913 sonbaharında Rus ve Türk Ermenistan’ını ve İran’ı birlikte ziyaret ettiler*” diyerek gittikleri rotayı belirtmiş ancak bu bölgede ne kadar süre kaldıklarına dair bir bilgi vermemişlerdir. Kitabın genelinde Anadolu topraklarında uzun zaman kalınmış imajı çizilse de, Van Valisi Tahsin Bey’in Dâhiliye Nezaretine çektiği telgraflardan Anadolu’da yalnızca kısa bir süre kaldıkları (Tahsin Bey on iki saat geçirdikleri bilgisini vermektedir) ve bu süreçte birkaç Kürt yerel Bey’i ile Alman ve Fransız başkonsolosuyla görüştükleri oradan hızlıca Ermenistan’a geçtikleri anlaşılmaktadır³⁰⁰. Oysa kitapta Anadolu’da uzun zaman geçirilmiş ve çok daha fazla kişiyle temas kurulmuş gibi bir izlenim verilmektedir. Dolayısıyla Anadolu’ya ilişkin ifade ve anlatımların kurgusal olduğu çıkarımına varmak yanlış olmayacaktır.

Yine Vali Tahsin Bey, Buxton kardeşlerin Alman ve Fransız konsoloslardan bölgede asayişin iyi olduğu, Osmanlı Hükümeti’nin bu konuda kendilerine son derece yardımcı oldukları bilgilerini almalarına rağmen, Noel Buxton’un gezi dönüşünde *Times* gazetesinde Kürtler ve Ermenilere ilişkin asılsız haberlerle dolu bir mektup yayınladıklarını bildirmiştir³⁰¹.

Buxton kardeşler adı geçen kitabın *The Kurds* (Kürtler) başlıklı ilk bölümünde genel olarak Kürtlerden ve yaşam biçimlerinden bahsetmiş, onları Müslümanlık vurgusu üzerinden alçaltıcı bir üslupla tarif etmişlerdir. Hatta bölgeden Rusların çekilmesinin ardından Kürtlerin Ermenilere katliam yaparak, onların arazi ve mallarına el koyduklarını vurgulamışlardır³⁰²: “*Rus orduları 1829, 1855 ve 1878’de Türk topraklarından çekildiğinde bütün bölgeler Kürtlere terk edildi, çünkü bunu şiddet takip edecekti. Yakın zamana kadar Ermeni olan köylerini şimdi Kürt köyü olarak görebilirsiniz. Yerleşimin alışkanlık haline geldiği yerlerde, birçok Kürt, büyük katliam günlerinde Ermenilerden alınan topraklarla zenginleşti ve çoğu zaman, feodal olmasına rağmen son zamanlara*

³⁰⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri* (1896-1922), C. IV, (Haz). Uğurhan Demirbaş, Ali Mesut Birinci, Dr. Ali Osman Çınar vd., Ankara 2006, s. 99.

³⁰¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri...*, C. IV, s. 101.

³⁰² N. Buxton and H. Buxton, “age.”, s. 8-9.

kadar fakir gibi görünen köyleri, şimdi dik ve badanalı bir evi çevreliyor ve feodal bir mülkün uygun görünümünü giymeye başlıyor...”

Kürtlerin tavır ve karakterleri ise küçümseyici ifadelerle anlatılmış, çalışma alışkanlıklarının olmadığı bu sebeple çoğunun yan kesicilikle geçimini sağladığı ima edilmiştir³⁰³: “Kürtler genel olarak onları şımartan bir hükümet tarafından geçindirildiklerinden ve başkalarının rahatı pahasına yaşamaya alışkın olduklarından, çekici olmayan bir tavır ve mizaç geliştirmişlerdir... Genellikle tahakkümle birlikte gelen kaba, haysiyetten tamamen yoksun çok sayıda Kürt bulunmaktadır. Feodal bir kastın gücüyle birleşen bu insanlar birer yankesici ve cimridirler. Çalışmaya alışık olmayan kibirli savaşçılar, emekçi karılarından çok tüfeklerine ve atlarına özen gösteriyorlardı...”

Buna karşılık Turkish Armenia (Türk Ermenistan’ı) başlıklı ikinci bölümde ise Ermeniler uzun uzadıya övülmüştür: “Kendileri Doğuyu, Doğu zihniyetini bizden daha iyi anlıyorlar; yine de fikirlerinde tuhaf bir şekilde Batılıdır. Hindistan’ı işgal etmemize ne ölçüde yardım ettikleri veya orduya tercüman, rehber ve izci olarak ne kadar büyük hizmet sundukları genellikle bilinmemektedir... Biz Ermenileri uzman ve girişken tüccarlar olarak tanıyoruz. Londra’daki en iyi Arapça, Türkçe ve Doğu dilleri öğretmenlerinden bazıları da Ermeni’dir... Ermeni köylüsü, Bulgar muadili gibi, çoğunlukla aynı özelliklere haiz ve olağanüstü bir toprak işleme sevgisine sahip, güçlü ve dayanıklı bir insandır... Onun girişimci ruhu, lehine çevrilebilecek her şeyi yakalar. Bir enkazda, her zaman ondan yeniden inşa edilecek ve kurtarılacak bir şey olduğuna inanır...”

Kitabın birçok yerinde Ermenilere yönelik bu tarz methiyelere rastlamak mümkündür. Bir başka sayfada da Ermeni ve Kürt köyleri kıyaslanmış aradaki fark şöyle aktarılmıştır³⁰⁴: “Ermeni köyleri ile Kürt köyleri arasında dikkate değer bir farklılık vardır. Ne bir ağaç ne de herhangi bir ekim izi olmayan çıplak, kumlu tepelerden oluşan bir Kürt mahallesinde günlerce yolculuk etmiştik. Öğle yemeği mola yerimizin bir Ermeni köyü olduğu anlaşıldı ve leziz kavunlar önümüze kondu. Handa otururken, yerel bir öğretmen belirdi - bir Kürt köyünde bir okul olduğunu kim duymuş ki, kavunlardan daha da dikkat çekici bir mucize? Aniden bir medeniyet merkezine taşınmış gibiydik...”

³⁰³ N. Buxton and H. Buxton, “age.”, s. 10-13.

³⁰⁴ N. Buxton and H. Buxton, “age.”, s. 31-39.

Yazarlar aynı bölüm içerisinde konuyu bu kez katliamlara getirmiş ve bunu 1909 Adana olayları sırasında kimin tarafından yaşandığı aktarılmayan, ancak yaşandığını iddia ettikleri uydurma hikâyelerle beslemişlerdir. Bu belirsiz tanık tarafından anlatılan hikâye şu şekildedir³⁰⁵: *1909 katliamı otoritenin rızasıyla olmuştur. Bir akşam yemekten sonra küçük bir pansiyonda oturduk. Arkadaşlarımızla sohbe koyulduk ve bazı olayları hatırlamaya başladılar. Terör sabahın erken saatlerinde başladı. Bazı kadınlar panik içinde caddeden aşağı kaçtı; silah sesleri duyuldu - bu ilk uyarıydı. Ardından, yakınlardaki İngiliz Konsoloslugu'ndan korunmayı umarak küçük avluda bir kaçak/mülteci kalabalığı toplandı. Arkadaşlarımız nereye gideceklerine çoktan karar vermişlerdi. Arkadan kaçtılar, dar bir geçitten geçtiler ve şehrin bu mahallesindeki hemen hemen her eve bitişik, yüksek kerpiç duvarlarla çevrili bahçelerden birine girdiler. Böylece, korkunç kasaplık devam ederken, her an ele geçirilme tehlikesiyle bir bahçeden diğerine koştular. Birçoğunun kesildiğini gördüler. Bir grup küçük çocuk aynı yönde bir şerit boyunca kaçtı; Birkaç dakika sonra güvenli bir alana ulaştılar ki, köşeyi dönünce Türk askerleri belirdi. Küçük çocuklar tuzağa düştü. Bir iki dakika içinde Türk kılıçları işini bitirmiş ve kanlar içinde yeni bir av aramaya başlamışlardı...*

“Bu arada kaçaklar sağ bir şekilde kurtuldular ve Amerikan elçiliğinin sığınağına ulaştılar. Burada çok sayıda kaçak toplandı. Gece, kalabalık okul odalarına ve müstemilatlara baskın düzenlendi ve askerler, akrabaları tarafından bir daha asla görülmemek üzere, kız ve erkek çocukların en gözde olanlarından bazılarını alıp götürdü. O günlerin dehşeti daha önce anlatılmamıştı. Ermeni mahallesinde evler birbiri ardına yağmalandı, değerli eşyalar çıkarıldı ve binalar alevlere teslim edildi. Sokaklarda katledilmeyenlere daha kötü işkenceler yapıldı. Bazı durumlarda nallar erkeklerin ayaklarına perçinlenirdi; vahşi kediler, erkek ve kadınların çıplak bedenlerine, pençeleriyle etlerini parçalasınlar diye bağlanırdı; birçoğu yağa batırılmış ve sokaklarda diri diri yakılmıştı. Herkesin zihninde bu tür anılar varken, Ermenilerin durumunun katlanılmaz olarak tanımlanmasına şaşırabilir miyiz?” Kitapta bu ve benzeri hikâyeler anlatılırken ne bir tanık ismi verilmiş ne de bir kaynak gösterilmiştir. Ancak, tamamen kurmaca olan bu anılar yaşanmışçasına canlı aktarılmıştır.

II. Meşrutiyet'in tesisi sırasında İttihatçıların Ermenilerle aralarının iyi olduğu bilinmektedir. Keza Fransa, İngiltere gibi devletlerle de iyi ilişkiler içerisinde oldukları

³⁰⁵ N. Buxton and H. Buxton, “age. ”, s. 43-44.

yine bilinen bir gerçektir. Ancak İttihatçı iktidarının güçlenmesi ve büyük devletlerin Ermeni planlarıyla ters düşmeleri aralarının bozulmasına neden olmuştur. Bu sebeptendir ki yazarlar bu bölümün sonunda İttihatçılardan önce övgüyle bahsetmiş ardından da istedikleri reformları gerçekleştirmedikleri için onları kınamıştır. Ardından söz konusu reformlar gerçekleştirilmediği takdirde meselenin silahla çözüleceğinden korktuklarını belirtip, İttihatçı yönetimi üstü kapalı bir şekilde tehdit etmişlerdir³⁰⁶: *“Onların modern fikirleri vardır. Geleneksel iltifat terimlerini bırakmışlardır. Barbarlık ve anarşi hikâyelerinden dehşete kapılırlar ve 'reform'un gerekliliğini tartışmaktan hoşlanırlar... Ancak sabır sona eriyor ve Ermeni partileri, eğer herhangi bir iyileşme sağlanmayacaksa, silahlı direnişin gerekli olduğu konusunda artık birleşiyorlar. Bununla birlikte, "meşru müdafaa" politikası, sorunun çözümünden çok geçici bir çare niteliğindedir. Gelecekte düzensizliklerin önüne geçilecekse, gerçek reformlar şarttır. Artık 'içeriden reformlara' inanç yok...”*

Üçüncü bölümde ise Russian Armenia (Rus Ermenistan’ı) başlığıyla Kafkasya bölgesine yaptıkları ziyaretten kesitler aktarılmıştır. Tıpkı ikinci bölümde olduğu gibi buradaki Ermenilerden de benzer övgülerle bahsedilmiştir. Örneğin Ermenilerin modern Tiflis’in inşasına yaptıkları pozitif katkı şöyle ifade edilmiştir:³⁰⁷ *“Tiflis en çok Gürcü krallığının eski başkenti olarak bilinir, ancak günümüzde diğer ırkların olduğu kadar Ermenilerin de başkentidir, çünkü bu modern şehri inşa edenler Ermeniler olmuştur ve şu anda kontrol ve yönetiminde daha büyük paya sahip olanlar da yine onlardır.”*

İlerleyen sayfalarda bu bölgeyi ziyarete giderken oldukça tereddütlü olduklarını belirten yazarlar, beklentilerinin üzerinde bir manzara karşılaştıklarını ifade etmişlerdir: *İtiraf etmeliyim ki, Ermenistan'a kendim adıma oldukça önyargılı gittim ancak, yolculuğumun sürprizleri ve keşiflerimden sonra eski fikrimi gözden geçirmeye ve Ermeni kıskançlığının asıl sebebinin onun başarısı olduğunu düşünmeye başladım.*

Ardından sözü Ermenilerin iş yaşamına, biraz da kötü şöhret kazandıkları parayı işleme usullerine getirip, gerçekte böyle bir millet olmadıklarını pek çoğunun tarımla uğraşan köylülerden oluştuğunu dile getirmişlerdir³⁰⁸: *“Ermenilerin hepsi başarılı tefeciler, hatta iş adamları değildir. Büyük bir kısmı köylüdür, basit köy hayatını yaşarlar ve maddi lüksler açısından çok az şeyle yetinirler. Aslında onlar gerçekten de tarımla*

³⁰⁶ N. Buxton and H. Buxton, “age.,” s. 50.

³⁰⁷ N. Buxton and H. Buxton, “age.,” s. 58.

³⁰⁸ N. Buxton and H. Buxton, “age.,” s. 64-65.

uğraşan bir ırktır, ticaretle uğraşan bir ırk değil.” Onları masum ve kanaatkâr bir köy insanı olarak imgeleyen yazarlar, bu imaj üzerinden sempati toplamaya çalışmışlardır.

The Armenian Church (Ermeni Kiliseleri) başlığının atıldığı dördüncü bölümde Ermeni milletin ve tarihinin kadim bir vasma sahip olduğundan bahisle, Hristiyan medeniyetine ilk dâhil olan ulus olarak bağımsız ve güçlü olmaları gerektiği vurgusu yapılmıştır. Bu bağlamda onları Hristiyanlık içerisinde saygın ve öncü bir konuma yerleştiren yazarlar, Ermenilerin Hristiyan Devleti kimliğiyle ün kazanan Doğu Roma’dan daha önce Hristiyanlığı devlet dini olarak benimsediklerini hatırlatmışlardır³⁰⁹.

Ermeni kilisesinin her bakımdan üstün olduğu iddiasının baskın bir şekilde işlendiği bu kısımda, onun demokratik ve ilkeli yönlerine ışık tutulmuş ve bunun Ermeniler için yeni bir durum olmadığı şu sözlerle aktarılmıştır:³¹⁰ *“Ermeni Kilisesi'nin en önemli ve bana göre en ilginç özelliklerinden biri de demokratik ilkelere göre örgütlenmiş olmasıdır. Geçen yüzyıl boyunca Batı'da geçerli olan birçok fikir Doğu'da da kendini hissettirdi ve Ermeniler arasında her türden yeni faaliyete ivme kazandırdı. Halkın eğitimi, köylülüğün sosyal açıdan iyileştirilmesi ve benzeri konularda yeni bir arzu uyanmıştır. Ancak bu özgürlük ve demokrasi fikirleri Ermeni halkı için hiç de yeni değildi. Bunlar başından beri Ermeni Kilisesi'nin ilkeleri idi...”*

Ermeni kilisesinin diğer Hristiyan kiliselerinden bir diğer farkının da öğretiler konusunda sadeliğe verdiği önemde yattığını belirten Buxton kardeşler, kilisenin İznik konsülünden sonra meydana gelen bölünmeden uzak kalarak bunu koruduklarını belirtmişlerdir. Bu hususu Aziz Gregory’nin şu sözleriyle örneklendirmişlerdir³¹¹: *“Gregory, İznik İtikadı Konsülündeki teolojik anlaşmazlıklarla ilgili raporlar kendisine getirildiğinde şöyle demiştir: "Bize gelince, şimdi ve sonsuza dek Kutsal Teslis'e ve Tek Tanrı'ya, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'a taparak, ezelden beri var Olan'ı yüceltelim. Aziz Gregory'nin bu sözleri İznik İmanından hemen sonra Liturjide tekrarlanır. Bu sözler Ermeni Kilisesi'nin mizacını yansıtır, çünkü Ermeniler hiçbir zaman teolojik tartışmaları sevmemiş ve dogmatik inançlarını en aza indirmeyi tercih etmişlerdir.”*

Beşinci bölümde ise Moslem States (Müslüman Devletler) başlığı altında İran ve Anadolu coğrafyası konu edilmiştir. Burada da artık tahmin edilebileceği üzere

³⁰⁹ N. Buxton and H. Buxton, “age.”, s. 71.

³¹⁰ N. Buxton and H. Buxton, “age.”, s. 84-85.

³¹¹ N. Buxton and H. Buxton, “age.”, s. 89.

Müslümanların geriliği ve zorbalığı ifadelerine çokça yer verilmekte, benzer uydurma katliam ve zulüm hikâyeleri anlatılmaktadır. Tarih ve kişi ismi verilmeden birbirinden bağımsız ve alakasız bir biçimde sıralanan olaylar silsilesinden bazıları şunlardır³¹²: “*Van ziyaretimizden hemen önce dokuz yaşında bir kız çocuğu bir Kürt tarafından tecavüze uğradı. Konsoloslardan biri şikâyetçi olan Ermeni köylüsünü destekledi ve Kürt göstermelik olarak birkaç gün hapiste kaldı, sonrasında serbest bırakıldı...*

Bunlar önemsiz şeyler. Kürtlerin katliam günlerinde ele geçirdiği toprakların sorunu daha da önemli. Bu büyük soygun, beş yıllık 'anayasal' yönetimden sonra bile çözümsüz kaldı. Örneğin mallarını Kürt'e kaptırdığı için mahkemeye başvuran bir Ermeni, bir tedbir kararı aldırdı ve bunu çiftliğini işgal eden Kürt'e sundu. Ancak Kürt Ermeni'yi öldürmekte hiç zaman kaybetmedi ve dahi ceza almadı. Şüphesiz Türk yargıç yaptığı bu şakadan zevk aldı...

Rus konsoloslugu önünde her sabah erkenden pasaport başvurusu yapanlar tarafından kuşatılmış bir kalabalık görebilirsiniz. Kürtler arasında hayat yeterince iyi değil diyen Ermeni köylüler Rusya ya da Amerika'ya gidiyorlar. Türkiye'nin hemen dışındaki Iğdır'da da çok sayıda mülteci gördük.”

Altıncı ve son bölüme The Function of the Powers (Güçlerin Fonksiyonu) başlığı atılmıştır. Bu bölümde İngiltere, Almanya, Fransa gibi devletlerin durumları ve Ermeni meselesindeki tutum ve tavırları ele alınmıştır. Özellikle İngiltere'nin özgürlük tutkusu ve insan haklarına olan hassasiyetinden bahisle, Ermeniler için nasıl cansiperane çalıştıkları dile getirilmiş, bunu da Gladstone'un iktidara gelişiyle örneklemiştir³¹³: “*Türk sorunu 1880'de yeni bir hükümeti iktidara getirdi. Doksanlı yıllarda Ermeni davası Liberal Parti'yi böldü ve liderinin istifasına neden oldu. Bay Gladstone'un son büyük konuşması Ermenilerin lehine harekete geçmek için yapıldı.*

Gladstone'un Ermeni politikalarına ilişkin ifadelerinin ardından BAC'nin kuruluşu ve yönetici kadrosunda bulunan bazı kişiler hakkında bilgiler verilmiştir³¹⁴: “*Ancak son yıllarda felç edici bir düşünceyle ajitasyon en aza indirilmiştir. 1895 katliamlarından bu yana, Avrupa'daki ajitasyonun bu katliamların tekrarına neden olabileceği korkusu doğal olarak hâkimdir. Türkiye'nin mali ihtiyaçları dolayısıyla*

³¹² N. Buxton and H. Buxton, “age.”, s. 113.

³¹³ N. Buxton and H. Buxton, “age.”, s. 123-124.

³¹⁴ N. Buxton and H. Buxton, “age.”, s. 126.

Balkan Savaşı'ndan sonra Ermeni sorununu yeniden gündeme getirene kadar İngiltere'de yeni bir Ermenistan Komitesi kuruldu. Başkanı, yeteneği ve kendini geri plana atmasıyla dikkat çeken bir politikacıdır ve sekreteri, Gladstone tarafından Ermeni hareketinde eğitilmiş ender bir niteliğe sahiptir. Londra'da görüşmek üzere delegeler gönderen benzer komiteler Almanya, İsviçre, Rusya ve Fransa'da faaliyet göstermektedir. Ancak buna rağmen, katliam korkusuyla donanmış olan acılı halkın söylemi en aza indirildi. Bu sorunla en baştan yüzleşmek gerekir. Birçoğumuz Türkiye'deki Ermenilerle tanışana kadar Ermeni davasına katılmayı erteleme ihtiyacı hissettik, ancak şimdi onların bu tür korkuların gerçekliğine kesinlikle itiraz ettiği ortaya çıktı.”

Ayrıca bu bölümde Ermenilerin Türk idaresi altına girdikten sonra meydana gelen olayların kronolojisi sunulmuş, akabinde tıpkı Berlin Anlaşması ve BAC'nin kuruluş kararlarında belirtildiği gibi, büyük güçlerin Ermeni meselesi konusunda birleşmeleri ve sorunun çözümü için acele edilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.

Travel and Politics in Armenia adlı kitapta Buxton kardeşlerin yazdığı bölümlere ek olarak, onların yakın dostu olan Ermeni yazar ve edebiyatçı Aram Raffi de bir bölüm yazmıştır. Ermenilerin tarih, kültür ve karakteristik özelliklerinin aktarıldığı bu bölümde siyasi, edebi ve dini tarihleri ve mesleki yönelimleri gibi konular işlenmiştir. Bu bölümde Buxton kardeşlerin kaleme aldığı kısımdaki kadar sert eleştiri ve haksız ithamlar olmamakla beraber, yine Ermenilerin üstün özellikleri ön plana çıkarılmış ve din ve tarihleri uygarlığın kadim çerçevesine sığdırılmaya çalışılmıştır.

Kitapta iki de ek bölümü bulunmaktadır. Ek I. de Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi, Ek II. de ise 1913 yılında BAC'nin kuruluşu sırasında alınan kararlar sunulmuştur. Zaten kitaptaki tek resmi belgeler de bunlardır. Nitekim bu belgelerin hangi amaç ve niyete hizmet ettikleri de tartışmalıdır. Bunun dışında görüldüğü gibi kitap boyunca adı belli olmayan şahıslar aracılığıyla desteksiz olaylar aktarılmış, Türk ve Kürtler bolca yerilmiş, Ermeniler ise ileri görüşlü ancak mazlum bir ırk olarak korunmaya muhtaç şekilde yansıtılmıştır. Şüphesiz bu tablo Osmanlı Devlet bütünlüğünü parçalamak adına bir gerekçe olarak çizilmiştir. Ekler kısmındaki belgeler aracılığıyla da gerek İngiltere'ye, gerekse de Avrupa'ya 1878'den beri süregelen hedeften şaşmaları gerektiği hatırlatılmıştır. Bu kitap özetle gerçek bir propaganda kitabı olup, komitenin Ermeni meselesi faaliyetlerine hizmet etmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAVAŞ, TEHCİR VE PROPAGANDA ÜÇGENİNDE İNGİLİZ ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN 1915 VE 1916 YILI FAALİYETLERİ

3.1. 1915 Tehcir Kararı Öncesinde İtilaf Devletleri ve Komitenin Ermenilerle İlgili Tasarrufları

Türk-Ermeni ilişkileri kapsamında en problematik süreci ifade eden 1915 yılı, üzerinden uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen tehcir kararı ve uygulaması sırasında yaşandığı iddia edilen olaylar nedeniyle dünya kamuoyunda güncelliğini koruyan bir meseledir. Bu konu, özellikle Batılı devletler tarafından Türkiye'ye kendi taleplerini kabul ettirmek amacıyla sık sık gündeme getirilmeye çalışılmaktadır. Oysaki daha önce de ifade edildiği üzere, Ermeni Meselesi, Batılı devletlerin Doğu (Osmanlı) Sorunu olarak adlandırdıkları olguyu kendi çıkarlarına uygun şekilde karmaşıklaştırmak ve çözüm üretmek amacıyla 1878 Berlin Kongresi'nde ortaya attıkları bir meseledir. Nitekim kongre sonrası hız kazanan Ermeni olayları süreç içerisinde başta İngiltere olmak üzere Rusya, Fransa ve Amerika gibi büyük devletlerin destekleriyle giderek büyümüş, 1915 yılında ise zirve noktasına ulaşmıştır.

Bahsettiğimiz üzere I. Dünya Savaşı'nın başlarında Ruslar ile hareket etme kararı alan Ermeni örgütleri, İngilizlere de Osmanlı Devleti karşısında İtilaf Devletleri bünyesinde savaşımaya hazır olduklarını bildirmişlerdir. Nitekim bahsi geçen büyük devletlerin de katkılarıyla özellikle Doğu Anadolu bölgesindeki Ermeni olaylarında ciddi bir artış yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin gerek reform planını hayat geçirme, gerekse de bu konuda İngiltere'den yardım talep etme ve bölgedeki asayişin sağlama adına vilâyetlerdeki tedbirleri sıkılaştırma gibi tüm gayretlerine rağmen Ermeni olayları durdurulamamıştır.

1915 yılına gelindiğinde Urfa, Antep, Maraş, Adana gibi Güney bölgelerinin yanı sıra Elazığ, Erzincan, Muş, Bitlis gibi Doğu illerinde de olaylar tırmanışa geçmiştir. Bu bağlamda giderek artan Ermeni isyanları neticesinde hâsıl olan Türk-Ermeni çatışmaları, Doğu Sorunu başlığı altında Osmanlı Devleti'ni parçalamayı hedeflediğini ifade ettiğimiz Batılı devletler için iyi bir araç olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti aleyhinde kamuoyu oluşturma faaliyetlerine girişen İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'ne yönelik protesto ve karalama kampanyalarını yoğunlaştırmıştır. İtilaf Devletleri'nin en güçlü temsilcisi olan İngiltere namına çalışan BAC

de, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşanan gelişmeler sırasında Ermenilerle ilgili stratejilerini gözden geçişerek yeni kararlara yönelmiştir. Bu kapsamda James Bryce henüz sevk kararının dahi alınmadığı bir tarih olan 7 Mart'ta 1915'de İngiltere Dışışleri Bakanlığı'na, Rusya'ya başvurularak Rus koruması altında özerk bir Ermenistan kurulmasını tavsiye eden bir yazı göndermiştir. Böyle bir adımın Ermenileri de memnun edeceğini belirten Bryce, bunun aynı zamanda Türklere karşı çatışan müttefiklere yönelik Ermeni yardımını canlandıracak bir etki oluşturacağına inandığını ifade etmiştir.

ABD'deki Ermenilerle ilgili de planlarını aktaran Bryce, orada İtilaf Devletleri'ne hizmet için çalışmaya gönüllü olabilecek binlerce Ermeni bulunduğunu, bunların eğitim için Mısır ve Kıbrıs'a gönderilebileceklerini ve bu anlamda onlardan istifade edilebileceğini dile getirmiş, ancak savaş bakanı Lord Kitchener'in askeri olarak bu öneriye sıcak bakmadığını yazmıřtır³¹⁵.

İngiliz hükümet politikasıyla paralel bir düşüncede olduğu görülen BAC'nin 1915'te Rus hâkimiyetinde bir Ermeni yapılanmasına sıcak baktığı anlaşılmaktadır. Yine Amerika ile olan bağlantıları bilinen Bryce'ın buradaki Ermenileri, deyim yerindeyse İngiliz uluslararası siyasetinin arka bahçesi olarak kullanmak ve bu bağlamda oradaki eli silah tutabilecek durumdaki Ermenilerin Mısır ve Kıbrıs'ta eğitilerek cephelere sürmeyi teklif ettiğı görölmektedir. Ancak Bryce'ın bu görüşlerine İngiltere Savaş Bakanlığı mesafeli yaklaşmıştır.

22 Mart 1915'de ise Boston'da yaşayan Ermeni Avukat Miran Sevasly İngiltere'nin Amerika büyükelçisi Cecil Spring Rice'a Bryce'inkine benzer bir teklif iletmiştir. Sevasly, Kilikya'da bir ayaklanma tertip etmek üzere Amerika'dan tamamı Hınçak Partisi ile bağlantılı olan Ermenilerden müteşekkil bir grubun Kıbrıs'a gönderilmesi için izin istemiştir.

Sevasly, Ermenilerin geçmişten bu yana Fransa, Rusya ve İngiltere namına kan döktüğünü, bundan sonra da Türklerin çökertilmesi için seve seve yardımda bulunup, vatanseverce savaşmaya hazır olduklarını bildirmiştir. Bryce ile de tanışıklığı olduğunu söyleyen Sevasly, bu konuda kolaylığın sağlanması için onun referansına da başvurulabileceğini aktarmıřtır³¹⁶.

Sevasly'nin bu iletisinden sonra Bryce'a danışan Dışışleri Bakanlığı, Bryce'tan Sevasly'nin güvenilir biri olduğu yönünde onay almıştır. Sevasly'nin teklifine de olumlu

³¹⁵ TNA., FO, 371/2485/30439, (9 March 1915). "Munite By Sir A. Nicolson".

³¹⁶ S. Sonyel, "age.", s. 106.

baktığını ifade eden Bryce, Kilikya'daki savaşçı Ermenilerin Türklere karşı halen bir hazırlık halinde olduklarını bildiğini, bu sebeple Kıbrıs'la kurulacak bağlantının Maraş, Zeytun ve Antep bölgelerinde işe yaracağını aktarmıştır.

Ancak Bryce ve Sevasly söz konusu tekliflerine bekledikleri yönde bir yanıt alamamışlardır. Nitekim Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, yarı organize gönüllü ayaklanmalarının çok etkili olmayacağını gerekçe göstererek, böyle bir girişimin sonucunda pek çok masum Ermeni'nin de kaybedileceğini sözlerine eklemiştir³¹⁷. İngiltere'nin profesyonel olmayan ve tam disipline edilmemiş Ermeni gruplarına güvenmediği bu nedenle de gerek savaş planını, gerekse de devlet otoritesini riske atmak istemediği açıkça görülmektedir.

Tehcir kararı öncesinde Sir Edward Grey'e yazan bir diğer isimse BAC başkanı Aneurin Williams'tır. 13 Nisan 1915 tarihli yazısında Williams, Rus hâkimiyetindeki Ermeni devletine ilişkin görüşlerini sunmuştur. Bu konuda komite arkadaşı Bryce'tan farklı düşündüğü görülen Williams'ın söz konusu mektubu şöyledir³¹⁸: *“BAC olarak Avam Kamarasında bir toplantı düzenleneceği haberini aldık. Bu toplantıda İngiliz Hükümeti'nin Ermenilerin güvenliğini sağlamak adına nüfuzunu kullanıp kullanmayacağı hususunda bilgilendirilmek isteriz. Bilindiği gibi Ermenistan'a savaştan sonra Polonya'dakine benzer bir özerklik vaat edilmiştir. BAC başkanı olarak, Büyük Britanya'nın Ermenilerin gelecekleri konusunda son derece kaygılı olduğunu görüyor ve onların tamamen Rus iradesine bırakılmak istenmediğini biliyorum. Ermeniler kaçınılmaz olarak Rusya'nın korumasını kabul etmek zorunda kaldılar. Belki de çok yakında bir Rus ilhakı olacaktır. Bu ihtimal gerçekleşirse tüm büyük güçler Ermenilerden ümidini kesmek durumunda kalacaktır. Bundan derin bir endişe duymaktayız.*

Rusya'nın hükümdarlığından çok da hoşnut olmayan Ermeniler en azından büyük güçler arasında yapılacak bir anlaşma ile Rusya idaresi altındaki haklarının garanti altına alınmasını istemektedirler. Esasen onlar mümkünse ülkelerinin İngiltere tarafından idare edilmesini arzu etmektedirler. Türk yönetiminde azınlık olduklarını ve nüfusun yarısı kadar dahi etmediklerinin bilincinde olan Ermeniler bu gerekçeden hareketle tam anlamıyla bir özyönetim talep edememektedirler. Bahsi geçen bu ciddi kaygılar karşısında elinizden gelen tüm fedakârlığı göstereceğiniz umuduyla.”

³¹⁷ TNA., FO, 383/107, (22 March 1915). “Miscellaneous (General): Prisoners, including: Treatment of Bohemians, etc, as alien...”.

³¹⁸ TNA., FO, 371/2485/43651, (13 April 1915). “Williams to Grey”.

Oldukça dikkat çekici noktalar barındıran bu mektuptan Ermenilere Polonya modeli bir yönetim vaadinde bulunulduğu anlaşılmaktadır. Rus hâkimiyetinde bir Ermenistan'dan açıkça hoşnut olmadığı görünen Williams, Ermenilerin esasen İngiliz yönetimi altında idare edilmek istediklerini iddia etmiştir. Bu konuda komitenin bir diğer üyesi olan Bryce ile farklı düşünmesi de ilgi çekici bir husustur. Bu mektup komite içerisinde farklı düşüncelere sahip kimselerin olduğunu göstermesi bakımından da ayrı bir önem arz etmektedir.

Bu süreçte İtilaf bolğunun bir diğer üyesi olan Fransa'nın da tıpkı İngiltere gibi, Rusya iradesindeki bir Ermeni devletini desteklediği görülmektedir. Nitekim Paris Ermeni Komitesi sekreteri Ermeni yazar Archag Tchobanian İngiltere Dışişleri Bakanı Grey'e hitaben yazdığı mektubunda, Fransa'nın Rusya himayesine olumlu yaklaştığını belirtmiş ve 1913 reform planına riayet eden bir anlaşma karşılığında, Doğu Anadolu'da Rusya egemenliğinde bir Ermeni devletinin oluşumuna karşı çıkmayacaklarını bildirmiştir³¹⁹.

Sonuç olarak aynı görüşü paylaşan Fransa ve İngiltere'nin Rus hâkimiyetine rıza gösterdiği ve buna engel olmadığı anlaşılmaktadır. Bu stratejinin arkasında, her iki devletin de Osmanlı Devleti'nin diğer bölgeleriyle ilgili kurduğu planlar yatmaktadır. Bu bağlamda Anadolu'nun güney bölgesi, zengin petrol yatakları bulunan Orta Doğu ve Kuzey Afrika hattının nasıl paylaşılacağı, Rusya'nın buna nasıl ikna edilceği, bu iki devleti daha çok alakadar ediyordu.

Osmanlı Devleti'nin paylaşımında emperyalist devletlerin hırslarının tatmin edilebilmesi kolay olmadığından, değişen, birbiriyle çelişen planlar-anlaşmalar 1915 öncesinde ve sonrasında da sürmüştür. Bütün bunları idare eden ise İngiliz diplomasisi olmuştur. Nitekim Mart 1915'de İngiltere, Rusya ve Fransa arasında İstanbul Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma uyarınca İtilaf Devletleri Rusya'nın İstanbul, Boğazlar ve Çanakkale üzerindeki hâkimiyetini tanıdığını bildirmişlerdir. Yine aynı devletler İtalya'yı yanlarına çekebilmek için Nisan ayında Londra Anlaşmasını imzalamış ve İtalya'ya On İki Ada, Konya, Antalya gibi yerlerin verilmesi hususunda mutabakata varmışlardır³²⁰. Bu anlaşmalardan hareketle İngiltere ve Fransa'nın gerçekten de Ermenilerle öncelikli olarak ilgilenmediğini ifade etmek yanlış olmayacaktır.

³¹⁹ S. Sonyel, "age.", s. 108.

³²⁰ M. K. Öke, "age.", s. 85.

3.1.1. 1915: Tehcir Kararı ve Komitenin Tehcir Karşıtı Faaliyetleri

İtilaf Devletleri'nde Ermenilerle ilgili faaliyetlerin daha çok Rusya eliyle yürütüldüğünü ifade ettiğimiz bir önceki kısımda 1915 yılı başında Doğu ve Güney Doğu'daki Ermeni isyanlarının arttığını aktarmıştk. Nisan 1915'de söz konusu isyanın Van'a ulaşmasıyla birlikte Osmanlı Devleti Ermenilere yönelik bir tedbir almak durumunda kalmıştır. . Zira Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da Rus ordusuna ve Rus birlikleri içinde yer alan Ermeni unsurlara karşı mücadele etmekteydi. Bu bağlamda Van, Rusya ve İngiltere'nin bölgedeki stratejik hedeflerini engelleme amacıyla, bu devletlerin kontrolü altındaki İran ve Rus Azerbaycan'ına kadar ilerlemeyi öngören askeri plan çerçevesinde kritik bir üs konumundaydı. Dolayısıyla Van'ın üzerindeki baskının azaltılması gerekliydi³²¹.

İşte bütün bu nedenlerle Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu içerisindeki kalbi sayılan Van'da Ermeni olaylarının şiddetlenmesi hükümet tedbirini zaruri hale getirmiştir. Zaten 1915 başından beri Doğu Anadolu'nun hemen hemen tüm illerinden mülki idareciler hükümete çektiği telgraflarda, bölgedeki Ermenilerin Müslümanlara yönelik kuvvetli bir saldırı içerisinde olduğu, hatta Osmanlı kolluk kuvvetlerine dahi ateş açtıkları yönünde bilgilendirmeler yapıyor ve bu hususta devletten destek beklediklerini bildiriyorlardı³²².

Ermenilerin ve onları destekleyen güçlerin günümüzde dahi soykırım günü olarak andığı 24 Nisan'da, Van Valiliğinden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan telgrafta bölgedeki panorama şöyle aktarılmıştır³²³: “*Şimdiye kadar bölgeye etraftan 4000 kadar isyancı Ermeni getirilmiştir. Asiler yol kesiyor ve civar köylere hücum ederek bunları yakıyorlar; buna engel olmak imkânsızdır. Şimdi birçok kadın ve çocuk yersiz yurtsuz kalmıştır. Bunları aşiret köylerinde barındırmak da uygun değildir. Bunların Batıdaki vilâyetlere gönderilmesi uygun mudur?*” Arkasına büyük devletleri alan Ermenileri durdurmaya gücü yetmeyen Osmanlı mahalli idarecilerinin gerçekten de zor durumda olduğu ve en azından geçici bir huzur temin etmek adına alternatif bir çözüm yöntemi olarak tehciri önerdiği anlaşılmaktadır.

Van Vilâyetinden bu telgrafın iletildiği gün, Dâhiliye Nezareti de Ermeni Patrikliği, Ermeni kökenli mebuslar ve Ermeni komite reislerine Osmanlı Devleti'ne karşı girişimlerin devam etmesi halinde buna şiddetle yanıt vereceklerini bildirmiştir³²⁴. Yine aynı gün Dâhiliye Nezareti vilâyet ve mutasarrıflıklara gizli bir tamim yollamıştır. Bu tamim uyarınca bölge

³²¹ J. McCarthy, “age.”, s. 148-149.

³²² B. Şimşir, “age.”, s. 295-296.

³²³ K. Gürün, “age.”, s. 206.

³²⁴ Hasan Babacan, *Mehmet Talat Paşa (1874-1921)*, Ankara 2020, s. 117.

yöneticilerinden Ermeni merkez ve komitelerinin kapatılarak tüm evrakına el konulması istenmiştir³²⁵. Bu kapsamda Ermenilere yönelik tahkikat ve tutuklamalar gerçekleştirilmiştir. İşte Ermenilerin soykırım diye nitelendirdikleri ve anma günü ilan ettikleri 24 Nisan günü Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği tek şey tutuklamalardır³²⁶.

İki gün sonra Başkumandanlık da tüm birliklere benzeri bir tamim yollayarak Dâhiliye Nezareti'nin karar ve uygulamalarına destek vermiştir. Bu uygulamaya tepki gösteren Ermeniler Müslümanlara yönelik cinayet, katliam ve şiddet olaylarını daha da arttırmıştır. Bu faaliyetlerin dayanılmaz bir hale gelmesiyle birlikte Dâhiliye Nezareti tarafından Sadaret'e Ermeni sevk ve iskân kararını içeren şu tezkere yollanmıştır, söz konusu tezkere özetle şöyledir³²⁷: *“Ermenilerin bir kısmı ordunun hareketlerini zorlaştırıcı davranışlarda bulunmakta, halka saldırmakta, asilere yataklık etmektedir. Bu yüzden Van, Bitlis, Erzurum vilâyetleri ile Adana, Mersin, Kozan, Cebelibereket kazaları, Maraş Mutasarrıflığı, İskenderun, Beylan, Antakya kazalarında yerleşik Ermenilerin yerleri değiştirilecektir. Bunlar Musul ve Zor Mutasarrıflıklarının kuzey kısımlarına; Halep vilâyetinin doğu ve güneydoğusuna, Suriye vilâyetinin doğusuna nakledileceklerdir.”*

Bu tezkereden bir gün sonra 27 Mayıs 1915'te sevk ve iskâna ilişkin geçici bir kanun çıkarılmıştır. Bu kanun 1 Haziran 1915'de *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. *Vakt-i seferde icraat-ı hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında Kanun-u muvakkat* adını taşıyan yasa şu maddelerden müteşekkildir³²⁸:

“1) Vakt-i seferde, ordu, kolordu ve fırka kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle emavir-i hükûmete ve müdafaa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse derhal kuvay-ı askeriye ile en şiddetli surette tedibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esassından imha etmeye mezun ve mecburlardır.

2) Ordu, kolordu ve fırka kumandanları icabat-ı askeriye mebni veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri karyeler ve kasabat ahalisini münferiden veya müctemian diğer mahallelere sevk ve iskân ettirebilirler.

³²⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (BOA, DH.ŞFR.), 52/96, 97-98, (24 Nisan 1915).

³²⁶ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 109.

³²⁷ B. Şimşir, “age.”, s. 298-299.

³²⁸ *Takvim-i Vekayi*, (1 Haziran 1915). Nr. 2189.

3) *İşbu kanun neşrolunduğu günde yürürlüğe girecektir.*

Görüldüğü gibi bu tezkere ve kanun Osmanlı Devleti'ne büyük zorluklar çıkaran Ermenilerin zorla gönderildikleri yani tehcir edildikleri iddiasını çürütmektedir. Nitekim gerek tezkerede gerekse de kanunun isim ve içeriğinde tehcir kelimesi geçmemektedir. Gerçekleştirilecek olan uygulama sevk ve iskân terimleriyle tanımlanmış, kısacası mevcut koşullar nedeniyle geçici olarak bir yere nakil edilmeleri kastedilmiştir.

Tehcir yabancı literatürde, Osmanlı Devleti'nin sivilleri egemen güç tarafından zorla kendi topraklarına ya da başka bir bölgeye göç ettirdiği iddiası, "deportation" (sürgün) kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu bağlamda, "transfert forcé" (zorunlu yerinden etme) terimi de benzer bir anlam taşıyan ve yabancı kaynaklarda sıkça karşılaşılan ifadelerden biridir. Uluslararası hukuk literatüründe ise bu süreç, "relocation" (yeniden yerleştirme) ve "displacement" (yerinden etme) gibi terimlerle tanımlanmış; ancak Osmanlı Devleti'ni bu konuda suçlu göstermek isteyen çevreler tarafından nihai olarak "soykırım" kavramı ile nitelendirilmiştir.

Söz konusu kavramlarla Osmanlı Devleti'ne ithaf edilen bu suçlamalar gerçeği ne derece yansıtmaktadır? Savaş koşullarının yaşandığı olağan üstü bir süreçte sorun çıkaran bir grubun defalarca kez ikaz edilmesine rağmen, eylemlerini sürdürmesi elbette her devletin cezai yaptırımlarla karşılık vereceği bir durumdur. Oysaki Osmanlı Devleti makul ve keyfi olmayan ölçütlere dayanan bir uygulama kararı çıkarmıştır. Hukuken yasak olmayan bu uygulamanın savaşın oluşturduğu zorunluktan kaynaklandığını da unutmamak gereklidir³²⁹. Üstelik Osmanlı Devleti'nin çıkardığı bu kanunun kapsayıcılığı yalnızca Ermenileri değil, sorun çıkaran ve devlete isyan eden tüm ahaliyi bağlamaktadır. Nitekim kanunun 2. maddesinde bu açıkça belirtilmiştir. Buradaki asıl gaye Ermeniler başta olmak üzere problem oluşturan tüm isyancıları savaşın dışındaki ortamlara yönelterek, yalnızca cephelere odaklanmaktır.

Bu arada 1 Haziran'da yürürlüğe giren kanun ile birlite Ermenilerin sevk başlanmış, ilk etapta başta Konya olmak üzere iç bölgelere geçişleri sağlanmıştır. Ancak burada oluşan nüfus yoğunluğu nedeniyle Musul vilâyeti, Zor sancağı, Halep'in doğu ve güneydoğu bölgeleri ve Suriye'nin doğusuna yerleştirilmişlerdir³³⁰.

³²⁹ Ş. Ünal, "age.", s. 94-95.

³³⁰ BOA, DH.ŞFR, 54/315, (05 Temmuz 1915).

Sevk edilen vatandaşların huzur ve güvenliğini gözeten Dâhiliye Nezareti³³¹, 30 Mayıs'ta Meclis-i Vükela tarafından alınan kararlar uyarınca tedbir almayı ihmal etmemiştir. Bu kararlarda; sevk edilecek kimselerin can ve mal güvenliğinin garanti altına alınması, ulaştıkları yerlerde eski yerleşim bölgelerindeki maddi gücü nispetinde arazi ve mal temin edilmesi, terk ettikleri noktalardaki taşınabilir mal ve eşyanın ilgili tarafa gönderilmesi, taşınmaz malların ise satışı veya kirasından elde edilen gelirinin emanet mal sandıklarında saklanması ve sahipleri döndüğünde kendilerine verilmesi gibi maddeler yer almıştır³³².

Ermeni malları hususunda son derece hassas olan Dâhiliye Nezareti 30 Temmuz'da söz konusu malların satışındaki fiyatlandırma ile ilgili düzenlemeleri içeren ek bir kararname daha yayınlamıştır. Böylece malları ederinden aşağıya satılan Ermenilerin hakları devlet tarafından güvence altına alınmıştır³³³.

Dâhiliye Nezareti 28 Ağustos'ta iskân sırasında dikkat edilmesi gereken hususları içeren bir talimatname daha yayınlamıştır. Buna göre; yaya olarak iskân edildikleri tespit edilen kabileler bulundukları bölgelerin en yakınındaki istasyonlara götürülüp trenle sevk edilecek, sevk sırasında iaşeleri temin edilecek, hamile kadın, yaşlı ve küçük çocuk gibi grupların ihtiyaçları öncelikli olarak karşılanacak, gittikleri yerlerden memnun olmayan sakinlerin makul sebepler içeren dilekçe sunması halinde yeni bir bölgeye geçişi sağlanacaktır³³⁴.

Osmanlı Devleti'nin söz konusu karar ve talimatnamelerin de yardımıyla büyük bir hassasiyetle takip ettiği sevk uygulaması sırasında elbette istenmeyen hadiseler de yaşanmış, gerek Ermeni gerekse de Türk tarafından kayıplar verilmiştir. Devlet bu iş için en ücra noktalara kadar görevliler tayin etse de bazı olayların vuku bulmasını engelleyememiştir. Savaş ortamında tabii karşılanabilecek bu olaylar ne yazık ki bu konuda manipülasyon propagandası yürüten İtilaf güçlerince kullanılmış ve dünyaya Türklerin Ermenileri zorla yerinden ettiği ve soykırıma tabii tuttuğu şeklinde yansıtılmıştır.

Tüm bu gelişmeleri yakından takip eden BAC ise, tehcir sırasında yaşanan olaylara ilişkin tepkiler göstermiştir. Tehcir konusunu Avam Kamarası'na taşıyan James Bryce, 28 Temmuz 1915 tarihli oturumda Dışişleri Bakanı Grey'e Bitlis, Muş, Zeytun ve Diyarbakır bölgelerinde yaşayan Ermenilerin Türkler tarafından katliama uğradığı iddialarından haberdar

³³¹ BOA, DH.ŞFR, 54/156, (26 Haziran 1915).

³³² BOA, MV, 198/163, (30 Mayıs 1915).

³³³ M.K Öke, "age.", s. 119.

³³⁴ H. Babacan, "age.", s. 124.

olup olmadığını sormuştur. Konuşmasının devamında, Ermenilerin Orta Asya ve Mezopotamya'nın çöl bölgelerine kasıtlı olarak sürüldüğü haberlerinin yayıldığını bu konuda İngiliz Hükümeti'nin bir tasarrufta bulunup bulunmayacağı sorusunu da ilave etmiştir. Bryce'ın yönelttiği suale kapsamlı bir yanıt vermeyen Grey, söz konusu bölgelerle ilgili katliam söylentilerinin kendilerine de ulaştığını belirterek, bu konuda kayda değer bir bilgi elde edildiğinde bunu paylaşmaktan memnuniyet duyacaklarını söylemekle yetinmiştir³³⁵. Kısacası Grey İngiliz Hükümeti'nin gündeminde şuan için Ermeni meselesinin olmadığını ifade etmiştir.

Avam Kamarası'ndaki bu girişiminden verimli bir sonuç elde edemeyen BAC, kendi yöntemlerine dönerek basından istifade etmiştir. Bu anlamda Aneurin Williams 19 Eylül 1915'de *The Washington Post*'a demeç vermiştir. Ermeni katliamları iddialarıyla ilgili konuşan komite başkanı, eğer durdurulmazsa Türk Hükümeti'nin birkaç hafta içerisinde Asya Türkiye'sindeki tüm Ermeni nüfusunu yok edeceğini ileri sürmüştür. Bu konuda Almanya'ya da seslenen BAC üyesi, onun tarafından atılacak tek bir adımın söz konusu katliamları durdurmak için yeterli olacağını ifade etmiştir³³⁶. Buna göre Williams'ın iddia edilen katliamlarda yalnızca Türkleri değil, Almanları da sorumlu tuttuğu ve hatta bu konuda somut bir adım atmadıklarını düşündüğü açıkça görülmektedir. Zaten İngiltere'nin de I. Dünya Savaşı sürecindeki genel politikası karşı saflarda savaştığı Osmanlı kadar, Almanya üzerinde de kara propaganda uygulamak yönündeydi.

Williams'ın demecinin ardından Sakallı'nın deyiimiyle Amerika'nın da dikkatini çekmek isteyen komite, bu bağlamda Amerika ile temasları bulunan James Bryce'tan istifade etmiştir. Nitekim Bryce 23 Eylül 1915'de Amerika merkezli *Asssociated Press*'e demeç vermiştir. Demecinde Ermeni katliamı iddialarıyla ilgili konuşan BAC üyesi, Türk Hükümeti'nin I. Dünya Savaşı ile birlikte Ermenileri sistemli bir şekilde katlettiğini ileri sürerek, ABD'nin bu gelişmelerden haberdar olması gerektiğini dile getirmiştir. Komiteden arkadaşı Williams gibi iddia ettiği katliamlardan Almaya'nın da mesul olduğunu ifade eden Bryce, dehşet olarak nitelediği olaylara son verebilecek tek devletin de yine Almanya olduğunu sözlerine eklemiştir.

Amerika ile olan yakınlığından diplomatik olarak da istifade eden Bryce, ABD'nin İngiltere Büyükelçisi Walter Hines Page'i arayarak, Ermeni meselesi hakkında bilgi vermiştir.

³³⁵ HC, 5/19, (28 July 1915). "Reported Massacres in Armenia";.

³³⁶ F. Sakallı, "agt."s. 46-47.

Konuşmasında Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin durumunun Sevk ve İskân Kanunu ile birlikte her geçen kötüye gittiğini ve Suriye çöllerine sürülerek açlıktan hayatını kaybetmek üzere olduklarını belirterek, ABD'nin yardımını talep etmiştir. Bryce'ın konuşmasına yanıt veren Büyükelçi, bu konuyu derhal Amerikan ileteceğini ifade etmiştir³³⁷.

Tehcir konusunun gündeme getirilmesi hususunda ısrarcı olan BAC konuyu yeniden Avam Kamarası'na taşımıştır. Nitekim James Bryce 6 Ekim 1915'de Edward Grey'e bu kez tam tersi bir iddayı ileterek, Ermenilerin isyanlarına ve isyana destek verenlerin katledildiğine dair gelen bilgilerin gerçek olup olmadığı konusunda bir soru yöneltmiş ve buna istinaden kapsamlı bir yanıt beklediğini ifade etmiştir. Uzun bir cevap vermekten bu kez de imtina eden Grey, bu tarz iddiaların gerçeği yansıtmadığını belirten bir açıklama yapmakla yetinmiştir³³⁸.

Oysaki İngiltere'nin Kahire Yüksek Komiseri Sir Henry McMahon, Edward Grey'e yolladığı 12 Mayıs 1915 tarihli şifreli telgrafında Ermenilerin birden fazla yerde ayaklanma gerçekleştirdiğini ve ciddi bir Ermeni sorunuyla karşı karşıya olduklarını bildirmiştir. McMahon'a iki gün sonra yanıt veren Grey, aldıkları haberler doğrultusunda Van'da bir isyan gerçekleştiğini ancak bunun bastırıldığını dile getirmiştir³³⁹. Her iki olaya da farklı tepkiler gösteren Grey'in çelişkili ifadeleri dikkat çekici olup, İngiltere'nin bu konudaki örtülü politikasını bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Bahsettiğimiz gizli devlet politikaları gereği İngiltere, parlamentoda ve resmi yazışmalarda tehcir ile ilgili görüşlerini açık bir şekilde yansıtmasa da bu konudaki tepkilerini basın yoluyla göstermiştir. Nitekim İngiliz basınında Ermenilerin sistemli bir şekilde yurtlarından edilip, uzak yerlere sürüldüğü, yolculuk sırasında insanların açlıktan ve Türkler tarafından uğradıklarını iddia ettikleri saldırılar sonucunda hayatlarını kayb ettikleri yönünde haberler yapılmıştır³⁴⁰. Türkler kadar Kürtlere de tepkili olan İngiliz basını, Ermenilerin Kürtler tarafından da katledildiğini ve zorla yerlerinden edilen bu mazlum milletin mallarının yağmalandığını, evlerinin ve iş yerlerinin kapatıldığını yazmıştır³⁴¹. Bunlar gibi birçok asılsız iddialarla dolu haberleri dayanak gösteren İngiliz basını, canı olarak nitelediği Osmanlı

³³⁷ F. Sakallı, "agt."s. 47-48.

³³⁸ HC, 5/19, (06 October 1915), "The Armenian Massacres".

³³⁹ S. Sonyel, "age.", s. 113.

³⁴⁰ "Thousands Driven into Exile", (13 July 1915), *Melton Mowbray Mercury and Oakham and Uppingham News*.

³⁴¹ "Peril of Christians in Turkey", (13 July 1915), *Leicester Daily Post*.

Hükümeti'nin sonunun gelmesi temennisinde bulunarak³⁴², İngiliz Devleti'nin Osmanlı üzerindeki gerçek politikasına destek vermiştir.

Bu arada Ermeni katliamı konusuna iyice yoğunlaşan BAC, Ermenilerin katliama maruz kaldıklarına inanıyor ve en azından hayatta kalanlarına maddi yardım yapılması gerektiğini düşünüyordu. Komiteye göre birbirinden bağımsız ve gönüllü yapılan yardımlar bu iş için yeterli değildi, gerekli destek için profesyonel ve işleri tek elden yürütülebilecek bir organizasyona ihtiyaç vardı. Bu konu Eylül ayında parlamentoya da taşınmış, tartışmalar sırasında Bryce ulusal bir fon oluşturacaklarını duyurmuştur. Nitekim 15 Ekim 1915'de Londra Belediye başkanının resmi konutunda gerçekleştirilen toplantıda Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund'un teşekkülü sağlanmıştır³⁴³. BAC'nin alt kuruluşu olan bu fon 1923 yılına, yani Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşuna kadar Ermenilere maddi destek sağlamıştır.

Sonuç itibariyle 1915 yılında İngiltere Devleti, Ermeni tehciri konusundaki iddialar karşısında da son birkaç yıldır benimsediği temkinli tavrını sürdürmeye devam etmiş ve onlar üzerinde görünürde herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Ancak onları basın yoluyla desteklemekten de kaçınmamıştır. Bu konuyu devrettiği en etkili kuruluşlardan biri olan BAC'nin ise, 1915 yılında Ermenilere Rus hâkimiyetinde bir özerklik verilmesi düşüncesinde olduğu görülmekle beraber, katliam olarak niteledikleri Ermeni olaylarını takip ettiği ve bu konuda özellikle Dışişleri Bakanlığı ve parlamento nezdinde bir yaptırım uygulanması için çaba sarf ettiği ifade edilebilir. Ayrıca bu gelişmeleri propaganda yayınlarıyla da desteklemeye devam etmiştir.

3.1.1.1. Tehcire Propaganda ile Tepki: Arnold Toynbee Tarafından Kaleme Alınan Armenian Atrocities: The Murder of a Nation (Ermeni Mezalimi: Bir Milletin Katli) Adlı Kitap

Türk-Ermeni ilişkileri kapsamında, iki millet arasındaki gergin ilişkinin kopuşunu sembolize eden 1915 yılında BAC, Ermeni meselesinin dünya kamuoyunda duyurulması için faaliyetlerini etkin bir biçimde sürdürmeye devam etmiştir. Bu bağlamda propaganda yayıncılığı faaliyetlerini hız kesmeden sürdüren komite üyeleri Wellington House işbirliğini ve desteğini de arkasına alarak yayınlar üretmiştir. Böylece Ekim 1915'de *Mavi*

³⁴² "Day of Freedom Dawning in Armenia", (29 July 1915), *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*.

³⁴³ A. Nassibian, "age.", 63.

Kitap'ın bir ön hazırlığı olarak tasarlanan *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation* yayınlanmıştır.

BAC'nin aktif isimlerinden biri olan tarihçi yazar Arnold J. Toynbee tarafından kaleme alınan ve Wellington House bünyesinde basılan *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*, kapağında yer alan bilgilere göre Londra, New York ve Toronto'da satışa sunulmuştur. New York ve Toronto ayrıntısı İngiltere-ABD işbirliğini gözler önüne seren bir faktör olarak dikkat çekmektedir. Bunun haricinde yazar olarak tarihçi Toynbee'nin tercih edilmiş olması da İngiltere'nin meseleye akademik bir kimlik kazandırarak meşruiyet sağlama çabasını yansıtmaktadır. Toynbee'nin aynı zamanda hem BAC üyesi hem de Wellington House çalışanı olması ise bu iki kuruluş arasındaki işbirliğini göstermektedir.

Sekiz bölümden oluşan bu kitapta, Toynbee'nin iyi bir akademisyen olarak resmi belge ve yayınlara verdiği önem belirgin bir şekilde vurgulanmaktadır. Nitekim eserin giriş bölümünü kendi sözleriyle değil, kendisi gibi komite üyesi ve Wellington House çalışanlarından biri olan James Bryce'in 6 Ekim 1915'te Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmanın raporunu aktararak kaleme almıştır. Bu türden referanslar, kitabın genelinde yaygın bir biçimde kullanılmış ve metnin oluşturulmasında temel bir dayanak noktası teşkil etmiştir.

Komitenin Ermeni meselesi hususunda propagandaya verdiği önem kitabın ilk sayfasından göze çarpmaktadır. Bu konudaki hassasiyetleri Bryce'in ifadeleriyle şu şekilde aktarılmıştır: “*Reklamın zarar verebileceği düşüncesinin hâkim olduğu zamanlar geride kalmıştır; meydana gelen olaylar ne kadar iyi duyurulursa o kadar iyi olacaktır, çünkü eğer henüz tamamlanmamışlarsa, katliamları durdurmak için var olan tek olası şans burada yatmaktadır.*” Bryce sözlerinin devamında bahsini ettiği katliamın sorumluları olarak, maceracı ve vicdansız olmakla itham ettiği İttihatçıları işaret etmiş ve bunu uzun zamandır planladıklarını iddia etmiştir³⁴⁴. “*Katliamlar, anlaşıldığı kadarıyla, şu anda Türk İmparatorluğu Hükümetini elinde bulunduran vicdansız maceracılar çetesi tarafından uzunca bir süredir düşünülen politikanın sonucudur. Bu planı uygun zamanın geldiğini düşünene kadar uygulamaya koymakta tereddüt ettiler, ancak bu an Nisan ayı civarında gelmiş gibi görünüyor.*”

³⁴⁴ Arnold, J. Toynbee, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*, 1915 London-New York-Toronto, s. 5-6.

Tehcir sırasında yaşandığını iddia ettiği katliamların usulleri hususunda detay vermeyi ihmal etmeyen Bryce, dramatik hikâyelerini herhangi bir bölge ve tanık ismi yahut belgenin varlığına ihtiyaç duymadan sıralamıştır³⁴⁵: “*Ermeniler, Türk askerleri tarafından her gün sürüldüler, yağmalandılar ve dövüldüler. Kervana ayak uyduramayanlarsa ölmeleri için yolda bırakıldılar: Yolculuk sırasında birçoğu düştü, birçoğu da açlıktan öldü. Türk Hükümeti tarafından kendilerine hiçbir erzak verilmemişti. Zaten sahip oldukları her şey de ellerinden alınmıştı. Kadınların bazıları çırılçıplak soyulmuş halde, kızgın güneşin altında yolculuk etmek zorunda bırakılmıştı. Daha fazla dayanacak gücü kalmayan bazı çıldırmış anneler ise, çocuklarını atmışlardı. Kervanın güzergâhı bir dizi cesetle işaretlenmişti. Ve nispeten çok azı, kendileri için belirlenen hedeflere ulaşmış görünüyordu... Bu sürgünlerle ilgili, doğruluğuna dair kanıtlar taşıyan anlatımlar dinledim. Yakın zamanda İstanbul'dan dönen Amerikalı bir dostum İstanbul'da, benim de duyduğum anlatımları tamamen doğrulayan hikâyeler duyduğunu ve onu esas etkileyen şeyin, bu zulümlerin ilk elden bilgi sahibi olanlar tarafından sakın bir şekilde anlatılması olduğunu söyledi. Hâlbuki bu türden hikâyeler Türkler için pek az şaşkınlık vericiydi.*”

Ajitasyonla beslediği hikâyelerini ustalıkla aktaran Bryce, İngiltere'nin Ermenilerin yanında bir tutum sergilemesi gerektiğini vurgulamış ve onlar adına yardım çağrısında bulunmuştur³⁴⁶: “*Her gün yoksulluk ve hastalıktan yüzlerce Ermeni hayatını kaybetmektedir. Bu nedenle hayatta kalan talihsizlere yardım göndermek için, yapılabilecek her türlü çabanın gösterilmesi gerektiği konusunda yürekten hemfikiriz. Şu anda İngiltere'de yapabileceğimiz tek şey bu; bunu yapalım, bir an önce yapalım.*”

Sözlerinin sonunda konuyu Almanlara getiren Bryce, onların Ermeni katliamında yönlendirici ve teşvik edici bir rol üstlenip üstlenmedikleri hususunda resmi bilgi edinemediğini dile getirmiştir. Bu temkinli ancak imalı açıklamanın ardından dünya kamuoyuna özellikle de tarafsız devletlere seslenerek, Alman Hükümeti üzerinde katliamları durduracak en ufak bir etkinin bile Hristiyan dostları olarak tanımladığı Ermenilere faydası olacağını ifade etmiştir³⁴⁷. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak Almanya da bu işten sorumlu tutulmuş ve bu durum dünya kamuoyunu

³⁴⁵ A. J. Toynbee, “age.”, s. 9.

³⁴⁶ A. J. Toynbee, “age.”, s. 13.

³⁴⁷ A. J. Toynbee, “age.”, s. 14.

bilhassa da tarafsız olan ABD'yi kendi safına çekebilmek adına bir argüman olarak kullanılmıştır.

Toynbee'nin *Armenia Before The Massacres* (Katliam Öncesinde Ermeniler) başlığıyla kaleme aldığı birinci bölümde ise genel olarak tarihsel süreç içerisinde Ermenilerin yaşadığı bölgeler, meslek ve uğraşı alanları, entelektüel yönelimleri gibi konular işlenmiştir. Bölüm içinde dikkat çeken en önemli detay ise II. Abdülhamit ve İttihatçıların uyguladığı Ermeni politikalarının değerlendirilmesidir. Bu konuda özellikle Kürtlerin Ermenilere karşı bir tahrik unsuru ve kontrol mekanizması olarak kullanıldığı ifade edilmiş ve Kürt faktörü eleştirel bir vurgu olarak ön plana çıkarılmıştır.

Toynbee'nin bu konu hakkında geniş değerlendirmelerde bulunduğu kısımdan bir kesit şöyledir: *Balkan deneyimi ona, (II. Abdülhamit) İmparatorluğundaki ırkları birbirlerini katletmeye zorlayarak kontrol altında tutma politikasını öğretmişti. Bu politikayı, zeki ve aktif Hristiyan nüfusun, özgürlük arayışına girmesinden korktuğu Doğu vilâyetlerine uygulayarak, vergileri iki katına çıkardı, yeni baskılar getirdi ve Kürt aşiretlerinin hizmetlerini "Hamidiye Süvarileri" ismiyle askeri forma dönüştürerek sonlandırdı. Kürtlere yeni sıfatlarıyla resmi rozetler ve modern tüfekler dağıtıldı ve görevlerine başlatıldılar. Sonuç, 1895 ve 1896'da uygar dünyayı dehşete düşüren ve Gladstone'un yaşlılığının son konuşmasını yapmasına neden olan, resmi yönetim altında eşi benzeri görülmemiş Ermeni katliamları oldu. Abdülhamit 1908'de devrildiğinde ve "İttihat ve Terakki Cemiyeti" tüm Osmanlı vatandaşları için anayasal hükümet ve eşit medeni haklar ilan ettiğinde, daha iyi şeyler için umut var gibiydi; ancak Osmanlı Anayasası'nı bir yıldan kısa bir süre içinde korkunç Adana katliamları izledi.*

İttihat ve Terakki'nin Abdülhamid'in politikalarının takipçisi olduğunu vurgulamaya devam eden Toynbee, iddialarını komitenin bir diğer üyesi olan Buxton'ı referans göstererek sürdürmüştür³⁴⁸: *"Birkaç ay önce Türkiye Ermenistanı'nda seyahat eden Bay Noel Buxton³⁴⁹, Jön Türklerin Kürtleri silahlandırma konusunda Hamidiye politikasını pervasızca izlediklerini ve her an yeni bir felaketin mümkün olduğunu bildirdi. Ardından savaş başladı. Türkiye savaşa Almanya'nın yanında girdi ve suçlar başladı."* Görüldüğü gibi komite üyeleri, II. Abdülhamit ve İttihat ve Terakki'nin kronik

³⁴⁸ A. J. Toynbee, "age.", s. 21-22.

³⁴⁹ Toynbee burada Buxton'ın 1914 sonbaharında yaptığı ziyareti kastetmektedir. (Belirttiğimiz üzere bu ziyaret sonunda *Travel and Politics in Armenia* kitabı yayınlanmıştır)

hale gelmiş olan Ermeni terör eylemleri karşısında mecburi olarak devreye soktuğu Kürt politikası üzerinde fazlaca durmuş ve bunu bir propaganda dayanağı olarak kullanmıştır.

The Plan of The Massacres (Katliamların Planı) adını verdiği ikinci kısımda Toynbee, Ermeni tehciri konusuna değinmiş ve tehcirin yaşandığı sırada devlet yönetiminde söz sahibi olan İttihat ve Terakki Partisi'ne yönelik ağır ithamlarda bulunmuştur. Bu bağlamda konuya Bryce'ın İttihatçılarla ilgili olarak 'vicdansız kabadayılar çetesi' tanımını hatırlatarak giriş yapan Toynbee, bu görüşü destekleyen bir tavırla onları ilkesiz ancak her şeye muktedir bir örgüt olarak tarif etmiştir. Ülkeyi yöneten partiyi, küçük bir çete ve seviyesiz bir örgüt düzeyine indirgeyen Toynbee ve ülküdaşları esasen Ermenilerin böylesi bir yapının elinde yok olduğunun mesajını vermek istemiştir.

Metnin devamında ise tehcir suçunun baş aktörleri olarak Enver ve Talat Paşaları göstererek, tehcirin bir mecburiyet değil, kasıtlı bir plan olduğunu ileri sürmüştür³⁵⁰. Aslında bu türden söylemler dönemin konjonktürünün ürünü değil, Batılı İngiliz zihniyetinin geçmişten o zamana uzanan fikirlerinin bir yansımasıdır. Nitekim yıllar sonra yazdığı hatıralarında dahi bu görüşü sürdüren İngiliz Tarihçi, Talat ve Enver Paşaların yaptığı girişimin Ermeni ırkını yok etmeye odaklı bir hareket olduğunu ifade etmiştir³⁵¹.

Tehcirin kasıtlı bir eylem planı olduğu hususunda ısrarcı olan Toynbee, savını bir adım ileri taşıyarak Türklerin ana hedefinin Hristiyanlık olduğunu dolayısıyla Ermenileri bu nedenle yok etmek istediklerini yazmıştır. Ona göre Türkler planın bir parçası olarak Ermenileri din faktörüyle asimile etme yoluna gitmiş ve tehcir sırasında pek çok Ermeni'yi özellikle genç erkekleri Müslüman olmaya zorlamıştır³⁵². Dini istismar algısı üzerinden ortaya atılan bu asılsız iddialar, kuşkusuz Hristiyan âlemi içerisinde etki uyandırmak amacıyla oluşturulmuştur.

Bölüm içerisinde Ermeni malları konusuna da değinen Toynbee, tehcir sırasında birçok Ermeni'nin eşyalarını yanına alamadığını, çoğunun evini, iş yerlerini kapatma fırsatı dahi bulamadan göç etmek zorunda kaldığını, devletinse bu konuda yardımcı bir rol üstlenmek bir yana, malları talan etmek isteyen Müslümanlardan yana durduğunu

³⁵⁰ A. J. Toynbee, "age.", s. 27-28.

³⁵¹ A. J. Toynbee, *Hatıralar: Tecrübelerim...*, s. 296.

³⁵² A. J. Toynbee, *Armenian Atrocities ...*, s. 32-34.

ifade etmiştir. Bu konuda Amerikan Ermeni Komitesi'nin oluşturduğu raporları referans gösteren yazar, söz konusu raporların içerisinde aldığı anekdotları sıralamıştır.

Örneğin tarihi belirtilmemiş bir rapora göre Ermenilerden kalan malların tasfiyesinin genel usulü ona göre şöyle uygulanmıştır: *“Ermenilerden kalan eşyalar normal değerlerinin yüzde 10'undan daha ucuza satılıyor ve komşu köylerden gelen Türkler sokakları doldurarak pazarlık peşinde koşuyorlardı. Şunun altını çizmek gerekir ki, Ermeniler mal mülk sahibi insanlardı ve bu mal mülk akıllı bir çalışma prensibiyle kazanılmıştı. Ancak, varoşlardaki yoksul Müslümanlar, Allah'ın kulu olan kâfirlere bahşettiği refaha her zaman içerlemişlerdi.”*

Kıskanç Müslüman vurgusu ve kâfir tanımıyla ötekileştirilen Hristiyan teması üzerinden oluşturulan bu tahrik edici raporun devamında Müslüman Türk halkı ve onlara müdahale etmeyen devletin polisi şu ithamlara maruz bırakılmıştır³⁵³: *“Şehirdeki binlerce Ermeni evi polis tarafından birbirini ardına boşaltılıyor. İçlerinde Türk kadınları ve çocuklarının da yer aldığı kalabalık gruplar, akbabalar gibi polisleri takip ediyor ve ellerine geçirdikleri her şeye el koyuyorlar. Evlerdeki değerli eşyalar polis tarafından alınırken, kalanlarsa bu yağmacı topluluk tarafından ele geçiriliyor. Bu türden olaylar her gün düzenli olarak yaşanıyor. Sanırım tüm evlerin boşaltılması birkaç hafta sürecek ve ardından Ermeni dükkânları ve mağazaları da boşaltılacak.”* Sebepsiz yere önce dinleri ardından malları ellerinden alınan mazlum bir Hristiyan Ermeni portresi çizen Toynbee bu tarz hikâyelerle varmak istediği asıl hedefi dünya kamuoylarını, tehcirin sistematik bir düşüncenin ürünü olduğu konusunda ikna etmeye çalışmaktır.

The Road To Death (Ölüme Giden Yol) başlığını attığı üçüncü bölümde Toynbee, Amerikan Ermeni Komitesi raporlarına dayanarak tehcir sırasında Ermeni halkının yaşadığını ifade ettiği acı ve zulüm olaylarından örnekler sunmuştur. Özellikle kadın ve çocukların yaşadığı trajedileri ön plana çıkaran yazar, Batılı deyimle ‘Korkunç Türk’ün’ zulmünü vurgulamıştır. Rapora göre çaresiz Ermeni kadınlarının başından geçenler isimsiz bir tanık tarafından şu şekilde aktarılmıştır³⁵⁴: *“Kucağında küçük çocuğu olan ya da hamileliğinin son günlerinde olan kadınlar, sığır gibi kırbaçlanarak götürülüyordu. Bildiğim kadarıyla üç farklı kadın yolda doğum yaptı ve yardım edeni olmadığı için kanamadan öldü... Bazı kadınlarsa o kadar bitkin ve çaresiz hale geldiler ki bebeklerini*

³⁵³ A. J. Toynbee, *Armenian Atrocities ...*, s. 34-35.

³⁵⁴ A. J. Toynbee, *Armenian Atrocities ...*, s. 40.

yol kenarında bıraktılar. Örneğin bir tanık bir kadının ölmek üzere olan çocuğunu kuyuya attığını ve böylece onun son ıstırabını görmekten kurtulduğunu anlatmaktadır...” Kadınlar üzerinden anlatılan bu ve benzeri olaylar bölüm boyunca sürdürülmüştür.

The Journey's End (Yolculuğun Sonu) adlı dördüncü ve False Excuses (Yanlış Bahaneler) başlıklı beşinci bölümde yine kimliği verilmeyen tanıklar üzerinden Ermenilerin uğradığı mezalim anlatılmış ve metin örnek olaylar örgüsüyle ilerletilmiştir³⁵⁵. Murder Outright (Düpedüz Cinayet) isimli altıncı bölümde ise sıklıkla gazete ve dergilerden yapılan alıntılara yer verilmiştir. Söz konusu alıntılarda zulüm hikâyelerinin şiddetinin daha da arttırıldığı gözlemlenmektedir. Örneğin Rusya'da yayınlanan Novoye Vryemya gazetesinin 22 Temmuz 1915 tarihli haberinde abartılı sayılar üzerinden resmedilen olaylar şu şekildedir: *“Bitlis bölgesindeki Türk vahşeti tarif edilemez durumdadır. Türkler buradaki tüm erkek nüfusunu katlettikten sonra, çevre köylerden kadın ve çocuk toplayarak Bitlis'in üzerine sürdüler. İki gün sonra onları Dicle kıyısına götürdüler, hepsini kurşuna dizdiler ve cesetlerini nehre attılar. Fırat'ta ise Türkler 1.000'den fazla Ermeni'yi öldürüp cesetlerini nehre attılar. Aynı zamanda, dört tabura Muş vadisine yürümeleri ve bu vadiye yaşayan 12.000 Ermeni'nin işini bitirmeleri emredildi. Son bilgilere göre katliam çoktan başlamıştır. Ermeniler direniyor, ancak mermi yetersizliği nedeniyle hepsi Türkler tarafından yok edilecekler. Diyarbakir bölgesindeki tüm Ermeniler de aynı şekilde katledilecekler.”* Tiflis'te basılan Horizon Dergisi de 20 Ağustos 1915'de Türklerin Muş ve civarındaki tüm Ermeni erkeklerini katlettiğini ifade eden bir haber yayınlamıştır³⁵⁶.

New York'da basılan Ermeni gazetelerinden biri olan Gotchnag ise 4 Eylül 1915 tarihli yayınında Bitlis ve civarındaki olayları aktarırken Türklerin Ermenileri ateşe verip yaktığını iddia edecek kadar ileri gitmiştir³⁵⁷: *“Bitlis'teki katliamlarla ilgili inanılmaz haberler geliyor. Bir köyde binlerce Ermeni erkek, kadın ve çocuk ahşap bir eve doldurulmuş ve ev ateşe verilmiş. Başka köyde ise sadece 36 kişi katliamdan kurtulabilmiş. Diğer bir köyde de, kadın ve erkekleri düzineler halinde toplayıp Van Gölü'ne attılar. Orduda görevli olan ve silahsızlandırılıp yol yapımında çalıştırıldıktan sonra kaçıp Van'a ulaşmayı başaran Bitlisli bir Ermeni genç ise, Van'ın eski valisi Cevat Bey'in on beş ile kırk yaş arasındaki tüm erkekleri Bitlis'te katlettirdiğini aktarıyor...*

³⁵⁵ A. J. Toynbee, *Armenian Atrocities ...*, s. 56-82.

³⁵⁶ A. J. Toynbee, *Armenian Atrocities ...*, s. 87.

³⁵⁷ A. J. Toynbee, *Armenian Atrocities ...*, s. 88.

Savaş bölgesindeki Ermenilerin trajedisi ve yok edilme biçimlerinde daha barbarca bir kabalık vardır.”

The Toll of Death (Ölümün Bedeli) başlıklı yedinci bölümde ise Toynbee Anadolu’da yaşayan Ermeni ırkının neredeyse tamamının Türkler tarafından yok edildiğinin altını çizmiş ve diğer bölümlerde olduğu gibi burada da yine sürgün sırasında Ermenilerin yaşadığı dramatik vakaları aktarmıştır. Örnek olayların ardından konuyla ilgili değerlendirmelerde bulunan İngiliz tarihçi tehcirle ilgili şu cümleleri sarf etmiştir³⁵⁸: *“Bir ulus silinip gitti! Bunu söylemek ne kolay, ne anlama geldiğini idrak etmek ise daha zor, çünkü bu bizim deneyimlerimizin tamamen ötesinde bir şey. Belki de hiçbir şey bunu, duyarlı, zarif Ermeni insanlarından oluşan küçük bir topluluğun ve onların uğradıkları korkunç kaderin elimizdeki kayıtlarından daha ezici bir şekilde ortaya koyamaz...”*

İlerleyen sayfalarda yazar, tehcir sırasında pek çok kıymetli Ermeni entelektüelinin ve din adamının Türkler tarafından bilinçli olarak yok edildiğini ifade etmiş ve 22 Eylül 1915 tarihli Marsilya’nın *Armenia* gazetesi ve Sofya’nın *Hayasdan* gazetelerinden aldığı, kendi deyimiyle kilise kurbanlarına ait olan, bir liste yayınlamıştır³⁵⁹. Tutuklanan din adamlarının yer aldığı bu listede Diyarbakır metropoliti Tehilghadian’ın Türkler tarafından diri diri yakılarak katledildiği iddiası dikkat çekmektedir. Gerçekle ilgisi olmayan bu sıra dışı iddiayı kitabına taşıyarak savunan Toynbee bu durumun Osmanlı Hükümeti programıyla birebir uyumlu olduğunu dile getirip, *“Ermeni Kilisesi, Ermeni ırkının siperidir ve bu ırk yok edilmek üzere işaretlenmiştir.”* Değerlendirmesinde bulunmuştur. Güvenilirliği ve doğruluğu tartışmalı olan bilgilerle kutsal değerler ve din üzerinden kamuoyu vicdanını etkileme çabası olarak yorumlanabilecek olan bu iddia, Toynbee’nin Ermeni propagandasına hizmetinde sınır tanımadığını da göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

The Attitude of Germany (Almanya’nın Tutumu) başlıklı son bölümde Toynbee, Osmanlı Devleti’nin müttefiki olan Almanya’nın tehcir meselesindeki tavırlarını eleştirmiştir. Zorunlu göç kararını ve göç sırasında yaşananları bir suç olarak yorumlayan yazar, müttefik olarak Almanya’nın da bu suça ortak olduğunu belirtmiştir. Ancak burada eleştirileri Osmanlı Devleti’ne olduğu gibi açık ve sert bir üslupla değil daha temkinli bir tavırla ifade etmiş, okuyucuyu daha ziyade sorular üzerinden yönlendirmiştir.

³⁵⁸ A. J. Toynbee, *Armenian Atrocities ...*, s. 99.

³⁵⁹ Listenin tamamı için bkz. A. J. Toynbee, *Armenian Atrocities ...*, s. 103-104.

Örneğin Almanya'nın Ermeniler hususunda Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini şu şekilde sorgulamıştır: *“Türkiye savaşa katılarak Almanya'nın çiraklığını üstlenmiş ve hareket özgürlüğünü Almanya'nın liderliğine terk etmiştir. Türkiye'nin hamisinin Ermeni ırkının organize bir şekilde öldürülmesine karşı tutumu nedir? Ve Osmanlı topraklarındaki Alman yetkililer tarafından bu konuda ne gibi bir işlem yapılmıştır?”* Bu sorunun yanıtını kendi kalemiyle değil tanıklardan geldiğini ifade ettiği şu telgrafla vermiştir³⁶⁰: *“Suriye'den gelen mültecilerin ifadelerine göre, birçok Alman konsolosu Ermenilere yönelik katliamları yönetmiş veya teşvik etmiştir. Katliamları bizzat yönetmek üzere Antep'e giden Halep Konsolosu Herr Rossler'in katı uygulamalarından ve askerler tarafından şehrin sokaklarında işlenen ve tam manasıyla kana bulan barbarca eylemlere tanık olmaktan kaçınamayacaklarını çok iyi bilmesine rağmen, kadın ve çocukların Urfa'ya sürülmesi fikrini ortaya atan kötü şöhretli Baron Oppenheim'dan özellikle bahsedilmektedir.”* Toynbee oldukça net ithamların yer aldığı bu telgrafi referans gösterse de, karşı blokta bulunan Almanya'nın Avrupa'nın en güçlü Hristiyan devletlerinden biri olduğu bilincinden hareketle ihtiyatlı yorumlar yapmaya devam etmiş ve Osmanlı ile ilgili tutumun tam aksine bu gibi söylemlerin kesin bir kanıt olarak değerlendirilemeyeceğini dile getirmiştir.

Kışkırtıcı içerikler barındıran referanslar üzerinden yarı çekingen yorumlar üretmeye devam eden İngiliz tarihçi, bir başka sayfada *Gothcnag* gazetesinin 4 Eylül 1915 tarihli haberinden yaptığı alıntıyla Almanların Ermenileri yok etme planına sahip olduklarını ima etmiştir³⁶¹: *“Yabancı bir muhabirin bildirdiğine göre, Ermenilerin tehciri emrini yerine getirmekte gevşeklik gösteren valiler Alman yetkililer tarafından görevden alınıyor. Valiler tehcir planının uygulanmasına katılmakta ve bu planın sertliğini iki katına çıkarmaktadırlar. Muhabir, bu gibi kanıtlara dayanarak, Ermenileri yok etme planının Almanlar tarafından tasarlandığını ve onların tavsiyesi üzerine uygulamaya konulduğunu beyan etmektedir.”* Karşı bloğun en güçlü devleti, dolayısıyla da İngiltere'nin en büyük tehditlerinden biri olan Almanya'ya karşı temkinli söylemlerde bulunmaya devam eden Toynbee, bu habere bakarak bir çıkarımda bulunmanın ve meseleyi tüm Alman yetkililere mal etmenin yanlış olacağı yorumunda bulunmuştur.

Almanlarla ilgili çelişkili ifadelerine devam eden Toynbee ilerleyen sayfalarda Almanya'nın *Frankfurter Zeitung* adlı gazetesinin 9 Ekim 1915 tarihli şu yazısına yer

³⁶⁰ A. J. Toynbee, *Armenian Atrocities ...*, s. 106.

³⁶¹ A. J. Toynbee, *Armenian Atrocities ...*, s. 107.

vermiştir³⁶²: “Ermeni, diye yazıyor 9 Ekim tarihli *Frankfurter Zeitung*, yüksek zekâsı ve üstün ticari yeteneği sayesinde ticarete, iltizamda, bankacılıkta ve komisyonculukta ağırkanlı Türk’e karşı sürekli bir avantaj elde ediyor ve böylece Türk fakirleşirken cebinde para biriktiriyor. İşte bu yüzden Ermeni, Doğu’da en nefret edilen adamdır...” Bu kez de Almanların Ermenilere karşı sıcak yaklaşımını aktaran yazarın İngiltere’nin dindaşı ve en güçlü rakibi olan Almanya’ya karşı gözettiği hassasiyet dikkat çekicidir.

Almanya ile ilgili gerçek fikirlerini kitabın sonunda aktaran Toynbee, son cümlelerinde Almanya’nın Belçika’yı işgalini Türkleri Ermeni tehcirine teşvik eden bir unsur olarak göstermiş ve şu cümleleri sarf etmiştir: “*Türklerin Ermenilere yaptıkları, Almanların Belçika’ya saldırısının bir yankısı ve uzantısından başka bir şey değildir. Bu belirleyici hareketti ve Türklere bir işaretti...*” Bilindiği üzere Almanya savaşın başlangıcında tarafsız bölge olan Belçika’yı işgal etmiştir. Bu haksız işgal İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletler tarafından tepkiyle karşılanmış ve savaşın genişlemesine yol açmıştır. Tarafsız bir bölgeye yapılan saldırıyla Osmanlı Devleti’nin uzun zamandır mücadele ettiği Ermeni terör olaylarına mukabil uygulamak mecburiyetinde kaldığı zorunlu göç kararını bir tutan Toynbee kurduğu denklemlerle her iki devleti de karalamıştır.

Bu karalama kampanyası sırasında kendi ülkesinin İrlanda’ya uyguladığı baskı ve artan şiddet olaylarını göz ardı eden Toynbee, Osmanlı Devleti ve Almanya üzerinden inşa ettiği kara propaganda kitabının İngilizler nezdinde başarıya ulaşmasından bir yıl sonra tarihteki en ünlü propaganda kitaplarından biri olan *Mavi Kitap*’ın editörü olarak karşımıza çıkmıştır.

3.2. 1916: İngiltere’nin Orta Doğu Politikası ve Ermeni Meselesinde Fransız-Rus Etkisi

Zorlu geçen 1915 yılının ardından 1916’ya gelindiğinde İtilaf bloğunun Ermenilere yönelik fikirlerinde değişim ve dalgalanmaların sürdüğü görülmektedir. Zira bu süreçte Arap Yarımadası ve Orta Doğu topraklarının paylaşımı yeniden gündeme gelmiştir. Bunun arka planında bir yıl önce imzalanan İstanbul Anlaşması yer almaktadır. İfade ettiğimiz gibi anlaşma kapsamında İstanbul Ruslara devredilmiştir.

Boğazları kapsayan böylesi stratejik bir bölgenin Rus kontrolüne geçmesi Rusya’nın dünya hâkimiyetine varacak yolun açılması demek olup, her ne kadar anlaşmaya imza atsalar

³⁶² A. J. Toynbee, *Armenian Atrocities ...*, s. 112.

da İngiltere ve Fransa'nın kabullenebileceği bir anlaşma değildir. Rusyayı savaş içinde tutmak ve oyalamak için geliştirilmiş bir stratejinin sonucudur. İngiltere anlaşma sonrasında her ihtimale karşı Ocak ayında Mekke Şerifi Hüseyin ile temasa geçerek, Arap Yarımadası, Suriye ve Irak bölgelerini kapsayacak şekilde bağımsız bir Arap Devleti kurulması ve liderliğini Şerif Hüseyin'in üstlenmesi konusunda başka bir anlaşma yapmıştır. Bunun haberini alan Fransa ise Orta Doğu meselesinin eşit şartlarda düzenlenmesi hususunda ısrarcı olmuştur. Nitekim Mayıs ayında imzalanan Sykes-Picot Anlaşması'na göre Fransa Suriye kıyıları, Kilikya ve Kerkük gibi yerleri İngiltere ise Bağdat, Basra, Fırat ve Dicle bölgesini almıştır.

Pay edilen yerler İngiltere'nin Şerif Hüseyin'e vaat ettiği toprakları da kapsıyordu. Bu anlaşma Araplar üzerinde güçlü bir tesir bırakmamış olacak ki Şerif Hüseyin bu anlaşmadan yirmi gün sonra Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmıştır³⁶³. Dahası İngiltere 1915 yılı sonunda Şerif Hüseyin'in rakibi olan Necd Emiri İbni Suud ile görüşmüş ve onun Necd bölgesi ile Basra'nın kıyılarındaki bağımsızlığını tanımıştır. Şerif Hüseyin'e bırakılan bu topraklarda İbni Suud'a hâkimiyet tanınması İngiltere'nin ikiyüzlü politikasını gözler önüne sermektedir. Ancak bundan da etkilenmeyen Şerif Hüseyin Osmanlı Devleti'ne karşı savaştığı gibi aynı yılın Ekim ayında da İngiltere'nin onayıyla kendini Arabistan kralı ilan etmiştir. İbni Suud ise Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmemiş ancak, bölgedeki İngiliz hareketlerine de engel olmamıştır³⁶⁴.

İngiltere Arap vilâyetleri ile ilgilenirken Kilikya bölgesindeki yerini sağlamlaştıran Fransa'da Ermenilere yönelik projelerini harekete geçirmeye başlamıştır. BAC'nin aktardığına göre bu yılın sonuna doğru Fransa Dışişleri Bakanı ve Bogos Nubar Paşa'nın başkanlık ettiği Ermeni Milli Delegasyonu arasında görüşmeler yaşanmıştır. Bu görüşmelerde Fransa, Ermeni Milli Delegasyonu'na İtilaf bloğunun zafer kazanmasından sonra Kilikya'da Fransa kontrolünde özerk bir Ermeni Devleti'nin teşekkülü hakkında taahhütte bulunmuştur. Buna karşılık Ermeni Milli Delegasyonu da oluşturduğu gönüllü birliklerle Fransa'nın yanında savaşacağını bildirmiştir. Bu anlaşma uyarınca oluşturulan ve Légion d'Orient (Légion Arménienne) adını taşıyan Ermeni birlikleri gerek Kilikya'da, gerekse de Filistin seferi sırasında Fransız komutasında çarpışarak Fransa'nın üstünlük kazanmasına yardımcı olmuştur³⁶⁵. Böylece Doğu Anadolu'yu Ruslara, Kilikya'yı ise Fransızlara bırakan İngiltere

³⁶³ Y. H. Bayur, "age.", C. III, Kısım: III, s. 236-246.

³⁶⁴ F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî...*, s. 103.

³⁶⁵ TNA., FO, 371/6561/ E 14000, (1921), "The Case for Armenia".

uzun yıllardır savunuculuğunu üstlendiği Ermeniler ve Büyük Ermenistan Devleti projesini de göz ardı etmiştir³⁶⁶.

Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ve İngiltere'nin Sen Petersburg Büyükelçisi George William Buchanan arasında gerçekleşen 16 Mayıs 1916 tarihli yazışma da İngiliz Hükümeti'nin bu süreçte Ermenileri gerçekten ikinci plana aldığını ve bir süre Fransa'nın girişimlerini izlemekle yetindiğini göstermektedir. Grey, Buchanan'a Mösyö Miliukef ile aralarında geçen konuşmayı aktarmıştır. Bu yazışmaya göre Grey'i ziyarete gelen Miliukef, ona Ermenilerin geleceği hakkında ne düşündüğünü sormuştur. Grey, Ermenilere olan ilgilerinin hayırseverlik ve insani duyarlılıktan öte bir şey olmadığını ve Rusya'nın Ermenistan'a özerklik vermesi halinde bundan memnuniyet duyacaklarını ifade ederek, İngiliz hükümeti olarak herhangi bir talepleri olmayacağını belirtmiştir³⁶⁷. Gerçekte birbirlerini iyi tanıyan bu iki eski düşman ve yeni müttefik devletin arasında halen bazı çekinceler bulunduğu bu iletide açık bir şekilde görülmektedir.

Tüm bu planlar olup biterken Rusya'nın Doğu Anadolu topraklarındaki hareketliliği arttırmıştır. 1916'da Şubat ayının başında Muş, Kars ve Erzurum'u ele geçirmiş oradan Erzincan' a yürümüş, nihayetinde Van'a kadar ilerlemiştir. Bir yandan İngiliz komutasındaki Araplara karşı mücadele veren Osmanlı Devleti diğer yandan da Ruslara karşı direnmeye çalışmış, ancak hızlı ilerleyen Rus orduları ve onun bünyesindeki Ermeniler Temmuz ayına kadar Trabzon ve Sivas'ı dahi ele geçirmiş, Erzurum-Sivas yolunu kesmiştir³⁶⁸.

Doğu Anadolu'yu büyük oranda işgal eden, Karadeniz kıyılarına kadar varan Ruslar böylesine hızlı ilerlerken, imparatorluğun içindeki sıkıntılar da artmaya başlamıştır. Savaş koşullarından, yokluktan tükenen Rus halkı ve askerler, isyan ederek imparatorluk içerisindeki gerilim seviyesini arttırmışlardır. Nitekim bundan bir yıl sonra Alman istihbaratının korumasında bir Alman treniyle Rusya'ya dönen Lenin ve Bolşeviklerin öncülüğünde gerçekleşecek ihtilalle Çarlık Rejimi tamamen son bulacaktır. Ancak 1916'daki görece daha ufak çaplı sayılabilecek huzursuzluklar bile Ermenilerin kaderini etkilemeye yetmiştir. Zira bu yılın sonuna doğru Rusya Ermeni gönüllü birliklerinin terhis edilmesi emrini vermiş, Ermeni sivil faaliyetlerine yasak getirmiş ve basına sansür uygulamıştır³⁶⁹.

³⁶⁶ M. K. Öke, "age.", s. 85.

³⁶⁷ The National Archives, Cabinet Papers, (TNA., CAB), 37/147/40, (15 May 1916). "Sir Edward Grey to Sir Buchanan".

³⁶⁸ S. J. Shaw ve E.K. Shaw, "age.",s. 385.

³⁶⁹ S. Sonyel, "age.", s. 136.

Bu yaptırımlarla sarsılan Ermeniler, bir anda büyük bir boşluğa düşmüşlerdir. Üstelik uzun yıllardır kendilerinden desteğini esirgemeyen hamileri İngiltere'nin de çok başka meşguliyetleri bulunmaktaydı. Buna rağmen İngiltere BAC vasıtasıyla Ermeniler konusunda propagandalar yapmayı ihmal etmemiştir. Zira 1916'da *Mavi Kitap* yayınlanmıştır. Böylece İngiltere Ermeni meselesindeki varlığını arka plandan da olsa hissettirmeye devam etmiştir.

3.2.1. Propaganda Aracı Olarak Tarihsel Manipülasyon: The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: 1915-1916 (The Blue Book) (Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yapılan Muamele: 1915-1916) (Mavi Kitap)

Ermeni meselesiyle ilgili yazılmış propaganda kitaplarının en meşhuru olan *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: 1915-1916 (The Blue Book)*, Türkiye'de bilinen adıyla *Mavi Kitap*, 1916 yılında Londra'da basılmıştır. Editörleri BAC'nin önde gelen üyelerinden James Bryce ve İngiliz tarihçi Arnold Joseph Toynbee'dir. Kitapta basım yeri ve yılı His Majesty's Stationary Office (Majestelerinin Kırtasiye Ofisi), London 1916 şeklinde belirtilmiştir.

Basım yerinden anlaşılacağı üzere *Mavi Kitap*, Wellington House tarafından hazırlanmıştır. Daha önce ifade ettiğimiz üzere Wellington House'un I. Dünya Savaşı sırasında ABD'yi İngiltere tarafına çekmek, Almanlar ve Osmanlılar üzerinde karalama kampanyaları yaparak dünya kamuoylarında olumsuz bir algı oluşturmak gibi misyonları bulunmaktaydı.

İşte bu nedenle Wellington House'un etkili isimlerinden biri olan, ABD ve İngiltere'de saygı duyulan ve Türk düşmanlığıyla bilinen Bryce editörlerden biri olarak tercih edilmiştir³⁷⁰. Kitabın bir editörü Toynbee ise Standford Shaw'un deyimıyla Wellington House'un kadrolu elemanıydı ve burada Bryce'ın asistanlığını yapmaktaydı³⁷¹. Bryce'dan yaşça oldukça genç olan Toynbee parlak bir akademisyendi. Dolayısıyla bu görevi üstelenebilecek en uygun kişilerden biriydi. Toynbee'nin görevi Bryce adına Ermeni kaynaklar yanında İngiliz ve Amerikalı misyonerlerle temasa kurularak elde edilen bilgileri kaleme almaktır.

Bu asistanlık görevlerinin bir ürünü olarak ortaya çıkan *Mavi Kitap*'ın gerçekte kim tarafından oluşturulduğu sorusu ayrı bir tartışma alanı olarak akademisyenlerin

³⁷⁰ Osman Kılıç, *Mavi Kitap: Ermeni, Soykırımı İddialarının Kutsal Kitabı, Ermeni, Araştırmaları*, S. 31, s. 83.

³⁷¹ S. J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı...*s. 169-170.

zihnini meşgul etmiştir. Hikmet Özdemir'e göre kitap Toynbee'nin değil, Bryce'ın topladığı malzemelerden oluşmaktadır. Toybee ise söz konusu malzemeleri düzenleyip yazıya aktaran kişidir³⁷². Özdemir'le aynı çizgide düşünen Ermeni tarihçi Akaby Nassibian'da Toynbee'nin Bryce tarafından temin edilen verileri yazıya aktardığını³⁷³ ileri sürmektedir.

Bu görüşün aksine Salahi Sonyel de tıpkı Shaw gibi kitabın malzemelerini toplayan kişinin Bryce'ın talimatıyla Toynbee olduğunu³⁷⁴ ifade etmektedir. Aynı fikirde olan Justin McCarthy de verilerin Propaganda Bürosunun elamanı olarak Toynbee tarafından toplandığını, Bryce'ın kitaba tek katkısının ön söz yazmak olduğunu³⁷⁵ belirtmektedir.

Daha farklı bir fikir sunan Mim Kemal Öke ise Tonybee' nin kaynakları Wellington House'un direktifiyle derlediğini, ancak güvenilirliği arttırmak adına kamuoyunda daha çok tanınan bir isim olması nedeniyle Bryce'ın adının kullanıldığını³⁷⁶ aktarmıştır.

Sonuç olarak kitabın verilerinin hangi isim tarafından toplanmış olduğunun bir önemi yoktur. Nitekim Bryce'da Toynbee'de aynı zihniyete sahip ve devletlerinin menfaatleri için çalışan kişilerdir. Onların yaptığı, İngiliz devletinin dünyayı yönetmek doğrultusundaki dış politika amaçlarına ulaşmasına sadakatle hizmet etmektir. Bu işbirliğinden doğan *Mavi Kitap* ise yaptıkları hizmetin en meşhur ürünü olarak tarihteki yerini almıştır. Nitekim yazımına Şubat 1916'da başlanan³⁷⁷ ve Bryce'ın Dışişleri Bakanı Edward Grey'in onayını almasından sonra yayınlanan *Mavi Kitap*, ABD ve Avrupa'da dört yüzün üstünde yayınevi tarafından basılmış ve toplam on yedi dile çevrilmiştir. Özellikle ABD'de büyük bir ilgiyle karşılanan kitabın broşürleri kütüphane, mağaza ve kliniklerde dağıtılmıştır³⁷⁸.

Böylesi geniş bir yankı uyandıran *Mavi Kitap*'ın yazarlarından biri olan Toynbee'nin, Türk Kurtuluş Savaşı sürecinde *Manchester Guardian* gazetesinin muhabiri olarak Türkiye'ye geldiğini ve Türkleri yakından izleme imkânı bulduğunu

³⁷² Hikmet Özdemir, *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı*, Ankara 2005, s. 16.

³⁷³ Akaby Nassibian, "age.", s. 78.

³⁷⁴ S. Sonyel, "age.", s. 147.

³⁷⁵ J. McCarthy, "age.", s. 267.

³⁷⁶ M. K. Öke, "age.", s. 96.

³⁷⁷ K. Gürün, "age.", s. 50.

³⁷⁸ B. Bayraktar, "agm.", s. 147.

aktarmış, söz konusu görevinden sonra Türklerle ilgili fikirlerinin değişmeye başladığını ve bu süreçten sonra sıklıkla Türkiye'ye ziyaretler gerçekleştirdiğini ifade etmiştik.

Türklerin Kurtuluş Savaşı'nda verdiği mücadeleden, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşundan sonra gerçekleşen devrim ve inkılaplardan ve Mustafa Kemal Atatürk'ün liderlik özelliklerinden etkilenen Toynbee ilerleyen yıllarda Türklerin Ermenilere soykırım uyguladığı yönündeki iddialarından vazgeçmiştir. Nitekim 1967'de yaptığı bir açıklamada *Mavi Kitabı* yazarken İngiltere'nin bu politikasından habersizdik, Bryce'da tıpkı benim gibi bihaberdi. Yazılan ve uygulananlar tamamen İngiliz hükümetinin işidir³⁷⁹ ifadelerini kullanmıştır.

Yıllar sonra yaptığı bu itirafla Ermeni meselesine ilişkin fikir değiştirdiğini deklare etmiş olan Toynbee bir nevi vicdani aklanma ve günah çıkarma girişiminde bulunmuştur. Ancak bu girişim yazarı olduğu *Mavi Kitap*'ta ortaya atılan gerçek dışı ifadelerin dünya kamuoyları üzerinde Türkler aleyhinde oluşturduğu etkileri günümüze kadar uzanan menfi izlenimleri silmeye yetmemiştir.

Belirttiğimiz üzere verilerinin kim tarafından toplandığının tartışmalı olduğu *Mavi Kitap*'ta kaynak olarak; adı ve kimliği gizli tutulan Amerikan ve Avrupalı misyonerlerin anlatıları, mektupları, Diasporadaki Ermenilerin demeçleri, Ermeni ve Amerikan gazetelerinde yer alan haberler kullanılmıştır. Doğruluk teyidinde ihtiyaç duyulmadan yazılan bu kitapta, mektupların yalnızca bir misyoner tarafından iletilmesi dahi yeterli sayılmış ve bu iletiler resmi bir belge gibi kullanılmıştır. Kitabın akademik bir kimlik kazanması için azami gayret gösteren Bryce ve Toynbee, çalışma boyunca söz konusu mektupları referans almıştır. Mektuplar, gazete haberleri ve isimsiz tanıkların aktardığı uydurma hikâyelerden oluşan *Mavi Kitap*'ın son kısmında ise Ermeni tarihinin kısa bir özeti ve 1915 yılı içerisindeki olaylar başlığı altında bir yazı kaleme alınmıştır.

Toplam 684 sayfa olan *Mavi Kitap*, 8 bölüm ve 150 mektuptan oluşmaktadır. Sırasıyla bölümlere ait mektupların konu ve sayıları şu şekildedir: Genel Tanımlamalar (14 mektup), Van Vilâyeti (6 mektup), Bitlis Vilâyeti (6 mektup), Azerbaycan ve Hakkâri (19 mektup), Kafkasya'da Mülteciler (7 mektup), Erzurum Vilâyeti (11 mektup), Mamuretülaziz (Elazığ) Vilâyeti (8 mektup), Trabzon Vilâyeti ve Şebinkarahisar Sancağı (5 mektup), Sivas: Şehir ve Vilâyetin Kısımları (6 mektup), Kayseri Sancağı (3 mektup),

³⁷⁹ B. Bayraktar, "agm.", s. 145.

Merzifon Kasabası (9 mektup), Ankara Şehri (3 mektup), Trakya, İstanbul, Bursa ve İzmit (6 mektup), Anadolu Demiryolu (15 mektup), Kilikya (Adana Vilâyeti ve Maraş Sancağı) (11 mektup), Musadağ (3 mektup), Urfa ve Antep Kasabaları (6 mektup), Halep Vilâyeti (4 mektup), Şam Vilâyeti ve Deyrizor Sancağı (3 mektup), Baskıya giderken haber alınan belgeler (4 mektup).

Kitabın iç kapağının hemen ardından Bryce'ın Dışişleri Bakanı Edward Grey'e hitaben yazdığı 1 Temmuz 1916 tarihli mektuba yer verilmiştir. Edward Grey'in onayına sunulan *Mavi Kitap*'ın tanıtımı için yazıldığı anlaşılan bu mektupta, Bryce'ın kitabın kaynaklarını nasıl oluşturduğu sorusuna ve Toynbee'nin misyonuna ilişkin cevaplar verilmiş ve kaynaklardan elde edilen bilgilerin güvenilir olduğu vurgusu yapılmıştır. Bahsi geçen mektup şu şekildedir³⁸⁰:

“Sayın Sir Edward,

1915 sonbaharında, Asya Türkiye'sinin Hristiyan nüfusuna yönelik katliam ve soykırım haberleri Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ulaşmaya başladı. Türk Hükümeti'nin söz konusu haberlerin ülke dışına çıkmasını engellemek için her türlü çabayı göstermesi nedeniyle başlangıçta az sayıda ve eksik olarak ulaşan haberler, yaşananlar hakkında doğru bir bilgi edinmenin mümkün hale geldiği 1916 yılı başlarında sayı ve ayrıntı bakımından artmıştır. O zaman itibarıyla, savaş sona erdiğinde ortaya çıkacak soruların tarihi gerçekler ışığında günyüzüne çıkarılması maksadıyla, olayların genel bir anlatımını derlemek ve önemlerini değerlendirmek için bu anlatımları tamamlamaya çalışmanın ve daha fazla kanıtla aktarılmasının gerekli olduğunu düşündüm.

Bazı bölgelerle ilgili materyaller eksik ve yetersiz olduğundan, güvenilir verilere sahip olduğunu veya bunları temin edebileceğini düşündüğüm herkese yazdım ve bana bu tür verileri sağlamaları için yalvardım. Özellikle, Doğu Hristiyanlarıyla uzun zamandır yakın ilişkileri olan ve son yıllarda bu Hristiyanların birçoğunun göç ettiği bir ülke olan Amerika Birleşik Devletleri'ndeki dostlarıma yazdım. Benzer talepleri, yine tarafsız bir ülke olan ve Ermenilerin refahıyla yakından ilgilenen İsviçre'ye de ilettim. Bu çevrelerden gelen yanıtlar, tarih yazımı için yeterli bir seviyeye ulaştığında yüksek akademik itibara sahip genç bir tarihçinin, Oxford Balliol Koleji'nin son üyelerinden Bay

³⁸⁰ James Bryce and Arnold J. Toynbee, *The Treatment of Armenians in The Ottoman Empire: 1915-16 (The Blue Book)*, London 1916, s. xvi.

Arnold J. Toynbee'nin ortak olarak çalışmasını sağlama şansına sahip oldum. Kendisi toplanan kaynakları inceleyip bir araya getirmeyi, bunları sıraya koymayı ve bunları izah etmek için gerekli görünen tarihi ve coğrafi analizleri eklemeyi üstlendi. Bay Toynbee tarafından bu şekilde düzenlenmiş olan materyalleri, yukarıda bahsedilen gözlemlerle birlikte şimdi size iletiyorum.

Bu materyallerin değeri elbette ki eşit değildir, çünkü birçoğu görgü tanıkları tarafından anlatılırken, birkaçı da görgü tanıkları tarafından anlatılanları ikinci elden aktarmaktadır. Ekte yer alan kısa giriş bölümünde bunların değerini tahmin etmeye çalıştım ve bu nedenle burada yalnızca, doğruluğundan şüphe duyulabilecek hiçbir şeyin kabul edilmediğini söylemekle yetiniyorum. Yalnızca gerçekler ele alınmış, geleceğe yönelik politikalarla ilgili sorulardan özenle kaçınılmıştır.

Kitabın önsözü de yine Bryce tarafından yazılmıştır. Hemen daha ilk paragrafta soykırım iddialarına giriş yapan Bryce şunları aktarmıştır³⁸¹: “1915 yazında, Asya Türkiye’sinden başlangıçta az sayıda ve yetersiz, ancak daha sonra hacmi artan, olaylara ilişkin haberler gelmeye başladı. Bu anlatılar, vicdan ve merhametten yoksun bir Hükümetin tebaası olma talihsizliğine uğramış, yaş ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin bütün bir ulusu yok etme çabası gibi görünen bir şeyi tarif ediyordu ve uygulanan politika, Doğu’nun kanla lekelenmiş yıllıklarında bile emsali olmayan bir politikaydı.”

Türklerin planlı bir soykırım gerçekleştirdiği iddiası temeli üzerine inşa edilen Mavi Kitabın hemen hemen tüm sayfalarında bunun yansımalarını izlemek mümkündür³⁸²: “1915’te ne olduğu konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nun Ermeni sakinleri her yerde evlerinden koparıldı ve Hükümetin onlar için seçebileceği en uzak ve en sağlıksız bölgelere sürüldü. Bazıları başlangıçta öldürüldü, bazıları yolda öldü ve bazıları da varış bölgelerine ulaştıktan sonra öldü. Ölenlerin sayısı altı yüz bini bulmaktadır; belki altı yüz binden fazlası sürgün yerlerinde hala hayattadır; geriye kalan altı yüz bin kadarı ise ya zorla Müslümanlaştırılmış, ya dağlarda saklanmış ya da Osmanlı sınırının ötesine kaçmıştır. Osmanlı Hükümeti bu gerçekleri inkâr edemez...”

Bryce ve Toynbee’nin burada aktardığı bilgilere göre 1915’de Osmanlı Devleti’nde Ermeni nüfusunun 1.800.000 civarında olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce

³⁸¹ J. Bryce and A. J. Toynbee, “age.”, s. xx1.

³⁸² J. Bryce and A. J. Toynbee, “age.”, s. 627.

1912-1914 arasında Osmanlı Devleti'nde ağırlıklı olarak Vilâyet-ı Sitte'de yaşayan Ermeni nüfusu verilerine hem Türk, hem de Ermeni araştırmacıların iddiaları üzerinden yer vermiştik. Buna göre Ermeni tarafının verdiği rakamlar 1.200.000 ila 2.000.000 arasında değişirken, Türklerin verdiği rakamlarda bu sayı 800.000 ila 1.000.000 arasında gösterilmiştir. Türklere yönelik bir kara propaganda kitabı olan *Mavi Kitap*'da da Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni nüfusu olduğundan fazla gösterilmiştir. Oysaki 1914 yılı nüfus Osmanlı nüfus sayımı verilerine göre Osmanlı'daki Ermeni nüfusu 887.099 kişidir³⁸³.

İlerleyen sayfalarda İngiliz bilim adamı Gilbert Murray'nın 27 Haziran 1916'da Bryce'a yazdığı bir mektuba yer verilmiştir. Mektupta kitabın içerisinde yer alan belgelerin doğruluğu ve resmiyeti ispatlanmaya çalışılmıştır. Mektup sahibi kişilerin isimlerinin saklı tutulmasının bir soru işareti olduğu bilincinden hareketle, söz konusu eksiklik tanıkların güvenilir olduğu iddiasıyla giderilmeye çalışılmıştır³⁸⁴: “1915'in bahar ve yaz aylarında Türk İmparatorluğu'nda Ermenilere yönelik tehcir ve katliamlarla ilgili yayınlamak üzere olduğunuz belgeleri incelemek için biraz zaman harcadım. Elbette bir tarihçinin, medeni Avrupa'nın gözlerinden çok uzak bölgelerde meydana geldiği bildirilen, bu kadar şaşırtıcı nitelikteki olaylara ilişkin kanıtları ne kadar dikkatle incelemesi gerektiğini biliyorum. Zulüm zamanlarında tutkuların yükseldiğinin, doğulu ırkların abartılı bir dil kullanma eğiliminde olduklarının ve zulüm mağdurlarının zalimleri hakkında kesin bir adaletle konuşmalarının beklenemeyeceğinin farkındayım. Ancak bu mektup ve raporların kanıtları her türlü incelemeye dayanacak ve her türlü şüpheciliği alt edecektir. Bazı kişi ve yer isimlerini saklamakta haklı olsanız da, bunların gerçekliği şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya konmuştur. Ermeni mültecilerin kendi ifadeleri, Amerikan, İskandinav ve hatta Alman uyruklular tarafından tamamen doğrulanmaktadır ve birbirinden çok farklı bölgelerden gelen bu kadar çok sayıda güvenilir tanık arasındaki anlaşma, hikâyenin tüm ana hatlarını şüphe olasılığının ötesine taşımaktadır.”

Kitapta tehcir konusunda İttihat ve Terakki Hükümetinin sorumlu tutulduğu şu şekilde aktarılmıştır³⁸⁵: “Savaşın aslında bir sebep değil, sadece bir fırsat olduğu, tehcir

³⁸³ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt I, (ed. Dr. Öğ. Alb. Ahmet Tetik), Ankara 2005, s. 607.

³⁸⁴ J. Bryce and A. J. Toynbee, “age.”, s. xxxi.

³⁸⁵ J. Bryce and A. J. Toynbee, “age.”, s. 633.

planı ve içerdği her şeyin kaçınılmaz olarak Jön Türk Hükümeti'nin genel politikasından kaynaklandığı açıktır. Jön Türklerin bağlı olduğu siyasi ilkeleri analiz edildiğinde, bu çıkarım doğrulanacaktır.”

Bazı bölümlerde ise Türklerin Müslümanlık vurgusu üzerinden karalandığı görülmektedir: *“Türk yetkililer genellikle kalpsiz ve duygusuzdur. Müslüman ayaktakımı ise genellikle acımasızdır. Talihsiz sürgünlerin evlerini talan eder ve insanları soyarlar. Ancak ara sıra, Hristiyan komşularının hayatlarını kurtarmaya veya acılarını hafifletmeye çalışan dindar ve merhametli Müslümanlar da ortaya çıkıyor. Yüksek yerlerdeki kötülüğün ırksal veya dinsel nefret tutkularının yanı sıra daha yaygın olan açgözlülük tutkusunu kasten serbest bıraktığı, ancak karanlıkta ışık noktaları olarak görünen daha iyi duyguları söndüremediği canlı bir insan yaşamı resmine sahibiz...*

Türklerin Müslümanlık ve ahlaki bakımdan aşağılandığı bu satırların devamında, I. Dünya Savaşı sonunda Yakın Doğu’da yeni bir yapılanmaya gidileceğinin sinyalleri verilmiştir³⁸⁶: *Savaşan ulusların ve eklemeliyim ki tarafsız halkların, kamuoyunda korunması arzu edilir. Ayrıca, mevcut savaşın sonunda Yakın Doğu’da yeniden bir siyasi yerleşime girişilmesi gerektiğinde izlenecek uygun yol hakkında muhakemede bulunmak için Küçük Asya ve Ermenistan’da olup bitenler hakkında bilgi sahibi olunmalıdır.”* Burada savaşın sonucu gibi yansıtılan Yakın Doğu’nun siyasi dizaynı konusu, esasen I. Dünya Savaşı’nın en önemli çıkış sebeplerinden biridir.

Kitapta elbette uydurma zulüm hikâyelerine de uzun uzadıya yer verilmiştir. Adapazarı’nda yaşandığı iddia edilen olaylar şu şekilde aktarılmıştır³⁸⁷: *“Adapazarı’nda korkunç zulümler başladı. Gregoryen kilisesinde yaklaşık 500 önemli adam hapsedildi. Sosyalist Parti’ye mensup olanlar acımasızca dövüldü. Çoğu sessizce kaderini kabul etti, ama bir adam cesurca şöyle dedi: "Bunların hesabını Cennetteki Tanrı’ya vereceksiniz." adama "Benden başka tanrınız yok," diye cevap verildi ve ayakları kanla kıpkırmızı olana kadar dövüldü. "Canavar," "İstersen öldür beni" diye devam etti adam ve işkence tüm şiddetiyle sürdü... Bir anne ise hasta oğlunun önüne atladı ve kendisini feda etti.. Bir Alman kadın da "Ermeni kocasını" kurtarmaya çalıştı..."*

Yine Bryce’a Amerikalı bir misyoner tarafından 12 Mart 1915/Tebriz’den gönderilen bir mektupta Ermenilerin uğradığı sözde zulümler aktarılmaya devam

³⁸⁶ J. Bryce and A. J. Toynbee, “age.”, s. xvi

³⁸⁷ J. Bryce and A. J. Toynbee, “age.”, s. 400.

edilmiştir³⁸⁸: “Üzücü haber. Khoi'den sürülen Kürtler, Suriyeli ve Ermeni erkeklerini Salmas Ovasında acımasız işkencelerle katletti. Urmiye'de büyük meblağlar ödenerek kurtulan en büyük ve en zengin köy olan Gulpashan, Kürtler tarafından yağmalandı. Köyün erkeklerinin hepsi mezarlığa götürüldü ve öldürüldü; kadınlara ve kızlara barbarca davranıldı. Altmış adam, sığındıkları Fransız misyon binalarından çıkarıldı ve kurşuna dizildi. Diğerleri asıldı...”

2 Ağustos 1915 tarihli bir başka mektupta³⁸⁹ “Erzurum, Bitlis, Sivas ve Diyarbakir vilâyetlerinde mahallî makamlar tehcire mahkûm edilen Ermenilere 10 gün civarında mühlet, mallarının bir kısmını satma yetkisi ve bir araba kiralama izni verdiler. Ancak yolculuklarının ilk birkaç gününden sonra, arabacılar onları yolda bırakıp evlerine döndüler. Bu konvoylar, yola çıktıktan bir gün sonra, bazen birkaç gün sonra, haydut çeteleri veya ellerindeki her şeyi yağmalayan Müslüman köylüler tarafından pusuya düşürüldü. Haydutlar, jandarmalarla dostluk kurarak konvoylara katılan birkaç yetişkin erkeği veya genci katlettiler. Kadınları, kızları ve çocukları alıp götürdüler, geriye sadece jandarmalar tarafından kırbaç darbeleri altında götürülen ve yol kenarında açlıktan ölen yaşlı kadınlar kaldı. Bir görgü tanığı bize, birkaç gün önce Erzurum vilâyetinden tehcir edilen kadınların çoğunun açlıktan öldüğünü, her gün bu durumda olan altmış civarı kadın olduğunu belirtti.” Şeklindeki iddialar yine isimsiz bir görgü tanığı tarafından anlatılmıştır.

1 Haziran 1915/Urmiye’de³⁹⁰ Ermenilere yardım amaçlı kurulan Amerikan Komitesinden gönderilen mektupta da buna benzer aktarımlar yapılmıştır³⁹¹: “1915 yılı Haziran ayının başında, insanlar, hastalıktan ve yetersiz beslenmeden bir deri bir kemik ve üzerlerine indirilen darbenin altında ezilerek binalarımızdan çıktıklarında, görünüşte umutsuz bir durumla karşı karşıya kaldılar. Neredeyse tüm ev eşyaları ve yiyecek malzemeleri yağmalanmıştı...”

Ermenilerin evleri kapısız ve penceresizdi ve muhtemelen üçte biri tamamen yıkılmıştı. Köylere dönme korkusu içindeydiler; mallarını yağmalayan, eşlerini ve kızlarını çileden çıkaran ve birçok akrabalarını öldüren Müslüman komşularından

³⁸⁸ J. Bryce and A. J. Toynbee, “age.”, s. 110.

³⁸⁹ J. Bryce and A. J. Toynbee, “age.”, s. 7.

³⁹⁰ Bugün İran Azerbaycanı olark bilinen bölgede Türkiye sınırına en yakın illerden biri. Azeri Türklerinin yanı sıra Ermenilerin de yaşadığı bir yerleşim yeri.

³⁹¹ J. Bryce and A. J. Toynbee, “age.”, s. 44.

korkuyorlardı; Rus birliklerinin tekrar geri çekilip onları düşmanlarının insafına bırakmasından da korkuyorlardı ve önceki aylarda onları koruyan misyonerlerin gözden kaybolduklarında onları unutmamasından endişe duyuyorlardı.

Savaş bizi Ermenistan ve Ermeni halkıyla yeni bir ilişkiye soktu. Onları daha önce eski bir uygarlığın adı, Doğu'da Hristiyan âleminin inatçı bir arka muhafızı, misyonerlik çalışmaları, katliamlar ve uluslararası rekabet sahnesi olarak biliyorduk; ama sadece birkaçımız; misyonerler, coğrafyacılar, gezginler ve ara sıra bir gazete muhabiri, ülkeyi ve sakinlerini kişisel olarak tanıyorduk.”

Kitapta ayrıca tehcir konusunun asıl öznesi olan Ermenilerin mektuplarına da yer verilmiş ve Türk zulmü karşısındaki yardım çağrıları isimsiz bir Ermeni'nin 3 Ağustos 1915 tarihli mektubunda şu şekilde aktarılmıştır: “*Şu anda içinde bulunduğumuz korkunç durumdan sağ kurtulanların ıstırap çığlıklarını kulaklarınıza ulaştırmak için aceleyle ve gizlice size yazıyorum. Türkler Milletimizi eziyor, biçiyorlar. Belki bu, Ermenistan'dan duyduğunuz son çığlık olacak. Bundan böyle ölümden korkumuz yok... Kardeşlerinin ardından ağlayan kimsesiz çocuklarız biz. Bu satırlar ıstırabımızı anlatamaz; bunu hakkıyla yapabilmek için ciltler dolusu rapor yazmak gerekir.”*

Aynı mektubun devamında ajitasyonjun dozu iyice arttırılmış ve nihayetinde Ermeniler adına para yardımı talebinde bulunulmuştur³⁹²: “*Diyarbakır hapisanelerinde bin Ermeni'nin boğazı kesilmiş. O bölgede çalışan din görevlisi sakat bırakılmış, alkolle sırlıklam edildikten sonra hapishanenin avlusunda içki âlemi yapan jandarmaların ortasında diri diri yakılmış, hatta jandarmalar bu manzaraya şarkı söyleyerek eşlik bile etmişler. Adıyaman ve Selefkiye (Samandağ) bölgelerinde insanlık dışı katliamlar yaşanmış; 13 yaşından büyük tek bir erkek bile bırakılmamış; kızlara acımasızca tecavüz edilmiş. Dörtlü, sekizli ya da onlu gruplar halinde birbirine bağlanan bu insanların Fırat'a atılan tanınmaz haldeki cesetlerini kendi gözlerimizle gördük. Onların birçoğu tarifi imkânsız derecede bozulmuştu... . Dostlarım, daha fazla anlatmaya vaktim yok. Ermenistan'da tek bir Ermeni kalmadığı söylenebilir. Çok yakında Kilikya'da da kalmayacak. Hayatı, malı, onuru gasp edilmiş Ermeniler son yardım çığlıklarını size iletiyorlar. Sağ kalanların hayatını kurtarmak için yardım edin! Ekmek almak için para!”* Diyarbakır, Adıyaman ve Samandağ bölgelerinde geçen olayların anlatıldığı bu

³⁹² J. Bryce and A. J. Toynbee, “age.”, s. 20-21.

mektupta, bahsi geçen yerlerin Ermenistan olarak zikredilmesi dikkat çekici bir diğer unsurdur.

James Bryce’ın Amerika ile olan bağı, propaganda ürünü olarak kaleme alınan *Mavi Kitabın* önemli malzemelerinden biri olmuş ve bu bağlamda kitapta Amerikan basınından da istifade edilmiştir. 1915 yılında *The Pioneers Press*’ te yayınlanan Van’dan Amerika’ya sığınmacı olarak giden Ermeni bir kadın ve oğluna ait olan röportaj metninden bazı kesitler şu şekildedir³⁹³: “*Türkler bizim okulumuzu hedef aldığı zaman bir aydır Van’daydım. Ermenileri öldürdüklerine, yaktıklarına, işkence yaptıklarına tanık oldum. Şehrimizin bir yıkıntı haline gelişini gördüm. Türklerin Ermenileri köpeklerle birlikte gömdüklerini, kadınları kendilerine eş yapmak için aralarında paylaştıklarını ve masum bebekleri göle attıklarını gördüm...* Devamında ise Ermeni çocuğun gözünden Almanya ve İttihatçılara karşı olan düşüncelere yer verilmiştir: *Ermenistan’daki zulmün sorumlusu Almanya’dır. Almanya Türkiye’nin dostu değil düşmanıdır. Çanakkale’ye göz dikmiştir. Türkiye’yi bir Alman eyaleti yapmanın peşindedir; fakat Ermenilerin gücünü biliyor ve Ermenilerin bulunmadığı bir Türkiye istiyor. Bu nedenle Türklerin yakıp yıkmalarına, öldürmelerine izin vermiştir. Jön Türklere gelince, eğitilmiş canilerdir. Bu bakımdan eski yöneticilerden daha kötüdürler.*” Bir çocuğa ait olmadığı aşikâr olan bu değerlendirmeler, esasen İtilaf Devletlerinin düşünceleridir. Nitekim İtilaf Devletleri o dönemde, Tehcir Kanunu kararlarının aslında Osmanlı ordusunda görevli olan Alman subaylar tarafından alındığına dair bir kanaate sahipti³⁹⁴. İtilaf Devletleri arasında hâkim bir görüş olarak öne çıkan ve gerçekliği kanıtlanamayan bu iddia, bu gazete röportajı örneğinde olduğu gibi propaganda yoluyla benimsetilmeye çalışılmıştır.

Yine New York’ta yayınlanan *Gotchnag* gazetesinden alıntılanan 1915 tarihli isimsiz tanıklık mektubunda ise tehcir sırasında Erzurum’da gerçekleştiği iddia edilen olaylara yer verilmiştir³⁹⁵: “*Kemah civarındaki Ermeni köylerinde çok korkunç hadiseler yaşandı. Türkler işe Ermenileri katletmekle başladı, sonra sağ kalanlar çeşitli yerlere; kadınlar bir yere, erkekler başka bir yere olmak üzere sürgün edildi. Ermenilere ait evler ve mallar Van Vilâyetinden göçmen olarak gelen Türk ve Kürtlerin eline geçti.*

³⁹³ J. Bryce and A. J. Toynbee, “age.”, s. 76-77.

³⁹⁴ M. Nail Alkan, “1915 Ermeni Tehcir Kanunu ve Almanya’nın Etkisi”, *Akademik Bakış*, 8/15, Kış 2014, s. 99.

³⁹⁵ J. Bryce and A. J. Toynbee, “age.”, s. 255.

Batı Erzurum ovasındaki Ermeni köyleri tamamen boşaltıldı. Fiziksel bakımdan uygun bulunan erkekler askere alındı, geri kalanları ise tehcire tabii tutuldu. Giden Ermenilerin evlerine de Türk göçmenler yerleştirildi.” Yalnızca Türklerin değil, Kürtlerin de itham edildiği bu mektubun alt metninde esasen Müslümanlık zan altında bırakılmıştır.

Buna benzer onlarca hikâyenin aktarıldığı *Mavi Kitap* tek taraflı, karşılıksız iddialara dayalı, resmiyetten uzak ve yalnızca öznel anlatımların hâkim olduğu bir kitaptır. BAC üyeleri tarafından derlenmiş olan ve tipik bir propaganda muhtevasıyla donatılan *Mavi Kitap*’ın, BAC ve üyeleri tarafından 1913’den bu yana basılan kitaplarla olan benzerliği ise komitenin ne için çalıştığı veya nelere hizmet ettiğini gözler önüne sermektedir.

Tüm Avrupa’da hatta ABD’de basılan *Mavi Kitap* büyük bir etki uyandırmış ve Türklerin soykırımcı olduğu yönündeki algının yerleşmesini sağlamıştır. Bu gelişmelerin yarattığı tesirini yakından izleme fırsatı bulan Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki bürokratları ise hükümete *Mavi Kitap*’a ilişkini bilgi içeren telgraflar yollamışlardır. Örneğin Zürih Başşehbenderi İsmail Hakkı Bey Hariciye Nezaretine hitaben *Mavi Kitap*’tan ve içeriğinden bahseden bir yazı kaleme almıştır. Kitabın taraflı olduğuna ve Türkler adına kötü bir intiba bıraktığına değinen İsmail Hakkı Bey, kitabın Zürih’te de basıldığından bahsetmiş, bu hususta hükümetin emir ve tasarruflarını beklediğini arz etmiştir³⁹⁶. Bern Sefiri Fuad Selim Bey ise kitabın eline geçen bir nüshasını incelenmek üzere Hariciye Nezareti’ne yollamıştır³⁹⁷.

Osmanlı Devleti’nin bürokratları söz konusu karalama kampanyalarına yönelik faaliyetleri yalnızca bilgilendirme düzeyinde kalmamıştır. Bu duruma yanıt vererek Osmanlı Devleti’nin doğru tanınması adına çaba gösterenler de olmuştur. Batavya³⁹⁸ Başşehbenderi Refet Bey bu isimlerden biridir. Nitekim Refet Bey’in Batavya bölgesi mahalli gazetelerinde yayınlattığı makale, bu iddia ve karalamalara güzel bir yanıttır. Refet Bey’ in, Osmanlı

³⁹⁶ BOA, HR.SYS, 2874/3. (24 Ocak 1917).

³⁹⁷ BOA, HR.SYS, 2884/24. (27 Ocak 1917).

³⁹⁸ Endonezya’nın başkenti Cakarta’nın sınırları içerisinde yer alan Cava Adası’nın Hollanda sömürgesi olduğu dönemdeki adı. Osmanlı Devleti ticari açıdan stratejik bir öneme sahip olan Batavya’da 1882’de Başşehbenderlik açmıştır. Bkz. Zübeyir Tetik, *Osmanlı Devleti’nin Batavya Başşehbenderleri ve Faaliyetleri (1883-1908)*, (basılmamış yüksek lisans tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2019, s. 37-47.

Devleti'nin Hristiyan tebaasına özellikle de Ermenilere olan yaklaşımını ele aldığı makalesi şu şekildedir³⁹⁹:

“Osmanlı Devleti, yedi asırdan bu yana Gayr-ı Müslim Osmanlı tebaasına, Hristiyan ve Yahudilere özgürlük ve din hürriyeti ile öğrenim imkânı sunmasının yanında bunların gelenek ve göreneklerine saygı göstermiş, bu gerçek Osmanlı ülkesine gezmek için gelen tarafsız ve vicdan sahibi yabancılar ve ziyaretçiler tarafından da kabul edilmiştir.

1893 yılının Eylül'ünde bir Rus vapuruyla Avrupa'ya seyahat ettiğim sırada vapurda bir İngiliz Efendisine rastlamıştım. Gerçekleştirdiğimiz sohbetten sonra kendisinin bir İngiliz papazı olduğunu, İngiliz papazlarının giydiği elbiseyi İstanbul'da rahatça giyebildiğini ancak burada değiştirmek zorunda kaldığını ifade etmiştir. Sebebininse Odesa'da vapurdan indiğinde gümrük ve polis memurları tarafından kendisinin bir İngiliz papazı olduğu anlaşılırsa, Odesa'ya girmesine izin vermeyeceklerini söylemiş ve ilaveten Rusya'nın Hristiyan bir devlet olduğunu büyük bir şaşkınlıkla sözlerine eklemişti. İşte bu sözler bana bir İngiliz papazı tarafından 1893 yılında söylenmişti. Bu sebeple Osmanlı Devleti'ndeki din hürriyeti ile Rusya'daki din hürriyetine bundan daha iyi bir örnek sunulamaz.

Osmanlı Devleti'ndeki ticaret ve sanayinin neredeyse tamamı Rum ve Ermenilerin elinde olup, bunlar refah, servet ve mutluluk içerisinde yaşamaktadırlar. Müslümanlar ise Hristiyanların canları ve mallarını ve ayrıca da vatani düşman saldırısından korumak için savaş meydanlarında canlarını vermektedirler.

1910 senesine kadar Hristiyanlar askerlik vazifesi gibi tehlikeli ve zor bir görevle yükümlü olmadıkları gibi, diğer mülki görevlerde bulunarak devletin en önemli ve hassas mevkileri olan vekillik, vezirlik ve büyükelçilik makamlarını işgal etmişlerdir. Yüksek makamlarda görev yapanlardan bazıları şunlardır: Sava Paşa, Kara Todorî Paşa, Rum asıllı Mavroyani Paşa, Arın Dadyan Paşa ve Ermeni milletinden Naum Paşa'dır. 1879'da Londra'da Osmanlı Büyükelçiliği yapmış olan Rum Musurus Paşa ve Katolik mezhebinden Rüstem Paşa'dır.

Osmanlı büyükelçiliklerinde Hristiyanların bulundurulması yalnızca Londra'ya mahsus değildi. Lahey büyükelçiliğinde yirmi yıl görev yapan büyükelçilerin isimleri belirtilmiştir: Rum Karaca Paşa, Ermeni Artin Misak Efendi ve son olarak Grigor Aristarki

³⁹⁹ BOA, HR.SYS, 2879/16. (1 Aralık 1916).

Bey'dir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanların nüfusu ancak 5 milyon civarındadır.

Söz konusu tarihi hadiseleri ve tayinleri göz önüne alarak Osmanlı Hükümeti aleyhinde kötü yayınlar yapan haber ajanslarına şu soruyu soruyorum: Müslüman tebaası 10 milyonu aşan kendisini adalet timsali olarak gören İngiltere hükümeti acaba Osmanlı Hükümeti gibi Müslüman tebaasını, vezirlik, büyükelçilik, konsolosluk gibi devlet işlerinde istihdam ediyor mu? Hayır, etmiyor! Zira geçmişte görev yaptığım zaman zarfında İslâm dinine mensup İngiliz tebaasından değil büyükelçiliklerde büyükelçilikler nezdinde kâtiplik vazifesini bile yapan bir Müslüman memur ile karşılaşmadım! O halde adalet hangi tarafta hüküm sürmektedir?

Dünyanın en eski anayasası ve parlamentosu İngilizlere ait olmasına rağmen Musevi mezhebinden olan İngiliz tebaasının parlamentoya girmeleri bundan 54 sene önce olmuştur. Hâlbuki Osmanlı'nın 1875 yılındaki ilk ve 1908 yılındaki son anayasasında Müslim, Gayr-ı Müslim ayrımı yapılmaksızın herkese eşit derecede seçme ve seçilme hakkı verilmiş ve her toplumun seçilmiş üyeleri Meclis-i Mebusan' a girebilmiştir.

Osmanlı ülkesinde yaşayan Hristiyanlar ve özellikle Ermeniler kendilerine sunulmuş olan her türlü refah ve mutluluğu görmezlikten gelerek daima Osmanlı düşmanlarının oyuncağı olmuşlardır. Mesela, Rusya'nın bir sorunu olduğunda ruble ile satın alınan Ermeniler yanlarında yer almakta ve İngiltere'nin Mısır'ı boşaltması sırasında ve her istendiğinde de İngiliz haber ajansları vasıtasıyla Osmanlı Hükümeti'ne karşı isyan bayrağı açan yine Ermeniler olmuştur.

Yeryüzünde hangi hükümet isyan eden tebaasını ve halkını cezalandırmaz? Geçen Şubat ayında hemen yakınımızdaki Singapur'da bir avuç insanın isyanı üzerine İngiliz memurlarının o zavallı halka karşı yaptıkları zalim muamele unutulamaz. Singapur olaylarına karışanları İngiltere Hükümeti'nin ödüllendirmeyip astığı ve içlerinden yüzlerce masum ve günahsız insanları bile sokak ortasında öldürttüğü herkes tarafından malum olmuştur. Hatta Londra'da basılan The Times Gazetesi'nin geçenlerde gelen 8 Ekim 1915 tarihli nüshasına bakılırsa, Hindistan'da İngilizler tarafından aynı vahşetin uygulandığı görülmektedir. Medeni ve insani olan İngiltere Hükümeti kendine karşı isyan eden tebaasını cezalandırma ve öldürme hak ve yetkisine sahip oluyor da niçin Osmanlı Hükümeti aynı hak ve yetkiye sahip olamıyor? İşte bu soruyu muhterem okuyucularıma soruyorum.

Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya karşı Ermeniler ile ilgili olarak yapılan itiraflar sadece kin ve düşmanlığa dayanmaktadır. Bilindiği gibi Osmanlı, Meşrutiyet ile yönetilen bir ülkedir. Cahiller bile bilir ki Meşrutiyet ile idare edilen bir ülkede vekiller oy ve millet iradesiyle bir mevkii elde ederler. Bundan dolayı, onlar hükümeti gasp yoluyla elde etmişler, ancak genel seçimde kazandıkları reyler ile milletin arzu ve isteği doğrultusunda iktidara gelmişlerdir. Onların gerek başlangıçtaki gerekse bugün şu hassas ve mühim zamandaki onurlu, anlayışlı ve vatanperver hizmetleri Osmanlı milletin tamamı tarafından büyük bir şükranla karşılanmakta ve beğenilmektedir.”

Refet Bey'in Osmanlı Devleti'ni savunan ve İngiltere ile ilgili gerçekleri gözler önüne seren bu yazısından rahatsızlık duyan İngiltere ciddi tepkiler göstermiştir. Refet Bey'in ifadelerine göre, bu makalenin ardından kimliği meçhul bir İngiliz'den Refet Bey'e ölüm tehditleri içeren bir mektup dahi gelmiştir⁴⁰⁰.

İngilizlerin uluslararası düzeyde etki oluşturan *Mav Kitap*'ı yayınlaması Türkler tarafından tepkiyle karşılanırken, konunun bir diğer muhatabı Ermenilerse, kitabın oluşturduğu atmosferden memnun olmuşlardır. Nitekim Eçmiyazın Katalikosluğu söz konusu memnuniyetin bir ifadesi olarak kitabın mimarlarından Bryce'a teşekkür mahiyetinde bir mücevher kutusu hediye göndermiştir⁴⁰¹.

⁴⁰⁰ BOA, HR.SYS, 2882/17, (01 Aralık 1916).

⁴⁰¹ “A Gift from Armenia to Lord Bryce”, (30 December), *The Sphere*.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1917-1918: İNGİLİZ ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN ERMENİ POLİTİKALARINA YÖNELİK YOĞUNLAŞAN FAALİYETLERİ

4.1. Komitenin Kafkasya'ya Yönelik Stratejik İlgisi

Kuşkusuz 1917 senesi, I. Dünya Savaşı'nın gidişatını en çok etkileyen yıl olmuştur. Rusya'da 1916'da başlayan karışıklıklar, 1917 Mart ayında Petrograd ayaklanmasıyla hız kazanmıştır. Bu ayaklanma sonunda, Çar II. Nikola tahttan indirilmiş ve Kerensky tarafından geçici bir hükümet kurulmuştur. Kerensky ilk icraatlarından biri olarak Kafkasya Çar Naibini görevden almış ve 22 Mart'ta Güney Kafkasya Cumhuriyeti'ni kurmuştur.

Ekim de ise Bolşevik Devrimi yaşanmıştır. Kasım ayının başında hâkimiyeti ele geçiren Bolşevikler, 15 Kasım' da Rusya'da yaşayan milletlerin ayrı bağımsız hükümetler kurabileceğini duyurmuştur⁴⁰². Bu bağlamda 28 Kasım'da Transkafkasya geçici Hükümeti kurulmuştur⁴⁰³.

Rus Çarlığı'nın devrilmesi ve Kafkasya'da yaşananlar savaşın kırılma noktaları olarak önem arz etmektedirler. Zira bu durum hem İttifak, hem de İtilaf bloğunu etkilemiştir. Osmanlı Devleti ve müttefiki Almanya'ya büyük güçlükler yaşatan Rus askerlerinin Doğu Anadolu ve Kafkasya'dan çekilmesi olumlu bir gelişme olduğu kadar, yeni tehlikeleri de beraberinde getiren bir olaydır.

Nitekim Rusya'nın söz konusu yerlerde bıraktığı boşluğu, İtilaf bloğunun diğer üyeleri özellikle de İngiltere'nin doldurması ihtimali Osmanlı Devleti ve Almanya'yı endişeye sevk etmiştir. Aynı durum İtilaf bloğu için de geçerliydi. Bahsedilen coğrafyada oluşabilecek bir Alman egemenliği tüm planların çökmesine neden olabilirdi. Bu noktada şuana kadar İngiltere tarafından geçici bir süreliğine deyim yerindeyse beklemeye alınan Ermeni konusu yeniden önem kazanmıştır.

Öte yandan Almanya'nın saldırılarını gerekçe gösteren ABD Nisan 1917'de savaşa dâhil olmuş, böylece İtilaf bloğuna önemli bir güç takviyesi sağlanmıştır. Tüm bu gelişmeler savaşan devletlerin stratejilerini yeniden organize etmelerine yol açmıştır. BAC de değişen koşulları takip ediyor, bununla ilgili temaslarını gerçekleştiriyordu. Komite üyelerinden

⁴⁰² K. Gürün, "age.", s. 232.

⁴⁰³ Tolga Başak, "İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları*, S. 45, Ekim 2013, s. 96-97.

Aubrey Herbert Temmuz ayında sunduğu “The Situation in Turkey” başlıklı memorandumda Türklerle temasından bahsetmiş ve Türkiye’nin mevcut durumuyla ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur.

Bu belgeye göre Herbert, 20 Temmuz 1917’de Paris’te daha önceden tanıdığı ve Osmanlı’nın önemli ailelerinden birinin ferdi olduğunu ifade ettiği bir Türk ile sohbet etmiştir. İngiliz görünümlü bir asilzade olduğunu belirttiği kişi, Herbert’e Alman ittifakından memnun olmadığını, yakın zamanda İngilizlerle Türkleri yeniden yakınlaştıracak İngiliz yanlısı bir parti kurmak için hazırlık içerisinde olduğunu söylemiştir.

Ertesi gün Bern’e geçen Herbert, burada İttihat ve Terakki’nin etkili üyelerinden Dr. Nurettin Bey ve İstanbul’un eski darphane müdürlerinden Hakkı Halit Bey’le tanışarak onlarla görüş alışverişinde bulunmuştur. O sıralarda Zürih’te gerçekleşen konferansa katılan bu iki Türk, Herbert’e konferansta Enver Paşa yönetiminden huzursuz olunduğu ve en yakın zamanda yenilmesinin umulduğunu, eskisi gibi dostane bir Türk-İngiliz ilişkisinin oluşturulması için gerekli adımların atılacağı fikirlerinde birleştiklerini ifade etmişlerdir. Konuya temkinli yaklaşan Herbert, Türkiye ile barışın tesis edilebilmesi için Büyük Britanya’nın hangi koşulları öne süreceğini bilmediğini, bu hususta görüş beyan etme yetkisinin de bulunmadığını söylemiştir.

Bu temaslar neticesindeki görüşlerini maddeler haline sıralayan Herbert şu sonuca varmıştır:

“Türkler:

1) Geçmiş politikalarında başarısız oldular ve Makedonya, Trablus gibi yerleri kaybettiler. Aynı zamanda bizim de hata yaptığımızı fark ettiler.

2) Artık Amerika’nın bizimle olduğunu, tamamen kazanamamak da yenilmeyeceğimizi anladılar.

3) Onların askeri gücü azalıyor, bizimkisi ise artıyor.

Bizim bu konudaki alternatiflerimiz ise şöyledir:

1) Eğer istersek hiçbir şey yapmayabiliriz.

2) Türk hükümeti ile görüşebiliriz ki bu çok tehlikeli bir alternatif.

3) Muhalefetle konuşabilir, bunu fırsata çevirebiliriz.

4) Durumu kontrol altına almak adına, müttefiklerimizden eşit fedakârlıklar içeren işbirliği talep edebiliriz. Rusya İstanbul'dan vazgeçti. Biz Mezopotamya ilhakını teklif dahi etmiyoruz. Fransızlar ve İtalyanlardan ellerinde tutabilecekleri şüpheli olan toprakları teslim etmelerini isteyebiliriz. Bunu isteyebilecek durumdayız. Eğer Türkiye serbest tonaj hakkı tanır ve ordularını terhis ederse işimiz kolaylaşır. Böylece Bulgaristan ve Avusturya'nın da konumunu daha riskli hale getiririz. Eğer Amerika tüm bu eylemlerin gerçekleştirilmesine ikna olur da yardım ederse, çok önemli ve kıymetli sonuçlar doğacaktır⁴⁰⁴”.

1917 yılında ABD'nin savaşa dâhil olması ve Rusya'nın etkisini yitirmesine karşılık şüphesiz Osmanlı Devleti'ni endişeye sevk etmiştir. İngiltere'nin daha da güçlendiğini fark eden bazı kesimler İngilizlerle yakınlaşmak istemiştir. Bu koşullarda eli güçlenen İngiltere ise konuya her zamanki temkinli tavrıyla yaklaşıp da, yeni seçenekler üretmiştir.

Herbert'in bu konuya yönelik sunduğu alternatiflerde özellikle dördüncü madde dikkat çekmektedir. Rusya'nın gücünü kaybetmesi ve en önemlisi uzun bir süredir savaşa girmesi için çaba sarf ettikleri ABD'nin savaşa dâhil olması İngiltere'nin güvenini yerine getirmiştir. Öyle ki Herbert, müttefiki olan Fransa ve İtalya'nın anlaşmalar karşısında elde ettiği topraklar için, ellerinde tutabilecekleri şüpheli olan topraklar ibaresini dahi kullanabilmiştir. Bu maddede ilgi çeken bir diğer nokta ise Türkiye meselesidir. Herbert'in tüm bu planı İngiltere'nin Boğazlardaki çıkarları uğruna kurduğu anlaşılmaktadır.

Savaş şartlarının değişmesi İngiltere'nin Ermeni politikalarını da yenilemesine neden olmuştur. Doğu Anadolu'da, özellikle de İran ve Hindistan'a açılan kapı olan Kafkaslarda Rus etkisinin kırılması İngiltere için burada bir zafiyet olduğu anlamına gelmektedir. Buranın hâkimiyetini önemseyen İngiltere, eski sadık müttefiki Ermenilere yeniden sarılmış ve onları bu bölgede kullanmıştır.

Bu bağlamda 15 Ekim 1917'de İngiliz Tümgeneral Charles St Leger Barter, Chief of The Imperial General Staff'a (C.I.G.S.) (İngiltere Genel Kurmay Başkanlığı) bir yazı göndermiştir. Barter, Kafkasya'daki Rus ordusundaki durumun kötüye gittiğinden bahsederek, mümkün olduğu kadar çok sayıda Ermeni'nin toparlanarak, öncelikle Kuzey İran'a yönlendirilmelerini teklif etmiştir. Böylece hali hazırda Ermeni unsurlar barındıran ordunun içerisine daha fazla Ermeni katarak hem tek karakterli bir yapı elde edebileceklerini, hem de

⁴⁰⁴ TNA., CAB, 24/21/76, (25 Temmuz 1917). “The Situation in Turkey”.

İtilaf birliği kuvvetlerinin yüklerinin hafileyebileceğini ifade etmiştir. Barter, daha çok Mezopotamya’da kullanılmak üzere Amerika’daki Ermenilerden de istifade edilmesi gerektiği önerisinde bulunarak, bunu konuda Amerikan rızasının temini için ivedilikle hareket geçilmesi gerektiğini vurgulamıştır⁴⁰⁵.

C.I.G.S.’den bu çağrıya 19 Ekim 1917’de cevap gelmiştir. Buna göre C.I.G.S. mümkün olduğu kadar fazla sayıda Ermeni’nin Kuzey İran bölgesine takviye olarak gönderilmesi fikrine katıldığını, bunun için gerekli adımların atılacağını bildirmiştir. Ayrıca Ermeni takviyesinin bu bölgede Rus kuvvetlerinin dağılmasından yararlanarak güçlenen Pan-Turancı yapının çökertilmesinde de işe yarayabileceğini belirtmiştir⁴⁰⁶.

20 Ekim 1917’de War Cabinet’e (W.C.) (Savaş Kabinesi / Komitesi) Barter’ın telgrafını ileten C.I.G.S. Başkanı Sir William Robertson, bu hususta Barter’a vereceği talimatları da söz konusu yazısına eklemiştir. Robertson’un Barter’a gönderdiği iki kritik talimat şöyledir⁴⁰⁷:

“A. Kafkasya’ya gönderilen tüm asker ve Takviye kuvvetlerinin Avrupa cephesindeki birliklerden alınan Ermeni birliklerinden oluşmasını sağlamak için Rusya Genel Karargâhına baskı yapmak; bu tedbir ilk etapta Hazar’ a dayalı Kuzey İran’daki Rus birliklerine uygulanacak.

B. Kafkasya cephesinde görev yapmak üzere Ermeni birliklerinin toplanması ve oluşturulmasına izin verilmesi için Rusya Hükümetine diplomatik baskı uygulamak üzere ABD ile gerekli uyumu sağlamak.”

Bu talimatların Barter tarafından hızlıca uygulanabilmesi için İngiliz ve Amerikan hükümetlerinin acil temsili desteklerine ihtiyaç olduğunu belirten Robertson, böylesi bir desteğin Barter’ın elini güçlendireceğini ifade etmiştir.

Görüldüğü gibi İngiltere etkisini giderek yitiren Rus ordusunu rakiplerine karşı güçlendirmek için Ermenilerden istifade etmeyi seçmiştir. İngiltere’nin Araplara uyguladığı yöntemden farksız olan Ermeni politikalarında Ermeniler, ihtiyaç duyulduğunda devreye sokulan alternatif bir yapı olarak görülmüş ve açıkça kandırılmışlardır. Nitekim 1915 ve 1916’da İtilaf Devletleri arasında yapılan gizli anlaşmalarda Ermenileri ele alan veyahut

⁴⁰⁵ TNA., CAB, 24/29/47, (15 October 1917). “General Barter to C.I.G.S., War Office”.

⁴⁰⁶ TNA., CAB, 24/29/47, (19 October 1917). “C.I.G.S., War Office to General Barter”.

⁴⁰⁷ TNA., CAB, 24/29/47, (20 October 1917). “W.R. Robertson to Secretary War Cabinet”

bağımsızlıklarını destekleyen herhangi bir madde bulunmamaktadır. Keza Lozan Anlaşması'nda da Ermeniler ilgili bir düzenleme mevcut değildir. Diğer yandan söz konusu belgelerde ABD ile olan işbirliği ve tatbik edilecek planlarda onun rızasının önemi ve Kafkasya'daki başarılı aktiviteleriyle sivrilen Pan-Turancı yapıya karşı duruş da dikkat çekici ibareler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu durum BAC'nin propaganda içerikli yayınlarına da yansımıştır. Zira 1917'de komite üyelerinden Arnold Toynbee'nin kaleme aldığı, *The Murderous Tyranny of The Turks ve Turkey: A Past and A Futures* adlı iki kitap yayınlanmıştır. Savaşın adeta kızıştığı böylesi karışık bir dönemde iki kitabın birden basılması komitenin de değişen ve yoğunlaşan İngiliz politikalarına destek verdiğinin kanıtıdır. Bu kitaplarda Ermenilerin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Müslüman unsurlarından olan ve İngiltere'nin işbirliği halinde olduğu Araplardan ve dahi ileriki yıllarda faydalanacakları Kürtlerden bahsedilmiştir. BAC'nin daha önceki yayınlarında Ermenileri katledip, mallarına el koyan vahşi bedeviler olarak tanımlanan Kürtler, savaşın sonuna doğru değişen şartlarda daha farklı ve olumlu tanımlamalarla değerlendirilmeye başlanmıştır.

Ermenilerden Kafkasya'da istifade edilmesi gerektiği düşüncesini BAC de desteklemiş, bunun için hükümetle gerekli haberleşmeleri sağlamıştır. Bu çerçevede komite üyelerinden James Bryce 5 Kasım 1917'de Lord Robert Cecil'e bu konuya ilişkin bir yazı göndermiştir. Bryce, Rus kuvvetlerinin dağılmasıyla birlikte Kafkasya'da yoğunlaşan Panturanist hareketlerin orduyu kritik derece etkilediğini, bu nedenle Rus Hükümetine bölgedeki Ermeni birliklerini arttırması için baskı yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Kerensky'nin Ermeni birlikleri oluşturma projesine sıcak bakmadığını aktaran Bryce, bu konuda endişe duyduklarını, bu sebeple Batılı güçlerin yaptırımlarında Ermenilerin geleceğini garanti altına alması hususunda hassasiyet göstermesini, aksi takdirde Ermenilerin motivasyonlarının düşeceğini belirtmiştir.

15 Kasım 1917'de Bryce'a cevap veren Dışişleri Bakanlığı, tüm dikkatlerinin Ermenilerin üzerinde olduğunu, bunun için gerekli adımları attıklarını ancak giderek pasifleşen Rus Hükümetinden bu konuda yardım alınamadığını yazmıştır⁴⁰⁸.

Yazışmalarda görüldüğü gibi yalnız İngiliz hükümeti değil, BAC de Pan-Turancı yapıdan büyük bir rahatsızlık ve endişe duymaktadır. Bilindiği gibi Enver Paşa'nın Birinci

⁴⁰⁸ TNA., FO, 371/3062/219773, (5 December 1917). "Lord Bryce to Robert Cecil".

Dünya Savaşı'na girerken en büyük projelerinden biri Kafkasya ve İran üzerinden Orta Asya'ya ilerlemek ve buradan Hindistan'a geçerek İngilizleri orada yenmektir. Onun büyük Turan idealinin bir parçası olan bu plan müttefiki Almanya tarafından da desteklenmiş, hatta Alman Büyükelçisi Wangenheim savaşın başında Sait Halim Paşa'ya Almanya savaşta galip çıkarsa Türklerin Rusya'daki Müslümanlarla daha iyi bağlantı kurabilmesi için doğu sınırında bir düzenleme gerçekleştirebileceği vaadinde dahi bulunmuştur. Türklerin Almanya ile yakınlaşmasını sağlayan bu vaat, hedefini Türkistan coğrafyasına yöneltmiş olan Enver Paşa'nın savaşa girme nedenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir⁴⁰⁹.

Bu sebeple Enver Paşa, Doğu Anadolu, İran ve Kafkasya'daki cephelere ayrı bir önem vermiştir. Bu çerçevede buralarda Halil Kut, Ömer Naci, Dr. Bahattin Şakir, Cemal Azmi, Nuri Paşa (Enver Paşa'nın erkek kardeşi Nuri Killigil) vs. gibi güvendiği isimleri görevlendirmiş başarı elde etmeleri için elinden gelen desteği sağlamıştır. Bu noktada özellikle Teşkilat-ı Mahsusa'nın⁴¹⁰ önemli katkıları olmuştur.

Rusya'daki gelişmeler gerçekten de Panturanistleri cesaretlendirmiştir. Nitekim Ekim Devrimi'nden dört ay sonra Şubat 1918'de Enver Paşa'nın direktifiyle Kafkas İslâm Ordusu'nun teşekkülü sağlanmıştır. Nuri Paşa başkanlığındaki bu ordu Ermenilerin kontrol altına alınması adına Gence, Karabağ, Azerbaycan gibi yerlerde önemli başarılar elde etmiştir⁴¹¹.

BAC içerisinde Pan-Türkçü yapının ilerleyişinden tek endişe duyan kişi Bryce değildi, Aneurin Williams da komitenin başkanı olarak bu konuda taşıdığı kaygıları ve önerilerini 4 Aralık 1917'de Dışişlerinden Lord Robert Cecil'le paylaşmıştır. Kafkaslarda Türk sınırını korumak ve Müslümanların isyanını önlemek için Ermenilere daha fazla yardım yapılması gerektiğini vurgulayan Williams, yeni Ermeni birliklerinin teşkil edilmesinin zaruri olduğunu da sözlerine eklemiştir.

Oluşturulacak Ermeni birliklerinin lokasyon ve fonksiyonları hakkında da fikirler sunan Williams, bu konudaki görüşlerini şöyle aktarmıştır⁴¹²: “*Van'da olduğu gibi Erzurum, Erzincan, Eleşkirt ve Bayezid'de de yerel Ermeni askeri gücünün oluşturulması gerekmektedir.*

⁴⁰⁹ Nejdet Karaköse, *Nuri Paşa*, İstanbul 2012, s. 161.

⁴¹⁰ Teşkilat-ı Mahsusa'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya, İran ve Kafkasya'daki faaliyetleri için bkz. Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi*, C. I: 1914-1916, İstanbul 2014.

⁴¹¹ Nuri Paşa'nın Kafkaslardaki faaliyetleri hususunda detaylı bilgi için bkz. N. Karaköse, “age.”, s. 177-377.

⁴¹² T. Başak, “agm.”, s. 102-103.

Bu yerel Ermeni birlikleri, ‘Yeni Ermenistan’ için kurulacak düzenli jandarma teşkilatının çekirdeğini oluşturacaklar. İngiliz, Fransız ve Amerikan Hükümetleri, bölgedeki Ermeni birlikleri için maddi destekte bulunmalıdırlar. Ayrıca bölge dışında olan Ermeniler de sağlanacak para yardımı ile Doğu Anadolu ve Kafkasya’ya getirilebilirler.”

Williams’a 14 Aralık 1917’de yanıt veren Lord Robert Cecil, söz konusu önerilerinin tümünün değerlendirmeye alındığını ifade etmiştir. Williams’ın Ermenilere maddi yardım konusunda yalnızca kendi hükümetinden değil, tüm İtilaf bloğundan beklenti içerisinde olduğu görülmektedir. ‘Yeni Ermenistan’ tanımı ise ilgili yazının en dikkat çekici kısmıdır. Bu yeni Ermenistan’ın kime bağlı olacağı bilgisini vermeyen Williams’ın bıraktığı ipucunu komiteden arkadaşı James Bryce tamamlamıştır.

Ermenilerin Kafkasya’da daha aktif hale getirilmeleri için projeler sürerken, James Bryce bir başka planın hazırlığı içerisindeydi. ABD koruması altında bağımsız bir Ermenistan tasarısı üzerinde çalışan Bryce, bu anlamda İngiliz Hükümeti’nden destek görmüştür. Başbakan Balfour 18 Aralık 1917 tarihli telgrafında Bryce’a kişisel olarak bu plana sıcak baktığını, ABD’nin kabul etmesi halinde onun kontrollünde yeni bir Ermeni yapılanması oluşturulabileceğini yazmıştır.

Bu arada İngiltere’nin Amerika büyükelçisi Cecil Spring Rice, Dışişleri’ne Bryce planının gerçek olup olmadığını, eğer gerçekse İngiltere’nin ne yönde bir tavır geliştireceğine ilişkin bir soru yöneltmiştir. Dışişleri verdiği yanıtta bunun Bryce’ın değil Amerika’nın planı olduğunu, İngiliz Hükümeti olarak bu planla hiçbir bağlantılarının bulunmadığını ifade etmiştir⁴¹³. Bryce’ın direkt olarak Başbakan Balfour’dan onay almasına rağmen dışişlerinin bunu inkâr edip, konudan bihabermiş gibi davranması klasik temkinli İngiliz siyasetinin izlerini barındırmaktadır.

Bryce planı ile ilgili tartışmalar gündemi meşgul ederken, BAC Kafkasya’daki Ermenilere olan desteğini ara vermeden sürdürmeye devam etmiştir. Bu konuda Lord Robert Cecil’e bilgi veren Williams, yüz bin civarında Ermeni’nin Kafkasya ordusuna destek için gönderildiği, bu destek grubunun Türklere karşı savaşılmaya başladığını bildirmiştir⁴¹⁴. Bryce ise 31 Aralık 1917’de Dışişleri’nden Eric Drummond’a Ermenilerin güvenilir unsurlarıyla temas kurmaya çalıştıklarını ve bunlara maddi, manevi destek sağladıklarını bildirmiştir⁴¹⁵.

⁴¹³ T. Başak, *Ermeni Sorunuyla İlgili...*, s. 120-122.

⁴¹⁴ TNA., FO, 371/3062/240777, (15 December 1917), “A. Williams to R. Cecil”.

⁴¹⁵ TNA., FO, 371, 3062/243529, (31 December 1917), “Lord Bryce to Eric Drummond”.

Kısacası 1917 yılında Rusya’da yaşanan gelişmeler ve nihayetinde ABD’nin savaşa dâhil olması İngiltere’nin Ermeni siyasetine yeni bir yön vermesine neden olmuştur. Bir süredir geri planda tuttuğu Ermenileri yeniden devreye sokarak, Rusya’nın çekildiği Kafkasya bölgesinde Türklere karşı çarpışmak üzere kullanmış ve bu konuda gereken tüm desteği temin etmeye gayret etmiştir. İngiliz Hükümeti’nin bu politikalarında öneri ve tespitleriyle en önemli yardımcılarının biri de BAC olmuştur. Nitekim gerek James Bryce, gerekse de Aneurin Williams’ın Kafkasya’daki Ermenilerin organizasyonu ve onlara yönelik yardımın sağlanması hususunda aktif rol aldığı Dışişleri Bakanlığı ile gerçekleştirdikleri yazışmalardan anlaşılmaktadır.

4.1.1. Arnold Toynbee ve Propaganda Ofisinden Yeni Propaganda Yayınları

4.1.1. a) The Murderous Tyranny of The Turks (Türklerin Cani Tiranlığı)

Önce *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation* ardından da *Mavi Kitap*’ın Batılı kamuoylarında geniş yankı uyandırması Toynbee’nin Ermeni davasını savunan çevrelerde prestijinin yükselişine katkı sağlamıştır. Bu pozitif etkiden aldığı verimi propaganda hizmetlerine yansıtan yazar, 1917 yılında *The Murderous Tyranny of The Turks*’u kaleme almıştır. İnce bir kitapçık olan bu çalışma, Toynbee’nin diğer kitapları gibi Wellington House tarafından Hodder & Stoughton yayınevinde basılmış ve Londra, New York ve Toronto’da iki penny fiyatına satışa sunulmuştur.

Kitapçığın iç kapak tasarımında klasik olarak konu başlığı, yayınevi ve tarih bilgilerinin dışında İtilaf Devletlerinin Amerikan Başkanı Wilson’a verdiği ortak notadan yapılan alıntıya yer verilmiştir. Özetle Türklerin Avrupa’dan çıkarılması gerektiği fikrini savunan nota şu şekildedir: “*Türklerin canice zulmü altında yaşayan halkların kurtuluşu ve Batı medeniyetine tam anlamıyla yabancı olduğunu kanıtlayan Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’dan çıkarılması.*”

Önsöze geçmeden önceki sayfada Türk karşıtlığıyla bilinen ve BAC’nin saygı duyduğu isimlerden biri olduğunu ifade ettiğimiz İngiltere eski başbakanı Gladstone’un ve Alman tarihçi Treitschke’nin⁴¹⁶ bahsi geçen notayla paralel görüşü yansıtan sözleri paylaşılmıştır. Gladstone’un Türklerin gitmelerini temenni ettiği ifadeleri şöyledir: “*Bırakalım da Türkler artık kötülüklerini mümkün olan tek şekilde, yani kendilerini taşıyarak uzaklaştırsınlar.*

⁴¹⁶ 1834-1896 yılları arasında Prusya Krallığı’nda yaşamış olan tarihçi, Alman milliyetçiliği üzerine yaptığı çalışmalarla tanınmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Andreas Dorpalen, “Heinrich von Treitschke”, *Journal of Contemporary History*, 7/3-4, Jul-Oct. 1972, s. 21.

Zaptiyeleri, Müderrisleri, Binbaşlıları, Yüzbaşlıları, Kaymakamları ve Paşaları hepsinin, çantaları ve bavulları ile birlikte ıssızlaştırıp kirllettikleri vilâyetlerden temizlenmesini umut ederim.”

Treitschke’ nin de benzer umutları dile getirdiği cümleleri ise şunlardır⁴¹⁷: “*Yakın bir gelecekte, böyle bir dinsizliğin Avrupa topraklarında yerleşmiş olması skandalının ortadan kalkacağı umulmaktadır. Türk İmparatorluğu üç yüzyıl boyunca ne yaptı? Yok etmekten başka hiç bir şey yapmadı.*” Bu üç alıntıda da ortak vurgu olarak Türklerin Hristiyan ırklara uyguladığını iddia ettikleri şiddetten kaynaklı memnuniyetsizlik ve Avrupa topraklarından gidecekleri günün beklentisi ifade edilmiştir. Yazar tarafından bu cümlelerin seçilmesi elbette tesadüf değil, bilinçli bir tercihtir. Nitekim Toynbee bu kitabında yalnızca Ermenileri değil; Osmanlı egemenliği altında yaşamış olan Yunan, Bulgar, Arnavut, Suriyeli vs. gibi Hristiyan halkları da ve hatta Müslüman Arap ve Kürtleri konu edinmiştir.

Propaganda kapsamının genişletildiğini gözlemlediğimiz 1917 tarihli bu kitapçıkta ABD’nin Avrupa işlerine ve Dünya Savaşı’na olan ilgisini arttırmak, nihayetinde de savaşa müdahil olmasını sağlamak maksadıyla ırk temelli yaklaşımın ötesinde, Hristiyan birliği temasının daha vurgulu olduğu bir metin hazırlanmıştır. Ayrıca kitabın basıldığı yıl yukarıda da aktardığımız gibi Rusya’da Bolşevik devrimi gerçekleşmiş ve Çarlık Rusya’sı yıkılmıştır. İktidarı ele geçiren Bolşevikler ise tüm gizli anlaşmaları ifşa ederek savaştan çekilme kararı almışlardır. Her biri skandal vaatler içeren gizli anlaşmalar konusunda açığa çıkan ve önemli bir müttefikini kaybeden İngiltere, stratejilerini yenilemek durumunda kalmıştır. Bu bağlamda siyasal ve ekonomik menfaatleri veya sadece Ermeniler için değil, Türk egemenliği altında ezilen tüm Hristiyan hakların koruyucusu olma düsturuyla hareket ettiği propağandasını yapmıştır. Azınlık haklarına dikkat çekerek ABD ve Avrupa’yı yönlendirmeye çalışan İngiltere, kan kaybeden İtilaf bloğunu bu argüman üzerinden birlik içinde hareket ettirmeye çalışmıştır. Ancak, daha da önemlisi yıllar süren çabalar neticesinde artık ortadan kalkacağı anlaşılan Osmanlı Devleti’nden ayrılacak toprak parçalarında nasıl düzenlemeler yapılacağı, hangi devletlerin hangi büyük güçlerin etkisinde kurulacağı konusunda yapılan stratejik çalışmalardır.

İngiltere’nin bu konudaki stratejileri, BAC’nin faaliyetleri için de geçerliydi. O nedenle Toynbee bu çalışmasında daha geniş çaplı bir yaklaşımla, Türk hegemonyasındaki Hristiyan ırklar yanında Müslüman Arap ve Kürtlere de temas etmiştir. Ancak kitapçığın ana konusu

⁴¹⁷ Arnold J. Toynbee, *The Murderous Tyranny of The Turks*, London-New York-Toronto 1917.

Hristiyanlar ve Ermenilerdir. Dolayısıyla kitabın değerlendirilmesinde, komitenin değişen yaklaşımlarını yansıtmak bakımından Türk hâkimiyetinde ve azınlık oldukları iddia edilen unsurlarla ilgili görüşleri de aktarmak gerekmektedir.

Bu kitapçığın önsözünü de yine James Bryce yazmıştır. Kitabın ana temasına uygun bir metin hazırlayan Bryce, genel olarak zorba diye nitelediği Türklerin Hristiyan uluslara uyguladığını iddia ettiği baskıyı konu edinmiş ve Türk'ün elinin artık nitelikli ve medeni Hristiyan ırklardan çekilmesi gerektiği görüşünü savunmuştur.

Türklerle ilgili ağır söylemlerinin dozunu arttıran Bryce, Türklerin bir ulus dahi olmadığını söyleyecek kadar ileri gitmiştir⁴¹⁸: “*Türkler olarak adlandırdıklarımız, kelimenin tam anlamıyla bir ulus değildir. Osmanlı Türkleri, Orta Asya’dan gelen küçük bir fetihçi kavimdir; fetihlerinin ilk iki yüzyılı boyunca, Asya’nın ve Güneydoğu Avrupa’nın Hristiyan halklarına boyun eğdiren ve bu halkların bir kısmını Müslümanlığı benimsemeye zorlayan, vicdansızlık konusunda son derece yetenekli Sultanlara sahiptirler.*” Bu ifadelerde artık Anadolu’dan da sürülmesi düşünülen Türklere yapılması tasarlanan muamalenin, onların millet bile olmadıkları teziyle şimdiden meşruiyetini sağlanma çabası gözlemlenmektedir. Bu tür çabalar, yeniçağdan itibaren sömürgeleştirilen ülkelerde halkları kimliksizleştirme ve tarihsizleştirme uygulamaları şeklinde tecrübe edilmiş ve başarılı da olunmuştur.

Sözlerini İttihat ve Terakki’ye yönelik ithamlarla tamamlayan Bryce, Hristiyan zulmü konusunda Abdülhamit’i de geride bıraktıklarını ifade ederek, bu zorba Türk hükümetinin farklı bir inanca sahip olan tebaasına yaptığı zulmün durdurulması hususunda Müttefik güçlerini uyarmıştır⁴¹⁹.

The Murderous Tyranny of The Turks’de Toynbee herhangi bir bölümlendirme yapmamış, ele aldığı konuları küçük makalelerden oluşan bir formatta işlemiştir. “The Subject Peoples of Turkey” (Türkiye’de Yaşayan Halklar) başlığı altında Yunanlılar, Arnavutlar ve Ermenilerden övgüyle bahsetmiş, Ermenilere ayrı bir parantez açarak onların çalışkanlıkları ve üst düzey entelektüel birikimlerine değinmiştir.

Bu kısımdaki en dikkat çekici detaysa Müslüman Kürtler, özellikle de Araplara yönelik yaptığı methiyelerdir. I. Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru aniden bu halkların meziyetlerini, hatta üstün özelliklerini keşfeden diğer Batılılar gibi Toynbee’nin de bu

⁴¹⁸ A. J. Toynbee, *The Murderous Tyranny of The Turks*, s. 4.

⁴¹⁹ A. J. Toynbee, *The Murderous Tyranny of The Turks*, s. 6.

konudaki değerlendirmeleri farklılaşmıştır: “Araplar, Ortaçağ Avrupa’sının en karanlık çağını yaşadığı dönemde harika bir medeniyet oluşturdular. Matematik, astronomi, kimya ve tıp alanlarındaki keşifleri, bilimsel kelime dağarcığımızdaki Arapça kelimelerin de tanıklık ettiği gibi, modern bilimin temelleridir. Bu Arap medeniyeti, 11. yüzyılda Orta Asya’dan gelen Türk göçleri tarafından batırılmış ve Türklerin izinden giden ve 13. yüzyılda Arap başkenti Bağdat’ı yağmalayan Moğollar tarafından silinmiştir. Araplar hala İslâm dünyasındaki en ilerici ırktır; Osmanlı İmparatorluğu’nun nüfusu içindeki sayıları neredeyse Türkler kadardır ve Türklerle din farklılıkları yoktur. Yine de Türk hükümeti onları her türlü kontrolün dışında tutuyor ve tıpkı Ermenilerin ve Rumlarınkini engellediği gibi onların yeniden canlanmasını da ısrarla engelliyor. Mevcut savaş sırasında onlar da katledilmiş ve sürgüne gönderilmiştir.” Toynbee’nin Arap medeniyeti ve bilim dünyasıyla ilgili saptamaları kuşkusuz ki gerçekleri yansıtmaktadır. Ancak Arapları bu çalışmada gündemine alması dönemin konjonktürü ile ilintilidir. Nitekim bilindiği gibi Araplar I. Dünya Savaşı’nda İngilizlerle anlaşarak Osmanlı Devleti’ne karşı savaşmışlardır. Bu nedenle Toynbee cömert övgülerini onlardan esirgememiştir.

Kütlerle ilgiliyse şu yorumları yapmıştır⁴²⁰: *Kürtler Türklerden önce oradaydılar fakat Yunanlılar ve Ermeniler gibi bir uygarlığa sahip değillerdi. Dolayısıyla Türkler var olan bir uygarlığı yok etmemiş, ancak uygarlık edinme eğilimi gösterdiklerinde bunu engellemişlerdir. Kürt, yüzyıllar boyunca kanunsuz bir dağ çobanı olmuştur, ancak ovalara indiğinde çalışkan, barışçıl bir tarımcı haline gelmiştir. Türk hükümeti, yaklaşık yarım yüzyıl önce Kürtlerde kendini göstermeye başlayan bu eğilimi, onlara silah dağıtarak ve Ermeni komşularını taciz etmelerine izin vererek kasıtlı olarak kontrol etti.* Böl yönet stratejisinden yola çıktığı anlaşılan Toynbee, din ayrımı gözetmeksizin Osmanlı’nın tüm etnik unsurlarını etki alanına dâhil etmiştir. Elbette akıllarımızda bu politikanın bir tesadüf olmadığına ilişkin bir soru işareti belirmiştir, zira Ermeni meselesinin kapanmasının hemen ardından Kürt sorunu devreye girmiş ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti günümüze kadar uzanan bu meseleyle baş etmek durumunda kalmıştır. Toynbee’nin Kürtlere yaktığı bu ışık, esasen İngiltere, Fransa, Almanya ve Hollanda vs. gibi güçlü Avrupalı devletlerin Türkiye’ye karşı günümüzde dahi kullandığı kaos politikasıdır.

“The Armenian Atrocities of 1915” (1915 Ermeni Mezalimi) başlığı altında ise Ermeni olaylarına değinen Toynbee, Türkiye’de yaşadığını ileri sürdüğü iki milyon Ermeni’nin üçte

⁴²⁰ A. J. Toynbee, *The Murderous Tyranny of The Turks*, s. 9-10.

ikisinin Türkler tarafından yok edildiğini, birçoğunun hayatlarını kurtarabilmek adına İslâm'a geçtiğini, sürgün sırasında eziyetler gördüklerini ve açlıkla baş başa bırakılarak ölüme terk edildiklerini dile getirmiştir. Kitabın ana temasından hareketle diğer Hristiyan unsurları da ihmal etmeyen İngiliz Tarihçi, Ermenilere yapılan imha kampanyasının İran sınırındaki Nasturilere ve Suriye'deki Araplara da uygulandığını yazmıştır⁴²¹.

Toynbee ilerleyen sayfalarda Türklerin genişleyen kıyımlarının durdurulmasına karşın Müttefik güçlerine bir çağrıda bulunmuştur⁴²²: *1912-13 Balkan Savaşı'nda Balkan ulusları kendi güçleriyle bu işi sürdürdüler ve Osmanlı İmparatorluğu'nu, İstanbul ve Trakya hariç, Avrupa'da hala zulmettiği tüm vilâyetlerden kovdular. 1916'da Mekke Şerifi, Osmanlı fatihinin hâkimiyet alanının diğer ucunda, bir Arap vilâyetini ve meşru başkanı olduğu Kutsal Arap Şehrini özgürlüğüne kavuşturdu. Suriye'deki Arapları ve kendilerini kurtaramayan Ermenileri kurtarmak İtilaf Devletleri'nin görevidir.*

Suriyeliler ve Ermeniler, Türklerin ve Almanların iddia ettiği gibi, tehlike anında Türkiye'ye sadakatsizlik etmemişlerdir. Arap ve Ermeni askerler, Balkan Savaşı'nda ve şimdiki daha korkunç çatışmada kendilerine ait olmayan bir dava için canla başla savaşımlardır. Liderleri çok sağduyulu ve halkları çok barışçıldır, çıkarları çok büyüktür, bir an bile silahlanmayı düşünmelerine izin verilmez. Ancak sadık ve dürüst davranışları onları Türk yöneticilerinin gaddarlığından koruyamadı; onları sadece Jön Türklerin şu anda tüm güçleriyle sürdürdükleri soğukkanlı bir imha planına maruz bıraktı. Bu masum halkların içine atıldıkları Osmanlı ve Prusya militarizmi cehenneminden kurtarılması, Müttefiklerin görevidir. Görüldüğü üzere adeta İngiliz hükümetinin bir sözcüsü gibi konuşan Toynbee müttefik olarak bir tuttuğu Türkler ve Almanları soykırımcı, militarist yaftalarıyla karalamış, Arap ve Ermenilerin ihanet ettiği iddiasını ise reddederek; İtilaf Devletleri'ni ötekileştirilen, haksızlığa uğrayan tüm mazlum halklar adına birleşmeye davet etmiştir.

Bu çalışmada, I. Dünya Savaşı'nın gidişatına ve İngiliz devlet politikasına paralel olarak kutuplaştırıcı hitabet seviyesini üst noktalara taşıdığını gözlemlediğimiz Toynbee, son sayfalarda Türk Alman İttifakının üzerinde fazlaca durmuş ve Türklerin Hristiyan katliamlarını Almanya'nın gücünden faydalanarak gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Ancak mevcut statükonun düzeltilemez hale geldiğini, Türk-Alman militarizmi altında ezilen Hristiyan halklarının medeni dünyanın gözü önünde yok edildiğini ve buna dur deme zamanının geldiğini

⁴²¹ A. J. Toynbee, *The Murderous Tyranny of The Turks*, s. 15-16 .

⁴²² A. J. Toynbee, *The Murderous Tyranny of The Turks*, s. 20-22.

de eklemiştir. Vurucu cümlelerin ve açık tehditlerin hâkim olduğu son sözlerinde ise Almanya'ya meydan okuyan bir tavırla seslenmiş ve saldırgan tutumunun devamı halinde müttefiklerden gerekli yanıtı alacağını bildirmiştir⁴²³.

Daha evvel değindiğimiz gibi Loyd George'un Wellington House'a Türkler üzerinde daha fazla yoğunlaşın emriyle, İngiltere'nin Türk karşıtı propagandalarında çok daha sert bir döneme girilmiştir. Bu bağlamda Ermeniler, Suriyeli Hristiyanlar, Nasturiler, Süryaniler ve hatta işbirliği içinde oldukları Müslüman Araplar ve dahi Kürtler kampanyalara dâhil edilmiş, Osmanlı Devleti'nin siyasi haritadan silinmesi hedefinin bir parçası olarak kullanılmışlardır. BAC üyesi ve aynı zamanda Wellington House çalışanı olarak Toynbee de aldığı emir doğrultusunda meseleye bu açıdan yaklaşan *The Murderous Tyranny of The Turks*' u kaleme almıştır. Aynı yıl bu fikirlerin pekiştirilmesi gayesiyle Wellington House'un en üretken çalışanlarından biri olarak *Turkey: A Past and A Future* başlıklı bir diğer Türk karşıtı propaganda kitabını yayınlamıştır.

4.1.1. b) *Turkey: A Past and A Future* (Türkiye: Geçmiş ve Gelecek)

Toynbee'nin 1917 yılında Wellington House'un isteği doğrultusunda kaleme aldığı bir diğer kitap olan *Turkey: A Past and A Future*, yine Hodder & Stoughton yayınevinde basılmış ve Londra ve New York'ta satışa çıkarılmıştır. Toplam üç bölümden oluşan kitapta The Past (Geçmiş), The Present (Şimdi) ve The Future (Gelecek) başlıkları altında Türkiye ilgili durum değerlendirmelerine yer verilmiştir.

Önsöz ve giriş kısımlarının bulunmadığı kitabın ilk bölümünde Toynbee; Osmanlı'nın hâkim olduğu toprakların coğrafi özelliklerine, bu topraklar üzerinde yaşayan etnik grupların çeşitliliğine, kullandıkları dilden sahip oldukları kültüre kadar barındırdıkları tüm karakteristiklere, Türklerin Anadolu'ya gelip yerleşme sürecine ve Türk insanın yapısına dair izlenimlerini ele almıştır.

Tahmin edilebileceği üzere Türklerle ilgili menfi görüşler sıralamış ve tıpkı Bryce'ın *The Murderous Tyranny of The Turks* kitabının önsözünde yazdığı gibi, Türklerin bir ırk dahi olmadığı savını ortaya atmıştır⁴²⁴: “On üçüncü yüzyıldan beri Hristiyan âleminden zorla devşirilen ve dünyanın dört bir yanından gelen köle

⁴²³ A. J. Toynbee, *The Murderous Tyranny of The Turks*, s. 35.

⁴²⁴ Arnold J. Toynbee, *Turkey: A Past and A Future*, Londra ve New York 1917, s. 5.

kadınların kanyla yoğrulan Türk, göçebe aşiretinden gelmektedir. Neredeyse bir ırk bile değildir.”

Gerçekleştirdiği fetihlerle Avrupa’da dâhil olmak üzere üç kıtada hüküm süren Osmanlı Türklerinin kurduğu devlet, kuşkusuz dünyanın en güçlü imparatorluklarından biri olarak tarihteki yerini almıştır. Yüzyıllar boyunca dünya siyasetine önemli ölçüde yön vermiş olan bu Müslüman devletin sağladığı üstünlük, Hristiyan Avrupalının içinde Türk korkusu olarak tezahür etmiştir. Bu fobi zamanla aşağılık kompleksine dönüşmüş ve nefret dolu söylemlerin sebebi haline gelmiştir. İşte Toynbee ve Bryce’in Türklerin bir ırk dahi olmadığına yönelik olarak ortaya attığı bu küçümseyici iddia propaganda faaliyetlerinin bir gereği olduğu kadar, eskiden kalma Türk travmasının da bir yansımasıdır.

Türklerle ilgili olumsuz söylemlerinin ardından Ermeni ve Rumlara değinen Toynbee, onların Türk unsurları arasındaki en liberal, en entelektüel ve en çalışkan insanlar olduğunu ifade etmiş ve her iki milletin de Batı ile Asya arasında koridor görevi gören doğal araçlar ve medeniyet taşıyıcıları olduklarını aktarmıştır⁴²⁵.

The Present adını taşıyan ikinci bölümde Toynbee Türk hükümetinin I. Dünya Savaşı sürecinde Hristiyanlara yönelik olarak uyguladığını iddia ettiği tutum ve yaptırımlarını ele almıştır. Burada özellikle İttihat ve Terakki’nin milliyetçi yapısını vurgulayan İngiliz tarihçi, hükümetin Hristiyan halklara bilhassa da Ermenilere yaptığı zulüm ve katliamın tek tipleştirici, radikal bir milliyetçi ideolojinin ürünü olduğunu ileri sürmüştür. Şovenist ve militarist olarak adlandırdığı İttihat ve Terakki milliyetçiliğinin Hristiyanları sistematik ve planlı bir biçimde yok etmek üzerine tasarlandığını ifade etmiştir.

Buradan konuyu Ermeni tehcirine bağlayan yazar, tehcir sırasında yaşanan katliamların yerel Müslüman halkın (burada kastedilen çoğunlukla Kürtlerdir) kendi iradesiyle değil, köktencilikle suçladığı hükümetin emriyle gerçekleştirildiğini yazmıştır. Toynbee’nin bu konuya ilişkin söylemleri şöyledir⁴²⁶: *“Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere yapılan muameleye ilişkin İngiliz Mavi Kitabı’nda sunulan kanıtlar bu açıklamanın doğru olduğunu göstermektedir. Ermeniler yerel Müslümanlar tarafından kendiliğinden katledilmemiştir; girişim tamamen, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermeni*

⁴²⁵ A. J. Toynbee, *Turkey: A Past and A Future*, s. 8.

⁴²⁶ A. J. Toynbee, *Turkey: A Past and A Future*, s. 15-23.

ırkının sistematik olarak yok edilmesini planlayan, tek tip bir yöntem belirleyen, bunu hayata geçirmeleri için taşra memurlarına ve jandarmaya eşzamanlı emirler gönderen ve itaat etmeyi reddeden az sayıdaki kişiyi para cezasına çarptıran İstanbul'daki Merkezi Hükümet'ten gelmiştir. Ermeniler düzenli birlikler ve jandarmalar tarafından toplandı ve tehcir edildi; yollarda, çoğunlukla Hükümet tarafından bu iş için hapisten çıkarılan suçlulardan oluşan çeteler tarafından katledildiler; Ermeniler gittikten sonra Türk halkı mallarını ve evlerini yağmalamaya teşvik edildi ve sürgün konvoyları köylerden geçerken en güzel kadınlar ve çocuklar ucuza satıldı, hatta Türk köylüsüne bedavaya verildi. Doğal olarak Türk halkı Hükümetin kendilerine sunduğu iyi şeyleri kabul etti ve nafile olarak bu onları bir an için savaşa razı etti.”

İddialarına devam eden Toynbee, İttihat ve Terakki'nin tehciri bir fırsata dönüştürdüğünü bu sayede vilâyetlerdeki yöneticiler üzerinde yetki ve kontrolünü arttırdığını şu sözlerle aktarmıştır⁴²⁷: “Ermeni tehciri, Komiteye vilâyet yetkilileri üzerindeki kontrolünü de sıkılaştırma fırsatı verdi. Emirleri yerine getirmeyi reddeden sağlam karakterdeki valiler görevden alındılar; ancak çoğu zaman yerel Jön Türk örgütlerinin liderleri ve hatta kendi astları tarafından gözleri korkutuldu ve işlerin onların istediği gibi gitmesine izin verdiler.”

İlerleyen sayfalarda İttihatçıları saldırgan olmakla itham eden Toynbee, onların bu ülkü doğrultusunda Kuzey İran'ın Hristiyan unsurlarından olan Süryani ve Nasturileri yok ettiklerini, böylece Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türkleri arasında kesintisiz bir bağlantı kurmayı hedeflediklerini yazmıştır. Aynı şeyi içeride yani Anadolu'da Ermenilere uygulayarak zihinlerindeki Türk hattını oluşturmaya çalıştıklarını da sözlerine eklemiştir⁴²⁸.

İrkçı, militarist, saldırgan gibi büyük ve iddialı kavramlarla Türk karşıtı propagandasının tonunu yükselten Toynbee, “The Future” adlı üçüncü bölüme Türklere verdiği bir tavsiye ve bir soruyla giriş yapmıştır: “Ermenistan ve Torosların güneyindeki ülkelerdeki iddialarından sıyrılan Türkler, mevcut egemenliklerinin insanlığa getirdiği trajediler olmaksızın yönetim sanatını deneyebilirler. Batı Asya'nın diğer toprakları ve halkları, Türkiye'ye ait olmaktan çıktıklarında, bir kez daha uygar dünyaya geri döneceklerdir. Onların büyümesini hangi güçler şekillendirecek?”

⁴²⁷ A. J. Toynbee, *Turkey: A Past and A Future*, s. 25.

⁴²⁸ A. J. Toynbee, *Turkey: A Past and A Future*, s. 32-33.

Bu sorunun cevabını, Halep'teki Alman teknik okulunda öğretmenlik yapmış olan Alman bir öğretmenin mektubundan yaptığı alıntıyla vermiştir. İsmi gizli tuttuğu ve Ermeni mezalimini protesto etmek için görevden ayrıldığını ifade ettiği öğretmenin mektubu şu şekildedir⁴²⁹: *Jön Türkler, kültürel ve ekonomik üstünlükleri nedeniyle Hristiyan milletlerden Ermeniler ve Rumlardan korkuyorlar ve dinlerini onları barışçıl yollarla Türkleştirmenin önünde bir engel olarak görüyorlar.*

Bu nedenle Türklere göre yok edilmeleri ya da zorla İslâm'a döndürülmeleri gerekmektedir. Türkler böyle yaparak oturdukları dalı kestiklerinden şüphe dahi duymuyorlar. Ancak Türkiye'nin ilerlemesine, İmparatorluk nüfusunun dörtte birinden fazlasını oluşturan Rumlar, Ermeniler ve Suriyeliler yardım etmeyecek de kim edecek? Türkiye'de yaşayan ırklar arasında en az yetenekli olan Türkler, nüfusun geneline göre azınlık konumundadır ve kültür bakımından hala Arapların çok gerisindedir. Türk ticareti, Türk el sanatları, Türk sanayisi, Türk sanatı, Türk bilimi nerede var? Hukuklarını ve dinlerini bile fethedilen Araplardan ödünç almışlardır.

"Yıllardır Türkiye'deki Alman okullarında Rumlara, Ermenilere, Araplara, Türklere ve Yahudilere ders veren biz öğretmenler, öğrencilerimiz arasında en isteksiz ve en az yetenekli olanların saf Türkler olduğu yargısına varabiliriz. Bir kez olsun bir Türk bir şeyler başardığında, on vakadan dokuzunda karşınızdakinin bir Çerkez, bir Arnavut ya da damarlarında Bulgar kanı dolaşan bir Türk olduğundan emin olabilirsiniz. Kişisel deneyimlerime dayanarak, Türklerin ticarette, sanayide ya da bilimde hiçbir zaman başarılı olamayacakları kehanetinde bulunabilirim."

Türklerin basiretsiz, yeteneksiz, anlayışsız ve hiçbir alanda varlık gösteremeyen bir millet gibi yansıtıldığı bu mektupta kısacası; Türkleri, yok etmeye çalıştığı ırklar olan Hristiyanların kurtaracağını ve onlar olmadan herhangi bir alanda tek başına başarı gösteremeyeceği belirtilmiştir.

İlerleyen sayfalarda tehcirin iktisadi etkisini değerlendiren Toynbee, Osmanlı Devleti toprakları içerisinde yaşayan ve büyük oranda ticaretle uğraşan Ermenilerin Osmanlı ekonomisine sağladığı önemli katkının tehcirle birlikte zayıfladığını, bu

⁴²⁹ A. J. Toynbee, *Turkey: A Past and A Future*, s. 41.

zararının sorumlularının askeri ve siyasi gücünü ekonomiden çok silaha yatırım yaparak kullanan İttihatçılar olduğunu dile getirmiştir⁴³⁰.

İttihatçıların sebep olduğu bu yıkımı kimin onaracağı sorusunu ortaya atan yazar, verdiği yanıtta Almanlara atıfta bulunmuş ve Almanların Osmanlı iktisadi sistemi içerisindeki rolünü eleştirmiştir: *“Almanlar mı? Son otuz yıldır Türkiye’ye ekonomik olarak nüfuz ediyorlar. Alman ve Türk limanları arasında düzenli vapur seferleri düzenlediler, Türk-Alman ticaret hacmini katladılar ve özellikle demiryolları inşası projesiyle sermaye yatırımlarını genişlettiler.”* Bu noktada Bağdat Demiryolu projesinin üzerinde duran İngiliz tarihçi bu projenin Almanlar için Yakındoğu’da emperyalist bir strateji aracı, Türkler için ise Arap toprakları üzerindeki gücünü arttırıcı bir hâkimiyet aracı olduğunu⁴³¹ ifade etmiştir.

Almanya’nın Türkiye yatırımlarının gerekçelerini ise şu iddialarla sıralamıştır⁴³²: *“Almanya’nın Türkiye’deki ekonomik faaliyetleri refah için değil güç için, barış için değil savaş için olmuştur. Almanya, Türkiye’yi geliştirerek, ekonomik olarak kendi kendine yeten ve dünyaya silahla meydan okuyan bir askeri birliğin ‘Orta Avrupa’ planını geliştirmek istemektedir.”*

Almanlarla ilgili söylemlerine devam eden Toynbee, Alman bilim insanı ve entelektüel Dr. Rohrbach’ın⁴³³ I. Dünya Savaşı’ndan birkaç ay önce halka açık bir toplantıda gerçekleştirdiği konuşmasına da yer vermiştir. Almanya’nın oluşturmak istediği güçlü Türkiye’de Ermenilerin sahip olacağı öneme şöyle vurgu yapmıştır⁴³⁴: *“Almanya, Ermeni ulusuyla temas kurmak ve bu teması sürdürmek konusunda önemli bir çıkara sahiptir. Yalnızca askeri misyonlar ve demiryolları inşasıyla değil, aynı zamanda entelektüel ilişkiler kurarak, Alman kültürü çalışmalarıyla, kısacası manevi fetihlerle Alman etkisini Türkiye’de yaymak ve kökleştirmek gibi gerekli ve meşru bir amacı önümüze koyduk ve barışçıl yollarla Türklerle ve Türk İmparatorluğu’ndaki diğer uluslarla dostane bir anlaşmaya varmaya kararlıyız. Bundaki gizli amacımız, Alman*

⁴³⁰ A. J. Toynbee, *Turkey: A Past and A Future*, s. 43-44.

⁴³¹ A. J. Toynbee, *Turkey: A Past and A Future*, s. 46-52.

⁴³² A. J. Toynbee, *Turkey: A Past and A Future*, s. 48.

⁴³³ 1869-1956 yılları arasında yaşamı olan Alman bilim insanı, aynı zamanda gazeteci kimliğiyle Almanya’nın sömürge yetkililerinden biri olarak çalışmıştır. Çalışma alanları içerisinde Asya ve Orta Doğu bulunan Rohrbach Ermenilerle özel olarak ilgilenmiştir. Bkz. Hartmut Valravens, “Briefe Von Paul Rohrbach An Richard und Salome Wilhem”, *Monumenta Serica*, S. 58, 2010., 295-333.

⁴³⁴ A. J. Toynbee, *Turkey: A Past and A Future*, s. 53.

biliminin, eğitiminin ve öğretiminin yardımıyla Türk İmparatorluğu'nu içten güçlendirmektir ve bu iş için Ermeniler vazgeçilmezdir."

Görüldüğü üzere son bölümü büyük oranda Almanya'nın Türk politikasına ayıran ve bu politika kapsamında ona yönelik ağır eleştirilerde bulunan Toynbee, konuyu Wellington House'un çıkarlarına da uygun olarak karalayıcı bir üslupla ele almıştır. Dünyanın dört bir yanında hüküm sürdüğü topraklar üzerinde büyük bir sömürge sistemi oluşturmuş olan ve kurduğu hâkimiyet alanının genişliği nedeniyle üzerinde güneş batmayan devlet olarak isimlendirilen İngiltere'nin vatandaşı olarak Toynbee'nin, bu anlamda İngiltere'nin en güçlü rakiplerinden biri olan Almanya'ya gösterdiği refleks elbette tabiidir.

Almanya ile ilgili analizlerinin ardından Türklerle ilgili son bir değerlendirmede bulunan Toynbee çalışmasını, İngiltere ve diğer büyük Avrupalı Hristiyan devletlerin bakış açısının izlerini yansıttığına kuşku duymadığımız şu sözlerle tamamlamıştır⁴³⁵: *"Bugün Batı Asya'da bir güç iddiasında bulunan Türkiye, geçmişin devrik yapısından ve geleceğin şekillenmesinde engelden başka bir şey değildir."*

Toynbee'nin 1917 yılı İngiltere devlet politikalarına uygun olarak kaleme aldığı bu iki kitabın ardından BAC üyeleri tarafından üretilen propaganda yayınları sona ermiştir. Nitekim 1918 yılında I. Dünya Savaşı'nın bitişiyle birlikte savaş koşullarına özgü olan açık ve saldırgan tutumlu kara propaganda dönemi de sona ermiştir. Amerika ve Avrupalı devletlerce barışın gündeme alındığı 1918 ve sonrası süreçte BAC'de propaganda politikalarını yenilemiş, bu anlamda daha çok basından istifade etmiştir.

4.1.1.1. Savaşın Sonuna Doğru: Wilson Prensipleri, Ermeniler ve Osmanlı Topraklarının Taksimi

İtilaf Devletleri'nin galibiyetiyle sonuçlanan I. Dünya Savaşı, tarih sayfalarında pek çok açıdan kazananı belli olmayan bir savaş olarak yer almıştır. Nitekim dört yıl süren bu uzun savaşın tüm ulusları saran yıkıcı etkileri her geçen yıl daha vahim bir hâl almıştır. Sayısı milyonları bulan ölümler, salgın hastalıklar, açlık, sefalet ve süregelen savaşın vermiş olduğu bıkkınlık toplumları derin bir umutsuzluğa sürüklemiştir⁴³⁶. Tüm bu nedenler arasında öne çıkan ekonomik çöküntü ise savaşın bitmesindeki en önemli faktör olmuştur.

⁴³⁵ A. J. Toynbee, *Turkey: A Past and A Future*, s. 85.

⁴³⁶ William Woodruff, *Modern Dünya Tarihi*, (çev. Hale Vardar & Arda Vardar), İstanbul 2002, s. 245.

Bu bağlamda ABD'nin savaşa katılması savaşın nihayeti adına bir kırılma noktası olmuştur. Zira bu durum İtilaf Devletleri'nin savaşı kazanacağı algısını güçlendirmiş, bu devletlerin en güçlü rakipleri olarak öne çıkan Almanya ve Avusturya dahi bu görüşü kabullenmek durumunda kalmıştır. 1917'de savaşın ağırlığı altında ezilmeye başlayan Avusturya Doğu Cephesi'nde Rusları tek başına idare edemez hale gelmiş, Osmanlı ve Alman kuvvetlerinden destek almak zorunda kalmıştır. Batı cephesinde İtalyanlar karşısında yaşadığı zorluğu da yine Almanya'nın yardımıyla aşabilmiştir. Benzeri baskıları üzerinde hisseden Almanya'da da durum farksızdı. Doğu cephesindeki durumu Osmanlı kuvvetlerinin de önemli katkıları sayesinde iyiydi. Ancak, pahalıya mal olan zaferler ve bir türlü durdurulamayan Ruslar Almanya'nın mali ve askeri açıdan günden güne erimesine neden olmuştur. Bu sebeple 1917'de Almanya ve Avusturya müttefikler nezdinde barış girişimlerinde bulunmuştur. Ancak bu girişimler barış koşullarını ağırlaştırmak isteyen İtilaf Bloğu tarafından yanıtsız bırakılmıştır⁴³⁷.

Barış teklifini karşılıksız bırakan İtilaf bloğunda da esasen durum çok parlak değildi. ABD'nin savaşa katılması maddi, manevi bir motivasyon sağlamış olsa da; Çarlık Rejimi'nin devrilmesinden sonra Rusların tüm gizli anlaşmaları ifşa ederek İttifak Bloğu ile barışa yanaşması, Sırbistan, İtalya ve Romanya'nın aldığı yenilgiler, Fransa ve İngiltere'nin ekonomik problemleri İtilaf bloğunda da vaziyetin iyiye gitmediği yönünde işaretler barındırmaktaydı⁴³⁸.

Kısacası Avrupa'nın çok acil barışa ihtiyacı vardı. Ancak, savaş sonrası oluşturulacak düzen hakkındaki çıkar çatışmaları nedeniyle uzlaşa tehir edilmiştir. İşte böyle bir ortamda ABD Başkanı Thomas Woodrow Wilson, 8 Ocak 1918'de gerçekleşen ABD Kongresi'nde savaş sonrası kurulmasını arzu ettiği yeni dünya düzenine ilişkin konuşmasında tesis edilecek olan barışın esaslarını saptayan "14 Nokta"yı (Wilson İlkeleri / Prensipleri) açıklamıştır. İlk maddeye göre, yapılacak barış görüşmelerinin kamuoyuna açık gerçekleştirilmesi ve sonucunda imzalanacak anlaşma hükümlerinin de yine aynı açıklık ilkesiyle deklare edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Burada savaş sırasında imzalanan gizli anlaşmalara göndermede bulunan Wilson diğer maddelerde; İtalya'nın sınırları, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'da hâsıl olan karışıklığın çözümü, Alsace-Lorraine'nin Fransa'ya iadesi, Rusya'daki yabancı askerlerin geri çekilmesi ve Rusya'da meydana gelen iç gelişmelerin çözümünün kendilerinin tasarrufuna bırakılması gibi hususlara değinmiştir. Son maddede ise, büyük küçük tüm devletlerin siyasi bağımsızlık ve toprak bütünlüklerini ihtimamla güvence altına alan bir uluslar birliğinin

⁴³⁷ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – I (Kuruluş)*, 2008 İzmir, s. 66.

⁴³⁸ F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî...*, s. 111.

teşkilinin sağlanması üzerinde durmuştur⁴³⁹. Bu madde ile Milletler Cemiyeti'nin oluşumu hızlanmıştır.

12. madde ise direkt olarak Osmanlı Devleti ile ilgiliydi. Bu maddede Wilson, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk nüfusunun çoğunlukta olduğu bölgelerinde Türk egemenliğinin garanti altına alınması, İmparatorluk sınırları içerisindeki farklı uluslara ise yaşam güvencesi ve özerklik (self-determination / kendi kaderini tayin etme) verilmesi görüşünü öne sürmüştür. Maddenin devamında ise Çanakkale Boğazı'nın uluslararası güvencelerle tüm gemilere ve ticarete sürekli olarak açık hale getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir⁴⁴⁰. Parçalanması an meselesi olan Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Boğazı'nı açık hale getirmesi ticari faaliyetten çok, kendini büyük bir güvenlik tehlikesine açması anlamına gelmektedir. İmparatorluk içerisindeki farklı ulusların korunması ve kendi kaderini tayin etme hakkının verilmesi gerektiği savı ise, kozmopolit bir yapı arz eden Osmanlı Devleti'nin iç siyaset ve güvenlik meselesinin temellerine patlayıcı yerleştirmekle eşdeğer bir tutumdur. Nitekim bu maddede yer alan her iki husus da, bahsi geçen parçalanmasının hızlanmasını tetikleyen önemli itici faktörlerden olmuştur. Sonuç olarak Başkan Wilson'un barışı getirme iddiasıyla ortaya attığı bu ilkeler, Osmanlı Devleti gibi savaşı kaybeden ve yıkılmaya yüz tutmuş devletler için barıştan çok problem getirmiştir.

Başkan Wilson'un bu kararları İtilaf bloğunu da harekete geçirmiştir. Nitekim Wilson'un kararlarının içeriği hakkında önceden bilgi sahibi olan Fransa ve İngiltere, 8 Ocak Kongresi'ne günler kala deyim yerindeyse kendilerini aklama çabası içerisine girmişlerdir. Nitekim Fransa Başbakanı Georges Clemenceau 27 Aralık'ta Fransa'nın istila amacıyla savaşa girmediklerini aksine, kul hayatı yaşadıklarını iddia ettiği Doğu halklarına kendi kararlarını tayin edebilmeleri özgürlüğünü temin etmek için savaştıklarını ifade etmiştir. İngiltere Başbakanı David Lloyd George ise, 5 Ocak 1918'de Türkiye'yi başkentinden ve nüfus bakımından Türklerin çoğunlukta olduğu Anadolu ve Trakya'dan çıkarmak için savaşa girmedikleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığına engel olmayacakları yönünde bir açıklamada bulunmuştur⁴⁴¹.

⁴³⁹ Asena Boztaş, "Wilson İlkeleri'nin Türk Dış Politikasına Yansımaları: Realist ve Pragmatist Bir Perspektif", *Akademik Bakış*, 7/14, Yaz 2014, s. 166-169.

⁴⁴⁰ İhsan Şerif Kaymaz, "Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 23/67-68-69, 2007, s. 151.

⁴⁴¹ İ. Ş. Kaymaz, "agm.", s. 149.

Mondros Mütarekesi sonrası İtilaf Güçleri'nin Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirdiği işgaller Lloyd George ve Clemenceau'nun söz konusu demeçlerinin yalnızca politik birer manevra olduğunu ve gerçeği yansıtmadığını kanıtlamıştır. Bu anlamda İngiltere Dışişlerinden Lord Robert Cecil'in, Savaş Kabinesi'ne gönderdiği 3 Ocak 1918 tarihli muhtıra dikkat çekmektedir. Cecil, 'ulusların kendi kaderini tayin etme' ilkesini benimsediklerini belirtip, bunun acele ve adil bir şekilde yerine getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu konuda Osmanlı Devleti'ne ayrı bir parantez açan Cecil, Ermenistan, Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Arabistan gibi yerlerde ulusal bilinç ve bağımsızlık hakkının tanınmasının önemli olduğunu vurgulamıştır⁴⁴². Ulusların kendi kaderini tayin etme ilkesini bir fırsat olarak kullanan İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki parçalanmayı hızlandırmak için hiç vakit kaybetmediği açıkça görülmektedir.

4.2. 1918'de Türklerin Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki İlerleyişine Komiteden Gelen Tepkiler

Başkan Wilson'ın ortaya attığı 'ulusların kendi kaderini tayin etme' ilkesiyle Osmanlı Devleti'ni sıkıştırmaya başlayan İngiltere, söz konusunun ilkenin yaptırımı hususunda en değer verdiği araç olan Ermenilerin durumunu da takip etmeye devam etmiştir. Bu anlamda 1918'de Kafkasya'da devam eden Türk-Ermeni çatışması İngiltere'nin yakından izlediği ve dikkatle üzerinde durduğu bir mesele olmuştur. Tahmin edileceği üzere bu konuda da yine BAC aktif rol oynamıştır.

Bu bağlamda Arnold Toynbee Kafkasya'dan aldığı istihbarat doğrultusunda Dışişleri Bakanlığı'na bir rapor sunmuştur. 19 Şubat 1918 tarihli raporunda Toynbee, Kafkasya'da dağılan Rus birliklerinin yerine yerleştirilen Ermenilerin Türklere yönelik katliamlar gerçekleştirdiği söylentisinin dolaştığını, bunu en çok cepheden gelen Türk askerlerinin dillendirdiğini, ayrıca Rus Başkomutanlığı'na Türkler tarafından yoğun bir protesto uygulandığı yönündeki istihbaratını beyan etmiştir. Türklerin bunu muhtemelen 1915 olaylarında dünya kamuoyunda oluşturdukları olumsuz etkiyi kırmak için organize ettiklerini iddia eden Toynbee, büyük bir kısmının yalan olduğunu düşündüğü bu asılsız iddiaların yanıtsız bırakılmaması gerektiğini ileri sürmüştür. Durumun gerçek olup olmadığının acilen araştırılması gerektiğini ifade eden Toynbee, şayet doğru ise Ermenilerin bu tarz muamelelere son vermeleri adına gerekli tüm adımların atılmasını önermiştir.

⁴⁴² TNA., CAB, 24/37/81, (3 August 1918). "Lord Robert Cecil to War Cabinet".

Bu konunun mutlaka propagandasının yapılması gerektiği inancını taşıyan Toynbee'nin raporundaki şu ifadeler ise oldukça dikkat çekicidir⁴⁴³: “*Bu propaganda atlanırsa Türkler, Barış Konferansı'nda Ermeniler için öne sürmeyi düşündükleri inkâr politikası için belirli bir güvenceyi garanti altına alacaklardır.* Toynee'nin bu ifadelerinden BAC'nin Paris'te toplanacak olan barış konferansında Ermenileri aklamak adına çalışmalar başlattığı anlaşılmaktadır.

Raporun devamı ise şöyledir: “*Hala aktif yardım sağladığımız Hristiyan bir halka ilişkin durumları dünyaya gösterme işini onların inisiyatifine bırakmamız, (zaten çok başarılı olan) Türk-Alman girişiminin (propagandayı kastediyor) tüm dünyadaki Müslüman kamuoyunu Büyük Britanya'ya karşı önyargılı hale getirmesine yardımcı olmaktadır. Türkler bu iddia edilen durumu İslâm'ın savunucuları olarak prestijlerini yeniden inşa etmek için dahi kullanabilirler...*”.

Toynbee'nin endişesi yersiz de değildir. Zira 1917'nin sonundan itibaren bölgeye aktarılan çoğu düzensiz çetelerden müteşekkil Ermeniler, cephe dışına taşıp Müslüman sivil halkı katletmiş, mülklerini tahrip edip yağmalamış ve işkenceler gerçekleştirmiştir⁴⁴⁴. Öyle ki savaş öncesinde 2.295.000 olan Türk nüfusundan geriye yalnızca 600.000 kişi kalmıştır⁴⁴⁵. Bu durum kuşkusuz komite ve İngiltere üzerinde bir huzursuzluk yaratmıştır.

Dolayısıyla Toynbee tüm bu olanlara komitenin tarzı ve alışkanlığı olan propaganda refleksiyle karşılık vermek istemiştir. Zira 1915'ten bu yana propagandalarında işledikleri korkunç ve katliamcı Türk imajının çökmesi, kendisinin de belirttiği gibi Müslümanların savunucusu olan Türklerin bir anda aklanmasına ve Müslümanlar üzerinde etki oluşturmaya neden olabilirdi.

BAC'nin ve İtilaf bloğunun bu süreçte taşıdığı Türk endişesinin bir diğer nedeni ise Türklerin Doğu'da elde ettiği başarılarıdır. Toynbee'nin propaganda ısrarı Türklerin bu bölgedeki hızlı ilerleyişini durdurma isteğinden kaynaklı bir stratejidir. Zira 15 Aralık 1917'de Rusya ve İttifak bloğu arasında Brest-Litovsk Mütarekesi imzalanmış, ardından barış görüşmeleri başlamıştır. Yaklaşık iki buçuk ay süren görüşmeler 1918'in Ocak sonu ve Şubat başında kesintiye uğramış⁴⁴⁶, bu sırada Osmanlı Devleti Genelkurmay Başkanı Enver Paşa,

⁴⁴³ T. Başak, *Ermeni Sorunuyla İlgili...*, s. 141-142.

⁴⁴⁴ J. McCarthy, “age.”, 208.

⁴⁴⁵ S. J. Shaw ve E.K. Shaw, “age.”, s. 388.

⁴⁴⁶ Aykut Elmas, “Brest Litovsk Anlaşması Metni ve Değerlendirmesi”, *Cihan Harbi'nin Gölgesinde: Mütareke, Sanat ve Siyaset*, Trabzon 2019, s. 27.

Doğu vilâyetlerinin Rus işgalinden kurtarılması kararı ile III. Ordu kumandanı Vehip Paşa'ya ileri harekât emri vermiştir. Vehip Paşa komutasındaki Türk ordusu, Şubat ve Mart aylarında Erzincan ve Erzurum'u ele geçirerek 1914 öncesindeki Türk-Rus sınırına ulaşmıştır. Barış görüşmeleri sonrasında imzalanan 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Antlaşması⁴⁴⁷ ile de Ruslar bölge ahalisinin de arzusuyla Kars, Ardahan ve Batum'un Türklere iadesini onaylamıştır⁴⁴⁸. Ayrıca antlaşmanın beşinci maddesi uyarınca Ermeni çetelerinin silahsızlandırılması ve dağıtılması taahhüt edilmiştir⁴⁴⁹. İlgili madde kuşkusuz Ermenileri olduğu kadar, onların savunuculuğunu yürüten İngiltere'yi de rahatsız etmiş ve İtilaf bloğundan ayrılan Ruslar'a karşı bir tutum sergilemelerine sebebiyet vermiştir.

İtilaf bloğu üzerinde büyük yankı uyandıran Brest-Litovsk Antlaşması'nın etkileri sürerken Doğu'daki faaliyetlerine devam eden Türk ordusu Nisan ayı başında Kars, Batum ve Doğubeyazıtı da ele geçirerek Kafkasya bölgesine doğru ilerlemeye başlamıştır. Bu noktadan sonra Osmanlı Devleti'nin hedefi Azerbaycan'a kadar ilerlemek ve buradaki Türkleri bağımsız kılmak olmuştur⁴⁵⁰. Bu durumdan endişelenen Transkafkasya Komiserliği ise Tiflis'teki İngiltere Konsolosluğu'na müracaat ederek, Türk ilerleyişinin durdurulması adına yardım talebinde bulunmuştur. Talebe olumlu yanıt veren Konsolosluk kendilerine her türlü desteğin sağlanacağını bildirmiştir⁴⁵¹.

İngiliz Konsolosluğu ve Transkafkasya temasından kısa bir süre sonra BAC üyelerinden James Bryce *Evening Mail* gazetesine verdiği demeçte (18 Nisan 1918) Kafkasya'daki hadiselerle yönelik değerlendirmelerde bulunmuştur. İlk olarak Bolşevikleri hedef alan Bryce, onları Türkler karşısında savunmasız kaldıklarını iddia ettiği Gürcü ve Ermenilere sahip çıkmamakla itham etmiştir. Ardından Türklere yönelerek Kafkasya Herekâtı'nın Wilson Prensiplerince ortaya atılan ulusların kendi kaderini tayin etme ilkesine aykırı olduğunu ifade etmiştir⁴⁵². Önce Dışişlerinden Lord Robert Cecil'in 3 Ocak tarihli muhtırası, ardından Bryce'ın Nisan ayında verdiği gazete demeci İngiltere'nin Wilson Prensiplerinin ilgili maddesi üzerinden Türkleri yıpratma politikasında ısrarcı olduğunu gözler önüne sermektedir.

⁴⁴⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (BOA, HR.HMŞ.İŞO.), 68-45, (R. 25 Teşrinî Sani 1334 / 25 Kasım 1918).

⁴⁴⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyat Müdüriyeti Belgeleri (BOA, DH.UMVM.), 124-176, (H. 2 Zilhicce 1336 / 8 Eylül 1918).

⁴⁴⁹ Y.H. Bayur, "age.", Cilt: III, Kısım: IV, s. 136.

⁴⁵⁰ Y.H. Bayur, "age.", Cilt: III, Kısım: IV, s. 141.

⁴⁵¹ T. Başak, "agm.", s. 112-113.

⁴⁵² "The Bolshevik Betrayal", (19 April 1918), *Evening Mail*.

Türklerin Kafasya'daki ilerleyişine propaganda yoluyla ket vurmaya devam eden BAC, 7 Mayıs 1918'de Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığındaki Ermeni Milli Delegasyonu tarafından hazırlanan bildirinin İtilaf Devletleri adına propaganda aracı olarak kullanılabileceğini ifade eden bir yazı göndermiştir. Komitenin kullanılmasını önerdiği ve ilgili yazının ek kısmına ilâştirdiği bildiri şu şekildedir⁴⁵³:

“Ermenistan'ın Çağrısı

Ermeni Milli Delegasyonunun Uygar Dünyaya Yönelik Çağrısı:

Son üç yıldır görülmemiş bir vahşet ve incelikli bir zulümle gerçekleştirilen katliamlar ve tehcirlerden sonra, Ermenistan bir kez daha tüm halkının yol edilmesi çalışmasının doruk noktası olma tehlikesi taşıyan bir felaketle karşı karşıyadır. Rusya'nın dağılmasından yararlanan Türkler sadece Türk Ermenistan'ını yeniden inşa etmek ve Transkafkasya' yı yeniden ele geçirmek için değil, aynı zamanda hem Türkiye hem de Kafkasya'da Ermeni ırkını yok etme yönündeki şeytani planla yola çıktılar.

Medeni dünya, Türk teröründen daha yeni Kafkasya'ya sığınan on binlerce yaşlı, dul ve yetimin, elleri hala kanlı olan zalim adamlara teslim edilmesine izin verecek mi? Çocukları, babaları, kocaları ve kardeşlerinin külleri ıssız Ermenistan topraklarını baştan sona kaplayan şehitler adına, en kutsal adalet, insanlık ve savunmasız kadın ve çocukları koruma duyguları adına, Ermeni Milli Delegasyonu tüm medeni haklara çağrıda bulunmaktadır: Çok geç olmadan seslerini yükseltsinler ve en eski zamanlardan beri Yakın Doğu'da ilerlemenin ve medeniyetin bayraktarı olmuş, ticari ve doğal yetenekleriyle en iyileri olan kadim bir halkın yok edilmesine yönelik olan bu işin tamamlanmasını önlesinler.”

Ermeni Milli Delegasyonunun ajitasyon yoluyla duygulara hitap eden söz konusu bildirisi tam olarak BAC ruhu ve iş yapma biçimini yansıtmaktadır. Dolayısıyla propagandanın doğasıyla bütünleşen bu bildirinin BAC tarafından İtilaf Devletleri'nin propaganda aracı olarak kullanılmasını önerilmesi olağan bir gelişmedir.

Bu süreçte BAC'nin girişim ve propagandalarını sıklaştırma sebebi yalnızca Türklerin Kafkasya'daki genişlemesinden kaynaklı değildir. Bu dönemde Kafkaslarda sürekli olarak değişen siyasi dengeler de bunu etkin kılmayı gerektirmiştir. Zira 1918 Nisan ayı sonunda bugünkü Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan sınırlarını kapsayan Transkafkasya

⁴⁵³ TNA., FO, 371/3404/81712, (7 May 1918). “The British Armenia Committee to A. J. Balfour”.

Demokratik Fedaratif Cumhuriyeti (TDFC) bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu gelişmeyi bir fırsat olarak değerlendiren Osmanlı Devleti, söz konusu bölgede daha fazla toprak ele geçirme isteğinden hareketle TDFC ile müzakerelere başlamıştır. Ancak yeni kurulan bu devletin yapısı Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hedefleri ve Gürcülerin Alman himayesi altına girme istekleri gibi hususlardan kaynaklı olarak bozulmuştur. Özellikle Gürcülerin Alman himayesine girme isteği Osmanlı ile Almanya'nın ihtilafa düşmesine ve aynı zamanda İtilaf bloğunun da Almanya'ya karşı tepki göstermesine neden olmuştur. Böylesi karışık bir ortamda daha fazla varlığını sürdüremeyen TDFC ise kısa sürede dağılmış ve ardından Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Demokratik Cumhuriyetleri şeklinde ayrı ayrı bağımsız devletlere dönüşmüştür⁴⁵⁴.

Kafkaslarda ilerleme konusunda kararlılık gösteren Osmanlı Devleti bu kez de yeni kurulan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Demokratik Cumhuriyetleri ile 4 Haziran 1918'de Batum Anlaşmalarını'nı imzalamıştır. Bu anlaşmalarla önemli toprak kazanımları elde eden Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Anlaşması ile Türk idaresine geçen Kars, Ardahan ve Batum üzerindeki egemenliğini netleştirmiştir. Ayrıca Ahıska ve Akilkelek bölgelerinin büyük bir kısmı ve Gümrü-Culfa demiryolu Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Burada özellikle Gümrü-Culfa Demiryolu'nun ele geçirilmesi mühim bir gelişmedir. Zira Osmanlı Devleti bu yol üzerinden Tebriz ve İran ile temasa geçmek ve de Culfa bölgesinde Azerbaycan ile komşuluk kurma fırsatına erişmiştir⁴⁵⁵. Böylece Osmanlı Devleti esas hedefi olan Azerbaycan Harekâtı için yönünü Bakü'ye çevirebilmiştir.

Batum Anlaşması'nın Ermenistan ilgili hükümlerine gelince; Osmanlı Devleti Ermenistan'da bulunan demiryollarını kullanım ve geçiş hakkı, Osmanlı karşısında savaşan uyrukların sınır dışı edilmesi ve Müslümanların haklarının Osmanlı Hükümetince korunması gibi avantajlar elde etmiştir⁴⁵⁶. Aynı hükümler Gürcülerle yapılan anlaşma için de geçerli kılınmıştır.

Ancak aynı süreçte imzalan Gürcü-Alman Anlaşması söz konusu avantajlar üzerinde kısıtlayıcı bir etki oluşturmuştur. Nitekim bölgede Türk varlığından rahatsızlık duyan Gürcüler bu anlaşma ile Almanlara güçlü imtiyazlar tanımışlardır. Örneğin; Gürcistan demiryolları ve Poti Limanı'nın Almanlar tarafından kullanılabilmesi ve Alman askerlerince işgal edilebilmesi hakkı, Alman parasının Gürcistan'da geçerli olması, Gürcistan madenlerini işletmek üzere bir

⁴⁵⁴ Y.H. Bayur, "age.", Cilt: III, Kısım: IV, s. 186-196.

⁴⁵⁵ Y.H. Bayur, "age.", Cilt: III, Kısım: IV, s. 197.

⁴⁵⁶ BOA, HR.HMŞ.İŞO., 124-19, (R. 30 Ağustos 1334 / 30 Ağustos 1918).

Alman-Gürcü maden ortaklığı kurulması gibi hükümlerle Almanlar önemli ayrıcalıklar kazanmışlardır. Gürcistan'ı bir Alman sömürgesi haline getiren bu anlaşma her ne kadar müttefik olsalar da bölgede bireysel çıkarlar güden Osmanlı Devleti ile Almanya'nın arasının açılmasına neden olmuştur⁴⁵⁷.

Müttefikleri Almanya'nın Gürcistan üzerindeki etkisine rağmen Batum Anlaşmaları Osmanlı Devleti'nin Kafkas Harekâtı kapsamında kaydettiği başarılı gelişmelerden biri olmuştur. Tüm bunları yakından izleyen İngiltere söz konusu ilerleyişe engel olmak ve özellikle de Osmanlı'nın sıradaki hedefi olan Bakü üzerinde kontrol oluşturmak üzere yeni stratejiler geliştirmek durmunda kalmıştır. Nitekim Hindistan ve Afganistan'a giden yolda değerli bir nokta olan Bakü, aynı zamanda sahip olduğu zengin yer altı kaynakları, madenleri ve en önemlisi de petrol rezervi gibi özellikleri nedeniyle İngiltere'nin Kafkaslar'da hâkimiyet kurmak istediği durakların başında yer almıştır. Özellikle buradaki petrol yalnızca İngiltere'nin değil, Bolşeviklerin de yakından ilgilendiği bir konu olmuştur. Bunun bilincinde olan ve bölgeyi iyi tanıyan İran'daki İngiliz kuvvetleri komutanı Genral Dunsterville gerek Osmanlı ileriyeğini durdurmak, gerekse de Bolşevik tehdidini kırmak amacıyla İngiliz hükümetinden Bakü'nün savunulması için müsaade istemiş ancak, red cevabı almıştır⁴⁵⁸.

Osmanlı Devleti, İngiltere ve Bolşeviklerin çekişme sahası haline gelen Bakü'de, Temmuz 1918'de yoğun Türk taaruzları başlamıştır. Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslâm Ordusu'nun ilerleyişi bölgedeki Bolşevikler ve İngilizleri olduğu kadar Ermenileri de rahatsız etmiştir. Burada Türklere karşı Bolşevikler yerine İngilizlerle birleşerek savaşma arzusunda olan Ermeniler, Dunsterville'den destek istemişlerdir. Dunsterville'nin olumlu yanıtından sonra İngiliz-Ermeni ittifakı oluşmuş, böylece Bolşevikler önemli dayanaklarından biri olan Ermenileri kaybetmişlerdir⁴⁵⁹.

İlerleyişe devam eden Türklere, Temmuz sonunda Bakü'nün önemli yerleşim yerlerinden biri olan Alyat (Alat) bölgesini ele geçirmişlerdir. Türk taaruzları ile İngiliz-Ermeni ittifakı arasında kalan Bolşevikler İngiltere'ye yanaşmak durumunda kalmış ve 25 Temmuz günü gerçekleştirilen Bakü Sovyeti toplantısında İngiltere'den askeri yardım isteme yönünde bir önerge onaylanmıştır. Ancak muhaliflerin söz konusu önergeye yoğun tepki göstermesi üzerine Bolşevik Hükümeti görevden çekilmiş ve 1 Ağustos'ta Ruslar, Ermeniler ve

⁴⁵⁷ Y.H. Bayur, "age.", Cilt: III, Kısım: IV, s. 198-199.

⁴⁵⁸ Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, (çev. Sermet Yalçın), İstanbul 1998, s. 33-34.

⁴⁵⁹ B. Gökay, "age.", s. 35.

Sosyalistlerin hâkim olduğu Orta Hazar Yönetimi (Orta Hazar Diktatoryası) koalisyonu kurulmuştur. Yeni yönetimin ilk icraatlarından biri ise Dunsterville'yi göreve çağırmak olmuştur. Dunsterville'nin Ruslar ve Ermenileri etrafında toplaması İngiliz Hükümeti'ni de etkilemiş ve ona destek amacıyla bölgeye İngiliz kuvvetleri intikal ettirilmiştir⁴⁶⁰.

Dunsterville'nin komutasında Türklere karşı oluşturulan bu birlik 4 Ağustos günü Bakü'ye yerleşmiş ve şehri savunmaya başlamıştır. Ancak aynı gün bu birliğin önemli bir parçası olan Rus subay Lazar Bicherakov'un kumandasındaki birlik Bakü'yü terk etmiş, bir hafta içinde de Bolşeviklerin neredeyse tamamı şehri boşaltmıştır. Böylece İngiliz kuvvetlerine destek olarak geriye yalnızca Ermeniler ve az sayıda olan Menşevikler kalmıştır⁴⁶¹.

Ağustos ayı boyunca aralıklarla süren Türk taaruzları kaşısında bitkin düşen Ermeniler ise cepheleri terk etmeye başlamış, şehri savunmaya devam eden Menşevikler de Ermenileri hainlikle itham ederek katletmişlerdir. Bu çatışma atmosferinden istifade ederek Eylül ayında ikinci Bakü taaruzunu gerçekleştiren Türk kuvvetleri ise 16 Eylül'de Bakü'yü ele geçirmiştir⁴⁶².

Bakü gibi önemli bir stratejik noktayı kaybeden İngilizler ise tıpkı Menşevikler gibi mağlubiyetin sorumluluğunu Ermenilere yüklemişlerdir. Ancak zaman zaman İngiliz Hükümeti ile ayrıştığını ifade ettiğimiz BAC, İngiltere'nin bu görüşünü tepkiyle karşılamıştır. Nitekim Aneurin Williams 20 Eylül 1918 tarihinde gerçekleştirdiği Avam Kamarası oturumu konuşmasında Ermenileri suçlamanın mantıklı bir yaklaşım olmadığını belirterek, onların I. Dünya Savaşı boyunca İtilaf Devletleri'ne ettiği hizmetleri hatırlatmış ve Bakü'nün kaybedilmesine ilişkin diğer ayrıntıların detaylı bir şekilde incelenmesini teklif etmiştir⁴⁶³.

Komitenin bir diğer üyesi Toynbee de, tıpkı Williams gibi İngiliz Hükümeti'ne tepki göstermiştir. Bu konuda İngiliz Hükümeti için önemli olan Bakü'nün kaybı iken, BAC için önemli olan daima sergilediği Türk karşıtlığı ve bu karşıtlık üzerinden savunuculuğunu üstelendiği Ermenilerdir. Zira Toynbee'nin 24 Eylül 1918'de Bakü'ye ilişkin olarak İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na hazırladığı raporunda geçen “*Ermenilerin itibarsızlaştırılması, Türk karşıtı davayı doğrudan zayıflatmaktadır*” cümlesi bu iddiamızı desteklemektedir.

⁴⁶⁰ N. Karaköse, “age.”, s. 215-216.

⁴⁶¹ T. Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası...*, s. 228-229.

⁴⁶² N. Karaköse, “age.”, s. 242-250.

⁴⁶³ “The Armenians at Baku”, (27 September 1918), *The Times*.

İlgi çekici saptamaların hâkim olduğu raporunun devamında Toynbee, Türklerin Ermenilere uyguladığı muamelenin Türk sorununu kökten çözmek isteyen Majestelerinin Hükümeti için önemli bir koz olduğunu belirtmiş ve bu sorunun çözümünün (bu cümleyi Ermenistan'ın kurtuluşu şeklinde ifade etmiştir) Suriye ve Mezopotamya bölgelerini de olumlu olarak etkileyeceğini ileri sürmüştür. Türk sorununun kökten çözümü hususunda yani Türklerin Avupa ve dahi Anadolu topraklarından sürülmesi, egemenliği altındaki Hristiyan hakların bağımsızlık kazanmasında ısrarcı olan Toynbee bu iddiasını bir yıl önce yazdığı *Turkey: A Past and A Future* ve *The Murderous Tyranny of the Turks* adlı kitapçık çalışmalarında da dile getirmiştir. Kısacası onun bu görüşü uzun vadeli bir planın parçasıdır.

Bakü'deki Ermenilere yöneltilen suçlamaları bir haksızlık olarak değerlendiren Toynbee onların gerçekten tüm Ermeni ulusunu temsil etmediğini, dolayısıyla İngiliz Savaş Bakanlığı bilgisi dâhilinde olan hareketlerinin Ermenilerin tümünü bağlamadığını ifade etmiş, burada asıl kabahatlinin kaçıp giden Bolşevik Ruslar olduğunu da sözlerine eklemiştir. Ardından Ermenilerin I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri'ne önemli katkılar sağladığını aktarmıştır. Söz konusu katkılara açıklık getiren Toynbee Türk hâkimiyetinde yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmının İtilaf Devletleri'ne olan yakınlığı nedeniyle 1915'de Türk Hükümeti tarafından katledildiğini, Doğu Anadolu'da Müttefik Devletler için savaşıp, onların yükünü hafiflettiklerini ve bugün kendilerine yöneltilen tüm ithamlara rağmen Kafkaslardaki Türk ilerleyişini geciktirdiklerini belirtmiştir. Ermenilerin çektiği acıların diyeti olarak hak ettiklerini iddia ettiği özgürlükle taçlandırılması gerektiğini dile getiren Toynbee, İngiliz Hükümetine bu konudaki sorumluluğunu yerine getirme davetinde bulunarak sözlerini noktalamıştır⁴⁶⁴.

BAC, İngilizler ve Ruslar tarafından Bakü yenilgisinde adeta savaş suçlusu ilan edilen Ermenilerin haklarını savunurken Osmanlı Devleti ilerlemesine devam etmiş ve Bakü'nün ardından 25 Eylül'de Karabağ⁴⁶⁵, 6 Ekim'de ise Dağıstan'ı ele geçirmiştir⁴⁶⁶. Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'dan başlayıp, Kafkaslara uzanan bu etkili ilerleyişi bölgedeki stratejik dengeler üzerinde de etkili olmuştur. Bu bağlamda İngiltere'nin Hindistan'a giden sömürge yolları bağlantısı tehlikeye girmiş, Rusya ve İngiltere'nin sahip olmak için yarıştığı Bakü petrollerinin elden çıkması riski doğmuştur. Dolayısıyla bu kayıpların sorumluluğu İtilaf

⁴⁶⁴ TNA., FO, 371/3404/166169, (3 October 1918). "Arnold J. Toynbee to Mr. Oliphant".

⁴⁶⁵ Mustafa Aydın, "Karabağ", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul 2001, s. 368.

⁴⁶⁶ Mehmet Uyar, "Dağıstan Tarihinin Türk Tarihi ile İlişkisi ve Dağıstan'ın Türkiye İçin Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 19/234, Mayıs-Haziran 2018, s. 228.

Devletleri adına gönüllü olarak savaşan ve Osmanlı Devleti'ne karşı yeterli seviyede mücadele etmemekle itham edilen Ermenilere yüklenmiştir. Osmanlı Devleti karşıtlığı kapsamında önemli bir figür olarak kullanılan Ermenilerin böylesi bir durumun içerisinde kalması İngiltere'de Ermeni savunuculuğunu misyon edinmiş olan BAC tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Kafkaslardaki başarılarına mukabil bölgedeki İtilaf güçleri arasında hâsıl olan karışıklık durumu fazla uzun sürmemiştir. Zira Osmanlı Devleti'nin diğer cephelerinde alınan yenilgiler ve müttefiklerden gelen mağlubiyet haberleri, İttifak bloğunu ateşkese yönlendirmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak durumunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışını sembolize eden ve ülkeyi işgale açık hale getiren bu mütarekeden sonra Türk kuvvetleri Kafkaslarda ele geçirdiği yerleri terk etmeye başlamış, bölgenin kontrolü ise İngilizler ve Bolşeviklerin eline geçmiştir⁴⁶⁷.

4.2.1. Mondros Mütarekesi ve Komitenin Ermeni Ulusal Hedeflerine Katkıları

Osmanlı Devleti Doğu'da ve Kafkaslarda başarılar elde ederken, Filistin ve Irak cepheslerinde ardı sıra olumsuz gelişmeler yaşanıyordu. Filistin Cephesinde 1918'in Eylül ve Ekim ayları boyunca yoğun baskı uygulayan İngilizler, işbirliği içinde oldukları Arapların da yardımıyla Şam, Beyrut ve Amman'ın düşmesini sağlamışlar, Irak cephesinde ise Musul'u almak üzere harekete geçmiş ve nitekim Mondros Mütarekesi'nden sonra Musul'a girmişlerdir⁴⁶⁸.

Öte yandan İngiliz, Fransız ve Sırp kuvvetlerinin Eylül 1918'de Vardar bölgesine girmesiyle başlayan ve Fransız kuvvetlerinin 29 Eylül 1918'de Üsküp'ü işgal etmesiyle devam eden olaylar Bulgaristan'ı ateşkese mecbur bırakmış, nitekim 29 Eylül 1918'de imzalanan Selanik Mütarekesi ile Bulgaristan savaştan çekilmiştir⁴⁶⁹. İttifak bloğunda meydana gelen bu çözülmenin ardından Ekim ayının başında Osmanlı ve İngiliz Hükümetleri arasında da mütareke imzalanacağı söylentileri dolaşmaya başlamış ancak bu konuda İngiltere tarafından herhangi bir girişimde bulunulmamıştır.

⁴⁶⁷ Marziye Memmedli ve Muharrem Yunus Çelik, "Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya Harekâtına Yeni Bir Bakış", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6/11, 2020, s. 423.

⁴⁶⁸ F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî...*, s. 114-116.

⁴⁶⁹ Yaşar Arslanyürek, "Bulgaristan Cephesi'ndeki Gelişmelerin Mondros'a Etkisi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/1, 2019, s. 21-22.

Osmanlı toprakları üzerindeki stratejik hedefleri doğrultusunda çalışmalarını sürdüren İngiltere'nin, söz konusu çalışmaların tamamlanmasını beklemesinden dolayı mütareke görüşmelerinin başlaması uzatılmıştır. Artık tükenme noktasına gelen Osmanlı Devleti ise müzakerelerin bir an önce başlaması taraftarıydı. Nitekim Talat Paşa 25 Eylül 1918'de gerçekleştirdiği konuşmasında Osmanlı Devleti'nin ateşkese hazır olduğunu hatta bu konuda İtilaf Devletleri'ne teklif götürüldüğünü ancak, bahsi geçen devletlerin teklifi inatla reddettiğini ifade etmiştir⁴⁷⁰.

Osmanlı Devleti'nin ateşkes talebinin ardından İngiliz Hükümeti'ni etkisi altına almak isteyen BAC ise, 2 Ekim 1918'de Dışişleri Bakanlığı'na bir muhtıra yollamıştır. 1915 olaylarına vurgu yapılan söz konusu muhtıra şöyledir⁴⁷¹:

“Birçok barbarlık eylemini planlayan ve emredenler için hesap günü yaklaşırken, İngiliz Ermenistan Komitesi Majestelerinin Hükümetine sürgün zamanında Türklerin bir milyondan fazla Ermeni'ye katliam ve cinayetler uyguladığını hatırlatıyor ve bunu aklında tutması için yalvarıyor. Bu düşman işgaline uğramış bir toplumun tesadüfen yaşadığı korkunç kanlı bir eylem değil, bir hükümetin hükümet olarak korumakla yükümlü olduğu tabi ırkına karşı öldürmeye yönelik uyguladığı canice ve soğukkanlı bir tasarımıdır.

Ermeniler yetersiz güçlerine rağmen İtilaf davasına kendilerinden beklenenden daha fazla hizmet etmişlerdir. Bu nedenle saygıyla ve acilen Majestelerinin Hükümetinden Türklere ateşkes vermeden önce şu koşulları öne sürmesini talep ediyoruz: 1) Ermeni terörü adı altında tahliyeleri sağlanan Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Harput ve Diyarbakır'dan oluşan altı vilâyet ile uzun zamandır sık sık halkının kanına bulanık toprakları barından Kilikya vilâyeti dâhil olmak üzere, 2) arzu edilecek stratejik noktaların belirlenmesi ve İngiliz ve müttefik askeri güçleri tarafından işgal edilmesi, 3) mültecilerin ve hayatta kalan sürgünlerin İngiliz ve müttefik askeri heyeti güvencesi altında derhal ülkelerine geri gönderilmeleri için her türlü kolaylığın sağlanması, özellikle de Türk haremlerinde köle olarak tutulan kadınların ve masum çocukların özgürleştirilmesi.

Ezilen uluslararası verdikleri şehitler ve yaşadıkları dehşet boyutuyla şüphesiz en çok acı çekenler Ermeniler olmuştur. Polonyalılar, Çekler kendilerine ters gelen egemenliklere boyun eğdirilip, siyasi hakları kısıtlanırken, Ermeniler, ırkları kasıtlı olarak yok etme niyetiyle

⁴⁷⁰ Tanin, (25 Eylül 1918), Nr. 3157.

⁴⁷¹ T. Başak, *Ermeni Sorunuyla İlgili...*, s. 158-159.

onları düzenli aralıklarla ve toplu olarak katleden Türk zalimlerinin vahşi öfke patlamalarına maruz kaldılar.

Ermenistan için tam anlamıyla adalete yakın bir şey yapmak insaniüstü gücün ötesinde bir şeydir. Bütün suçlulardan hesap sormak, Türk ordusunun ve halkının büyük bir kısmının cinayet, tecaviüz ve yağma suçundan yargılanması anlamına gelir. Ancak bu komite, halk tarafından katliamlardan bizzat sorumlu tutulan Enverler, Talatlar, Cemaller ve onların önde gelen ortaklarının da suçlu olduğuna içtenlikle inanmaktadır.

Müttefikler tarafından Mayıs 1915’de yayınlanan bildiri, sert bir adalete davet edilecek, böylece Türklerin gelecek nesilleri Büyük Britanya ve müttefiklerinin uyarılarına rağmen, insanlığa ve medeniyete karşı bu tür benzeri görülmemiş suçların işlenmeyeceğini bilecek.

Bu komite, Türklerin ve onların Alman suç ortaklarının ülkelerini nedensizce harap etmelerinden ve ekonomik yıkıma sebebiyet vermelerinden dolayı, toplumsal ve ekonomik yaşamlarının parçalanmış dokusunu yeniden inşa etmelerini sağlamak için Ermeni halkına tazminat ödemek zorundadır.

Bu komite bunları söylerken Ermeni insanları için herhangi bir üstünlük veya özel bir ayrıcalık talep etmemektedir. Bunun dışında komite Ermenistan’ın tüm yerleşik ve köleleştirilmiş sakinleri için temel gıda maddesi ile mümkün olan en kısa sürede mümkün olan en özgür bir hükümet talep ediyor. İngiliz ve Müttefik hükümetlerinin, Ermenistan’ı Türk egemenliğinin tüm kalıntılarından kurtararak, uygar dünya tarafından onaylanacak ve alkışlanacak bir eylem gerçekleştireceklerine olan inancımızla...

Propaganda diline alışkın olan BAC’nin bu muhtıranın girişini de aynı üslupla kaleme aldığı görülmektedir. Hükümeti geçmiş olaylar üzerinden etki altına alan, ardından da mütareke öncesi kritik taleplerini dile getiren komitenin istekleri oldukça dikkat çekicidir. Altı vilâyet, Kilikya ve gerek görülen stratejik noktaların İtilaf Devletleri’nce işgalini talep eden komite açıkça ay sonunda imzalanacak olan Mondros Mütarekesi’nin 7. ve 24. maddelerinden bahsetmiştir. Komitenin sürgünde olan Ermenilerin geri gönderilmesi isteği ise mütareke sonrasında Osmanlı Devleti tarafından yayınlanan Ermenilerin sürgünden geri dönmesine yönelik karamame ile karşılık bulmuştur. Komitenin henüz ateşkes imzalanmadan ortaya attığı bu taleplerin ateşkes ve sonrasında yerine getirilmesi onun Mondros Mütarekesi’nde İngiliz Hükümeti üzerinde etkili bir rol oynadığını göstermektedir.

Komitenin iddia ettiği Ermeni katliamında İttihat ve Terakki'yi hedef göstermesi ise akıllara mütareke sonrasında İngilizlerin baskısıyla kurulan Divân-ı Harbi Örfî' deki İttihatçı yargılamalarını ve Malta sürgünlerini getirmektedir. Ayrıca Ermenilerin sebepsizce katledildiği yönünde gerçek dışı bir iddiada bulunan komitenin Türk halkına ders verilmesi gerektiği düşüncesinde olması, buna mukabil Almanya'ya yalnızca tazminatını uygun görmesi de manidardır. Son isteğinde kullandığı İngilizlerin ve müttefiklerinin Ermenileri Türk egemenliğinin tüm kırıntılarından kurtarma ibaresi ise, komitenin açıkça Türkiye'den bağımsız bir Ermenistan kurulması talebini yansıtmaktadır.

BAC'nin bu muhtırasının ardından komite üyelerinden Arnold Toynbee 3 Ekim 1918'de Türkiye ile yapılacak olan mütarekenin şartları ve altı vilâyetle ilgili değerlendirmelerini içeren bir rapor hazırlamıştır. Toynbee raporunda mütareke maddelerine altı vilâyet ile ilgili arttırılmış güvencelerin konulması gerektiğini, aksi takdirde dünyada ve İngiltere'de eleştiriye maruz kalacaklarını belirtmiştir. Mütareke'de Ermenistan hakkında net bir vurgunun olmamasının İngiltere'nin başına dert açabileceğini ifade eden Toynbee, Ermenilerin İngiltere'nin Orta Doğu politikaları içerisinde önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamayı da ihmal etmemiştir. Ardından yeniden altı vilâyet konusuna dönen Toynbee, İngiltere'nin Musul ve Kilikya'yı işgal edip de altı vilâyeti Türklere bırakması halinde Ermenilerin ortada kaldığı initibainın oluşacağını, bunun da İngiliz basını özellikle sol kanadı tarafından İngiliz Hükümeti'ni sıkıntıya düşürmek üzere kullanacağından bahsetmiştir.

BAC Osmanlı Devleti ile imzalanacak olan mütarekenin şartları ve devreye girmesi yönündeki girişimlerini sürdürürken İngiliz Hükümeti de halen mütarekenin ana hatları üzerinde çalışmaktaydı. Bu bağlamda tam da Toynbee'nin raporuyla aynı gün (3 Ekim 1918) İngiliz Savaş Kabinesi'nde mütarekeye ilişkin maddeler görüşülmüş ve genel çizgileri hakkında mütabakata varılmıştır. Buna göre yaklaşık on sekiz maddeden oluşan taslak metinde Ermenilerin durumuna ilişkin özel bir vurgu yapılmamış, daha çok o süreçte İngiliz Devleti'nin gündeminde öncelikli olarak yer alan İstanbul, Boğazlar, Karadeniz ve Kafkaslar'ın üzerinde durulmuştur. Söz konusu bölgelere ilişkin maddelerde; Boğazların açık hale getirilmesi, Karadeniz'in kontrolünün İtilaf Devletlerine geçmesi, Türk ordusunun Kuzey-Batı İran ve Transkafkasya ile buradaki demiryollarının kontrolünden vazgeçerek 1914 öncesi sınırlarına çekilmesi kararları yer almıştır⁴⁷². Kısacası Kafkaslardaki hâkimiyeti elinden alınmış ve işgale açık bir Osmanlı Devleti tasarlanmıştır.

⁴⁷² T. Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası...*, s. 312-314.

İngiltere Savaş Kabinesi'nde ana hatları oluşturulan mütareke metninin İtilaf Devletleri'nin diğer üyeleriyle de paylaşılması adına harekete geçen Başbakan David Lyod George 5 Ekim 1918'de Londra'dan Paris'e giderek burada İtalya ve Fransa'nın üst düzey askeri ve siyasi yetkilileriyle Osmanlı Devleti ile imzalanacak olan mütareke hakkında görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmede imzalanacak olan mütarekenin son şekli verilmiş ve Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin temasa geçmesi kararı alınmıştır.

İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti ile imzalanacak olan mütarekenin hazırlığı içerisindeyken, yukarıda aktardığımız üzere 29 Eylül 1918 Selanik Mütarekesi ile Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi ve Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın mütarekeye yanaşması İttifak Devletleri'nde başlayan çözümleri hızlandırmış, böylece Osmanlı Devleti Avrupalı müttefiklerinin attıkları adımlarla bir yalnızlığa itilmiştir. Bu tablonun etkisiyle ateşkese yönelen Osmanlı Devleti Talat Paşa'nın da ifade ettiği gibi, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ayrı ayrı notalarla Amerika Başkanı Wilson'a başvurmuş ve Wilson'un ilan ettiği ilkeler doğrultusunda savaşa son verme kararını onayladıklarını bildirmişlerdir⁴⁷³.

Yaşanan gelişmeleri değerlendirmek üzere Padişah Vahdettin ile görüşen Sadrazam Talat Paşa bu görüşmenin sonunda istifa kararı almış ve 7 Ekim 1918'de bu kararını Padişaha sunmuştur. Ancak karara dair resmi açıklama 13 Ekim 1918 tarihinde yapılmıştır. Padişah Vahdettin 8 Ekim 1918'de Ahmet Tevfik Paşa'ya yeni bir kabine kurma görevi vermiş, ancak Ahmet Tevfik Paşa'nın oluşturulacak kabine görevlilerini belirleyememesi bir kabine krizine dönüşmüştür. Bunun üzerine Ahmet Tevfik Paşa'yı görevden azleden Padişah Vahdettin yeni kabineyi kurma görevini Ahmet İzzet Paşa'ya devretmiştir. 14 Ekim'de hükümeti kuran Ahmet İzzet Paşa ilk kabine toplantısında İtilaf Devletleri ile mütareke imzalamanın gerekliliği üzerinde durmuştur⁴⁷⁴.

Ahmet İzzet Paşa'nın mütareke ile ilgili görüşlerini öğrenen Kûtü'l Amâre esirlerinden İngiliz General Townshend, Ahmet İzzet Paşa Kabinesi'nin Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey'e 15 Ekim 1918'de bir mektup yollamıştır. Mektubunda Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin barış görüşmeleri için acilen temasa geçmesi gerektiğini, bu hususta kendisinin arabuluculuğunun önemli olacağını belirtmiştir. Townshend'e yanıt veren Rauf Bey ilgili mektuba ilişkin tasarrufun Ahmet İzzet Paşa'ya ait olduğunu ifade ederek, onunla iletişime geçmesi önerisinde bulunmuştur. Cevaba istinaden Ahmet İzzet Paşa'dan randevu isteyen

⁴⁷³ H. Babacan, s. 199-200.

⁴⁷⁴ Tolga Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)*, İstanbul 2013, s. 33-39.

İngiliz General 17 Ekim 1918’de Paşa ile görüşme imkânı bulmuştur. Townshend’in aktarımına göre oldukça samimi geçen görüşmede İngiliz General Ahmet İzzet Paşa’ya Boğazların İtilaf Devletleri’ne açılması ve Irak ile Suriye’ye muhtariyet verilmesi koşusuyla mütarekenin mümkün olabileceğini iletmiştir. Mütarekeye olumlu yaklaştığını ifade eden Ahmet İzzet Paşa ise, mütareke şartlarının temini için gerekli çalışmaları yürüteceğine dair garanti vermiştir⁴⁷⁵.

Ahmet İzzet Paşa ile görüşmesinden sonra esareti kaldırılan General Townshend İstanbul’dan önce İzmir’e ardından Mondros Limanı’na geçmiştir. 21 Ekim 1918’de Mondros’a varan İngiliz General aynı gün İngiliz Dışişleri Bakanlığı’na iletmiş yazıyla Türklerin mütareke şartlarını kabul etmeye hazır olduklarını bildirmiştir. İngiliz Savaş Bakanlığı ise Townshend’den gelen yazı ile aynı gün Türklerle mütareke görüşmelerini yürütmesi için Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Calthorpe’yi görevlendirmiştir⁴⁷⁶.

İngiltere’de Osmanlı Devleti ile gerçekleştirilecek olan barış görüşmeleri için Amiral Calthorpe ismi belirlendikten sonra Osmanlı Devleti’nde de aynı konu üzerinde çalışmalar başlamıştır. Buna göre Padişah Vahdettin Calthorpe ile görüşecek heyetin başkanının Damat Ferit Paşa olması gerektiği yönünde bir karar almış, ancak Ahmet İzzet Paşa Damat Ferit Paşa’nın bu görev için yeterli yetkinliğe sahip olmadığı gerekçesini öne sürerek Padişahın kararına karşı çıkmıştır. 24 Ekim 1918’de konuyu Bakanlar Kuruluna da taşıyan Ahmet İzzet Paşa, Damat Ferit isminin reddi konusunda Bakanlar Kurulu ile mutabakata varmış ve Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Bey’e Padişahın isim konusunda ısrarcı olması halinde hükümetin istifaya gideceğini bildirmiştir. Yeni bir kabine krizi ile karşı karşıya kalmak istemeyen Padişah Vahdettin bu karardan vazgeçmiş ve heyet başkanı olarak Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey’i atamış, heyetin siyasi danışmanları olaraksa Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Yarbay Sadullah Bey’i görevlendirmiştir⁴⁷⁷.

İngiltere ve Osmanlı Devleti tarafından mütareke için atılan bu adımların takipçisi olan BAC ise Ermenilerin konuya dâhil edilmesini sağlamak adına girşimde bulunmuştur. Bu bağlamda komite sekreteri Arthur G. Symonds Dışişleri Bakanı James Balfour’a komite tarafından yazılan memorandumu iletmiştir. Buna göre komite Osmanlı Devleti’nin I. Dünya

⁴⁷⁵ S. Tansel, “age.” Cilt I, s. 16-17.

⁴⁷⁶ Osman Akandere, “Mondros Görüşmelerinde Bir Arabulucu: İngiliz Generali Townshend’in Mondros Görüşmeleri Öncesi Üstlendiği Arabuluculuk Rolü”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XX/40, 2020, s. 18.

⁴⁷⁷ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara 2021, s. 182-188.

Savaşı sırasında bir milyonu aşkın Ermeni'yi katlettiğini iddia etmiş ve Elazığ, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Van ve Sivas'ın yıkılışına vesile olarak Ermenileri mali anlamda yok ettiklerini öne sürmüştür. Buna maruz kalan Ermenilerin yükümlülüğünün İngiltere'de olduğunu hatırlatan komite, İngiltere'nin Ermeni politikalarından vazgeçmemesi gerektiğini de sözlerine ekleyerek onların durumuna ilişkin taleplerini üç madde halinde sıralamıştır⁴⁷⁸:

“1. Tüm Ermeni topraklarının (Bitlis, Elazığ, Erzurum, Diyarbakır, Sivas ve Van) ve Kilikya Vilâyeti'nin Türkler tarafından boşaltılması.

2. İngiliz ve müttefik askeri kuvvetlerinin, arzu ettikleri stratejik noktaları işgal etmeleri.

3. Mültecilerin ve hayatta kalan sürgünlerin, İngiliz ve müttefik askeri kuvvetleri himayesinde derhal ülkelerine geri gönderilmeleri için her türlü kolaylığın sağlanması, özellikle de Türk haremelerinde ve Türk ailelerinde köle olarak tutulan Ermeni kadın ve çocuğun serbest bırakılması.

İlgili memoranduma 28 Ekim 1918 tarihinde yanıt veren İngiltere Dışişleri Bakanlığı, komite başkanı Aneurin Williams'a gönderdiği iletilerinde komite tarafından ele alınan noktaların titizlikle değerlendirmeye alınacağını bildirmiştir⁴⁷⁹.

Doğu Anadolu ve Kilikya'daki Türk hâkimiyetine açıkça son vermek isteyen ve Türkleri Ermeni kadın ve çocukları zorla alıkoymak iddiasıyla itham eden komite diplomatik girişimlerine devam etmiştir. Bu bağlamda komite üyelerinden Toynbee, 26 Ekim 1918'de bu Dışişlerinden Mr. Kidston'a yazmıştır. Ermeniler konusunda olumsuz bir sürece girildiğini belirten Toynbee, Ermeni davası ihmalinin İngiltere'nin Orta Doğu'daki çıkarlarını etkileyebileceğini dile getirmiştir. Ermenistan'ın Türk egemenliğinden kurtarılması gerektiğini bunun için iki sebebin bulunduğunu dile getiren Toynbee, birincisinin 1915 ve öncesinde yaşanan olayların tekrarlanmasını istemediği, ikincisi ise Turan hareketine engel olmak istediği yönünde sıralamıştır. Ayrıca Türkler ve Araplar arasına Müslüman olmayan bir unsurun konmasının İngiltere'nin bölge politikaları açısından önemli bir bariyer görevi göreceğinden bahsetmiştir⁴⁸⁰. Yalnızca komitenin değil, İngiltere'nin de Orta Doğu'daki çıkarlarını gözetken Toynbee'nin, Ermenileri Türkler ve Araplar arasında bir bariyer olarak kullanma teklifi komitenin esasen Ermenileri saf bir ideal için savunmadığını bunun ardında farklı stratejilerin güdüldüğünü gösteren bir örnektir. Ayrıca Toynbee'nin ifadelerinden komitenin o süreçteki en

⁴⁷⁸ F. Sakallı, “agt.”, s. 67-68.

⁴⁷⁹ F. Sakallı “agt.”, s. 68.

⁴⁸⁰ T. Başak, *Ermeni Sorunuyla İlgili...*, s. 161-163.

büyük çekincelerinden birinin de Turan hareketi ve Türklerin bu çerçevede elde ettiği başarılar olduğu görülmektedir.

4.2.1.1. Komitenin Mondros Mütarekesi'nin Uygulanması Konusundaki Yoğun Çabaları

BAC'nin İngiliz Hükümeti'ni mütareke maddelerine Ermenileri de dâhil etme bağlamında baskı altına aldığı bu süreçte Türk Heyeti Amiral Calthrope ile mütareke imzalamak üzere 26 Ekim 1918'de Midilli Adası'nın Mondros Limanı'na ulaşmıştır. Üç gün süren görüşmelerin sonunda Calthrope'nin sunduğu mütareke şartlarını kabul eden Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Yarbay Sadullah Bey 30 Ekim'de 1918'de mütareke metnini imzalamışlardır⁴⁸¹. Oldukça ağır hükümler içeren bu mütareke metninde Osmanlı ordusunun silah ve cephanelerini İtilaf Devletlerine teslimi ve ordunun terhis edilmesi, boğazların İtilaf Devletlerine açılması, İtilaf Devletleri'nin Karadeniz'e serbestçe geçiş hakkı tanınması, Toros tünellerinin İtilaf Devletleri tarafından işgali gibi maddeler yer alıyordu⁴⁸².

Özellikle, İtilaf Devletleri'nin kendi güvenliklerini tehlikeye atacak bir durumun ortaya çıkması halinde herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı (7. Madde) ve Vilâyet-i Sitte' de karışıklık çıkması durumunda, İtilaf Devletleri'nin buranın herhangi bir bölümünü işgal etme hakkının (24. Madde) tanındığı maddeler Osmanlı Devleti'ni açık bir işgal tehlikesiyle karşı karşıya bırakan maddelerdir⁴⁸³.

Osmanlı Devleti'nin filli olarak sonunu sembolize eden Mondros Mütarekesi'ni imzalayan Rauf Bey başkanlığındaki heyet anlaşmanın ardından İstanbul'a dönmüştür. Ülkeye döndüğünde basının ilgisiyle karşılaşan Rauf Bey verdiği demeçte bu anlaşma galip ile mağlubun değil, iki denk ülke arasında imzalanan bir anlaşmadır, Osmanlı Devleti'nin işgali söz konusu değildir dese de⁴⁸⁴ bu mütarekenin Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayan bir felaket olduğu kısa sürede ortaya çıkmıştır. Bunun farkında olan Mustafa Kemal Paşa da 3 Kasım 1918'de Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya gönderdiği şifreli yazıda Toros tünellerinin

⁴⁸¹ S. Tansel, "age.", s. 15-23.

⁴⁸² Maddelerin tamamı için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, C.1, Ankara 1953, s. 519-524.

⁴⁸³ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – I (Kuruluş)*, 2008 İzmir, s. 78-79.

⁴⁸⁴ Hasan Dinçer, "Mondros Mütarekesi ve Sonrasındaki Gelişmeler", *Başlangıcından Günümüze Türkiye Tarihi*, (ed. Temuçin Faik Ertan), 2020 Ankara, s. 69.

teslimi, ordunun teslim ve terhisi gibi hükümlerin çok tehlikeli olduğunu belirtmiş, 7-8 Kasım'da ise İngilizlerin işgal niyetinde olduklarını ifade ederek, hükümeti uyarmıştır⁴⁸⁵.

Mustafa Kemal Paşa haklı çıkmıştı. İngilizler mütarekeden üç gün sonra Musul'a, 11 Kasım 1918'de İskenderun'a girmiştir. 12 Kasım 1918'de ise mütarekeyi imzalayan ve Rauf Bey'e İngilizlerin Osmanlı Devleti'ni işgal etmeyeceğini beyan eden Amiral Calthrope komutasındaki İtilaf Donanması Çanakkale'ye girmiştir⁴⁸⁶. 13 Kasım 1918'de de aralarında Yunanlıların da bulunduğu İtilaf Donanmaları başkent İstanbul'a girmiştir. Böylece altı yüz yıllık bu büyük devletin dört yüz altmış beş yıldır başkenti olan İstanbul artık yabancı güçlere teslim olmuştur.

Bu arada Mondros Mütarekesi'ni ve işgalleri memnuniyetle karşılayan İngiliz basınında 'Hasta Adam' olarak nitelendirdikleri Osmanlı'nın ömrünün sona ermek üzere olduğu yönünde haberler yapılmıştır⁴⁸⁷. İngiliz basınındaki kutlama havasına karşı tepki gösteren Osmanlı basını ise Avam Kamarasında gerçekleştirilen konuşmaları sayfalarına taşıyarak, İngiltere'nin planlarını gözler önüne sermiştir. Bu bağlamda *Tercüman-ı Hakikat* 29 Kasım 1918 tarihli nüshasında Lord Robert Cecil'in 18 Kasım 1918'de Avam Kamarası'nda gerçekleştirdiği konuşmaya yer vermiştir. Habere göre Cecil, Türklerin yaşanan gelişmelerden ders çıkarmadığını ve Ermenilere yönelik zulümlerini sürdürdüğünü iddia ederek Trabzon ve Kilikya üzerinde hak iddia etmiştir⁴⁸⁸. Haberden de anlaşılacağı üzere İngiltere, Osmanlı toprakları üzerinde başlattığı işgalleri genişletmek niyetindedir.

İngiltere'nin politikalarından memnuniyet duyan BAC başkanı Aneurin Williams ise 2 Kasım 1918 tarihinde *Daily News Gazetesi*'ne verdiği demeçte mütarekede Ermenilerin geleceğinin gözetilmesinden duyduğu hoşnutluğu dile getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin sonunun geldiğini de sözlerine ekleyen Williams, artık Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler de dâhil olmak üzere tüm ulusların Türk hâkimiyeti esaretinden kurtulduklarını belirtmiştir⁴⁸⁹. İngiltere'nin ve İtilaf Devletleri'nin nihai hedefi olan Osmanlı Devleti'ni parçalama ve paylaşma tasarısı Mondros Mütarekesi ile önemli bir ivme kazanmıştır. Mütarekenin yaptırımları konusunda Eylül 1918'den İngiltere Hükümeti'ni deyim yerindeyse

⁴⁸⁵ E. Aybars, "age.", 79.

⁴⁸⁶ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış: Modern Orta Doğu Nasıl Yaratıldı?(1914-1922)*, 2008 İstanbul, s. 314.

⁴⁸⁷ "The Sick Man of Europe", (1 November), *Aberdeen Press and Journal*.

⁴⁸⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, (29 Kasım 1918), Nr. 1975. Aynı haber *Hadisat* gazetesinde de yer almıştır. Bkz. *Hadisat*, (30 Kasım 1918), Nr. 50.

⁴⁸⁹ "New Armenian State", (2 November 1918), *Daily News*.

zorlayan BAC ise Kasım 1918’de bu konuda elde edilmeye başlanan sonuçlardan memnun görünüyordu.

BAC Mondros Mütarekesi’nden her ne kadar hoşnut olsa da tedbiri elden bırakmamış ve mütareke maddelerinde yer alan yaptırımların hızlanması için hükümete baskı kurmuştur. Bu bağlamda komitenin İrlanda kökenli politikacılarından Hugh Law 6 Kasım 1918 tarihli Avam Kamarası oturumunda Dışişleri Bakanı Balfour’a Mondros Mütarekesi uyarınca Vilâyet-i Sitte’den Türklerin geri çekilmesi hususunda herhangi bir baskı uygulayıp uygulamayacağını sormuştur. Bunun İngiltere’nin Orta Doğu politikaları kapsamında önemli ayrıntı olduğu yanıtını veren Balfour, konuyla ilgilendiklerini ancak nihai adımın gerçekleştirilmesi planlanan barış konferansında netleşeceğini bildirmiştir.

Aynı oturumda söz alan komitenin Liberal Parti milletvekillerinden Joseph Bliss ise Balfour’a Mondros Mütarekesi görüşmeleri sürecinde Türklerle İstanbul ve Ermenistan olarak adlettiği Vilâyet-i Sitte’nin elde tutulmasına ilişkin herhangi bir gizli anlaşma yapıp yapılmadığını sorulmuştur. Buna hayır diye yanıt veren Balfour, tüm maddelerin açık bir şekilde paylaşıldığını, Türklerle Müttefik devletlerin savaş esirlerinin ivedilikle serbest bırakılması haricinde ek veya gizli bir maddenin bulunmadığını sözlerine eklemiştir⁴⁹⁰.

7 Kasım 1918’deki Avam Kamarası oturumunda yeniden söz alan Aneurin Williams Dışişleri Bakanı Balfour’a Mondros Mütarekesi’nin 24. Maddesi uyarınca Kilikya’da dâhil olmak üzere Ermenistan’ın (burada Vilâyet-i Sitte’yi kastediyor), Türk idaresi altında kalmayacağına dair bir güvence verilir verilmeyeceğini sormuştur. Balfour adına cevap veren Dışişleri Bakan yardımcısı Lord Robert Cecil, bir gün önce kendilerine verilen yanıtı hatırlatarak konunun barış konferansında açıklığa kavuşacağını ifade etmiştir⁴⁹¹. İngiliz Hükümeti Mondros Mütarekesi sonrasında Ermenilerin nihai durumunu barış konferasına devretmiş gibi görünmektedir. Buna karşılık BAC ise, mütareke sonrası Vilâyet-i Sitte ve Kilikya’dan açıkça Ermenistan diye bahsederek tavrını daha da keskinleştirmiştir.

Aynı BAC’nin kendi içinde de bir toplantı gerçekleştirilmiş ve toplantıda çıkan kararların Dışişleri Bakanlığı’na iletilmesi konusunda mutabakata varılmıştır. Altı maddeden oluşan kararlar şu şekildedir⁴⁹²:

⁴⁹⁰ HC, 5/110, (6 November 1918), “Armenian Provinces”.

⁴⁹¹ HC, 5/110, (7 November 1918), “Turkey”.

⁴⁹² Benyamin Poghosian, *The Activity of British Armenia Committee (1913-1924)*, Yerevan 2003, s. 45.

“1-Osmanlı Devleti’ndeki stratejik noktaların Müttefik kuvvetler tarafından ivedilikle işgal edilmesi.

2-Vilâyet-i Sitte ve Kilikya’nın Ermenistan olarak tanınması ve buraların Müttefik Güçlerden biri tarafından yönetilmesi.

3- Ermenileri savaştan taraf olarak tanımak.

4-Türklerden kaçann veya sürülen Ermenilerin dönüşünü sağlamak.

5-Ermenistan’ın idaresini üstlenecek olan gücün Ermeniler adına bir yardım sistemi düzenlemesi.

6-Türkler veya Kürtler tarafından kaçırılan Ermeni kadın ve çocukların iade edilmesi”.

Komitenin gerek Avam Kamarası’nda, gerekse de kendi iç toplantılarında tüm konsantrasyonunu Vilâyet-i Sitte ve Kilikya’ya verdiği buraların Türk hâkimiyetinden koparılarak İngiliz ya da müttefik kuvvetlerden herhangi birinin idaresine geçmesi arzusunda olduğu açıkça görülmektedir.

Avam Kamarası toplantılarında Ermeni konusunu gündemden düşürmeyen komite 12 Kasım 1918 tarihli oturumda da yine sorularıyla gündeme gelmiştir. Bu bağlamda Noel Buxton Dışişleri Bakanı Balfour’a Ermeni vilâyetlerinde yakın bir zamanda karışıklık çıkıp çıkmadığı konusunda bilgi vermesini talep ederek, yeni bir katliam durumuyla karşılaşmamak için herhangi bir tedbirin alınıp alınmadığı yönünde bir sual iletmıştır. Buxton’a yanıt veren Balfour İngiltere ve müttefiklerinin bölgedeki durumu titizlikle takip ettiğini belirterek gerekli olan tüm adımların atılacağını ifade etmiştir.

13 Kasım 1918 tarihli Avam Kamarası oturumunda söz alan James Bryce ise, Vilâyet-i Sitte ve Kilikya’daki Ermenilerin durumu ile birlikte Müttefik Devletler’in buraları neden işgal etmesi gerektiği konusuna şu üç madde ile açıklık getirmiştir⁴⁹³:

“1. Son ateşkes hükümleri uyarınca Türk ordusunun terhis edilmesinin, özellikle söz konusu ülkelerde yiyecek kıtlığı yaşandığı için, sivil halk için tehlike kaynağı olabilecek çok sayıda silahlı adamı serbest bırakması.

⁴⁹³ F. Sakallı, “agt.”, s. 69-70.

2. Son katliamlardan kaçarak evlerine dönmek ve gelecek hasat için tarlalarını ekmek isteyen Hristiyan mülteciler, bu ülkenin mevcut düzensiz durumunda bunu yapamazlar.

3. Katliamlar sırasında Türk subayları tarafından ele geçirilen ya da Türk haremlerinde köle olarak alenen satılan çok sayıda Hristiyan kadın, Avrupalı güçlerin otoritesi ve eylemi dışında bu kölelikten kurtarılamaz.”

Bryce’ın açıklamalarına yanıt veren David Lindsay, Müttefik Devletler olarak Ermenileri önemsediklerini ancak, şuanki konjonktürün onlarla ilgilenmek için uygun olmadığını, şartlar hazır hale geldiği vakit Ermenilerle ilgili adımların atılacağını ifade etmiştir⁴⁹⁴.

Mondros Mütarekesi ile ilgili hükümlerin yerine getirilmesi hususu üzerinde yoğunlaşan James Bryce Dışişleri nezdindeki temaslarına devam etmiştir. 13 Kasım 1918 tarihli Avam Kamarası oturumundaki beyanatlarının ardından 19 Kasım 1918’de Dışişleri Bakanı Lord Balfour’a Ermenistan ve Kilikya’daki durumun son derece acil olduğunu, bu konuda Dışişlerinin devreye girerek askeri yetkililere baskı yapması yönündeki talebini iletmıştır. Bryce’a 26 Kasım’da yanıt veren Balfour, mütareke şartlarının yerine getirilmesini önemsediklerini ve askeri yetkililerin de bu konuda son derece bilinçli olduğunu ifade etmiş, Türkiye ile imzalanan mütareke şartlarından da en geniş ölçüde faydalanacaklarının taahhüdünü vermiştir⁴⁹⁵.

BAC Ermeni vilâyetleri olarak adlettiği Vilâyet-i Sitte ve Kilikya’nın Türk hâkimiyetinden çıkması için gerek Avam Kamarası’nda, gerekse de Dışişlerine ilettikleri yazılarla yoğun bir mesai harcarken, İstanbul’un işgalinden sonra faaliyetlerine hız veren İtilaf Devletleri de 7. maddeyi gerekçe göstererek Osmanlı yurdunun dört bir yanında işgaller gerçekleştirmiştir. Tüm bunlardan güç alan Ermenilerin aşırılıkları ise her geçen gün artmıştır. Öyle ki 30 Kasım 1918’de Ermeni Milli Delegasyonu başkanı Bogos Nubar Paşa İtilaf Devletleri’nden korunma güvencesi altında bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulmasını talep etmiştir.

Bu sırada artık işgal kuvvetleri olarak niteleyeceğimiz İtilaf Devletleri, Osmanlı Hükümeti üzerinde Ermeniler konusundaki baskılarını daha da yoğunlaştırmıştır. Bunun sonucunda Osmanlı Hükümeti 4 Kasım 1918’de, 27 Mayıs 1915 Karamnamesini Anayasaya

⁴⁹⁴ F. Sakallı, “agt.”, s. 70.

⁴⁹⁵ T. Başak, *Ermeni Sorunuyla İlgili...*, s. 174.

aykırı olduğu gerekçesiyle iptal ettiğini duyurmuştur. Bu iptal kararı sonrası sürgünde olan Ermeniler Anadolu'ya dönmeye başlamışlardır. Ermenilerin geri dönüşleriyle birlikte Emval-i Metruke yani Ermenilerden kalan mallar hususunda problemler gündeme gelmiştir. Problemi bertaraf etmek isteyen Dâhiliye Nezareti, Aralık 1918'de Ermenilerin memleketlerine geri dönüşü sırasında emlak ve arazilerine ilişkin çıkan sıkıntıların ortadan kaldırılmasını içeren ve bunun tüm yurdu kapsadığını garanti eden bir talimatname yayınlamıştır⁴⁹⁶.

İşgal kuvvetlerinin Ermenilere ilişkin tek baskı unsuru sürgünden dönüşleri ve malları hususundaki konuları kapsamıyordu. Nitekim 1915 kararları İttihat ve Terakki hükümetleri zamanında alınmış ve uygulamaya konmuştur. Bilindiği üzere mütareke akabinde Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmakla suçlanan Enver, Cemal, Talat Paşalar ve İttihat Terakki'nin ileri gelenleri Almanların Loreley elçilik vapuru ile yurdu terk etmişlerdir⁴⁹⁷. Bunun üzerine İttihat ve Terakki'ye yönelik hem iç siyasette hem de bu durumu fırsata çevirmek isteyen işgal kuvvetleri nezdinde büyük bir karalama kampanyası başlamıştır.

Vatanı kendi kaderine bıraktıkları ve Ermenilere kötü muamele ettikleri iddialarıyla karşı karşıya kalan İttihatçılara yönelik sorgulamalar başlamıştır. Bu çerçevede 21 Kasım 1918'de Ermeni sürgünü ve sözde katliamını gerçekleştirenleri belirlemek ve sorgulamak maksadıyla Tahkik Heyetleri oluşturulmuştur. Bu heyetlerin tespitlerinin yaptırıma dönüştürülmesi konusunda ısrarcı olan işgal kuvvetleri özellikle de İngilizlerin⁴⁹⁸ gayretleriyle 16 Aralık 1918'de İstanbul'da Divân-ı Harb-i Örfi Mahkemeleri kurulmuştur⁴⁹⁹.

Tüm bu gelişmeler halk düzeyindeki milli şuurun kamçılanması sağlamıştır. Bu çerçevede ilk tepkiler Doğu Anadolu'dan yükselmiştir. 14 ve 30 Kasım 1918 tarihlerinde Kars Kongreleri toplanmıştır. Bu kongrelerde işgallere ve bölgedeki Ermeni hareketlerine karşı doğu sınırının korunması kararları alınmıştır. Kars Kongrelerini Ocak ayı başında iki kez toplanan Ardahan Kongreleri izlemiştir. 17-18 Ocak 1919'da toplanan Büyük Kars Kongresi'nde ise Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti kurulmuştur. Bunun üzerine harekete geçen İngilizler 13 Şubat 1919'da Ermenilerin de yardımlarıyla Kars'a girmiş (13 Nisan 1919) Kars'ı tamamen işgal ettiklerini duyurarak şehrin idaresini Osebyan ve Garganof adlı iki Ermeni'ye teslim

⁴⁹⁶ Firdes Temizgüney, *Emval-i Metruke Meselesi: Ermenilerden Kalan Mallar 1915-1923*, 2017 Ankara, s. 198.

⁴⁹⁷ S. Tansel, "age.", s. 39.

⁴⁹⁸ Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, 2021 Ankara, s. 61.

⁴⁹⁹ Feridun Ata, "Divân-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamalarına İstatistiksel Bir Bakış (1919-1921)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI/62, Temmuz 2005, s. 254.

etmişlerdir⁵⁰⁰. Kısacası, Osmanlı Devleti'nin açık işgallere uğradığı ve Ermenilerle ilgili karar ve yaptırımlarında kendini adeta İngilizlere teslim etmek zorunda kaldığı bu dönemde, Doğu Anadolu'da yükselen milliyetçi sesler bölgesel çaplı bir direnişi başlatmıştır. Ancak Mondros Mütarekesi avantajlarını elinde bulunduran İngiltere'nin başını çektiği işgalci güçler Osmanlı Devleti topraklarındaki haksız işgallerini sürdürmeye devam etmişlerdir.

Bu süreçte tüm enerjisini Mondros Mütarekesi hükümlerine yönelten BAC ise bu konuda İngiliz hükümetine kurduğu baskılarla mütareke maddelerinin anlaşma metnine konması ve anlaşma sonrasında uygulamaya geçirilmesi gibi husularda etkili olmuştur. Mütarekeyi takip eden dönemde Vilâyet-i Sitte ve Kilikya'dan açıkça Ermenistan diye bahseden ve bu bölgelere yönelik bir işgal beklentisinde olduğu anlaşılan komitenin Ermenilerle ilgili nihai tasarısını çok daha net bir tavırla ortaya koyduğu görülmektedir.

⁵⁰⁰ Erdal İter, "Ermeni İstekleri Karşısında Milli Teşekküllerin Tutumu (1919-1922)", *Atatürk Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 27-28, Mayıs-Kasım 2001, s. 301-305.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNDE SON PERDE: İNGİLİZ ERMENİSTAN KOMİTESİ'NİN 1919-1923 YILLARI ARASINDAKİ FAALİYETLERİ

5.1. Ermenistan'ın Geleceği: Komitenin Paris Barış Konferansı'ndaki Rolü

Dünya savaş tarihinin en büyük savaşlarından biri olan ve kazanan kaybeden tüm devletler üzerinde önemli izler bırakan I. Dünya Savaşı 1918 yılında sona ermiştir. Avrupa merkezli olarak başlayan ve dünyaya yayılan bu savaş, yine Avrupa merkezli bir barış anlaşmasıyla sona ermiştir. Son birkaç yüzyıldır yükselen Batı hâkimiyeti içerisinde dünyadaki güçler dengesini korumanın önemi Avrupa devletleri arasındaki uyum ve barışa bağlıydı. Nitekim Fransız ihtilali sonrası yaşanan savaşlar 1815 Viyana Kongresiyle dengelenmiş, 1830'lardan 1850'lere belirli aralıklarla Avrupalı ülkelerde vuku bulan iç savaş ve ihtilaller, buna mukabil Rusya'nın Doğu'da özellikle de Osmanlı Devleti üzerindeki yükselen otoritesi ise 1856 Paris Antlaşması ile kontrol altına alınmıştır.

Yine Avrupalı devletlerin topraklarını bölüşmek için uygun anı beklediği Osmanlı Devleti üzerinde Rus hâkimiyetinin arttığı 93 Harbi sonrasında toplanan Berlin Kongresi ile büyük Avrupalı devletler yeni bir uzlaşma içerisine girmişlerdi. 1914'de başlayan I. Dünya Savaşı, Avrupalı devletlere Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için beklediği o uygun anı sağlamıştı. Bu fırsatı kullanan İtilaf bloğu sonunda Osmanlı Devleti'ni parçalamayı başarmış ve Anadolu, Mezopotamya, Arabistan, Kafkaslar ve Kuzey Afrika'da yayılmışlardır.

Ancak sözünü ettiğimiz güçler dengesinin içerisindeki kırılmalar örneğin, Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya gibi ülkelerin yaşadığı dönüşümler yeni bir uyumun gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda savaştan sonraki düzeni temin etmek ve özellikle Avrupa içerisindeki hassas düzeni oluşturmak için 1919'un Ocak ayında Paris Barış Konferansı toplanmıştır.

Askeri olarak yaşananların siyasi arenaya döküldüğü Paris Barış Konferansı'nda, konferans kararlarına Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya Devletlerinin başkan ve dışişleri bakanlarından müteşekkil 'Onlar Konseyi' hâkim olmuştur. Bu konseyin gerçek liderleri ise İngiltere ve Fransa olmuştur. Konferansa katılan Amerika'nın amacı savaş sonrası tesis edilecek olan barış ve bunun temini için kurulacak olan Milletler Cemiyeti'nin teşekkülüydü. İngiltere ve Fransa ise daha çok yukarıda sözünü ettiğimiz güçler dengesi ve bireysel menfaatleri kapsamında hareket etmiştir. Amerika'nın kendini geriye çekip barışa

odaklanması, kendi çıkarlarını gözeten ve liderlik pozisyonunu elinde tutmak isteyen İngiltere ve Fransa'nın işine yaramıştır. Böylesi bir düzen içerisinde oluşturulan konferansta yenilen devletler kategorisinde olan Almanya, Bulgaristan, Avusturya-Macaristan ile ayrı barış anlaşmaları imzalanmıştır⁵⁰¹.

Aynı durum Osmanlı Devleti için düşünülse de, galip devletlerin aralarındaki anlaşmazlık nedeniyle bu sağlanamamıştır. Konferansı kendi isteklerini duyurmak için bir fırsat olarak gören Ermenilerse, umdukları neticeyi elde edememişlerdir. Nitekim Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından lobi faaliyetlerini genişletmek ve bu yolla propagandalarını güçlendirmek niyetinde olan Ermeniler konferans başlamadan önce Paris'e üç heyet yollamışlardır. Bunlar; Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığını üstlendiği 'Avrupa Milli Delegasyonu', Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Avadis Aharonyan öncülüğündeki 'Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu' ve Kilikya Ermeni Katogigosu Paul Terziyan'ın liderliğinde teşekkülü sağlanan ve din adamlarından oluşan 'Ruhani Delegasyon'du'. Ancak bu delegasyonların hiçbirisine konferansa daimi temsilcilik verilmemiştir⁵⁰².

Konferansa daimi temsilci olarak kabul edilmeyen Ermenilerin talepleri 26 Şubat'ta toplanan Yüksek Konsey'de dinlenmişlerdir⁵⁰³. Konuşmaya ilk başlayan kişi Avadis Aharonyan, Ermenilerin savaş süresince İtilaf bloğunun yanında yer aldığını ve onlar adına fedakârca çarpıştıklarını vurgulamış ve bu nedenle konferansta sürekli temsilci bulundurmaları talebini yinelemiştir. Ermenilerin geleceği adına beklentilerini de dile getiren Aharonyan, Vilâyet-i Sitte'nin Ermenistan Cumhuriyeti'ne katılmasının temin edilmesi yönündeki isteğini Yüksek Konsey'e iletmiştir.

Aharonyan'dan sonra 'Avrupa Milli Delegasyonu' adına söz alan Bogos Nubar Paşa ise, öncelikli olarak benzer bir vurguyla Ermenilerin İtilaf Devletleri'ne yaptıkları katkıları ifade etmiş ardından da isteklerini sunmuştur. Aharonyan'dan daha geniş taleplerde bulunan Nubar Paşa, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon'un bir kısmı ile Maraş Sancağı dâhil olmak üzere Kilikya'yı Ermenistan Devleti sınırları içerisinde görmeyi

⁵⁰¹ F. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî...*, s. 116-119.

⁵⁰² E. İlder, "agm.", s. 302.

⁵⁰³ Margaret Macmillan, *Paris 1919 (1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi)*, Ankara 2004, s. 370.

arzuladığını belirtmiştir. Nubar Paşa ayrıca Kafkasya Ermeni Cumhuriyeti topraklarının da sözünü ettiği devlete dahlini talep etmiştir⁵⁰⁴.

Ermeniler I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'ne yaptıkları hizmetin karşılığını beklerken, yeni dünya düzeni içerisinde Osmanlı Devleti'ne yer vermek istemeyen İngiltere, Osmanlı topraklarındaki diğer azınlıkları yeniden gündeme getirmiştir. Nitekim Londra Belediyesi'nde bu konuya ilişkin bir konuşma gerçekleştiren Başbakan Lloyd George Rumların, Arapların ve Ermenilerin bulunduğu yerlerde hüküm sürdüğünü iddia ettiği kötü idarenin son bulması gerektiğini⁵⁰⁵ ifade etmiş ve Türk sorunu şeklinde nitelediği bu meselenin çözümünün kendilerini savaştan daha fazla zorladığını belirtmiştir⁵⁰⁶.

Lloyd George'un da işaret ettiği üzere bu süreçte İtilaf Devletleri'ni en fazla uğraştıran konu Osmanlı topraklarının paylaşımıdır. İfade ettiğimiz gibi İtilaf Devletleri arasında süren çıkar çatışmaları, İngiliz Başbakan'ın söyleminde Türk sorunu olarak tezahür etmiştir. Bu meselenin Ermenileri ilgilendiren kısmına ilişkin çözüm önerisi ise, Milletler Cemiyeti'nin de kurucusu olan İngiltere Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord Robert Cecil'den gelmiştir. İngiltere'nin menfaatleri için Karadeniz hattını da içine alan bir bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmanın zorunluğu olduğunu ifade eden Cecil, bu yolla Türklerin Kafkasya ile olan bağlantısının kesileceğini ve Türklerin Anadolu içerisinde kalacağını belirtmiştir⁵⁰⁷. İngiltere'nin devlet politikaları kapsamında açık bir şekilde ifade edilen bağımsız Ermenistan projesi, Cecil'in deyiimiyle Türk nüfusunu kırmak ve Türkleri Anadolu içerisinde bırakmak⁵⁰⁸ için tasarlanmıştır. Bu politika İngiltere'nin Pan-Turancı ilerleyişi bir tehdit olarak algıladığı ve bunun önüne geçmek istediğini göstermektedir.

İngiltere'de bağımsız Ermenistan tasarısının dillendirildiği Paris Barış Konferansı sürecinde Ermenilerin durumunu yakından izleyen BAC ise, 22 Ocak 1919'da gerçekleştirilen komite toplantısında Ermenilerin Paris Barış Konferansı'nda yeterli seviyede temsil edilmediği konusunda görüş birliğine varmıştır⁵⁰⁹. Bunun üzerine komite başkanı Aneurin Williams Ermenilere ilişkin gelişmeleri daha yakından takip etmek üzere Paris'e gitmiştir. Şubat ayında Londra'ya dönen Williams, 27 Şubat 1919 tarihli komite toplantısında manda meselesini

⁵⁰⁴ Mehmet Sait Dilek, "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 15-16, 2009, s. 82-83.

⁵⁰⁵ *Vakit*, (11 Kasım 1919), Nr.728.

⁵⁰⁶ *Alemdar*, (11 Kasım 1919), Nr. 684.

⁵⁰⁷ *İkdam*, (3 Haziran 1919), Nr. 8017.

⁵⁰⁸ *Hadisat*, (19 Nisan 1919), Nr. 109.

⁵⁰⁹ B. Poghosian, "age.", s. 42.

gündeme taşımıştır. Paris'teki izlenimlerinden yola çıkarak Ermenilerin ABD mandasına olumlu yaklaştıklarını ancak, Fransız veya İtalyan mandasına sıcak bakmadıklarını ifade etmiştir⁵¹⁰.

Williams'ın bu aktarımından kısa bir süre sonra İtilaf Devletleri arasında manda üzerine görüşler yeniden belirmiştir. Nitekim 7 Mart 1919'da ABD Başkanı Wilson'un danışmanlarından Edward House, Lloyd George ve Clemenceau'ya Amerika'nın Ermenistan mandasını kabul edebileceğini ifade etmiştir. 14 Mayıs 1919'da ise Wilson, Amerikan Senatosu'nun onayına bağlı olmak kaydıyla mandayı üstlendiğini duyurmuştur. Bu haber İngilizleri memnun etmişse de, Sykes-Picot anlaşması uyarınca Kilikya topraklarını alan Fransızları rahatsız etmiştir. Zira Ermeni talepleri doğrultusunda Wilson, Kilikya bölgesini de mandaya dâhil etmiştir⁵¹¹.

ABD Fransa'nın hak iddia ettiği yerleri de manda sistemine dâhil ederken, 22 Haziran'da Amerikalı uzmanlar Ermenilerin istekleri doğrultusunda himaye edecekleri Ermenistan Devleti'nin henüz işgal edilmemiş yerleri için silah ve takviye kuvvetlerinin gerekliliği üzerinde bir rapor hazırlamışlardır. Ancak söz konusu takviye kuvvetlerin hangi devletler tarafından karşılanacağı hususu İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki çıkarları nedeniyle bir türlü çözüme kavuşamamıştır⁵¹².

Ermeniler üzerindeki bu belirsizlikten rahatsızlık duyan komite ise manda konusunun çözüme kavuşması için 17 Eylül 1919'da yeni bir toplantı gerçekleştirmiştir. Bu toplantıda ABD'yi Ermenistan üzerinde manda yönetimine ikna etmek için, ABD'ye heyet gönderilmesi hususunda bir tartışma yaşanmıştır. Buna göre komite üyeleri nihai karar için o gün toplantıda bulunmayan ve Amerikalılarla ilişkileri iyi olan James Bryce'in görüşlerine başvurulduktan sonra adım atılması sonucunda mutabık kalmışlardır⁵¹³.

3 Kasım 1919 tarihli komite toplantısında Amerika'yı ikna etmek üzere gönderilecek heyet ile ilgili konuşan başkan Aneurin Williams, şuan için böyle bir heyetin gönderilmesinin uygun olmayacağını dile getirmiştir. Konuyla alakalı James Bryce ile de görüşüğünü ifade

⁵¹⁰ B. Poghosian, "age.", s. 43.

⁵¹¹ M. Macmillan, "age.", s. 372.

⁵¹² E. İlder, "agm.", s. 303.

⁵¹³ B. Poghosian, "age.", s. 45.

eden Williams, Bryce'ın ABD'ye gidemeyeceği yönündeki beyanını komite üyelerine aktarmıştır⁵¹⁴.

Komitenin önde gelen üyelerinin ABD'ye heyet gönderme konusunda, komitenin çoğunluğu karşısında farklı bir tutum sergilemesinin nedeni o süreçte İngiltere ve Fransa arasında yaşanan Orta Doğu paylaşım planı ile ilgilidir. Zira bu iki devlet Eylül 1919'da aralarında imzaladıkları Suriye İtilafnamesi gereği Orta Doğu'yu manda sistemi ile bölüşmüşlerdir. Buna göre Irak ve Filistin İngiliz, Suriye ve Lübnan ise Fransız mandasına bırakılmış, dolayısıyla Antep, Kilis, Urfa ve Maraş Fransızlara kalmıştır. İngilizler bu çerçevede 29 Ekim ile 5 Kasım 1919 arasında bölgeden çekilerek, Fransızlara teslim etmiştir⁵¹⁵. İngiltere'nin bu süreçte tüm odağını daha büyük çıkar elde edeceği Orta Doğu dizaynına yöneltmiş olması Ermeni politikalarını askıya almasına neden olmuştur. Aynı zamanda bir parlamenter olan Williams ve Bryce da bu hususta İngiliz devlet çıkarlarındaki önceliği gözeterek komitenin çoğunluğu ile ayrılmıştır.

5.1.1. Komitenin Milli Mücadele'ye Bakışı ve Ermenilerin Manda Sorunu

Ermenilerle ilgili mesele muğlak bir hal almışken, İşgalci Güçler Anadolu'nun Batısı ile ilgili planlarını devreye koymaya başlamışlardır. Paris Barış Konferansı'nda alınan kararlar sonucunda İngiliz, Fransız ve Amerika'nın himayesiyle Anadolu'ya giren Yunanlılar 15 Mayıs'ta İzmir'i işgal etmişlerdir. Yurtta geniş yankı ve protestoyla karşılanan İzmir'in işgali Milli Mücadele'nin de fitilini ateşlemiştir.

İşgalin başladığı gün Mustafa Kemal Paşa'da kendisine tebliğ edilen 9. Ordu Müfettişliği görevini icra için Samsun'a doğru yola çıkmıştır. Ancak gerek Mondros Mütarekesi Hükümleri ve Paris Barış Konferansı kararları, gerekse de İzmir'in işgali Samsun ve civarında asayiş ve denetimi sağlamak için görevlendirilen Mustafa Kemal Paşa'nın yeni bir yol tayin etmesine neden olmuştur.

Tüm bu gelişmeler ışığında bir İşgal Güçleri ile mücadelenin gerekliliğini elzem gören Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a geldiği Kasım 1918 sürecinden bu yana yaptığı hazırlıklarla

⁵¹⁴ B. Poghosian, "age.", s.46.

⁵¹⁵ Sadiye Tutsak, "Milli Mücadele Yıllarında Suriye'deki Gelişmelerin Güney Cephesi ve Ankara Hükümeti Açısından Önemi –II", *History Studies*, 6/5, September 2014, s. 194.

Milli Mücadele'nin zeminini hazırlamıştır. Böylece Samsun' a ayak bastığı gün olan 19 Mayıs 1919 Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Milli Mücadele'nin başladığı gün olmuştur⁵¹⁶.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a geldiği süreçte BAC de Ermenilere yönelik faaliyetlerini sürdürüyordu. Ülkenin Batı'dan Doğu'ya işgal altına alındığı bu günlerde Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi'nden James Barton Türkiye'ye bir seyahat düzenlemiş ve bu seyahatte elde ettiği izlenimleri BAC üyesi James Bryce ile paylaşmıştır. Mayıs 1919'da Anadolu'ya gelen Barton; Kayseri, Tarsus, Adana, Maraş, Urfa, Harput, Sivas, Merzifon ve Samsun gibi illerde bulunduğunu buralarda Türkler ve Ermenilerle iletişime geçtiğini bildirmiştir. Barton, Türk yetkililerin kendisini iyi karşıladığını ancak, Türk halkı arasında Ermenilere karşı nefretin giderek büyüdüğünü ve birkaç yıl önce Ermenilere yaptıklarından da pişmanlık duymadıklarını aktarmıştır.

Yazısının devamında Barton, Ermenilerin zor durumda olduğunu bu nedenle Paris Barış Konferansı'nda Türkler ve Ermenilere yönelik nihayi kararın acilen alınması gerektiğini, büyük devletlerden birinin Türkiye'nin tamamını askeri kontrol altına almasının mecburi görüldüğünü, bu devletin de İngiltere olabileceği yönündeki fikirlerini beyan etmiştir. Bu konuda ABD olarak İngiltere'yi destekleyeceklerini belirterek, gerekirse Türklere zor kullanılması ve ayrıca Ermenistan'ın tamamen özgürleştirilmesi beklentisinde olduklarını ifade etmiştir⁵¹⁷.

Anadolu'nun haksız işgallere maruz kaldığı bu günlerde Barton'un Bryce' a gönderdiği bu kritik yazı BAC' nin Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesiyle bağlantı içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu bağlantı kuşkusuz Barton' ın da talebinde belirttiği gibi özgür Ermenistan idealinden ileri gelmektedir. Ancak bu idealde kimin hamilik rolü üstleneceğine henüz karar verilmediği de açıktır. Nitekim Paris Barış Konferansı'nda bu işi ABD üstlenmiş gibi görünse de, Barton' un ifadelerinden bu konuda bir kararsızlık yaşandığı anlaşılmaktadır. Zira Ermenilerin İngiliz himayesine devredilmesi talebi bunun açık bir kanıtıdır.

İşgalci devletler arasında Ermenilerin kimin kontrolü altında kalacağına yönelik belirsizlik durumu süregelirken BAC başkanı Aneurin Williams, James Bryce'a Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa ile gerçekleştirdiği görüşme hakkında bilgi vermiştir. 2 Temmuz 1919'da Bryce'a yazan Williams, Paris'te Erivan Ermeni Delegasyonu ve Bogos

⁵¹⁶ M. Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken (Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına)*, İstanbul 2018, s. 78-81.

⁵¹⁷ T. Başak, *Ermeni Sorunuyla İlgili...*, s. 221-223.

Nubar Paşa ile görüştüğünü belirterek Bogos Nubar Paşa'nın Kafkasya'da Türklerin Ermenileri katlettiği, bölgede olayların durulmadığı bu nedenle Ermenilerin yaşadığı mağduriyete acilen bir çözüm bulunması gerektiği ifadelerini Bryce' aktarmıştır. Ayrıca hem Bogos Nubar Paşa'nın hem de Erivan Ermeni Delegasyonu' nun bölgedeki İngiliz birliklerinin kalmaya devam etmesi yahut İngiltere'nin müttefiklerinden seçilecek birliklerin bölgeye sevkياتının temin edilmesi gerektiği yönündeki hususunun yerine getirilmesi talebinde bulunduklarını iletmiştir.

Talepleri aktarmaya devam eden Williams, Azerilerin başına geçici vali olarak atanan Sultanov'un Ermeniler tarafından istenmediği, İttihatçıların bir ajanı olarak görüldüğü bu sebeple İngiltere'nin Sultanov'a karşı dikkatli olması ve gerekirse bu noktada ABD ile işbirliği sağlanarak Ermenilerin desteklenmesi gerektiğini yazmıştır⁵¹⁸.

Williams'ın bu iletisinden Ermenilerin öncelikli olarak İngilizlerin koruma ve yardımını talep ettiği, icap ettiği takdirde İngiltere'nin en yakın müttefiki olan ABD'ye de açık oldukları görülmekle birlikte, Azeriler de dâhil olmak üzere bölgedeki Türklerin Ermeniler için bir tehdit unsuru olduğu ve Türkistan coğrafyasına yönelen Enver Paşa'nın da etkisiyle İttihatçı baskısının hala güçlü olduğu hissedilmektedir.

BAC Ermeni mevzuuyla ilgilenirken, İngiliz Hükümeti de Mustafa Kemal Paşa'yı takip etmekteydi. 28 Haziran 1919'da Amiral Webb Sir, Grahman'a Mustafa Kemal Paşa ile ilgili yorumlarını içeren şu telgrafi yollamıştır⁵¹⁹: “*Çanakkale Savaşı'nda bir hayli şöhret yapan Mustafa Kemal Samsun'a müfettiş olarak gönderildi, ancak o Samsun'a vardığından bu yana milliyetçi hareketlere girdi. Sadrazam onu geri çağıracağına dair söz verdi. Bir diğer tehlikeli şahıs ise Bandırma Bölge Kumandanı Rauf Bey'dir.*”

Vatan savunmasına geçmiş olan Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve beraberindeki milliyetçiler İngilizler için artık tehlikeliydi. Zira Milli Mücadele günden güne genişliyor ve daha organize bir hale geliyordu. Bu yazışmadan birkaç gün sonra Erzurum'a geçen Mustafa Kemal Paşa başkanlığında Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos) toplanmıştır. Kongrenin açılış nutkunda Ermenilere 'de yer veren Mustafa Kemal Paşa, onlarla ilgili şu noktalara temas etmiştir⁵²⁰: “*Osmanlı tebaasından Rum ve Ermeni anasırı gördükleri teşvik ve müzaheretin neticesinde, namusu millimizi cerihedar edecek taşkınlıklardan başlayarak*

⁵¹⁸ T. Başak, *Ermeni Sorunuyla İlgili...*, s. 224-225.

⁵¹⁹ E. Ulubelen, “*age.*”, s. 192.

⁵²⁰ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. I, Ankara 2019, s. 80-83.

nihayet hazin ve kanlı safhalara girinceye kadar küstahane tecaviüzlere koyuldular. Fakat derin bir tellehüf ile itiraf etmeliyiz ki bu cüretler sekiz aydan beri, birbirini takip eden mevkii iktidara geçen murakabei milliyeden azade hükümeti merkeziyenin birinin diğerinden daha fena olarak gösterdiği zaaf ve aciz asarından ve payitahta bazı matbuatta görülen pek mezzum ihtirasattan ve vicdanı millinin inkâr, kuvayı milliyenin ihmal olunmasından naşi vüsat bulmuştur...

Ermenistan'a gelince: Bir fikri istila perverde eden Ermeniler, Nahcivan'dan Oltu'ya kadar bütün ahalii islâmiyeyi tazyik ve bazı mahallelerde katliam ve yağmagerlikte bulunuyorlar. Hudutlarımıza kadar islâmları mahva mahkûm ve hicrete mahkûm ederek vilayati şarkiyemiz hakkındaki emellerine doğru emniyetle takarrüp etmek ve bir taraftan da 400 bin olduğunu iddia ettikleri Osmanlı Ermeni'sini bir istinatgâh olmak üzere memleketimize sürmek istiyorlar...

Şurada acıklı bir hakikat olmak üzere arz edeyim ki, memleketimizde külliyetli ecnebi parası ve birçok propagandalar cereyan ediyor. Bunda gaye pek aşikârdır ki hareketi milliyeyi akim bırakmak, âmalı milliyeyi felce uğratmak, Yunan, Ermeni âmalini ve bazı aksamı mühümmeyi vatanı işgal gayelerini teshil etmektedir."

Erzurum Kongresi'nde yalnızca Ermenileri değil, vatanın tümünü ilgilendiren meseleler gündeme alınmıştır. Nitekim kongre sonunda alınan kararlar doğrultusunda, manda ve himayenin kabul edilemeyeceği, vatan bütünlüğünün parçalanmayacağı, Hristiyan unsurlara siyasi dengeyi bozacak hakların tanınamayacağı, kuvayı milliyenin amil ve milli iradenin hâkim kılınması⁵²¹ gibi son derece kapsayıcı kararlar alınmıştır. Türk milletini temsilen alınan bu kararlar Türk milletinin yok oluşu için tüm gayretini ortaya koyan İşgal Güçleri tarafından hoş karşılanmamıştır.

Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresi çıkışı ve her geçen gün büyüyen Milli Mücadele BAC' nin Ermeniler konusunda hükümete daha yoğun baskı uygulamasına neden olmuştur. Nitekim 14 Ağustos 1919 tarihli *The Times* gazetesinde iki gün önce gerçekleşen Avam Kamarası toplantı konuşmaları yayınlanmıştır. Buna göre toplantıda söz alan Aneurin Williams, Dışişleri Bakanlığı'na Ermenilerle ilgili olarak şu soruyu yöneltmiştir⁵²²: "*Dışişleri Müsteşarına Transkafkasya'daki İngiliz kuvvetlerinin ya da bir kısmının geri çekilip çekilmeyeceğini, çekilecekse bu bölgede yaşayan farklı ırklar arasında kan dökülmesini engelleyecek düzenlemelerin yapılıp yapılmadığını; majestelerinin Kürtlerin, Tatarların ve*

⁵²¹ S. Tansel, "age.", C. II, s. 51-52.

⁵²² "Affairs in Armenia", (14 August 1919), *The Times*.

Gürcülerin Erivan Ermeni Cumhuriyeti'ne saldırdıkları ya da saldırmaya hazırlandıkları konusunda bilgi sahibi olup olmadığını ve eğer öyleyse! Son savaşta dostumuz olan Ermenilere yardım edilip edilmeyeceği, yoksa kaderlerine mi terk edileceği, Birleşik Devletler Hükümetinin bu bölge için bir mandayı kabul edip etmediğini ve eğer kabul etmediyse, birliklerimizin çekilmesi ile ülkede başka bir yerleşik hükümetin kurulması arasındaki süreci kapatmak için ne gibi adımlar atıldığı.

Williams'a yanıt veren dışişleri sekreteri Cecil H. Armsworth konunun Paris Barış Konferansı'na taşındığını ifade ederek ivedilikle ele alınması için gerekeni yapacakları yönünde teminat vermiştir. Williams'ın manda konusundaki belirsizlikleri gündeme taşıdığı bu süreçte, yine *The Times*'da yer alan habere göre Paris Barış Konferansı toplantıları sırasında Amerika ve İtalya Ermenistan'a asker gönderemeyeceklerini bildirmişlerdir⁵²³.

Oysaki manda konusu ve müttefiklerin bu konudaki desteği BAC için çok önemliydi. Bu sırada Kafkasya'daki birliklerini askeri ve ekonomik sebeplerle daha fazla tutmak istemeyen İngiltere bölgeden çekilmeye başlamış, bu da bölgede oluşacak boşluğun müttefikler tarafından doldurulması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Ancak Amerika ve İtalya'dan gelen açıklamalar BAC'nin umutlarını söndürmüştür. Kaygıları artan komite bu konuya ilişkin görüş ve değerlendirmelerini içeren bir açıklama yayınlamış, bu açıklama da yine *The Times*'da haber olmuştur. Söz konusu açıklama şöyledir⁵²⁴:

Bugün, İngiliz birliklerinin Kafkasya'dan çekilmesi başlamıştır. Bunun sonucunda, bu bölgede ciddi kan dökülmesi kesindir ve geniş çaplı katliamların gerçekleşmesi çok muhtemeldir. Özellikle Erivan Ermeni Cumhuriyeti ve Ermeni ırkının geri kalanı yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Mütareke tarihinde Kafkasya'da İngiliz birlikleri bulunuyordu ve o tarihten bu yana da bulunmaya devam ediyorlardı. Mart ayında, Barış Konferansı'nın ve ilgili büyük güçlerin İngiliz birliklerinin kısa süre içinde geri çekilmesi gerektiği konusunda bilgilendirildiği belirtilmektedir. Tarih önce 1 Haziran, daha sonra da Ağustos ortası olarak belirlendi. Bu arada Amerika'nın o bölge ve Türkiye Ermenistan'ı için bir mandayı kabul edeceği umuluyordu.

⁵²³ "Protection of Armenia", (13 August 1919), *The Times*.

⁵²⁴ "Armenia Face with Massacre", (16 August 1919), *The Times*.

Birkaç hafta önce İngiliz birliklerinin geri çekileceği ve yerlerini İtalyan birliklerinin alacağı kamuoyuna duyurulmuştu. İtalya'daki son Bakanlık değişikliğinden sonra İtalyan Hükümeti asker göndermemeye karar verdi ve bu hafta başında, İngiliz birliklerinin bu hafta sonunda çekilmeye başlayacağı ve yerlerini başka bir gücün almayacağı duyuruldu. Korkunç seviyede kan dökülmesinin kaçınılmaz olduğu kabul edilmekte, birçok kişi (Jön Türklerin Kafkasya ve Küçük Asya'da geniş çapta örgütlendiğini ve Tatarları, Kürtleri ve diğer Muhammedanları kışkırttığını bilerek) İngiliz birliklerinin çekilmesinin geniş çaplı bir patlamanın işareti olacağından korkmaktadır.

İngiltere'nin geri çekilmesi için yapılan savunma, bu kadar çok para harcamaya ve bu kadar çok İngiliz askerini yurtdışında tutmaya devam edemeyeceğimizdir; ancak bu geri çekilmenin ve daha önce duyurulduğu üzere İtalyanların yerimizi almayacağı gerçeğinin, gerçek bir geri çekilme gerçekleşmeden haftalar önce İngiliz ve Amerikan kamuoyuna bildirilmesi gerekirdi. Bu kamuoyları Kafkasya'daki daha barışçıl unsurların yok edilmesinden hoşnut olmayacaklardır. Gerçekten de, böyle bir sonuçta herhangi bir sorumluluğu olan herhangi bir hükümete karşı kamuoyunun şiddetli bir ayaklanması kesindir.

Tek çıkış yolu, yükün Büyük Britanya ve Birleşik Devletler arasında derhal paylaşılması gibi görünmektedir. Birleşik Devletler hemen asker gönderemiyorsa, her halükarda İngiliz subayların komutasındaki Hintli ve diğer birliklerin bakım masraflarını belirli bir süre için üstlenebilir. Bu tür düzenlemelerin yapılmaması halinde, İngiliz kuvvetlerinin tamamen geri çekilmesi ve söz konusu bölgelerdeki tüm medeni kontrolün ortadan kalkması kesindir.

İtalya ve Amerika'nın manda konusundaki karar değişikliğine ilişkin özellikle İtalya'ya kararı geç bildirdiği gerekçesiyle sitem eden komitenin, Amerika'ya karşı olan beklentilerinin en azından maddi yardım noktasında sürdüğü görülmektedir. Zira I. Dünya Savaşı İngiltere üzerinde de ekonomik tahribatlar oluşturmuştur. Dolayısıyla bu eksiklik İngiltere'nin devlet politikaları gereği askeri ve ekonomik kaynaklarını öncelikli olarak önemseydiği bölgelerde kullanmaya yönlendirmiştir.

Bu anlamda İngiltere bir tercih yapmak durumunda kalmış ve daha çok petrol ve hammaddeye ulaşabileceği bölge olan Orta Doğu'ya ağırlık vermiştir. Kafkasya'da da önemli petrol kaynakları vardı ancak, ifade ettiğimiz gibi bu bölgedeki Türk-Ermeni çatışması ve bölgenin hemen yanı başında duran Bolşevik Rusya tehdidi İngiltere'yi iktisadi, askeri ve siyasi boyutlarda zorlamıştır. O nedenle daha büyük bir pazar olan ve potansiyel sorunu daha az olan

Orta Doğu İngiltere için daha cazip bir seçenek haline gelmiştir. Elbette tüm bunlar İngiliz devletin problemleriydi, Ermeni meselesi konusunda zaman zaman muhalefet gibi davranan BAC için mühim olan Ermenilerin özgürlüğe kavuşmasıydı. Bu yüzden komite ve üyeleri kritik zamanlarda ve meselelerde görüşlerini bildirip, hükümeti yönlendirmekten çekinmemişlerdir.

Hükümet kararları dönemin koşullarına göre değişkenlik gösterse da Ermenilerin savunuculuğunu sürdürmeye devam eden BAC, Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Ermenilerin kendi adlarına müreffeh bir akıbeta ulaşması için çaba göstermekten vazgeçmemiştir. Nitekim 18 Ağustos 1919'da Avam Kamarası'nda konuşan komite başkanı Aneurin Williams, Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Ermenilerin geleceğiyle ilgili değerlendirmelerini sunmuştur. Oldukça çarpıcı içerikler barındıran konuşmasının başında, aynı günün sabahında düzenlenen Avam Kamarası toplantısında başbakanın gerçekleştirdiği hitabetten Ermenilere yönelik olan kısımları aktarmıştır.

Williams başbakanın ifadelerini şöyle dile getirmiştir: *“Başbakan bugün kesinlikle umutlu bir şekilde konuştu. Saygıyla ifade etmek gerekirse, İngiliz Hükümeti'nin bu konudaki eylemine bağlı olan sorumluluğunun tamamen farkında görünüyordu. Kendisi beni çok etkileyen şu sözleri söyledi: ‘Türkiye ile henüz barışı sağlayamadık, çünkü Amerika'nın dünyanın o kısmının sorumluluklarını paylaşarak ne yapacağına dair cevabını alamadık, biz bu zamana kadar Türkiye ile barış içerisindeydik fakat bundan sonra Türk topraklarını işgal etmeliyiz.’* İngiltere'nin uzun zamana yayılan Türk topraklarını işgal etme planı nihayetinde İngiliz parlamentosunda açıkça dillendirilmiştir. Bu plan I. Dünya Savaşı ve Mondros Mütarekesi sonrası işgallerinden net bir şekilde okunsa da, parlamentoda söylem olarak ifade edilmesi ilgi çekicidir.

BAC' nin de bu fikirden hoşlandığı Başkan Williams'ın konuşmasının devamından anlaşılmaktadır. Sözlerine devam eden Williams başbakanın ifadelerini genişleterek şu yorumu yapmıştır: *“Başbakanın Asya Türkiye'si ile ilgili söylediklerinin Kafkasya için de geçerli olduğunu öne sürmeye cüret ediyorum. Tabii ki Kafkasya'nın Türk hâkimiyetine girmediğinin tamamen bilincindeyim ancak, Kafkasya ve Asya Türkiye'sinin geleceğinin ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlı olduğunu söylüyorum.”*

Kafkasları Anadolu ile bütünleştiren Williams'ın asıl endişesi Kafkaslarda halen devam eden Türk etkisiydi. Nitekim konuşmasının devamında İttihatçılara ve özellikle Enver Paşa'ya değinmiştir. Enver Paşa'nın Kafkasya veya Kuzey İran taraflarında olduğu, kardeşinin de İstanbul'dan kaçtığı haberini aldıklarını belirten Williams, Enver Paşa ve beraberindeki

İttihatçıların yenileceklerini bile bile son bir intikam alma peşinde olduklarını ve en yakın zamanda bir isyan ve katliam başlatacaklarını ifade etmiştir. Bu nedenle bu iki bölgenin kaderini birbirine bağlı gösterdiğini dile getiren Williams, Amerika'nın buradaki rolü belli oluncaya kadar İngiltere'nin Asya Türkiye'sindeki ilgili kısımları işgal etmekle mesul olduğunu söylemiştir.

Kafkasya'daki Ermenilerin çektiği sıkıntılara yeniden dönen Williams, Hükümetten orada yaşanan maddi manevi kayıpların ve insani dramın göz önüne alınarak bu meselenin çözümüne zaman ayırmasını rica etmiş, aksi takdirde korkulan bir sonuç olarak katliamlarla karşılaşacaklarını ifade etmiştir⁵²⁵.

İngiltere ve Amerika koşullar gereği Ermeniler konusunda zaman zaman kararsızlık yaşasalar da onların üzerindeki desteklerini her zaman hissettirmiş, devlet nezdinde deklare edilmese de gizli yardımlarını daima sürdürmüşlerdir. Nitekim Ermeniler de bundan aldıkları güçle Türklere karşı eylemlerde bulunmaya devam etmişlerdir. Bu nedenle Milli Mücadele'de Batı'da İtilaf Devletleri'nin gücünü arkasına alan Yunanlılarla mücadele edilirken, Doğu'da ise İtilaf Devletleri adına savaşmayı vazife edinmiş olan Ermenilerle çarpışmalar yaşanmıştır.

Böyle bir tablonun içerisinde adeta bir varoluş savaşı olan Milli Mücadele'nin daha geniş çaplı ve organizasyonlu bir yapıya bürünmesi gerekiyordu. Bu sebeple Erzurum Kongresi'nden sonra 4-11 Eylül 1919'da Sivas'ta yeni bir kongre düzenlenmiş ve Erzurum'daki kararlar tadil edilerek kapsayıcılığı genişletilmiştir. Böylece Sivas Kongresi ile ulusal bir kimlik kazanan Milli Mücadele'de işgalci güçlere karşı oluşan tutum daha da belirgin hale gelmiştir.

Bu kongrede Ermenileri alakadar eden madde de düzeltilmiştir. Erzurum Kongresi'ndeki “*Her türlü işgal ve müdahaleyi, Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf telakki edeceğimizden müttehiden müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir.*” Yerine, “*Her türlü işgal ve müdahalenin ve bilhassa Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf hareketlerinin reddi hususlarında müttehiden müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir*” ibareleri kullanılmıştır⁵²⁶. Bu küçük değişiklik aslında Milli Mücadele'nin gidişatının net bir şekilde değiştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Zira artık azınlıklar içerisinde Rum ve

⁵²⁵ HC. 5/119, (18 August 1919). “Under-Production-Over-Consumption: Mr. A. Williams”.

⁵²⁶ M. T. Gökbilgin, “*age.*”, s. 239.

Ermeniler bilhassa sözüyle vurgu altına alınabiliyor ve onlara hizmet eden her türlü işgalin reddedildiği daha açık bir şekilde ifa edilebiliyordu.

İtilaf Devletleri, Çanakkale Savaşı'nda kendilerini hezimete uğratan Mustafa Kemal'i iyi tanıyorlardı. Bu sebeple Milli Mücadele'yi büyük bir dikkatle takip etmiş, özellikle Sivas Kongresi sonrası büründüğü kimlikten rahatsızlık duymuşlardır. Nitekim Amiral Sir F. De Robeck 19 Ekim 1919'da Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a Ermeni ve Rumların Türk Milli Mücadelesi'nden endişe ettiklerini, bu yüzden Rum ve Ermeni Patriklerinin Yüksek Komisyon'a başvurarak, Türklerin başarılı olması halinde Rum ve Ermenilerin çıkar ve güvenliklerinin korunması için talepte bulunduklarını yazmıştır.

21 Ekim 1919'da Robeck'e yazan Lord Curzon da aynı görüşü taşıyor ve Türklerin durdurulması gerektiğini düşünüyordu. Yazısında Yunan başbakanı Venizelos ile İngiltere'de görüştüklerine değinen Curzon, Venizelos'un Mustafa Kemal'in başlattığı mücadelenin derhal durdurulması gerektiği yönünde talepte bulunduğundan bahsetmiş, satırlarının sonuna ise Avrupa'nın yeniden Türk ve İslâm'ın eline teslim edilemeyeceği notlarını düşmüştür⁵²⁷. Curzon'un da belirttiği gibi Avrupa, Türklerin deyim yerindeyse yeniden dirileceğinden ve İslâm'ın tekrar egemen olacağından endişe duyuyordu. Osmanlı Devleti her ne kadar etkisini yitirmiş olsa da, parçalamak için yüzyıllar boyunca bekledikleri bu kadim devletin elinde yetişen Türklerin her şeyi değiştirebileceği ihtimalini bir kenarda saklı tutuyorlardı.

Söz konusu kaygıyı BAC de taşıyordu. Zira 30 Ekim 1919'da *The Manchester Guardian* gazetesinde yayınlanan ve komite üyelerinden James Bryce' a ait olan konuşma metni bunu açıkça göstermektedir. Bryce'ın, Ermeni Bürosu'nda verilen yemek sırasında yaptığı hitabetin aktarıldığı yazıda Bryce şunları söylemiştir⁵²⁸: “1896'daki korkunç katliamların tekrarlanabileceğini biliyordunuz, ancak 1915'teki katliamların devasa boyutunu kimse tahmin edemezdi. Doğu'nun kanla lekelenmiş yıllıklarında bu ölçekte ya da bu dehşette bir katliamın kaydının bulunduğu inanmıyorum...”

Ne yazık ki kriz halen devam etmektedir. Savaşın başlarında İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin ve sanırım İtalya ve Fransa'nın, Türkiye'nin Hristiyan ulusları yönetmesine izin verilmesinin imkânsız olduğunu ilan ettikleri doğrudur. Katliam ve acılarla Ermenistan nüfusunun yarısı yok edildi ve dahası, Türkler halkın doğal liderlerini öldürmeyi kendilerine iş edindiler. Genel olarak bazı Hristiyan güçlerin devreye girmesi ve düzeni

⁵²⁷ E. Ulubelen, “age.”, s. 203-205.

⁵²⁸ “Lord Bryce on Armenian Massacres”, (30 October 1919). *The Manchester Guardian*.

sağlaması gerektiği düşünülmektedir. Ermeniler Amerika'nın bunu yapması yönünde güçlü bir istek dile getirmişlerdir. Ancak Amerika henüz Barış Antlaşması'nı kabul etmedi ya da Milletler Cemiyeti'ne girip girmeyeceğini belirtmedi. Anladığım kadarıyla Ermenistan konusunda bir karara varılamamasının nedeni de bu.

Hiçbir Avrupalı Gücün Türkiye'nin yeniden kurulmasını önereceğini sanmıyorum. Türklerin yeniden dönmesine karşı koymamak medeniyete karşı işlenmiş bir suç olur. Abdülhamid 1896'daki katliamların mimarıydı, ancak Jön Türkler onu aştı ve bu da Türklerden hiçbir şey beklenemeyeceğinin kesin bir kanıtıdır.

BAC zihniyetini sözlerine yansıtan Bryce, komitenin tarzı olan tarihsel hatırlatmaların yoğun olarak gözlemlendiği provokasyon ve propaganda yüklü bu konuşmasında, *Türklerin yeniden dönmesine karşı koymamak medeniyete karşı işlenmiş bir suç olur* derken esasen Türklerin yeniden geri döneceği endişesini taşımaktadır.

Bu arada Bryce'ın ifadelerinden Ermenilerin hangi devletin güdümünde olacağı konusunun da halen muğlak olduğu anlaşılmakla beraber, bu görevi Amerika'nın üstlenmesini arzuladığı da sezilmektedir. Bunda Bryce'ın hem Amerika ile olan yakın ilişkilerinin, hem de BAC üyesi olmanın ötesinde İngiliz Devleti ilke ve çıkarlarına bağlı tecrübeli bir siyasetçi olmasının da önemli payı vardır.

Aynı dönemde İngiliz Devleti de Mustafa Kemal'in hareketlerini takibe devam ediyordu. 9 Aralık 1919'da Amiral Sir F. De Robeck, Lord Curzon'a Mustafa Kemal giderek tehlikeli bir hal alıyor derken, 11 Aralık 1919'da ise Samsun'daki faaliyetler hakkında bilgi veriyordu. Samsun'dan çekilen İngiliz birliklerinin milliyetçileri rahatlattığını ifade ederek, Mustafa Kemal'in kuvvetlerinin Samsun'da bir köprüyü havaya uçurduğundan bahsetmiştir. Bu hususta İngiliz Harp Bakanlığı'na sitem eden Robeck, Mustafa Kemal'in İngiltere'ye olan düşmanlığını Harp Bakanlığı'nın henüz tam idrak edemediğinden yakınmıştır⁵²⁹.

Amiral Robeck'le aynı düşünen James Bryce da 17 Aralık 1919 tarihli Avam Kamarası konuşmasında İngiliz Hükümeti'nden Küçük Asya'da iktidarı ele alan Mustafa Kemal ve grubunun temizlenerek, derhal geri çekilmelerini sağlamalarını talep etmiştir. Mustafa Kemal'in elindeki askeri malzemenin de yetersiz olduğuna vurgu yapan Bryce, bu konudaki

⁵²⁹ E. Ulubelen, "age.", s. 207-208.

ticarete Batı'ya bağımlı olduklarını hatırlatarak İngiliz filolarının Türkiye'ye askeri malzemenin girişini engelleyerek bir baskı uygulayabileceğini ifade etmiştir.

Böylece Türkleri pasif hale getirebileceklerini düşünen Bryce, imzalanması tasarlanan barış anlaşmasında ellerinin güçleneceğine değinmiştir. Bu anlaşmanın ilk koşulunusa Ermenistan olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesinden Türklerin tamamen tahliye edilmesi olması gerektiğini öne sürmüştür⁵³⁰. 18 Aralık 1919'da Bryce'ın konuşmasını yayınlayan *The Times* gazetesi Bryce'ın evlerine dönmek arzusuyla dolu olan ve topraklarında huzurla yaşamak isteyen acılı Ermeniler adına, çeteci olarak nitelediği Türk birliklerinin bölgeden temizlenmesi gerektiği hususunda ısrarlı olduğunu belirtmiştir⁵³¹.

Sonuç olarak 1919 yılı başında toplanan Paris Barış Konferansı'nda Ermenilerin yalnızca taleplerinin dinlenmesi ve daimi temsilcilik hakkı tanınması Ermenileri büyük bir şaşkınlığa uğratsa da, İngiltere ve ABD'nin desteğini almaya devam etmişlerdir. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlayan Milli Mücadele ise tüm işgal kuvvetleri ve BAC'nin ilgisini bu yöne çevirmiş ve Mustafa Kemal ve beraberindeki milliyetçilerin ülkeden temizlemesi yönünde planlar kurmalarına sevk etmiştir. Ancak bu plan ve beklentilerin beklenen düzeyde ilerlemeyeceğini anlamaları uzun sürmemiştir. Nitekim 1920 ve sonrasında güçlenen Türk Milli Mücadelesinin İşgalci Güçlere karşı elde ettiği zaferler, 1923'de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin teşekkülü ile taçlanmış, böylece Anadolu'dan temizlenen taraf İşgalci Güçlerin kendileri olmuştur. Tüm bu gelişmeler söz konusu devletlerin Ermeni meselesi de dâhil olmak üzere tüm planlarının çökmesine, Ermeni meselesini körüklemek için kurulan BAC'nin se kendini feshederek tarihe karışmasına sebep olmuştur.

5.1.1.1. Komitenin Milletler Cemiyeti İçerisindeki Rolü ve Yeni Düzenin Oluşumuna Katkıları

I. Dünya Savaşı'nın ardından dünyada özellikle de Avrupalı devletlerarasındaki dengenin tesisi için toplandığını ifade ettiğimiz Paris Barış Konferansı'nda söz konusu dengeyi düzenleyecek bir yapının ihtiyacından hareketle Milletler Cemiyeti'nin (MC) teşekkülü sağlanmıştır. Uluslararası barış ve güveni temin etmek amacıyla oluşturulan MC'nin temelleri uluslararası ilişkiler disiplinine göre Şubat 1915'de ABD senatosunda Cumhuriyetçi ve

⁵³⁰ HC. 5/38, (17 December 1919). "Turkish Rule in Armenia: Viscount Bryce".

⁵³¹ "Armenia", (18. December 1919), *The Times*.

Demokrat senatörlerin oluşturduğu League of Enforce Peace (Barışı Güçlendirme Birliği) grubuyla atılmıştır.

Bunu 9 Ocak 1918’de ABD başkanı Wilson’un senatoda on dört ilkeyi sıraladığı ve barış cemiyetinin kurulması gerekliliği yönündeki fikrini ortaya attığı konuşma izlemiştir. Bir sonraki adım ise Paris Barış Konferansı’nda atılmıştır. 25 Ocak 1919’da Amerikalı ve İngiliz delegeler uluslararası barış ve düzenini sağlayacak MC’ nin oluşturulması için bir plan hazırlanması talebinde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda Wilson başkanlığında on dokuz kişilik bir komisyon oluşturularak çalışmalara başlanmış, nitekim 10 Ocak 1920’de İsviçre’de gerçekleştirilen toplantıda MC kurulmuştur⁵³².

Oluşum aşamaları bu şekilde tezahür eden MC’ nin fikri temelleri ise BAC başkanı Aneurin Williams tarafından atılmıştır. Williams İngiliz Parlamenter sıfatıyla Kasım 1914’de *Proposals for a League of Peace and Mutual Protection among Nations* (Milletler Arasında Karar Birliği ve Karşılıklı Koruma Önerisi) adlı bir yazı yazmıştır. Bu yazıda müttefiklerin eninde sonunda galip geleceğini, bu sebeple barışı sabit kılmak ve takip etmek için bir cemiyete ihtiyaç duyulduğundan bahsetmiştir. Williams’ın bu yazısı Amerika’nın barış yanlısı siyasi çevrelerinde ilgi görmüş ve tartışılmıştır. Bunun üzerine Şubat 1915’de ABD senatosunda gündeme gelerek MC’ nin öncülü olan League of Enforce Peace adlı grup oluşturulmuştur⁵³³. İfade ettiğimiz gibi Williams’ın ortaya attığı düşünce üzerine kurulan bu grup 1920’de MC’ nin teşekkülü ile son haline ulaşmıştır.

MC’nin kurulmasıyla birlikte İngiltere, devlet politikaları gereği uzun yıllardır desteklediği ve dünya çapında sempati kazanmaları adına uğraşlar verdiği Ermenilerle ilgili faaliyetlerinde daha küçük bir rol üstlenme yoluna gitmiştir. Bu konudaki liderlik sıfatından sıyrılmak maksadıyla vazifeyi Amerika’ya devrederek manda hususundaki pozitif görüşlerini bildirmiştir. Ermeni meselesindeki sorumluluk ve yüklerini bir anda atamayacağının bilincinde olan İngiltere, öncelikle bunları azaltarak ilerlemeyi tercih etmiştir. Bu nedenle Amerika’nın yanı sıra MC’den de istifade etmiştir.

İngiltere’nin Ermenilerin geleceğini Amerika ve MC’ye devretmesinin ardından Avam Kamarası’nda Ermenilere yönelik sert söylemler yükselmeye başlamıştır. Nitekim Lord

⁵³² Doğan Şafak Polat, “Kuruluşundan Çöküşüne Milletler Cemiyeti Sistemi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19/76, Ekim 2020, s. 1951.

⁵³³ Sakiko Kaiga, *Britain and Intellectual Origins of the League of Nations: 1914-1919*, Cambridge 2021, s. 68-77.

Curzon onlarla ilgili *görüldükleri kadar saf ve temiz değiller, ne derece vahşi bir millet oldukları malumdur*⁵³⁴ cümlesiyle İngiltere'nin değişen politikasını ortaya koymuştur.

İngiltere'nin başvurduğu bu siyasa BAC'yi de etkilemiş, nitekim Aneurin Williams ve James Bryce gibi komitenin önde gelen üyeleri MC'nin içerisinde görev almışlardır. Böylece Balkan Komitesi'nden BAC'ye dönüşen bu yapı MC'ye entegrasyonu ile birlikte yeniden değişime uğramış ve kendini feshetmeden önceki son birkaç yılında Ermeni davasını MC ile bağlantılı bir şekilde yürütmüştür.

Bu doğrultuda komite üyelerinden James Bryce Ocak ayında Curzon kadar sert olmasa da İngiltere'nin politikalarının izinden gittiği anlaşılan bir makale yayınlamıştır. Ermeniler ve Bu makalede Ermenilerin Türkler tarafından uğradığı zulmün son bulması için bir müdahalenin şart olduğunu, şuan için en makul çözümün Amerika Birleşik Devletleri'nin mandasıyla mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Birleşik Devletler'in görevi kabul etmeme ihtimalini de değerlendiren Bryce, ABD'den gelecek olumsuz bir yanıt sonrasında konunun MC'ye devrolunmasını ve işlerin burada oluşturulacak özel bir komisyon aracılığıyla yürütülmesini önermiştir. Bu seçeneğin, Türklere yetki vermekten veya herhangi bir Avrupa gücünün Ermeni meselesini tekeline almasından daha iyi olduğunu dile getirmiştir⁵³⁵.

Manda konusuna komite olarak eğilen BAC, 9 Ocak 1920'de buna ilişkin bir memorandum sunmuştur. Meseleyle alakalı önemli öneriler ve tespitler içeren memorandum şu şekildedir⁵³⁶: *“İngiliz Ermenistan Komitesi, Hükümete, ‘kendi görüşlerine göre hem medeni dünyanın vicdanı hem de Bakanların önceki ve yenilenen taahhütleri tarafından talep edilen asgari programı’ içeren bu memorandumunu sunar. Komite, Amerika’nın bir mandayı üstlenmeye karar vermesi ve tüm ülke için başka bir mandanın bulunabilmesi halinde, Ermenistan’a dâhil olan eski Osmanlı vilâyetlerinin tamamının tek bir siyasi birim olarak düzenlenmesinin, en azından şimdilik, mümkün olmayabileceğini kabul etmektedir. Ancak bunun mümkün ve gerekli olduğunu savunmaktadır. Tüm bu vilâyetleri Türk’ün egemenliğinden kurtarmak için gerekli olan denetim tamamlanmalı ve Ermenilerin kurtuluşu sağlanmalıdır.*

Ermenistan’ın Osmanlı İmparatorluğu ile bağlantısı tamamen kesilmeli ve bu şekilde ayrılan bölge, 1914’te karışık bir nüfusun bulunduğu, Türklerin çoğunlukta olduğu bölgenin

⁵³⁴ Albayrak, (1 Nisan 1920), Nr. 81.

⁵³⁵ “Armenia and the Turk”, (5 January 1920), *The Manchester Guardian*.

⁵³⁶ “Protest Against the Turk Suzerainty”, (9 January 1920), *The Times*.

doğusundaki ve Arapların çoğunlukta olduğu bölgenin kuzeyindeki tüm eski Osmanlı vilâyetlerini kapsamalıdır. Ermeniler, Kürtler, Rumlar, Kızılbaşlar ve Türkler yani Akdeniz’de İskenderun, Diyarbakir ve Hakkâri’nin kuzeyinde, Silifke’nin doğusunda, Kızıl Irmak Nehri kıyısındaki Sivas’ta ve Karadeniz’de Yasun Burnu’nun tamamında. Türk Hükümeti bu bölgede yıllardır kasıtlı olarak düşmanlığı körükliyor ve kan döküyor.

Komite, güneybatı kesimlerde (Kilikya kıyılarından Diyarbakır ve Harput’a kadar iç kesimlerde) yetki sahibi başka bir gücün görevlendirilmesinin bir olasılık olduğunun farkındadır. Komite, Türkiye’den ayrılacak Ermeni bölgesinin geri kalan kısmının bir an önce bağımsız bir Ermeni Devleti’nin çekirdeğine dâhil edilmesi gerektiğini savunuyor. Bağımsız Ermenistan, başlangıçtan itibaren yalnızca eski Rus Erivan ve Kars bölgelerini değil, aynı zamanda en azından Van, Muş, Erzurum, Erzincan şehirlerini ve bir Karadeniz limanını içeren eski Osmanlı topraklarındaki bir bölgeyi de içermelidir. Sonuncusu özellikle Ermenistan’a şunları sağlaması açısından önemlidir; bir deniz kenarına çıkış. Erivan topraklarındaki mevcut ekonomik sıkıntının, büyük ölçüde, şu anda orada kamp kuran, komşu Osmanlı vilâyetlerinden gelen çok sayıda mülteciden kaynaklandığı iyi bilinmektedir.

Komite, ulusun hayatta kalan insan gücünün, dışarıdan gelecek makul bir yardımla, bu alan üzerinde uzanan ve yukarıda tanımlanan asgari sınırlar dâhilinde yarından fazlasını kapsayan bir ulusal devletin inşasına hemen başlamak için tamamen yeterli olduğuna inanmaktadır. Türkiye’den ayrılması gereken yerel Ermeni bölgesi Yeni Devlet’inde Ermenilerin sayısı hâlâ Ermeni olmayan birçok unsurun hepsinden daha fazla olacaktır.

Komite, yukarıda özetlenen kısıtlı sınırlar dâhilinde, Ermenistan’ın da Büyük Britanya açısından İran kadar çaba ve harcamayı hak ettiğini öne sürüyor. Bu savunmayı öncelikle insanlık temeline ve Büyük Britanya’nın 1877-78 politikası nedeniyle Ermenistan’ın maruz kaldığı acıların doğrudan sorumluluğuna dayandırıyor. Ancak savaş sonucunda Orta Doğu’da meydana gelmesi muhtemel toprak değişiklikleri, Ermenistan’ın refahını Britanya İmparatorluğu’nun önemli bir çıkarı haline getiriyor. Mustafa Kemal’in isyancı ve şiddet yanlısı ekibi, eğer Ermenistan’ın yerine kendi servetini sağlamlaştırır ve inşa ederse, yeni ve son derece düşmanca bir Afganistan modeli yaratacak ve tüm aşiretlere sahip olarak bize karşı kıskırtacaktır.”

Ermeniler için Amerikan mandasını savunan komitenin Ermenistan sınırlarını daha da genişleterek altı vilâyet dışında, Karadeniz’in Kuzeydoğusu ve Kilikya’yı dâhil ettiği

görülmele birlikte, isyancı olarak niteledikleri Mustafa Kemal ve Milli Mücadele'nin ilerleyişine ilişkin duyduğu kaygı da açıkça okunmaktadır.

5.2. Komitenin Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele'ye Yönelik Tepkileri

BAC, Memorandumda bahsi geçen hususların vurgulanması ve daha geniş bir kitle tarafından ilgi görmesi için 22 Ocak 1920'de Westminster' de bulunan ve genellikle halka açık toplantıların ve siyasi görüşmelerin düzenlendiği Caxton Hall binasında⁵³⁷ bir halk toplantısı organize etmiştir. Aneurin Williams'ın başkanlık ettiği toplantıya Noel Buxton, James Bryce ve Lord Robert Cecil gibi isimler katılmıştır. Bunların yanı sıra Canterbury Başpiskoposu, Rahip Clifford, Cardinal Bourne ve Piskopos Gore gibi isimler katılarak konuşma yapmışlardır. Ermeni meselesinin propagandasında din faktöründen de faydalandığını ifade ettiğimiz komite, özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında gösterdiği son gayretler kapsamında yine dine sarılmıştır. Nitekim bu hem komiteye üye olan din adamlarının sayısındaki artıştan hem de toplantılarda daha etkin olarak kullanılmalarından anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda ilk konuşmacı olan Piskopos Gore Ermenilerin Türk esaretinden kurtarılması için müttefik devletleri sözlerini tutmaya davet ederek, Hristiyanlık ve Ermeniler adına doğru olan şeyin acilen yerine getirilmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır. Bir diğer konuşmacı olan Rahip Clifford ise İngiltere ve müttefik devletlerin Ermenistan'a karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmesi ve Avrupalılar arasında yeri olmayan Türklerden sonsuza kadar kurtulmanın mecburiyetinden bahsetmiştir.

Son sözleri söyleyen Aneurin Williams ise Ermenilerin bu halde olmasında yozlaşmış ve adaletsiz bir çete olarak nitelediği Türk Milli Mücadelesi faktörünün etkili olduğunu öne sürerek en yakın zamanda bu harekete son verilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Türk düşmanlığı ve Hristiyan birliği çerçevesi üzerine organize edilen bu toplantıda ayrıca müttefik devletlerden Ermeni yetim ve mülteciler adına kullanılmak üzere para yardımı talebinde bulunulmuştur⁵³⁸.

BAC Türk karşıtı söylemlerini devam ederken Anadolu'nun düşman işgalinden kurtulması için uğraşan Türkler de Doğu ve Güneydoğu'da müttefik devletlerin içerisinde çarpışan Ermenilere karşı çetin mücadeleler veriyordu. Türklerin zafere ulaşmaması için gayret gösteren BAC ise bunu bir özyurt savunması değil de bir kıyım olarak nitelemeye devam

⁵³⁷ Caxton Hall tarihçesi için bkz. "Caxton Hall", <https://www.layersoflondon.org/map/records/caxton-hall>, (25.03.2024).

⁵³⁸ "Armenia's Claim for Freedom", (23 January 1920), *The Times*.

ediyordu. Zira 14 Şubat 1920’de komite üyelerinden Rahip Harold Buxton, Aneurin Williams’a gönderdiği telgrafında Kilikya taraflarında milliyetçi Türklerin Ermenilere yönelik büyük katliamlarda bulunduğunu ve Fransız ordusunu bozguna uğrattığı bilgisini geçmiştir⁵³⁹.

Telgraftaki bilgilerin doğruluğu 16 Şubat 1920’de Avam Kamarası gündemine taşınarak tartışmaya açılmıştır. Bu konuda söz alan Aneurin Williams Dışişleri’ne bu katliamlardan haberdar olup olmadıkları sorusunu ileterek, Avrupalıların bu durumdan büyük bir rahatsızlık duyup, Türklere karşı öfke beslediklerini hatırlatmış ve devam eden zulümlere karşı koruma çağrısında bulunulması gerektiğinin altını çizmiştir. Williams’ın yönelttiği soru ve uyarısı karşısında kendisine tatmin edici bir yanıt vermeyen Dışişleri Müsteşarı konunun incelemeye alınacağını ifade etmekle yetinmiştir⁵⁴⁰.

Bu toplantıdan iki gün sonra *Manshester Guardian* gazetesine demeç veren James Bryce, şu sıralar Londra’da Türklerle yapılması tasarlanan anlaşma için bir toplantı organize edildiğini ve bu toplantıda Müttefik Yüksek Konseyi’nin Konstantinopolis’i Türklere verdiği bilgisinin tartışıldığını dile getirmiştir. Müttefik Yüksek Konsey’in iyi niyetinden şüphe duymadığını ancak bu hamlenin Türk zaferini kabul etmek anlamına geldiğini ifade etmiştir.

Bir Hristiyan bakış açısıyla sözlerine devam eden Bryce Konstantinopolis ile ilgili: “*Konstantinopolis bir Müslüman şehri değildir ve hiçbir zaman da olmamıştır. Nüfusun çoğunluğu Hristiyan’dır ve her zaman da öyle olmuştur. Müslümanlar için kutsal bir şehir değildir; bir hac yeri değildir; hiçbir tarihi gelenek ona bağlı değildir.*” İfadelerini kullanmıştır.

Konstantinopolis ile ilgili değerlendirmelerini sürdüren Bryce, Türklerin Kilikya’daki ilerleyişinden duyduğu endişeyi öfke dolu söylemlerine yansıtmıştır: “*Türklerin hiçbir zaman yerine getirmedikleri reform vaatlerinin bunca yıllık deneyiminden sonra, herhangi bir İngiliz Hükümetinin hala onun İstanbul’da kalmasına rıza gösterebileceğine inanmak zor. Şu anda dikkatler Kilikya üzerinde yoğunlaşmış durumda, çünkü Türklerin orada yeni katliamlar yaptığına dair haberler geliyor. Mütarekede Türklere gösterilen ve Anadolu ve Ermenistan’da yeniden silahlı güçler oluşturmalarına izin veren hoşgörünün bir sonucu olarak bu beklenen bir şeydi. Türkler, 1915’te Enver ve Talat’ın ve İttihat ve Terakki’nin diğer zorbalarının neredeyse bir milyon Hristiyan’ı katlederek gerçekleştirdikleri yıkım işine şimdi yeniden başlamak için cesaret buldular. Müttefik Devletler, şu anda savunmasız kalan talihsiz Hristiyanların hayatlarından sorumludur.* Sitemlerine devam eden Bryce sözlerini: “*Fransa,*

⁵³⁹ “Fresh Armenian Massacres”, (14 February 1920), *The Times*.

⁵⁴⁰ HC. 5/125, (16 February 1920), “Armenian Massacres”.

*İngiltere ve Amerika Hükümetleri Kilikya ve Ermenistan'a Türk boyunduruğundan tam bir kurtuluş sözü vermiştir ve İngiliz halkı bunun yerine getirilmesini beklemektedir*⁵⁴¹” ifadeleriyle noktalamıştır.

16 Şubat 1920’de Avam Kamarası’nda konuşma gerçekleştiren Aneurin Williams da bezeri bir çıkışla şu sözleri sarf etmiştir⁵⁴²: “*Savaş sırasında Ermenilere Türklerden kurtarılacaklarına dair defalarca söz verildi. Fransız Hükümeti temsilcisi tarafından, İngiliz temsilcisinin bilgisi dâhilinde, asker sağlamaları istendi ve gerçekten de ülkelerinin Türk egemenliğinden kurtarılacağına dair açık bir söz üzerine asker sağladılar. Bu vaatlerin, gerçek değerlerinin yalnızca yüzde 30’u oranında yerine getirilmesi mümkün müdür? Türklerden garanti alınacağını söylemek faydasızdır. Bu, Avrupa diplomasisinin son 50 yıldır oynadığı nafile bir oyundur. Cumartesi günü Kilikya’da 1.500 ya da 2.000 Ermeni’nin katledildiğini bildirmiştiniz; bugün İstanbul’daki Müttefik Yüksek Komiserlerinin komuyla ilgili olarak Sadrazam’a temsilci gönderdiklerini öğreniyoruz. Hiç kuşkusuz, zamanı geldiğinde çok geniş güvenceler alacaklardır ve hiç kuşkusuz bu güvenceleri zamanı geldiğinde yeni katliamlar izleyecektir.*

İngiliz halkının, ülkemizin taahhütlerine ve insanlığın temel ilkelerine uyulması ve Türklerin tabi Hristiyan ırklar üzerindeki tahakkümüne tamamen son verilmesi konusunda ısrar etmesi için çok mu geç?”

Müttefik Yüksek Konseyi’nin İstanbul ile ilgili kararları ve temasları BAC üyelerini huzursuz ederken, Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa da Paris Barış Konferansı’nda Ermenilerle ilgili kararlara yön vermek için lobi faaliyetlerine başlamış ve bu doğrultuda Londra’ya ’gitmiştir. Burada *The Times* gazetesi muhabiriyle röportaj gerçekleştiren Nubar Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele’ye ilişkin taşıdığı öfkeyi şöyle dile getirmiştir: “*Mustafa Kemal’in gerçekleştirdiği katliamlara ilişkin son haberler, Kilikya’nın veya Ermeni vilâyetlerinin herhangi bir bölümünün Türk yönetimi altında kalmasının ne kadar imkânsız olduğunu bir kez daha kanıtladı.*”

Yalnızca Erivan’da değil, Kuzey Ermenistan olarak nitelediği Doğu Anadolu’da da bağımsız bir Ermenistan talep eden Nubar Paşa, röportaj aracılığıyla beklentisini ilan etmiştir⁵⁴³: “*Benim ısrarla vurguladığım şey, sadece mevcut Erivan Cumhuriyeti’nden değil,*

⁵⁴¹ “Interview with Lord Bryce”, (18 February 1920), *The Manchester Guardian*.

⁵⁴² HC. 5/125, (16 February 1920), “Pledges to Armenia”.

⁵⁴³ “Lesson of The Massacres”, (21 February 1921), *The Times*.

Kuzey Ermenistan'ın bazı bölümlerinden oluşmasını umduğumuz bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması gerekliliğidir. Kurtarılması için hem Fransız hem de İngiliz bayrağı altında savaşan binlerce gönüllü verdiğimiz Kilikya'nın kaderi konusunda çok endişeliyiz."

Bogos Nubar Paşa'nın dikkat çektiği Kilikya'daki katliamlar İngiliz Parlamentosu'nun da gündemini meşgul etmeye devam ediyordu. Nitekim 26 Şubat 1920 tarihli Avam Kamarası toplantısında Aneurin Williams bu konuya yeniden eğilmiş ve on gün önceki toplantıda tatmin edici bir yanıt alamadığı Harold Buxton' un telgrafına ilişkin bilgilerin değerlendirmeye alınıp alınmadığı konusundaki ısrarını sürdürmüştür. Bu kez soruyu direkt olarak başbakana yönelten Williams şu ifadeleri kullanmıştır: *"Hükümet'in Kilikya'da daha yeni ve daha kapsamlı Ermeni katliamlarına ilişkin herhangi bir bilgi almış mıdır? Tartışma başladığından bu yana güvenilir bir kaynaktan, Kilikya'daki durumun endişe verici olduğunu, tüm Ermeni nüfusunun tehlikede olduğunu ve 20.000 kişinin şimdiden belli bir yerde katledildiğini belirten bir telgraf aldım. Hükümet bu telgrafi teyit etti mi?"*

Sorunun muhatabı Başbakan Lloyd George tıpkı Dışişleri Müsteşarı gibi soruya ikna edici bir yanıt verememiştir. Başbakanın yanıtı şöyledir⁵⁴⁴: *"Onurlu üyenin soruyu gündeme getireceğini ancak birkaç dakika önce öğrendim ve Dışişleri Bakanlığı'ndan bir temsilci bulunmadığı için zor durumda kaldığımı ifade etmek isterim. Söyleyebileceğim tek şey, şu ana kadar bu korkunç söylentinin doğru olduğunu gösterecek herhangi bir şey duymamış olduğumdur. Öyle olmadığına içtenlikle inanıyorum."*

Aneurin Williams'ın bu ısrarlı tavrına karşın çekimser kalan İngiliz Hükümeti'nin bu tutumunda Fransızların Maraş'ı tahliye etmesi haberi yatıyordu. Müttefik Fransa'nın daha fazla direnemediğini ve Türklerle barış yapmak üzere olduğunu hisseden hükümetin durum netleşene kadar izleyici olarak kalmayı ve Ermeni meselesi savunucularını da anlık cevaplarla oyalamayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Zira 27 Şubat'ta Reuters Haber Ajansı, İstanbul Ermeni Patriği'nden Londra Ermeni Bürosu'na yolladığı şu telgrafi yayınlamıştır. *"Fransızlar Maraş'ı tahliye etti. Birkaç bin Ermeni öldürüldü ve esir alındı. Adana ve Kilikya'daki diğer kentler ciddi tehlike altında. Fransız Hükümeti'nden korkunç olasılıklara karşı önlem almasını talep ediyoruz."* Söz konusu telgraf İngiliz Hükümeti hakkında ileri sürdüğümüz iddiayı destekler niteliktedir.

⁵⁴⁴ HC. 5/125, (26 February 1920), "Alleged Massacres".

Bu haberin yayınlanması ile birlikte suçlamalara maruz kalmaktan çekinen Başbakanlık şu resmi açıklamayı yayınlamak durumunda kalmıştır⁵⁴⁵: “*Maraş civarında, Kilikya’da, Fransızlar ve düzensizler arasında şiddetli çatışmalar yaşandığı teyit edilmiştir. Ancak isyancılara ağır kayıplar verdirilmiş ve Fransızların durumu kontrol altına alabilmeleri için yeterli sayıda takviye gönderilmiştir. Eldeki kanıtlardan, son karışıklıkların öneminin bazı çevrelerce çok abartıldığı ve durumun ilk başta sanıldığı kadar ciddi olmadığı anlaşılmaktadır.*

Hareketin arkasında Türk Milliyetçilerinin olduğuna dair kesin bir kanıt yoktur. Bazı subaylar düzensiz birliklerin oluşturulmasına yardımcı olmuş olabilirler, ancak düzenli birlikler yerlerinde durmaktadır ve herhangi bir şekilde müttefiklik karşıtı bir plan ya da örgütlenme söz konusu değildir.”

Başbakanlıktan gelen ve hala oyalayıcı taktikler barındıran bu resmi açıklamadan bir gün sonra Dışişleri Bakanlığı’nda bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Toplantıda Başbakanlık’tan gelen açıklamaya ilişkin sitemler gündeme getirilmiş ve Llyod George’ un Türkleri acilen İstanbul’dan çıkarması gerektiği hususunda görüş birliğine varılmıştır.

Mustafa Kemal ile de ilgili değerlendirmelerin yapıldığı toplantıda “*Mustafa Kemal olmasaydı Ermenilerin bir şansı olabilirdi*” diyen Lord Curzon, İngiliz devletinin esasen Mustafa Kemal Paşa’nın ilerleyişini kabule geçtiğini, Ermenileri ise yavaş yavaş bırakmaya başladığının mesajını vermiştir. Maraş’ta meydana gelen olayların muhtemel gerekçelerini ortaya koyan Curzon, Türk Milli Mücadelesi’ne ilişkin endişelerini dile getirmiş, Mustafa Kemal Paşa’ yı etkilemeninse kolay olmadığını şu sözlerle ifade etmiştir⁵⁴⁶: *Türk milli hareketi gittikçe büyüyor, tehlike artıyor. Muhtemelen Fransız üniforması giyen Ermenilerin aşırı hareketleri Türkleri tahrik etmiş olmalıdır. Türkleri uyarmamız yeterli değildir daha sert hareket etmemiz gerekir. Türkler Ermenilerden nefret ediyorlar, bu nefret onları sokaklarda Fransız üniformasıyla görünce büsbütün arttı. Ancak Maraş’ta yirmi bin Ermeni’nin öldürüldüğü tamamen hayaldir. Donanma gösterisi de yapamayız Mustafa Kemal’e bu yoldan etki edemeyiz.*

The Times gazetesinin yayınladığı 3 Mart 1920 tarihli “The Allies and Armenia” (Müttefikler ve Ermenistan) başlıklı makalede de yine Türklere ilişkin suçlamalar ve Mustafa Kemal’e yönelik karalamalar yer almıştır. Makalenin bir kesitinde BAC üyelerinden Harold Buxton’ un konuya ilişkin olarak kaleme aldığı mektubundan referanslar aktarılmıştır. İlgili

⁵⁴⁵ “French Withdrawal”, (27 February 1920), *The Manchester Guardian*.

⁵⁴⁶ E. Ulubelen, “age.”, s. 218-221.

kısım şöyledir⁵⁴⁷: “Rahip Harold Buxton, bugün yazdığı bir mektupta Türk Milliyetçilerinin yaptıklarını ve yapmak istediklerini anlatıyor. İddiasına göre komplo, Mustafa Kemal’in ajanları tarafından Kasım ve Aralık aylarında hazırlandı. Ocak ayında patlak verdi ve şimdiden çoğu kadın ve çocuk olmak üzere binlerce Ermeni’nin hayatına mal oldu. İki Amerikan vatandaşının öldürülmesine ve Maraş’ın ele geçirilip tahrip edilmesine yol açtı. Bay Buxton, şu anda zengin Kilikya ovasında, kendilerine zulmedenlerden kaçarak buraya sığınan Ermeni, Rum ve Suriyelilerden oluşan 40.000 ila 50.000 arasında mültecinin bir araya geldiğini de sözlerine ekliyor. Müttefikler birliklerini takviye etmez ve kaybettikleri prestijlerini geri kazanmazlarsa, tüm bu insanların hayatlarının tehlikede olduğunu belirtiyor.”

Buxton’ un Kilikya’daki Ermeni katliamlarının Mustafa Kemal ve beraberindeki isimler tarafından planlı bir şekilde gerçekleştirildiğini iddia ettiği bu mektubun yayınlamasından sonra Caxton Hall’da Kilikya’daki Ermeni işgallerini protesto eden bir toplantı düzenlenmiştir. James Bryce tarafından yönetilen toplantıda bir süredir Ermenistan’da olduğunu ifade eden Harold Buxton (Doğu Anadolu ve Kilikya kast ediliyor) bir konuşma gerçekleştirmiştir. Burada tanık olduğunu iddia ettiği Türklerin Ermenilere yönelik zulümlerinden bahseden Buxton, bölgede öfke ve şiddetin yükseldiğini, bu sebeple Hristiyan olan Ermeni kardeşlerinin acilen koruma altına alınması gerektiği çağrısında bulunmuş ve bunun yalnızca Fransızlar tarafından değil, tüm müttefikler tarafından temin edilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.

Osmanlı Devleti’nin sonunu hazırlayan Mondros Mütarekesi hükümlerini yaptırım gücü açısından hafif bulan James Bryce ise, bugün yaşanan katliamların mütareke ile verilen müsamahanın bir sonucu olduğunu dile getirmiştir. Bryce’ ın son derece ilginç bağlantılar kurduğu konuşması *The Manchester Guardian* gazetesine şöyle yansımıştır⁵⁴⁸: “Oturum başkanlığını yürüten Lord Bryce, geçmişte yaşanan Ermeni katliamlarına ilişkin kısa bir tarihsel değerlendirme yaptı. 1918 Ateşkesinin aşırı derecede hoşgörülü olduğunu ve İngiltere ya da Amerika’daki kamuoyu dikkate alınmadan yapıldığını söyledi. Eğer bunu yapanlar gerçekleri ya da Türklerin karakterini anlamış olsalardı, asla bu kadar kolay serbest bırakılmazlardı. Mütarekenin müsamahakârlığı Ermenistan’ın daha sonraki talihsizliğinin kaynağı olmuştur. Ancak şartlar ne kadar yumuşak olursa olsun, bunları uygulamak için ciddi bir girişimde bulunulmadı. Sonuç olarak, silahlarını ellerinde tutmalarına izin verilen Türkler,

⁵⁴⁷ “The Allies and Armenia”, (3 March 1920), *The Times*.

⁵⁴⁸ “London Protest Meeting”, (05 March 1920), *The Manchester Guardian*.

artık kurban olduklarını düşünmeye başlamışlardı. Yenildiklerini hiçbir zaman fark etmemişlerdi.

Tüm Doğu dünyası, bir düzineden fazla yıldır işlenen en büyük suçların cezasız kaldığını görmüştü. 1915'te Türkiye'de üstünlüğü elinde tutan parti şöyle diyordu: 'Tamamen Müslümanlardan oluşan bir Türk İmparatorluğuna sahip olmak istiyoruz ve bu nedenle basit bir imha yöntemiyle Hristiyanların varlığına son vereceğiz.' 1915'teki katliamlarda yaklaşık bir milyon Hristiyan erkek, kadın ve çocuk hayatını kaybetti. Türkler, orada hiç Hristiyan olmadığını gösterebilirlerse Kilikya üzerinde daha güçlü bir hak iddia edebileceklerini düşündüler. Bu nedenle mevcut katliamlar, Türk Barış Antlaşması'nın müzakere edildiği bir dönemde patlak vermişti.

İnsanlık ve adalet uğruna girilen bir savaşta kanını feda etmiş bir ulus olarak, ilk ve acil görevimiz Kilikya'daki bu katliamların durdurulmasını ve masumları korumak için Müttefik birliklerinin gönderilmesini sağlamaktır. Eğer bunu yapamazsak, en azından kendilerini korumaları için onlara silah verelim. Bir sonraki görevimiz, şu anda müzakere edilmekte olan antlaşmanın Ermenistan ve Kilikya'daki Türk egemenliğini sonsuza dek ortadan kaldırması konusunda ısrar etmektir."

Görüldüğü gibi Doğu ve Güneydoğu'daki Türk ilerleyişi güç kazandıkça, İngiltere ve BAC üyelerinin tepki ve endişeleri artmış, bu bağlamda gazete demeçleri, halk toplantıları gibi yöntemlerle Ermeni meselesinin sıcak tutulması ve gündemde kalması için son bir çaba gösterilmiştir. Bu konudaki kaygı düzeylerinin boyutuysa kuşkusuz yukarıdaki örnekte olduğu gibi Türkler adına oldukça ağır şartlar içeren Mondros Anlaşması'nın dahi yetersiz bulunmasından anlaşılmaktadır.

Milli Mücadele'nin mukavemeti arttıkça BAC ve ona yakın çevrelerin düzenlediği halk toplantıları da sıklaşmıştır. Caxton Hall'daki toplantıdan dokuz gün sonra bu kez de Londra'nın merkezinde bulunan önemli meydanlardan biri olan Trafalgar meydanında bir halk toplantısı organize edilmiştir. Büyük bir kalabalığın hazır bulunduğu toplantıya başkanlık eden Aneurin Williams, Türklerin Ermenistan'da gerçekleştirdiği katliamın, tarihin bildiği en kötü katliam olduğunu belirterek, mevcut Türk Hükümetini 'cehennemlik alçaklar ve katiller çetesi' ibareleriyle itham etmiştir.

Toplantıda bulunan komitenin bir diğer üyesi Noel Buxton ise, Ermenilerin savaş sırasında Müttefiklere önemli ölçüde yardım ettiklerin, kendilerininse onları katil Türklerden

korumak yerine, ihaneti tercih ettiklerini ifade ederek, İngiliz Hükümeti'ne Ermeniler konusundaki yaptırımlarda elini güçlendirmesi önerisinde bulunmuştur.

Komiteye yakın isimlerden olan Londra Piskoposu da Konstantinopolis'in Türklere bırakılacağı iddiaları üzerine, Türklerin Konstantinopolis'te kalmaya devam edeceğini ve Ayasofya Kilisesi'nin cami olarak kalacağını duymanın kendisi için bir hayal kırıklığı kaynağı olduğunu dile getirmiştir⁵⁴⁹.

Bu toplantıyı Barış Konferansı Sekterliği'ne bildiren Aneurin Williams, toplantıda alınan üç önemli kararı sıralamıştır. Buna göre alınan kararlar şu şekildedir⁵⁵⁰:

“1. Fransa ve Britanya'nın sorumlu olduğu topraklarda meydana gelen bu katliam, onları mümkün kılan güçlerin ihmaliyle şiddetle protesto etmektedir. Bu katliamların, Türk Hükümeti'nin uzun süredir gizlice takip edilen politikasının bir devamı olduğunu bilinmektedir. Savaşın sonlarında formüle edilerek ilan edilmiş olan bu politika, tüm Ermeni ırkını yok etme yönündeydi, tıpkı Türkiye'nin 100 yıl boyunca düzgün bir hükümet veya özgürlük arzusunda olan tebaa ırkları birbiri ardına yok etmeye çalıştığı gibi.

Müttefik Hükümetlerin ve özellikle kendi Hükümetimizin, Türkiye'nin tabi ırklarının özgürlük ve güvenliğini güvence altına almak için gerekli tüm adımları derhal atmasını ve onlara kendilerini korumaları için ihtiyaç duydukları silahları derhal vermesini talep eder ve Milletler Cemiyeti'nin rehberliği ve koruması altına alınmaları gerektiğini ifade ederiz.

2. Konstantinopolis, Türk Devleti'nin başkenti olarak kaldığı sürece, tüm Türkleri kapsayan büyük bir imparatorluk yaratma tutkusu devam edecektir ve bu rüya, geçen yüzyıldaki katliamların kabul edilen nedeni olduğu için, bu toplantı, Sultan'ın Avrupa'dan derhal uzaklaştırılmasının sağlanması İngiliz Hükümeti'ne verildi.

3. Çok sayıda Hristiyan kadın ve küçük kızın, koruyucuları ve ebeveynlerinin katledilmesinden sonra zorla İslâm'a geçişe maruz kaldığı ve Türk haremlerinde köleleştirildiği göz önüne alındığında, Hükümet bir Avrupa Komisyonu kurulmasında ısrar etmelidir. Yerli Hristiyan Üyelerin gerçekleri incelemeleri ve bu tür mağdurları kurtarıp evlerine geri göndermeleri gerekiyor.”

⁵⁴⁹ “Future of Armenia: Trafalgar Square Meeting Call s for Action”, (18 March 1920), *Daily News*.

⁵⁵⁰ TNA., CAB, 24/101/5, (16 March 1920), “Letter from Mr. Aneurin Williams to the Secretary of the Peace Conference.”

Klasik bir Türk karşıtı protesto faaliyeti olan Trafalgar Meydanı toplantısında Ermenileri koruma altına alma, onları Türk zulmünden kurtarma gibi tipik söylemlerin ötesinde alınan kararlar arasında İstanbul ve Sultan'a ilişkin hükümleri içeren ikinci madde oldukça dikkat çekicidir. Zira bir süredir gündemde olan İstanbul'un Türklere bırakılacağı iddialarına komite ve çevresi tarafından ilk kez bu kadar net bir biçimde tepki gösterilmiş ve Türklerin İstanbul'dan tasfiye edilmesi yönündeki kararlar deklare edilmiştir. Türklerin İstanbul'dan tasfiye edilmesi ve Sultan'ın uzaklaştırılması hayata geçirilememiş bir proje olarak kalsa da, işbirliği halinde olmalarına rağmen uzaklaştırmak istedikleri Sultan Vahdettin'in bundan iki yıl sonraki (Kasım 1922) sığınma talebi İngilizler tarafından kabul edilmiştir. Ancak bu kez de karşılarına anavatanı için bir kurtuluş mücadelesine girişmiş olan milliyetçi Türklerin zaferleri çıkmıştır.

5.2.1. Ermeni Meselesinde Son Hamle: Komitenin Sevr Anlaşması'nın Hayata Geçirilmesine Yönelik Çabaları

İngiliz Hükümeti ve BAC'nin Osmanlı Devleti ile yapılacak olan barış anlaşmasına katkı sağlamak ve yönlendirmek maksadıyla ele aldığı bu meseleler Sevr Anlaşması ile nihai şeklini almıştır. Bu bağlamda Nisan ayında harekete geçen İtilaf bloğu devletlerinin başkanları San Remo'da bir toplantı düzenlemiş ve Osmanlı Devleti'ni paylaşım projelerini içeren anlaşmaların halen geçerlilik taşıdığını teyit etmişlerdir. Bu toplantıda alınan kararlar 11 Mayıs 1920'de Paris'in banliyösü olan Sevr'de Türklere tebliğ edilmiş, 10 Ağustos 1920'de ise yine Sevr'de Osmanlı Temsilci Heyeti ile mutabakata varılarak imza edilmiştir.

Bu arada Mayıs'tan Ağustos'a kadar olan süreçte anlaşmanın tatbik edilmesi için tüm gayretleri gösteren İtilaf Devletleri Ermenilere verdikleri desteklerle Doğu Anadolu'daki Ermeni baskısının artmasını sağlamışlardır. Bunun farkında olan Mustafa Kemal Paşa, 9 Haziran 1920'de Kazım Karabekir Paşa'yı Doğu Cephesi Komutanlığına atamış ve Ermeni ordusunu temizleyebilmesi için yetkilerini genişleterek Doğu Anadolu'daki tüm kuvvetlerin komuta yetkisini kendisine vermiştir⁵⁵¹. Milliyetçiler Doğu'da İtilaf Devletleri'nin koruması altında olan Ermenilere karşı çetin mücadeleler verirken, Osmanlı Devleti Ağustos ayında Türk tarihinin en talihsiz anlaşmalarından biri olan Sevr'i imzalamıştır.

Dört yüz otuz üç maddeden oluşan bu hacimli anlaşma Osmanlı Devleti açısından ekonomik, kültürel, politik, idari, askeri ve egemenlik vs. gibi alanlarda son derece ağır ve

⁵⁵¹ S. Tansel, "age.", C. III, s. 217.

aşağılayıcı hükümler ihtiva eden bir anlaşmadır. Konumuz itibariyle ele alacağımız Ermenileri alakadar eden maddelerse yine ağır hükümleri içermektedir. Özellikle 88., 89., 90. ve 93. maddeler ekonomik ve siyasi anlamda bağımsız bir Ermenistan Devleti'nin tasarımı adına dikkat çekici maddelerdir. İlgili maddeler şöyledir:

Madde 88- Türkiye Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığını bildirir.

Madde 89- Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilâyetlerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın saptanması görevini ABD Başkanının hakemliğine sunmayı ve bu konudaki kararını olduğu kadar, Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik tüm Osmanlı topraklarının askersizleştirmesine ilişkin olarak alacağı tüm kararları kabul eder.

Madde 90- 89. Madde uyarınca sınır saptanması sözü geçen vilâyetler topraklarının tümünün ya da bir kısmının Ermenistan'a aktarılmasına yol açacak olursa Türkiye, aktarılan topraklar üzerindeki tüm hak ve sıfatlarından vazgeçeceğini bildirir⁵⁵².

Madde 93- Ermenistan bu topraklardan geçiş serbestliğini ve ticaret eşitliğini kabul eder⁵⁵³.

Osmanlı Devleti'ni parçalamak için uğraşan İtilaf bloğu nihayetinde bunun bir parçası olan Sevr'i Osmanlı Devleti'ne bir nevi dikte ederek imzalatmayı başarmış ve Doğu'da bir Ermenistan Devleti kurmak için önemli bir eşik atlamıştır. Osmanlı Devleti'ni yok etmek adına açık bir darbe olan bu anlaşma Büyük Millet Meclisi tarafından kınanarak, kabul edilmediği bildirilmiştir. Ancak bu kınama, ardında Batılı güçleri bulunduran Ermenilerin saldırılarına engel olmamıştır. Sevr'in sunduğu teşvikle Ermeni hareketleri daha da yükselmiş ve Eylül 1920'de kuvvetli bir saldırıya geçmişlerdir.

Ermeni atakları tüm hızıyla sürerken Sevr'in yaptırım gücünün biran önce devreye girmesi için çalışan BAC 23 Kasım 1920'de başbakana hitaben Ermenilerin durumu ve Sevr Anlaşması hükümlerinin revizyonu içerikli bir memorandum yayınlamıştır. Söz konusu memorandum şöyledir⁵⁵⁴:

⁵⁵² Ş. Ünal, "age." s. 147-149.

⁵⁵³ E. İltar, "agm.", s. 315.

⁵⁵⁴ T. Başak, *Ermeni Sorunuyla İlgili...*, s. 363.

“Ermenistan’ın içinde bulunduğu korkunç durum başbakan tarafından bilinmelidir. Milletler Cemiyeti şuanda bu hesapla Ermeni halkına yardım ulaştırmanın yollarını tartışıyor. Ancak birlik tarafından harekete geçilinceye kadar Ermeni ulusu yok olabilir.

1. İngiliz Hükümetinden acil ricamız, yalnızca Rusya’dan değil, Kemal’in üssünden Türk limanlarına erzak ve silah geçişini engellemek için deniz kuvvetlerimizin daha dikkatli devriye yapmasıdır.

2. Sevr Anlaşması’nın TBMM’nin onayı olmadan, bizzat Padişaha imza yetkisi verilerek onaylı hale getirilmesi kanaatindeyiz. Anlaşma hükümleri onaylandıktan sonra müttefikler tarafından uygulanmalı ve amaç için gerekli görülen askeri ve diğer önemler titizlikle alınmalı.

3. Komite Sevr’in birçok yönüyle revize edilmesini öneriyor.

Revizyonun olması durumunda Konstantinopolis’teki merkezi hükümetin güçlendirilmesi için bir fırsat sunulacağını farkındayız. Çünkü Mustafa Kemal İzmir ve Trakya ile ilgili Anlaşmanın revize edilmesi şartıyla onlarla anlaşma yapacağını ifade etmişti. İzmir ve Trakya’da Türklere tavizler verilmişse, Sevr Anlaşmasının Ermenilere ilişkin hükümlerinin zayıflatılmasına hoşgörü gösterilmeyeceğini, Başkan Wilson’ın Ermenistan ile Türkiye arasında sınırları belirleyen hükmün bir an önce tüm hükümetlere iletilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Anlaşmanın revizyonu ve koşullarının aşağıdaki şartlara bağlı olası gerektiği.

A. Başkan Wilson’ın Ermenistan’a verdiği topraklardan Kemalist birliklerin çekilmesi

B. Türklerin ele geçirdiği silah ve mühimmatın iadesi

C. Zararlar karşılığında tazminat ödenmesi”

Sevr gibi bir anlaşmayı dahi yetersiz görerek revizyon talep eden komitenin, Milli Mücadele’ye karşı Ermeniler konusunda kesin ve kalıcı bir çözüm arayışı içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda önlerindeki en büyük engel olarak gördükleri Mustafa Kemal’i pasif hale getirerek saf dışı bırakma arzularıyla dikkat çeken bir diğer önemli faktördür.

Komite bir taraftan Türklerle ilgilenirken diğer taraftan da Bolşevik-Ermeni yaklaşması ihtimali üzerinde duruyordu. Bu husus parlamentoya da taşınmıştır. Nitekim 29 Kasım 1920’de Avam Kamarası’nda BAC adına konuşan James Bryce, Ermenilerin yalnızca Türklerden değil, olası bir birleşmeye karşı Bolşeviklerden de korunması gerektiğini

bildirmiştir. Bir gün sonraki toplantıda ise Yüzbaşı Terrell Dışişleri Bakanlığı Müsteşarına Ermeniler ve Bolşevikler arasında işbirliğini gösteren herhangi bir kanıt olup olmadığını sormuştur. Soruyu yanıtlayan Mr. Harmsworth İngiliz Hükümetinin Ermenistan'ın mevcut durumuna ilişkin politikasının zorunlu olarak Cenevre'de MC bünyesinde yürütülen tartışmalara bağlı olduğunu o nedenle açıklama yapamayacağını ifade etmiştir. Ermeniler hakkında bilgi vermeyen Mr. Harmsworth, Türklerle Bolşevikler arasında işbirliği olduğunu Türklerin Bolşeviklerden silah ve mühimmat temin ettiğini bildirmiştir⁵⁵⁵.

Komite, Ermenileri iddia ettikleri Türk saldırılarından ve Bolşeviklerle olası bir kaynaşmadan uzak tutmaya çalışırken. Kilikya'da Fransız birlikleri içerisinde çarpışan Ermenilerin aşırılıkları da gün geçtikçe artıyordu. Öyle ki bu durum İngiliz Dışişleri'nin dahi dikkatini çekmiş ve Dışişleri Bakanlığı'nın Doğu Masası sorumlusu D.G. Osborne BAC Başkanı Aneurin Williams'a bilgi geçmek durumunda kalmıştır. 10 Aralık 1920'de Williams'a yazan Osborne, Fransız General Gouraud' un raporuna dayanarak, Kilikya'da Fransız birliklerinin yardımcı kuvveti olarak çalışan Ermenilerin Fransızlardan temin ettikleri silahlarla intikam kampanyası yürüttüğünü ve Türklere saldırmaya başladığını iletmıştır⁵⁵⁶.

Osborne' a 14 Aralık 1920'de yanıt veren Williams, Ermenilerin ara sıra intikam arzusuyla hareket etmiş olabileceğini, bunun son derece insani bir refleks olduğunu, bu nedenle de normal karşılanması gerektiğini ifade etmiştir. Genel Gouraud'un açıklamalarının doğruyu yansıtmadığını sözlerine ekleyen Williams, şimdiye kadar bölgede bulunan İngiliz ve Amerikan yetkililerinden böyle bir açıklamanın gelmediğini, bölgede azınlık olan Ermenilerin böyle bir harekete girişme ihtimalinin olmadığını ancak yine de konuya ilişkin araştırma başlattığını bildirmiştir⁵⁵⁷.

Yedi yıldır Türkler karşısında Ermenileri savunan bir komitenin başkanlığını yürüten Williams'ın, bölgenin sorumlusu olan generalin açıklamalarını, üstelikte Müttefik Devlet generalinin açıklamalarını yok sayarak meseleyi kapatmaya çalışması komitenin tarafgirliğinin en güzel örneklerinden birini yansıtmaktadır.

Komitenin bu telaşı ve meseleyi örtbas etme çabası Türkler ve Ermeniler arasında imzalan Gümrü Anlaşması'ndan kaynaklıydı. Eylül ayından bu yana şiddetli saldırılar gerçekleştiren Ermenilere karşı çarpışan Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk birlikleri,

⁵⁵⁵ HC. 5/42, (30 November 1920), "Armenia".

⁵⁵⁶ T. Başak, *Ermeni Sorunuyla İlgili...*, s. 370.

⁵⁵⁷ T. Başak, *Ermeni Sorunuyla İlgili...*, s. 371.

Kasım ayında Ermenileri sıkıştırmayı başarmış ve Gümrü istikametine kadar hızla ilerleyerek çekilmelerini sağlamıştır. Bunun üzerine mütareke isteyen Ermenilerle yapılan 2 Aralık 1920 tarihli Gümrü Anlaşması'yla Kars, Sarıkamış, Kağızman, Iğdır ve Kulp Türk topraklarına geri kazandırılmıştır⁵⁵⁸. TBMM' nin ilk askeri başarısının neticesinde imzalanan bu anlaşma, İngilizlerin planlarına ket vurmuştur.

Bu anlaşmanın imzalanmasından birkaç gün sonra Ermenistan Cumhuriyeti Hükümeti tüm görev ve yetkilerini komünistlerin oluşturduğu geçici hükümete devretmiş ve Ermenistan Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerine dâhil olarak bağımsızlığını yitirmiştir⁵⁵⁹. Kısacası Ermeni Cumhuriyeti'nin Sovyetleştirilmesi, Gümrü Anlaşması'na rağmen Ermeni meselesinin bir süre daha askıda kalmasına neden olmuştur. Durumun muğlaklığı TBMM ile SSCB arasında imzalanan 16 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşması ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars Anlaşması⁵⁶⁰ ile giderilmiş ve Doğu'daki vaziyet Türkler lehine sonuçlanmıştır. Böylece Sevr Anlaşması uyarınca Doğu Anadolu'da oluşturulmak istenen Büyük Ermenistan Devleti projesi de büyük bir darbe almış oluyordu. Doğu'da kazanılan bu başarı Türklerin motivasyonunu yükselterek, bu tarihten sonra önce Güney Doğu, ardından Batı Anadolu bölgesine yönelmelerine imkân sağlamıştır.

Doğu'da Gümrü Anlaşmasıyla başlayan süreç, Güney'de savaşan Ermenilerin taşkınlıklarını arttırmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler Ermeni savunucusu BAC'nin moralini bozsa da, en azından Kilikya ile ilgili tasarıların hayat bulması umuduyla tüm yanlışlarına rağmen Ermenileri desteklemeyi sürdürmüştür.

5.2.1.1. Aubrey Herbert -Talat Paşa Görüşmesi ve İttihatçılara Yönelik Suikastler

Türkiye ile Ermenistan arasında sağlanan sulh Ermenileri ve Ermeni sempatizanlarını huzursuz ettiği gibi Ermeni fedailerinin de İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerine yönelik suikast eylemlerine girişmesine etki etmiştir. Bu anlamda ilk olarak Sevk ve İskân Kararını çıkaran dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa hedef alınmıştır. İfade ettiğimiz gibi İttihat ve Terakki'nin öncü isimleri Mondros Mütarekesi akabinde yurdu terk etmişlerdir. Talat Paşa Almanya'ya gitmiş, Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri ve Milli Mücadele'yi buradan takip etmiştir.

⁵⁵⁸ Arzu Boy, "Gümrü-Moskova-Kars Anlaşmaları Kapsamında Muhacir ve Mülteci Problemi", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/4, 2018. s. 555.

⁵⁵⁹ Ş. Ünal, "age.", s. 160.

⁵⁶⁰ A. Boy, "agm.", s. 560-563.

Diğer taraftan İngilizlerle temasa geçerek barış sağlama arayışına giren Talat Paşa 1921’de bu isteğine ulaşmıştır. Şubat ayında İngiliz Gizli Polis Şefi Sir Basil Thomson’ ın aracılığıyla BAC üyelerinden Aubrey Herbert ile Almanya’nın Hamm kentinde buluşmuşlardır⁵⁶¹. Herbert ile Ermeni meselesi hakkında konuşan Talat Paşa, Ermeni tehcirine karşı çıktığını ancak Almanlara söz geçiremediğini belirtmiştir. İttihat ve Terakki’nin I. Dünya Savaşı başlangıcında ilk olarak İngiltere ile temasa geçtiğini ancak, dönemin İngiltere başbakanının buna razı olmadığını hatırlatan Talat Paşa, bugün yaşananların biraz da bu nedene bağlı olduğunu ifade etmiştir.

Ertesi gün Düsseldorf’a geçen Talat Paşa ve Herbert müzakerelerine burada devam etmişlerdir. Eski günleri geride bırakıp yeni bir Türk-İngiliz ittifakı gerçekleştirmeyi öneren Talat Paşa, Türkiye’nin gelecek umudunun İngiltere’ye bağlı olduğunu dile getirmiştir. Mustafa Kemal’in Bolşeviklerle ittifak yaptığını, Enver Paşa ve amcası Halil Paşa’nın Moskova’da olduklarını, Cemal Paşa’nınsa Türkistan’da İngiltere aleyhine propaganda yürüttüğünü belirterek, kendisinin İngilizlerin tarafında olduğunu bir kez daha vurgulamıştır.

Duruma ilişkin sunduğu bu fotoğrafla Talat Paşa esasen üstü kapalı bir biçimde Herbert’i Bolşevik Rusya ile tehdit ediyordu, ancak tecrübeli bir siyasetçi olan Herbert bu tuzağa düşmemiş, Konuyu II. Abdülhamit ve İttihat ve Terakki dönemi politikalarına getirerek Talat Paşa’nın açıklama yapan taraf konumuna gelmesini sağlamıştır.

Nihayetinde Herbert Talat Paşa’ya Ermenilerin şu sıralar intikam hisleri ile dolu olduğunu hatırlatarak, bir suikasta maruz kalma endişesi taşıyıp taşımadığını sormuştur. Talat Paşa böyle bir korkusunun olmadığını zira bunun için geçerli bir sebepte bulunmadığını ifade etmiştir. Bu konuşmanın ardından vedalaşmışlardır. Herbert Londra’ya Talat Paşa ise yaşadığı Berlin’e geri dönmüştür⁵⁶².

Bu kritik görüşmeden ve Herbert tarafından yöneltilen manidar sorudan birkaç hafta sonra (15 Mart 1921), Talat Paşa Berlin’in Handenberg-Strasse semtinde oturduğu apartmanın kapısından çıkarken Taşnak Komitesi fedailerinden Soğomon Tehliryan tarafından kurşunlanarak öldürülmüştür⁵⁶³. Almanya’ya gömülen Talat Paşa’nın naaşı 25 Şubat 1943’de İstanbul’a getirilmiş ve devlet töreniyle Şişli’deki Hürriyet Tepesi’ne defnedilmiştir⁵⁶⁴.

⁵⁶¹ A. Kabacalı, “age.”, s. 143.

⁵⁶² M. H. Bulut, “age.”, s. 401-404.

⁵⁶³ Levon Panos Dabağyan, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2001, s. 143.

⁵⁶⁴ Tevfik Çavdar, *Talat Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Ankara 1995, s. 514.

Herbert ile görüşmesinden yalnızca birkaç hafta sonra üstelik de Herbert tarafından sorulan suikast sorusunun hemen üzerine Talat Paşa'nın öldürülmesi, akıllara Taşnak fedaisini BAC'nin teşvik edip etmediği sorularını getirmektedir. Komitacı Ermeniler o süreçte imzalanan anlaşmalarla tesis edilen Türk-Ermeni barışına tepki olarak harekete geçmiş olsalar da, arkalarında İngiliz Hükümeti'nin yahut onun gizli yapılanmalarından biri olan BAC'nin olma ihtimali güçlü bir seçenek olarak belirlemektir.

İntikam hisleriyle donanan Ermeniler, İttihatçılara yönelik suikastlarına devam etmişlerdir. Bu kez hedef İttihatçıların bir diğer önemli ismi olan Cemal Paşa olmuştur. Nitekim 21 Temmuz 1922'de o dönem Tiflis'te bulunan Cemal Paşa ve beraberindeki yaverleri Nusret ve Süreyya Beyler Jovkodovski Sokağı'nda sokağında yaklaşık on kişiden mürekkep kimliği meçhul Ermeni gurubu tarafından uğradıkları silahlı saldırı sonucu hayatlarını kaybetmişlerdir⁵⁶⁵. Cemal Paşa'nın ölümünden sonra yapılan tahkikat neticesinde eylemin Taşnaklar tarafından gerçekleştirildiği ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine cenazesinin 12 Ağustos 1922 TBMM kararıyla Anadolu'ya getirilmesi kararı çıkmış, kardeşinin tercihi ile Erzurum'a getirtilerek Hafız Hakkı Paşa'nın yanına gömülmüştür⁵⁶⁶.

Taşnaklar tarafından öldürülen bir diğer İttihat ve Terakki üyesi isim Dr. Bahattin Şakir'dir. Mondros Mütarekesi sonrası Talat Paşalarla birlikte yurdu terk eden Bahattin Şakir önce Almanya'ya ardındansa Cemal Paşa'ya yardım etmek üzere Moskova'ya geçmiş, 1920'de Berlin'e geri dönmüştür. 17 Nisan 1922'de ise Berlin'de Taşnak fedaileri tarafından öldürülmüştür⁵⁶⁷.

5.3. Ankara Anlaşması'nın Ermeni Meselesi Üzerindeki Etkisi ve Komitenin Tepkileri

Ermenilerin intikam eylemlerinin başladığı ve Talat Paşa'nın öldürüldüğü sırada Ermeni meselesinin İngiltere adına nihai çözümü için temaslarını gerçekleştiren BAC başkanı Aneurin Williams da 27 Nisan 1921'de Dışişlerine bir mektup yazmış ve Ermeni meselesinin hallolması için müttefiklerin uzlaşması gerektiğini ve Ermenilerle ilgili yükümlülüğün Müttefik güçlerinden herhangi birinin almasını önermiştir. 29 Nisan 1920'de kendisine İngiliz hükümetinin bunun için gereken çabanın göstereceği yanıtı gelmiştir⁵⁶⁸. 25 Temmuz 1920'de Williams'a yazan Lord Curzon, Paris'teki görüşmelerinde kendisinin önerileri doğrultusunda

⁵⁶⁵ N. Artuç, "age.", s. 387,

⁵⁶⁶ N. Artuç, "age.", s. 394-396.

⁵⁶⁷ L. P. Dabağyan, "age.", s. 143.

⁵⁶⁸ TNA., FO, 800/151, (27 April 1921), "Foreign Office to Aneurin Williams".

hareket ettiğini ve bunun görmezden gelinmemesi için üstün bir gayret gösterdiğini belirtmiştir⁵⁶⁹.

Gümrü, Moskova ve Kars Anlaşmaları sonrasında BAC Ermeni meselesini kökten çözmeye çalışırken, askeri gücünü Batı Cephesine kaydıran Milli Mücadele içerisinde de zafer haberleri gelmeye başlamış, tüm bu gelişmeler karşısında Güney’de çözülen Fransa ile 21 Ekim 1921’de Ankara Anlaşması imzalanmıştır. Atatürk Nutuk’ta Batı cephesinde gelişen zaferleri ve neticesinde imzalanan Ankara Anlaşması ile ilgili şu sözleri sarf etmiştir⁵⁷⁰: *“Efendiler, Sakarya muzaferiyetinden sonra garp ile olan müspet ve neticeli temas ve münasebetlerimizi, Ankara itilaf namesi teşkil eder. Bu itilaf name Ankara’da 20 Ekim 1921’de imza edilmiştir.*

Fransız eski bakanlarından Mösyö Franklin Bouillon ile Mustafa Kemal Paşa, Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve Fevzi Paşa ile yapılan müzakereler sonrasında imzalanan anlaşmada ilk kez Müttefik devletlerden biri Misak-ı Milli’yi ve TBMM’yi tanıyordu. Atatürk bunun önemini şöyle aktarmıştır⁵⁷¹: *“Bu anlaşma ile siyasi iktisadi ve askeri alanda ve diğer alanlarda, bağımsızlığımızdan hiçbir şey yitirmeksizin yurdumuzun değerli parçalarını işgalden kurtarmış olduk. Bu anlaşma ile ulusal taleplerimizi ilk kez, Batı devletlerinden biri, söylemiş ve onaylamış oldu.”*

Atatürk’ün de belirttiği gibi ilk kez Müttefiklerden biri Türk bağımsızlığını onaylamıştı. Bağımsız Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni oluşturma yolunda kıymetli aşamalardan biri olan bu anlaşma Fransa’nın müttefiki İngiltere tarafından şaşkınlık ve tepkiyle karşılanmıştır. Fransa’nın güney bölgesini tahliye etmesiyle birlikte endişelenen Ermenilerse Mısır, Suriye, Lübnan gibi yerlere kaçmıştır. Adana, Antep ve civarıysa Fransızların çekilmesiyle birlikte düşman işgalinden kurtulmuştur.

Bu durumdan son derece rahatsız olan İngiltere’nin taşıdığı kaygı yazışmalara da yansımıştır. BAC’ın de yakın ilişkide olduğu Canterbury Piskoposuna anlaşma sonrasında mektup gönderen Lord Curzon, Ankara Anlaşması’nın Doğu’da her şeyi zora sokan talihsiz bir anlaşma olduğunu, bu anlaşmanın sonucundan büyük bir endişe duyduğunu belirtmiştir. Fransızlara sert bir tepki verilmesi gerektiğine de değinen Curzon, bu konudaki yaptırımları bağlamında Mersin’e bir savaş gemisi Adana’ya da bir Konsolos yardımcısı yolladıklarından bahsetmiştir. Kilikya’daki azınlıkların kaderi hususunda da kaygılı olduğunu yazan Curzon,

⁵⁶⁹ TNA., FO, 800/151, (25 July 1921), “Lord Curzon to Williams”.

⁵⁷⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: II, Ankara 2019, s. 828-834.

⁵⁷¹ M.K. Atatürk, “age.”, s. 835.

oradaki mutsuz ve çaresiz insanlar için ellerinden gelen çabayı göstereceklerine dair teminat vermiştir⁵⁷².

Anlaşma sonrası Ermenilerin durumu hakkında Lord Curzon gibi BAC de endişeliydi. Başkan Aneurin Williams bu husustaki görüş ve beklentilerini MC genel sekterliğine iletmiştir⁵⁷³: “Komitem tarafından, Milletler Cemiyeti’nin ikinci Meclisi tarafından kabul edilen ve Cemiyet Konseyi’ni, Türkiye ile Müttefik Güçler arasında yakında imzalanacak Barış Antlaşması’na hükümler koyma zorunluluğu konusunda Yüksek Müttefikler Konseyi’ne baskı yapmaya çağıran karara atıfta bulunmam emredildi. Müttefik Kuvvetler’e, Ermenistan’ın geleceğinin korunması ve özellikle Ermenilere Türk yönetiminden tamamen bağımsız bir Ulusal Yurdu sağlanması ve bu kararın Türkiye’nin gündemine alınıp alınmayacağı konusunda bana bilgi vermenizi rica ediyorum. Birlik Konseyi’nin bir sonraki toplantısı ve eğer öyleyse bu toplantının nerede ve ne zaman yapılacağı hususunu da belirtmenizi rica ederim.”

Mektubuna geri dönüş alan komite, Dışişleri Bakanlığı’na bir sonraki toplantının 10 Ocak 1922’de yapılacağı ve Kilikya’daki Ermeniler konusunun MC’ de ele alındığı bilgisini vermiştir⁵⁷⁴. Beş gün sonra komite adına yeniden Dışişlerine yazan Williams, Ermenistan’ın geleceğini güvence altına almak ve özellikle Ermenilere Türk yönetiminden tamamen bağımsız bir Ulusal Yurt sağlamak hususunun İngiliz, Fransız ve İtalyan Dışişleri Bakanları, akabinde Yüksek Konsey’in yapacağı önemli toplantıların ardından 15 Mart 1922’deki MC toplantısında gündeme alınabileceğini arz etmiştir⁵⁷⁵.

Davalarında ısrarcı olan komite, Dışişlerine hitaben yazdıkları 28 Aralık 1921 tarihli yazıda şunları dile getirmişlerdir⁵⁷⁶: “Başlıca Müttefik Devletlere Ermenistan’ın geleceğinin korunması ve Ermenilere ulusal bir yönetim sağlanması için gerekli düzenlemelerin yapılmasının aciliyetini vurgulamaktan vazgeçmediğini bildirmekten onur duyarız.” Türklerin art arda elde ettiği zaferler ve imzaladığı barış anlaşmaları neticesince komitenin MC’ ye olan entegrasyonu daha görünür hale gelmiştir. Yazışmalardan da anlaşıldığı üzere komite Ermeni meselesinin çözümünü MC aracılığıyla sonuçlandırmak istemiştir.

⁵⁷² TNA., FO, 800/151, (23 November 1921), “Letter from Lord Curzon to the Archbishop of Canterbury”.

⁵⁷³ UNLA., R568, 11/18053/3421, (14 Decemeber 1921), “The British Armenia Committe”.

⁵⁷⁴ UNLA., R568, 11/18053/3421, (17 December 1921), “The British Armenia Committe”.

⁵⁷⁵ UNLA., R568, 11/18053/3421, (22 December 1921), “The British Armenia Committe”.

⁵⁷⁶ UNLA., R568, 11/18053/3421, (22 December 1921), “The British Armenia Committe”.

5.3.1. Mudanya Mütarekesi ve Komitenin Faaliyetlerinin Zayıflaması

1922 yılı gelişmeleri İngiltere'nin Kilikya'daki Ermeniler konusunu düşünmesine engel olacak kadar kritikti. Milli Mücadele'yi zaferle taçlandırmak ve kesin bir üstünlük kazanmak için harekete geçen Türkler, 26 Ağustos 1922'de taarruz başlatarak Yunanlıların üzerine yürümüştür. 30 Ağustos 1922'de Türklerin zaferiyle sonuçlanan Büyük Taarruz sonrasında İtilaf Devletleri Türklerle Mütareke imzalamak durumunda kalmışlardır.

Osmanlı Devleti'ni parçalama ve paylaşma hayalini gerçekleştirmek üzere yola çıkan İtilaf Devletleri, 1918 Mondros Mütarekesi Hükümlerince başkent İstanbul dâhil olmak üzere Anadolu'nun dört bir tarafına yayılarak haksız işgaller gerçekleştirmiş, Türkleri yurdundan ederek, kendilerinin tahakkümünde suni bir devlet veya devletler bütünü oluşturmak için amansız bir mücadeleye girişmişlerdir.

93 Harbinden bu yana neredeyse aralıksız savaşan Türk ordusu ise artık iflas noktasına gelmiş ve asker savaşma motivasyonunu kaybetmiştir. Nitekim yine Mondros hükümlerince ordu terhis edilmiş, silah ve cephanelerse İtilaf güçlerine teslim edilmiştir. Tükenmiş bir ordu, başkente demir atmış İşgalci Güçler ve onların güdümünde bir Osmanlı idaresi, bitik bir ekonomi ve halk arasında yayılan salgın hastalıklar vs. böylesi karanlık bir ortamda Anadolu'daki potansiyeli gören Mustafa Kemal ve beraberinde olan milliyetçiler İzmir'in işgalinden sonra Anadolu'ya geçme ve bir kurtuluş mücadelesi verme kararı almıştır.

Anadolu'da bölgelerinin Türk olarak kalması için mücadele eden inançlı ve milliyetçi bir kitleyle işbirliğine girişen Mustafa Kemal, söz konusu işbirliğini ulusal düzeye taşıyarak topyekûn bir direniş gerçekleştirmiştir. Savaşın başlangıcında yalnızca düşmana karşı değil, Türk Milli Mücadelesine zarar verenlere karşı da bir direniş içine girerek asker kaçakları, iç isyanlar ve düzensiz haldeki ordunun toparlanması gibi konularda uğraşlar verilmiştir.

Nihayetinde tüm bu sorunların üstesinden gelinerek önce Doğu ve Güneydoğu ardındansa Batı Anadolu'da elde edilen zaferlerle Halide Edib' in deyimiyle 'Türk'ün Ateşle İmtihanı' son bulmuştur. İşgal Güçlerinin emperyalist arzuları uğruna attıkları o ateş Türklerin bünyesinde bir volkana dönüşerek topraklarında yaşama hakkını elinden almaya çalışan İşgal Güçlerini yok etmiştir.

İzmir'in işgalini müteakiben başlayan Milli Mücadele'de bir sembol haline gelen İzmir 9 Eylül 1922'de geri alınmıştır. Savaşın önemli psikolojik kırılma anlarından biri olan bugünde Halide Edib, Türk Milli Mücadelesini ve Türk askerinin üstün gayretini şu sözlerle ifade

etmiştir⁵⁷⁷: “Bizim kafile İzmir rıhtımına varıp da denizin mavi suları görününce Mustafa Kemal Paşa’nın ‘İlk hedefimiz Akdeniz’dir!’ diye yapmış olduğu beyanatı düşündüm. Hakikat bu sular, uğrunda ölmeye değer bir hedefti. Fakat, Türk askerinin gayesi çok daha derin ve manidardı, su ile deniz ile münasebeti yoktu. O gaye, bir milletin yaşamak arzusuuydu...”

Halide Edib’in aktardığı gibi o yaşamak arzusuyla yola çıkan Türk Milleti bir mücadele ruhu oluşturarak kendisini yok etmek isteyenlere karşı kahramanca savaşmıştır. Büyük Taarruz’ dan sonra 18 Eylül 1922’ye kadar İzmir, Balıkesir, Bursa ve ilçeleri Yunanlılardan tamamen temizlenmiştir⁵⁷⁸.

İtilaf güçleri özellikle de İngiltere bu durumu kabullenmekte güçlük çekse de Türklerle ateşkes tatbik etmek üzere masaya oturmak zorunda kalmıştır. Tüm bunların ışığında 3 Ekim 1922’de İsmet Paşa başkanlığında Mudanya’da konferans görüşmeleri başlamıştır. Konferansta İngiltere’yi General Harrington, Fransa’yı General Cahrpy, İtalya’yı ise General Monbelli temsil etmiştir.

İtilaf Devletleri’nin desteğiyle Türkiye’ye giren ve üç yıl boyunca savaşan Yunanlılar bu konferansa katılmamışlardır. Yunanlıları alakadar eden hususlar, destekçileri olan İngilizlerce savunulmuştur. Konferansın ana gündemi Doğu Trakya’nın Yunanlılar tarafından tahliye edilerek Türklere teslimi ve İstanbul ve Boğazlar durumunun tespitinden oluşmaktaydı. Günler süren müzakerelerin ardından 11 Ekim 1922’de anlaşma sağlanmıştır. Buna göre özetle, Yunanlıların Doğu Trakya’yı boşaltmasının temin edilmesi, Türk ordularının Çanakkale ve İzmit yarımadasında belirlenen çizgiyi geçmemesi kararlaştırılmıştır⁵⁷⁹.

İfade ettiğimiz gibi Milli Mücadele başarıyla ilerlerken İngiliz Devleti dikkatini Ermenilerden uzaklaştırmak zorunda kalmış, ancak bu mesele için tayin ettiği BAC bu kritik evrede onların durumu için faaliyetler yürütmeye devam etmiş ve Haziran 1922’de Ermenilerle ilgili MC’ye bir memorandum sunmuştur. Komite, bu memorandumda Türk vilâyetlerinde ve Avrupa’da bulunan Ermenilerin haklarının korunmasının hem tarihi hem de coğrafi bir zorunluluk olduğunu belirterek, İtilaf Devletleri için savaşan bu acılı halkla özel olarak ilgilenilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Ermenilerin asırlardır süren ulusal yurt özleminin ancak

⁵⁷⁷ Halide Edib Adıvar, *Türk’ün Ateşle İmtihanı*, İstanbul 2018, s. 310.

⁵⁷⁸ S. Tansel, “age.”, C. IV., s. 191-194.

⁵⁷⁹ E. Aybars, “age.”, s. 335.

ve ancak MC yardımıyla çözülebileceğini ifade eden komite, MC'nin bu türden bir vesayetinin rekabet halindeki büyük güçlerin çekişmesini önleyeceği görüşünü taşıdığını belirtmiştir⁵⁸⁰.

BAC'nin Ermenilerle ilgilenmesine rağmen İngiliz devlet politikasını takip ederek, konuyu MC'ye devretme gayesinde olduğu açıkça görülmektedir. Nitekim komitenin memorandumunda belirttiği üzere o süreçte büyük güçler arasındaki rekabet daha mühim bir mücadele alanıydı. İngiliz siyasi temsiliyetinin bir uzantısı olan BAC'nin tavrındaki bu değişiklik elbette tabiidir. Zira özellikle bu süreçten sonra komitenin de etkinliği ve hareket alanı giderek zayıflamaya başlamıştır. Ancak bu süreçte komitenin bir yan kuruluşu olan ve finans kısmını temsil eden ARLMF' nin son bir yoğun çaba içine girdiğini ifade etmek gerekir.

Fransızların Güney bölgesini terk etmesinden sonra Irak, Suriye ve Lübnan taraflarına göç eden Ermeniler adına çalışan ARLMF, bu hususta MC ile temas halinde olarak koordineli faaliyetler yürütmüştür. Bu anlamda Ocak 1922'de MC'ye İngiliz hükümetinin Basra'daki Ermeniler için kullanılmak üzere ARLMF tasarrufuna 35.000 Sterlin bağışladığını duyurmuştur⁵⁸¹. Yine ARLMF Küçük Asya şefi Harold Buxton Basra'ya ulaşan Ermeni Mülteciler için MC'den giyecek ve erzak gibi malzemelerin tedariki konusunda yardım istemiştir⁵⁸².

Kısacası Mudanya Mütarekesi ve sonrasında yeniden yükselen Türk imajının İtilaf Devletleri karşısında ortaya koyduğu net duruş, BAC'nin Ermeni savunuculuğu konusundaki ısrarlı tutumunun değişmesinde etkili olmuştur. Türklerin Anadolu'da kalıcı olduğunu bir kez daha kanıtlaması, Ermenilerin İngiltere'nin ihtiyaç ve ilgi alanından çıkmasına neden olmuştur. Devletin politikalarına uyum sağlayan BAC de Ermenilere yönelik faaliyetlerini giderek azaltmış ve onları adeta başından savılması gereken bir problem gibi görerek MC'ye havale etmek istemiştir. ARLMF'nin girdiği son yoğun çaba ise faaliyet gösterdiği bölge itibariyle dikkat çekicidir. Nitekim Basra o süreçte İngiltere'nin hâkimiyet alanındaydı, bu nedenle Suriye ya da Lübnan değil de Basra tercih edilmiştir. Sonuç olarak İngiltere için önemli olan şey Ermeniler değil, egemen olduğu bölgelerde araç olarak kullandığı unsurlardı.

⁵⁸⁰ UNLA., R568/11/21525/3421, (June 1922), "Memorandum: The British Armenia Committee".

⁵⁸¹ UNLA., R1754/47/18823/17592, (27 January 1922), "Armenian Refugees (Lord Mayor's Fund)."

⁵⁸² UNLA., R1754/47/18823/17592, (13 January 1922), "Armenian Refugees (Lord Mayor's Fund)."

5.3.1.1. Türklerin Zaferi: Lozan Anlaşması ve Komitenin Sonu

Mudanya Mütarekesi imzalandıktan sonra Mustafa Kemal'in İstanbul'u ele geçireceği söylentileri İtilaf Devletleri arasında panik havası oluşturmuş ve söz konusu durumda azınlıklarla ilgili ele alınacak tedbirleri düşünmeye itmiştir. Bu hususta kaygılananlardan biri olan Harold Buxton, Dışişleri Bakanlığı'ndan aldığı emir doğrultusunda ARLMF adına MC'ye bir yazı göndererek ilgili konuya ilişkin müdahale talep etmiştir.

Buxton 'ın iletisi şu şekildedir⁵⁸³: “Özel ve sorumlu kaynaklardan bize ulaşan bilgiler, yakın gelecekte İstanbul'da bir Kemalist ayaklanma olasılığının bulunduğunu ve hayırsever kurumların ve genel olarak şehirdeki halkın güvenliğine ilişkin ciddi bir endişe olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, tamamen insani bir bakış açısıyla ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın tavsiyesi üzerine, bu hususu Milletler Cemiyeti'ne iletmek istiyoruz.

Aslında bu durumda Milletler Cemiyeti'nin müdahalesini gerektiren bir Antlaşma yükümlülüğü yoktur, ancak İstanbul'da bir Kemalist ayaklanma ve 400.000 mültecinin şehirden acilen tahliye edilmesi ihtimali, kamuoyu tarafından Milletler Cemiyeti'nin harekete geçmesinin bekleneyeceği bir sorundur. Ayrıca, bu azınlıkların Milletler Cemiyeti'nin koruması altına alınmasının önerildiği Sevr Antlaşması ile zaten ele alınmış olan bir sorundur. Bu nedenle Cemiyet Genel Sekreteri'nden bu acil durumu mümkün olan en kısa zamanda Konsey üyelerinin bilgisine sunma nezaketini göstermesini rica ediyorum.”

Mudanya Mütarekesi'nin yankıları İtilaf Devletleri arasında bu şekilde tezahür ederken, TBMM hükümeti söz konusu devletlere 20 Ekim 1922'de bir nota göndererek nihai barışın tesis edilmesi için tertip edilecek olan konferansın İzmir'de toplanmasını önermiştir. Bu öneriyi kabul etmeyen müttefikler, toplantının 13 Kasım 1922'de tarafsız bir yer olan Lozan'da gerçekleştirilmesini teklif etmişlerdir.

Lozan' gidecek olan 25 kişilik heyetin⁵⁸⁴ başkanı Mudanya'da başarı göstermiş olan İsmet Paşa, yardımcıları ise Sinop Milletvekili Rıza Nur ve Trabzon Milletvekili Hasan Beyler olmuştur. 20 Kasım 1922'de başlayan toplantıya İngiltere, Fransa, Yunanistan, İtalya, Yugoslavya, Japonya, Romanya ve Boğazlar konusunda dâhil olacak olan Sovyetler Birliği ve

⁵⁸³ UNLA., R1617/4124520/807, (4 December 1922), “The Question of Minorities: Armenian Refugees (Lord Mayor's Fund).”

⁵⁸⁴ Kişi Listesi için bkz. A. Naci Karacan, “age.”, s. 47.

Bulgaristan katılım göstermiştir. ABD ise yalnızca bir gözlemci yollayarak daha geri planda durmayı tercih etmiştir.

İlk konuşmasında Milli Mücadele ve zorluklarına ilişkin bir nutuk irat eden İsmet Paşa durumu şu şekilde ifade etmiştir: *“Türkiye’nin dört yıldan beri sıkıntılar çektiğini, her yaşta Türk’ün çocuk, kadın, erkek savaştığını, vatanlarını savunduğunu hatırlatıp, Türkiye topraklarının dört yıldan beri yakılıp, yıkıldığını ancak bütün bunlardan yılmadıklarını, istiklal aşkıyla dolu bulunduklarını belirtti ve konuşmasını Efendiler, çok ıstırap çektik, çok kan akıttık, bütün medeni milletler gibi hürriyet ve istiklal istiyoruz sözleriyle tamamladı.”*⁵⁸⁵ İsmet Paşa’nın bu konuşmasını Müttefiklerin önde gelen siyasi isimlerinden olan Curzon ve Mussolini alkışlamışlardır.

İsmet Paşa’nın otoriter ve taviz vermez tavrı konferansa damga vurmakla birlikte, İtilaf Devletleri I. Dünya Savaşı sonuçlarını görüşmek üzere toplanılmış izlenimi vererek Türkleri aşağı çekmeye çalışmışlardır. Ancak İsmet Paşa galip bir devleti temsil ettiğini her fırsatta belli ederek söz konusu devletlerin siyasi manipülasyonlarına gelmemiştir. Konferansta Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında Boğazlar, Musul, Kapitülasyonlar, Osmanlı’dan kalan borçlar, Türkiye ile Yunanistan arasındaki azınlıklar ve Patrikhane gibi konular görüşülmüştür. Oldukça yoğun ve ağır konuların görüşüldüğü konferansta çetin tartışmalar yaşanmış ve konferans Şubat 1923’de kesintiye uğramıştır.

23 Nisan 1923’de toplantının ikinci safhası başlamış ve 24 Temmuz 1923’de kalıcı bir barış anlaşmasının akdedilmesiyle son bulmuştur⁵⁸⁶. Sonuç olarak İtilaf Devletleri’nin Osmanlı Devleti’ni parçalama arzusu Lozan’la birlikte son bulmuş, yıkılan bu devletin yeniden doğuşunu simgeleyen TBMM hükümeti (kısa bir süre sonra Türkiye Cumhuriyeti Devleti) bu arzusun önünde duran en büyük engel olmuştur. Bu sebeple Müttefikler yapılan anlaşma ile en azından en üst düzeyde çıkar elde ederek ayrılmak istemişlerdir.

Müttefik Devletler, 1878’den beri Türklere karşı kullandıkları, 1915’de soykırıma uğradıkları iddiaları ile dünya kamuoyunu etkiledikleri ve mazlum millet olarak niteledikleri Ermenileri Lozan’ da davet etmemişlerdir. Lozan’da temsiliyet hakkını elde edemeyen Ermeniler, İtilaf Devletleri tarafından dinlenilmiş ve hakları onların aracılığıyla savunulmuştur. Bahsi geçen savunma konferansta görüşülen diğer mevzular kadar güçlü bir şekilde ele alınmamıştır. İtalya Cumhurbaşkanı Montagna ve İngiliz Delegesi Sir Horace Rumbold

⁵⁸⁵ E. Aybars, “age.”, s. 346-347.

⁵⁸⁶ E. Aybars, “age.”, s. 350-352.

konferansta ulusal bir Ermeni yurdu oluşturma görüşünü ileri sürmüşler⁵⁸⁷, bu görüş Lord Curzon tarafından ciddi bir şekilde desteklenerek Türk tarafına baskı aracı olarak sunulmuştur.

Bu teklifi kati bir dille reddeden İsmet Paşa, yalnızca azınlık haklarını tanıdıklarını ve genel af ilanını kabul ettiklerini belirtmiştir. İsmet Paşa'nın bu dirayetli çıkışı Müttefikleri özellikle de İngiltere'yi son derece rahatsız etmiştir. Türk siyasi tarihi içerisinde Lozan Anlaşması'na ilişkin zaman zaman tartışmalar yaşansa da, bu konudaki en güzel cevabı anlaşmanın en güçlü muhataplarından biri olan ve anlaşmadan mutsuz ayrılan İngiltere vermiştir.

Örneğin, azınlıklar konusunun görüşüldüğü günün ertesinde (14 Aralık 1922) eşine mektup yazan Lord Curzon Türklerden ve İsmet Paşa'dan şu sözlerle bahsetmiştir⁵⁸⁸: *“Türkler dayanılmaz bir duruma geliyorlar. Dün İsmet azınlıklar sorununa ilişkin müttefikler adına yapmış olduğum ciddi önerilere sözde yanıt oluşturan ve konuyla hiç ilgisi olmayan küstahça bir konuşma yaptı. Kendisine benim ve meslektaşlarımın bu biçimde bir davranışa tabii tutulamayacağımızı, bu sürerse Lozan'dan ayrılacağımızı ve Türkiye'nin dünya karşısında sorumlu olacağını söyledim. Tahmin edilebilecek her türlü özveride bulunduk, ama Türkler sanki dünyanın fatihleriymiş gibi her noktaya karşı çıkıyorlar.”*

İngiliz diplomat Sir Andrew Ryan ise Lozan ile ilgili şu değerlendirmede bulunmuştur: *“Lozan'da onursuz bir barış imzaladık. Bu İngiltere'nin şimdiye dek imzalamış olduğu antlaşmaların en uğursuzu, en mutsuzu, en kötüsüdür.”*

İngiliz Ermenistan Komitesine gelince, Lozan Anlaşması ile birlikte faaliyetlerinin ve varlığının sonuna yaklaşan komite Ermeni meselesinin İngiliz politikalarının lehine çözülmesi için son bir gayret göstermiştir. 5 Aralık 1922'de yani konferansta Ermeniler konusunun bir baskı aracı olarak gündeme gelmesine sayılı günler kala bir önerge hazırlamış ve Lord Curzon aracılığıyla konferansta duyurulmasını sağlamıştır. Ermenilere ulusal yurt verilmesi anafikrini taşıyan söz konusu önerge şöyledir⁵⁸⁹:

Doğu sorunu çözümünün bazı yönleriyle derinden ilgilenen her parti ve mezhepten İngiliz halkının geniş kesimlerini temsil eden İngiliz-Ermenistan Komitesi, şu anda Lozan'da

⁵⁸⁷ Ş. Ünal, “age.”, s. 171-173.

⁵⁸⁸ Salahi Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, Ankara 2014, s. 56-57.

⁵⁸⁹ Fatih Sakallı, “agt.”, s. 119-120.

konferansta toplanan güçlerin dikkatine, Ermenilerin ve Türkiye'nin diğer Müslüman olmayan sakinlerinin meşru taleplerini sunmak için alçak gönüllülükle yalvarmaktadır.

Bu insanların fedakârlıklarını, çektikleri acıları ve kendilerine defalarca verilen kurtuluş ve koruma sözlerini burada uzun uzadıya anlatmaya gerek yoktur. Onların bugünkü işler acısı durumu, konferansın tüm üyeleri tarafından da çok iyi bilinmektedir. Yerli nüfusu bir milyon olan Erivan Cumhuriyeti topraklarında, Türkiye Ermenistan'ından gelen yaklaşık 400.000 mülteci bulunmaktadır; Küçük Asya'nın Müslüman olmayan nüfusundan geriye kalan ve belki de yarım milyon ya da daha fazla olan nüfus, şu anda sürülme ya da yok edilme tehdidi altındadır ve yine yarım milyon olan İstanbul'un Müslüman olmayan sakinleri, yakın zamanda İzmir'in müreffeh toplumunu yok eden felaketin tekrarlanması korkusuyla yaşamaktadırlar. Böylece toplamda yaklaşık 1.500.000 kişi tehlikeli bir durumda yaşamaktadır ve bunların bir milyonu gerçekten hayati tehlike altındadır.

Komite, sorunun temel çözümünün, çatışan çeşitli ırksal ve dinsel unsurların ayrılmasını ve her birine, kendilerini yoğunlaştırabilecekleri ve kendi ulusal, dinsel ve kültürel yaşamlarını geliştirebilecekleri yeterli ve uygun bir alanın tahsis edilmesini içermesi gerektiğine olan inancını yeniden teyit eder. Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından daha önce onaylandığı üzere, Ermeniler için bir Ulusal Yurt kurulması gerekliliğini ilke olarak yeniden teyit eder. Böyle bir Ulusal Yurdun şekli, anayasası ve yeri, konferans tarafından bir bütün olarak tartışılması gereken uygun konulardır. Komite, bu amacı gerçekleştirmenin en uygulanabilir yönteminin, Erivan Cumhuriyeti'ne toprak ilavesi yoluyla olabileceğini düşünmektedir. Nispeten küçük bir ek alan, bu Cumhuriyetin sadece mevcut sınırları içinde kaldıramayacağı kendi mülteci nüfusu için değil, aynı zamanda, şu anda Yakın Doğu'ya ve geniş bölgelere dağılmış olan ve hemşerileri arasında yerleşme fırsatını memnuniyetle karşılayacak binlerce Ermeni için de toprak ve ev sağlamasına olanak tanıyacaktır. Komite, konferansın, Rus ve Türk Hükümetleri ile bu doğrultuda dostane bir anlaşma olanaklarını araştırmasını saygıyla önerir.

Geriye, Müslüman olmayan nüfusun Türkiye'de kalmak isteyen kısmının korunması sorunu kalmaktadır. Bu başlık altında ele alınacak azınlıklar belki de en çok Avrupa Türkiye'sinde bulunmaktadır, ancak Küçük Asya'da da (şu anda sınır dışı edilme bildirimi altında olsalar da) mevcutturlar ve bu nedenle, korunmaları için herhangi bir güvencenin tüm Türkiye'ye uygulanması gerekir. Uluslararası bir mesele olarak, azınlıkların korunması, Milletler Cemiyeti'nin güvencesi ve doğrudan denetimi altına alınmalıdır; bu nedenle,

maddelerin nihai taslağı hazırlanmadan önce Cemiyet'e danışılmalıdır. Komite, bazı Avrupalı Güçler tarafından kabul edilen azınlıklara ilişkin hükümlerin, bu Yakın Doğu toprakları söz konusu olduğunda tamamen yetersiz kalacağı görüşünü vurgulamak ister. Kabul edilen hükümlerin uygulanmasını güvence altına almak için, Komite, Türkiye'ye Milletler Cemiyeti Temsilcilerinin atanmasını ve Cemiyet Temsilcileri ile birlikte çalışmak üzere Türk jandarmasına Avrupalı subayların atanmasını istemektedir.”

Bu önerenin ardından konferansın 13 Aralık 1922 tarihli oturumunda Ermenilere ulusal yurt verilmesi önerisinin gündeme alınıp tartışılması, BAC' nin Ermeniler konusunda İngiliz siyaseti üzerindeki etkisini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Meselenin çözümü için son hamlelerin gerçekleştirildiğinin bilincinde olan komite, konuyu hızlandırmak adına Avam Kamarası'na taşımıştır. Nitekim Komite üyesi Noel Buxton, 11 Aralık 1922 tarihinde Başbakan'a, İngiltere Hükümeti'nin, Türkiye Ermenilerine bir toprak sağlamak için Mezopotamya'nın kuzey sınırlarında Türkiye'ye toprak bırakılması karşılığında Ermeni Cumhuriyeti'ne toprak katılması maksadıyla, Lozan'da Sovyet Rusya da dâhil olmak üzere Avrupalı güçlerle görüşüp görüşmeyeceğini sormuştur. Konferansın devam ettiğini gerekçe gösteren başbakan gizlilik ilkeleri gereğince bu konuya yanıt veremeyeceğini ifade etmiştir⁵⁹⁰.

Komite siyasi temaslarının yanı sıra, konferansın kapanışına iki ay kala karakteristik faaliyetlerinden biri olan basından istifade etme politikasına sığınmıştır. Bu bağlamda komitenin organizasyon sekreteri C. Leonard Leese 26 Mart 1923'de *Daily News*'e demeç vermiştir. Leese, Batı Trakyalı Yunanlılar ve Doğu Anadolu Ermeni mülteciler için daha fazla barınağa ihtiyaç olduğunu dile getirerek, İngiliz Hükümeti'nin bu konunun çözümü için MC'ye 250.000 Sterlin bağış teklifinde bulunduğunu, bunun 219.000'inin ödemesinin gerçekleştirildiğini ancak, diğer müttefiklerin katkıda bulunmaması nedeniyle geri kalan meblağın ödenmediğini belirtmiştir.

MC Konseyinin, mültecilerin yerleştirilmesi için Yunanistan'a uluslararası bir kredi verilmesi hususunu görüştüğünü de sözlerine ekleyen Leese, İngiltere Hükümetinin bu önerinin kabulünde öncülük edip etmeyeceğini sorarak, İngiliz davası uğruna her şeylerini

⁵⁹⁰ HC., 5/159, (11 December 1922), “Lousanne Conferance (Bulgaria and Armenia)”.

kaybeden insanlara karşı onur borcunun yerine getirilmesi gerektiği hatırlatmasında bulunmuştur⁵⁹¹.

Tüm bu çabalarına rağmen 1923 itibariyle etkinliğini tam anlamıyla yitiren komite 1924’de kendi kendini fesh etmek durumunda kalmıştır. Bunda Türklerin başlattığı Milli Mücadele’yi zaferle sonuçlandırması ve Lozan Anlaşması’nda kendilerini kabul ettirmesi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşunun yanı sıra, komitenin önemli ve aktif üyelerinin ard arda hayatını kaybetmesinin de rolü vardır. Nitekim 1922’de James Bryce, 1923’de Aubrey Herbert ve 1924’de Aneurin Williams yaşamını yitirmiştir. Türkler cephesinde yaşanan söz konusu gelişmelerin üzerine komitenin en aktif üç isminin ölümü komitede bir deprem etkisi yaratmış ve Balkan Komitesi ile sağlanan başarı hezimete dönüşerek İngiliz Ermenistan Komitesi’nin sonunu getirmiştir.

⁵⁹¹ “Eastern Regugees Plight”, (26 March 1923), *Daily News*.

SONUÇ

I. Dünya Savaş'ı öncesinde büyük Avrupalı devletlerce düzenin oluşturulduğu ve köklü dönüşümlerin yaşandığı 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni yakından ilgilendiren en önemli durum bu yüzyılın Batılı icadı olarak ortaya atılan Doğu Sorunu meselesidir. Osmanlı Devleti'nin zayıflayan gücü ve istikrarsız gidişatını gerekçe göstererek, çözüm için müdahale gerektiğini öne süren Avrupalı devletlerin hedefleri doğrultusunda oluşturulan bu suni kavram, esasen Osmanlıları Avrupa'dan tasfiye etme ardından da parçalama projesinin bir halkasıydı.

Bu bağlamda Avrupalı devletler, Fransız İhtilali'nin bir getirisi olan ve kısa sürede başta Avrupa olmak üzere dünyayı etkisi altına almaya başlayan milliyetçilik akımından istifade ederek kozmopolit yapılı Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü bölmeye başlamıştır. Milliyetçiliğe ek olarak öne sürdükleri Hristiyanlık vurgusuysa bir diğer bölücü unsur olarak öne çıkmıştır. Nitekim tüm bunlar önce Balkan uluslarının ardından da Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı ayrılıkçı faaliyetlere yönelmelerinde etkili olmuştur.

Yunanlılar, Sırlar ve Bulgarların Osmanlı Devleti'nden koparılışının ardından dikkatini Ermenilere yönelten büyük Avrupalı devletler, 1878 Berlin Kongresi'nde Ermeni meselesinin uluslararası bir sorun olarak dünya kamuoyuna taşınmasını sağlamışlardır. Bu noktada özellikle ön plana çıkan İngiltere bu tarihten itibaren Ermenilerin hamiliğini üstlenmiştir. Söz konusu gelişmelerin ardından İngiltere'de çeşitli Hristiyan cemaatler, cemiyetler ve sosyal gruplar Doğu Anadolu'daki Ermenilerin uğradığını iddia ettikleri sözde zulümleri protesto etmek ve engellemek amacıyla miting, konferans ve halk toplantıları düzenlemişlerdir. Bu anlamda özellikle Londra kenti Türk karşıtı Ermeni faaliyetlerinin merkezi haline gelmiştir.

İngiltere'de bu faaliyetleri yürüten ve Türk karşıtı kamuoyunun oluşmasında etkili olan isimlerin başında İngiltere'de toplam dört kez başbakanlık görevini icra etmiş olan Liberal Parti Milletvekili William Ewart Gladstone gelmektedir. Gladstone, İngiltere'nin gerek Balkanlarda gerekse de Ermeniler hususunda Türk karşıtı bir politik tutum geliştirmesinde belirleyici ve yönlendirici bir etki oluşturmuştur. Onun döneminde yerleşik hale gelen söz konusu politika, ölümünün ardından fikri takipçileri tarafından da sürdürülmüştür.

Sonuç olarak Gladstone' un hedeflerini bir adım ileri taşımak amacıyla bir araya gelen Noel Buxton, Aneurin Williams, Aubrey Herbert ve James Bryce gibi Liberal Parti mensubu siyasetçiler 1903 yılında Balkan Komitesini kurmuşlardır. Bahsi geçen isimler İngiliz Devleti

ve entelijansı içersinde ön plana çıkmış önemli şahıslardır. Bu nedenle komite kısa sürede uluslararası kamuoyunda dikkat çekmeyi başarmıştır. Türklerin Balkanlardan sürülmesi ve Balkanların Hristiyan unsurlarının bağımsızlık elde etmesi için çalışan Balkan Komitesi, Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan tamamen kopuşunu ifade eden Balkan Savaşları sonuna kadar Türkler aleyhinde aktif faaliyetlerde bulunmuştur.

Balkanlardaki misyonun tamamlanmasının ardından dönüşüme uğrayan Balkan Komitesi, 1913' de İngiliz Ermenistan Komitesi adını alarak aynı kadro ve aynı hedeflerle bu kez Ermeniler üzerinde çalışmıştır. Ermeni davasının savunuculuğunu üzerine alan bu komitenin kamuoyu oluşturma bağlamında başvurduğu en etkili yöntemlerden biri propaganda olmuştur. Nitekim Salahi Sonyel, Hikmet Özdemir ve Justin McCarthy gibi tarihçiler de komitenin İngiltere Devleti ile bağlantısı bulunduğunu ve İngiliz istihbaratının bir propaganda alt oluşumu olduğunu belirtmişlerdir. Nitekim komite üyelerinden tarihçi Arnold Toynbee ve Milletvekili James Bryce aynı zamanda Wellington House adına çalışmışlardır.

Propagandanın önemli araçlarından biri olan basın ve yayın faaliyetleri komite tarafından aktif bir şekilde kullanılmıştır. Bu çerçevede *The Times*, *Daily News* ve *The Manchester Guardian* gibi gazeteler komiteye hizmet etmişlerdir. Komite üyeleri Ermeni meselesine ilişkin gündeme getirmek istedikleri konuyu milletvekilleri aracılığıyla Avam Kamarası'nda iletip, bahsi geçen gazetelerde haber olmasını sağlamışlardır. Bu bağlamda komitenin milletvekili üyelerinin başbakan, dışişleri bakanı ve müsteşarlarına hitaben yönelttiği sorular, söz konusu makamlara sunduğu memorandumlar ve uzun konuşmalarla pekiştirilerek servis edilen Osmanlı Devleti'nin Hristiyan Ermenilere ettiği sözde zulüm hikâyeleri ilgili gazetelerin sayfalarında yer bulmuştur. Böylece Ermeni meselesi hem parlamentonun, hem de İngiltere ve hatta dünya kamuoyunun gündeminde sıcak tutulmuştur. Komite başkanı Aneurin Williams ve önde gelen üyelerinden James Bryce ve Noel Buxton gibi isimlerin söz konusu gazetelere Ermeni meselesiyle ilgili verdiği özel demeçler de yine komiteyle yakın ilişki halinde olan gazetelerin sayfalarını süslemiştir.

Komite ve/veya üyeleri tarafından kaleme alınan kitaplar da yine söz konusu propaganda politikasının bir parçası olarak yayınlanmıştır. Bu kapsamda Ermeni meselesinin en bunalımlı safhalarından olan 1913 ile 1917 yılları arasında sırasıyla: *Armenia: Its People, Sufferings & Demands*, *Travel and Politics in Armenia*, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916 (The Blue Book)*, *Turkey: Past and a Future* ve *The Murderous Tranny of the Turks* adlı kitaplar basılmıştır.

I. Dünya Savaşı'nda İngiltere halkı, İtilaf Devletleri ve özellikle 1917'de savaşa katılacak olan ABD'yi etkilemek için yazılmış olan bu kitaplarda, Türklerin Ermenilere uyguladığı iddia edilen sözde zulüm hikâyeleri, yanıltıcı raporlar, uydurma istatistikler ve taraflı gazete haberlerine yer verilmiştir. Ermenilerin mağdur, Türklerinse katliamcı olarak resmedildiği bu kitaplarda Hristiyanlık vurgusu üzerinden yapılan Ermeni ajitasyonu ve Türk karşıtlığı en üst perdeden işlenmiştir.

Wellington House bünyesinde basılan son dört kitabın yazarı olan Arnold Tonybee bu konuda komiteye en fazla hizmet eden kişi olmuştur. Toynbee'nin çalışmalarına ön söz yazarlığı veya editörlük kapsamında yardımcı olan James Bryce ise ilgili yayınlara katkı sağlayan bir diğer komite üyesidir. Bu, Wellington House'un içerisinde komite üyelerinin de yer aldığını göstermesi bakımından dikkat çekici bir detaydır. Bilindiği gibi Wellington House'un en önemli amaçlarından biri propaganda aracılığıyla ABD'nin dikkatini çekmek ve kendi yanında savaşa katılmasını sağlamaktır. Nitekim ABD'nin 1917'de savaşa dâhil olmasıyla İngiltere hedefine ulaşmıştır. BAC üyeleri tarafından yazılan kitapların 1917'de son bulmuş olması da bu politikanın sonucunu yansıtmaktadır.

1913-1923 sürecinde İngiltere'deki en aktif ve en güçlü Ermeni yanlısı kuruluşların başında gelen BAC, Osmanlı Devleti'nde Ermenilere yönelik olarak meydana gelen her olayı uluslararası bir mahiyete büründürmeye çalışarak dünya kamuoyuna sunmuştur. Ermenilerin kararlı bir savunucusu olarak faaliyet gösteren bu komite Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm Ermenileri kayıtsız, şartsız koruması altına alarak bağımsızlıklarını temin etmek için çalışmıştır. Nitekim komitenin kuruluş manifestosu niteliği taşıyan *Armenia: Its People Sufferings and Demands* adlı kitapçıkta belirtildiği gibi, komitenin amacı en başından beri Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinin icrasını sağlamak ve bunun için gereken varsa yerine getirmektir.

Bu amaçla hareket eden komite 1913-1923 yılları arasında İngiltere'nin Osmanlı Devleti nezdindeki Ermeni politikasında belirleyici ve yönlendirici bir rol oynamıştır. Çoğunluğu Liberal kanat milletvekillerinden oluştuğunu ifade ettiğimiz komite üyeleri Ermeni meselesinde Liberallerin hükümetle işbirliği yaptığı algısını kırmak için ortaya attıkları Hristiyanlık ajitasyonu bu meselenin yalnızca Liberallere değil, topyekün İngiltere'ye ve hatta güçlü Hristiyan Avrupalı Devletlere ait olduğu kanısını yerleştirmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede Avrupalı güçlere sık sık birlikte harekete geçme çağrısında bulunmuşlardır. Komitenin İngiliz Hükümeti'ni arkasına alması ve Avrupa ile ABD'yi (1917 itibarıyla)

etkilemesi Ermenilere güç vermiştir. Batı'nın desteğini arkasına alan Ermeniler I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde Osmanlı Devleti'ne karşı İtilaf Devletleri'nin yanında savaşmışlardır. Bunun mükâfatı olarak kendilerine vaat edilen Vilâyet-i Sitte ve Kilikya topraklarında bağımsız bir Ermenistan Devleti kurulması beklentisi içine girmişlerdir.

Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden koparılması için var gücüyle çalışan BAC, Ermenileri yalnızca basın ve propaganda yayıncılığı faaliyetleriyle değil, finansal olarak da desteklemiştir. Nitekim komitenin kuruluşundan bir yıl sonra "Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund" isimli yardım fonu kurulmuştur. Bu fonun başkanı da yine Aneurin Williams olmuştur. Üyeleri arasında ise Noel Buxton, Rahip Clifford, aristokrat bir ailenin kızı olan Lady Fredric Cavendish ve İngiltere'nin önde gelen iş adamlarından olan George Cathbury gibi seçkin ve zengin isimler yer almıştır. ARLMF, zaman zaman halka açık toplantılar düzenlemiş ve Ermeniler için ihtiyaç duydukları finansal desteği halktan talep ederek topladıkları paralarla sağlamıştır. Özellikle Piskoposların hitabet yaptığı bu toplantılarda Hristiyan Ermeniler için yardım çağrısında bulunulmuştur. Bu fon aracılığıyla talep edilen bağışlar giyecek, erzak ve barınma gibi temel ihtiyaçlar başlığı altında açıklanmıştır. Din sömürüsüyle toplanan bu yardımların hayır niyetiyle ulaştırıldığı izlenimini veren ARLMF'nin, söz konusu paraları Ermenilere silah ve mühimmat temini desteği noktasında kullanıp kullanılmadığı hususu ise bir soru işaretidir.

Yukarıda bahsedildiği üzere din vurgusu komite tarafından en az para ve basın-yayın faaliyetleri kadar önemsenmiştir. Ermenileri savunmak üzere din paydaşlığı üzerinden oluşturulan birlik olgusu komite içerisindeki isimlerle desteklenmiştir. Charles Roden Buxton, Rev. Harold Buxton ve Rev. Cannon gibi din adamları bu olgunun temsilcileri olmuştur. Bu etki esasen komitenin üst kadrolarından gelmektedir Nitekim komite başkanı Aneurin Williams eğitimini İngiltere'nin köklü Evangelik okullarından biri olan St. John Collage, Cambridge'de tamamlamıştır. Komitenin önemli simalarından Noel Buxton ve Arnold Toynbee ise aile mirası olarak taşıdıkları Evanjelizmin ilkelerine sıkıca bağlı kalmışlardır. Komitenin çekirdek kadrosunu teşkil eden isimlerde görülen Evanjelizm etkisi dönemin İngiliz Liberalleri arasında yaygın olan bir inanıştır.

Komitenin din ile olan bu yakınlığı şüphesiz bir tesadüf değil, bilinçli bir tercihtir. Nitekim Hristiyan kimlik vurgusu üzerinden yürütülen propaganda faaliyetleri kamuoyu üzerinde en fazla etkili olan yöntemlerden biri olmuştur. Bu anlamda BAC, Milli Mücadele'nin şiddetle devam ettiği yıl olan 1921'de, Milli Mücadele'nin başarılı gidişatını engellemek,

1920’de imzalanmış olan Sevr Anlaşması’nı etkin kılmak ve bu yolla Ermeni meselesini kendi lehine sonuçlandırmak gayeleriyle komitenin din eksenli politikasını yoğunlaştırmıştır. Bu durum 1921’de komiteye üye olan din adamlarının sayısındaki artıştan da anlaşılmaktadır. Rev. J. Scott Lidgett, Rev. F. B. Meyer, Rev. J. Clifford gibi kişiler bu süreçte komiteye dâhil olan isimlerden yalnızca bazılarıdır. Kısacası ‘korkunç’, ‘kıyımcı’ ve ‘barbar’ olarak nitelendirdikleri Türkler ve İslâm’ın Avrupa’dan silinmesi için çaba gösteren BAC, Milli Mücadele ile birlikte yeniden canlanmasından endişe duyduğu Türk ilerleyişi ve İslâm’ın yükselişine karşın Ermeni meselesinin çözümünü hızlandırmak için Hristiyanlığa sarılmıştır.

BAC faaliyetlerinin bir diğer önemli parçası ise komite üyeleri tarafından zaman zaman düzenlenen halk toplantılarıdır. Komite bu toplantılarla Ermeni meselesiyle ilgili gündemin kamuoyunda sıcak tutulması sağlamıştır. Bu anlamda Londra’daki Caxton Hall binası ve Trafalgar meydanı gibi durak noktaları komitenin simge mekanları haline gelmiştir.

Propaganda, para ve din sarmalı içerisinde faaliyet yürüten BAC’nin en etkili yılları Ermeni meselesinin üst noktaya ulaştığı I. Dünya Savaşı yıllardır. Devlet politikaları gereği 1917’ye kadar Ermenilerin hamiliğini müttefiki Rusya’ya devreden İngiltere bu zaman zarfında Ermenileri arka plandan desteklemeye devam etmiştir. İngiliz Hükümeti’nin Ermenilere yönelik temkinli politikalar yürüttüğü bu süreçte BAC muhalefet organı gibi çalışmış ve yeri geldiğinde Aneurin Williams, James Bryce gibi güçlü üyeleri aracılığıyla devlete Ermenilere yardım etmesi konusunda baskı uygulamıştır.

Rusya’nın savaştan çekilmesiyle Ermenileri açıktan desteklemeye başlayan İngiliz Hükümeti BAC’ nin taleplerine daha rahat karşılık verebilmiştir. Ancak bu süreçte Doğu Anadolu ve Kafkaslarda Türklerin elde ettiği zaferler Ermeni meselesi adına yeni bir krizi doğurmuştur. Üç yıldır süren savaş şüphesiz askeri ve ekonomik kaynakların tasarrufunu gerekli hale getirerek, ikinci bir devletin yardımını zaruri kılmıştır. Bu anlamda savaşa yeni katılan İngiltere’nin müttefiki ABD iyi bir alternatif olmuştur. Böylece planlarını gözden geçiren İngiliz Hükümeti ve BAC, ABD’yi ikna ederek Ermeniler için gerekli olan finansal yardımı temin etmişlerdir.

Finansal olarak desteklenen Ermenilerin siyasi durumu üzerindeki belirsizlik Paris Barış Anlaşması ile birlikte İtilaf Devletleri arasında Ermenilerin kimin mandası olacağı yönündeki tartışmaları doğurmuştur. Bu anlamda öne çıkan ABD ve İngiltere arasında sürüncemede kalan bu konu İngiltere’nin daha çok Orta Doğu ile ilgilenmesi, ABD’ninse barışı

tesis ettikten sonra inziva politikasıyla meşgul olması gibi nedenlerden ötürü sonuca ulaşamamıştır.

Manda sorununun çözümüne engel olan bir diğer önemli sebep ise İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'nde Mondros Mütarekesi hükümlerine dayanarak gerçekleştirdiği haksız işgallere karşılık Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki milliyetçilerin başlattığı Milli Mücadele'dir. Bu beklenmedik gelişme İngilizlerin dikkatini bu noktaya çevirmesine neden olmuştur. Zira korkulan Türk imajının Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele'de yeniden vücut bulduğunu düşünen İngiliz Hükümeti ve BAC, ilk zamanlar basit bir çeteci ve asi bir maceraperest olarak tanımladıkları Mustafa Kemal'i ve Milli Mücadele'deki gelişmeleri yakından takip etmek zorunda kalmışlardır. Bu da Ermeni meselesinin aksamasına neden olmuştur.

Türkleri Anadolu topraklarından göndermek için son bir girişimde bulunan İtilaf Devletleri Sevr Anlaşmasıyla birlikte bağımsız Ermenistan idealini canlandırmak istemiş olsalar da, Doğu Anadolu'da Kazım Karabekir'in elde ettiği başarılar ve nihayetinde Ermenilerle yapılan anlaşma, Büyük Millet Meclisi'nin Sevr'i tanımaması gibi nedenler Ermeni meselesini diriltmenin önündeki en önemli engeller olmuştur. Bu durum BAC'nin işleyişine dahi etki etmiştir. Nitekim 1920 yılında kurulan Milletler Cemiyeti içerisine BAC'nin üst kadrolarından isimlerin üye olduğu ve Ermeni meselesi savunuculuğunu daha ziyade Milletler Cemiyeti aracılığıyla gerçekleştirdiği görülmüştür. Bu anlamda dönüşüme uğrayan komite Ermeniler için birkaç yıl daha çalışmıştır.

Kısacası 1919'da başlayan Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanması, Lozan Anlaşması'nda varlığını kabul ettiren Türklerin elde ettiği başarı, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması gibi gelişmeler Türk topraklarında Ermeni savunuculuğu yapan BAC'nin faaliyetlerine ket vurmuştur. Nitekim komite 1923 yılı itibarıyla etkinliğini yitirmiş, 1924'de ise kendi kendini fesh etmek durumunda kalmıştır.

BAC'nin kapanmasında Türklerin elde ettiği zaferlerin yanı sıra komitenin kurucu kadro üyelerinin ard arda hayatını kaybetmesi de etkili olmuştur. Nitekim komitenin en aktif üyelerinden James Bryce 1922'de, yine komitenin ünlü simlarından Aubrey Herbert 1923'de, komitenin başkanı ve en etkili ismi Aneurin Williams ise 1924'te yaşamını yitirmiştir. Komitenin icraat kapasitesi en yüksek kişilerinin ölümü komite içinde önemli bir boşluk oluşturmıştır.

Özetle BAC selefî olan Balkan Komitesi'nin Balkanlarda elde ettiği başarıyı, Ermeniler adına elde edememiş ve Ermenilere vaat edilen Doğu Anadolu ve Kilikya olarak adlandırdıkları Çukurova toprakları Türk hâkimiyetinde kalmaya devam etmiştir. Ancak Ermeni meselesinin canlı tutulması için gayret gösteren İngiltere'nin başını çektiği büyük Avrupalı devletler Ermenilerin Türkler tarafından soykırıma uğradığı yönündeki iddialarını gündemde tutarak bu iddiaların günümüze kadar ulaşmasını sağlamışlardır.

Böylece Doğu sorunun bir uzantısı olan bu mesele Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin de politik düzeyde uğraşmak zorunda olduğu konulardan biri olmuştur. Ermeni meselesi büyük güçler tarafından istenilen anlamda çözüme kavuşturulamasa da, Türkiye toprakları üzerinde planları olan bu devletlerin farklı seçeneklere yöneldiği görölmektedir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra baş gösteren Kürt olayları, devletin günümüzde dahi zaman zaman müdahale etmek mecburiyetinde olduğu bir sorun haline gelmiştir. Bugün PKK terör örgütü aracılığıyla servis edilen Kürt sorunu, Doğu sorununun son halkasının Ermeniler olmadığı yönündeki soru işaretlerini akıllara getirmektedir.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Belgeleri

a. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)

BEO., 3621/271525, (23 Temmuz 1909).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Evrakı (DH.KMS)

BOA., DH.KMS. 12/5- 3,4,5,6. (4 Kasım 1913).

BOA., DH.KMS. 12/5- 12. (14 Ocak 1914).

BOA., DH.KMS, 2-2/5, (22 Temmuz 1915).

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT)

BOA., DH.MKT. 2793/97. (12 Nisan 1909)

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

BOA., DH.ŞFR, 52/96, 97-98. (24 Nisan 1915).

BOA., DH.ŞFR, 54/156. (26 Haziran 1915).

BOA., DH.ŞFR, 54/315. (25 Temmuz 1915).

Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyat Müdüriyeti (DH.UMVM)

BOA., DH.UMVM., 124-176. (8 Eylül 1918).

Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO)

BOA., HR.HMŞ.İŞO., 124-19. (30 Ağustos 1918).

BOA., HR.HMŞ.İŞO., 68-45. (25 Kasım 1918).

Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım (HR.SYS)

BOA., HR.SYS. 1866 6/15. (19 Mayıs 1913).

BOA., HR.SYS. 2879/16. (1 Aralık 1916).

BOA., HR.SYS. 2882/17, (1 Aralık 1916).

BOA., HR.SYS. 2874/3. (24 Ocak 1917).

BOA., HR.SYS. 2884/24. (27 Ocak 1917).

Hariciye Sefareti (HR.SFR)

BOA., HR.SFR. 700/5- 7. (31 Mart 1913).

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

BOA., MV, 187/48. (12 Nisan 1914).

BOA., MV. 177/74. (27 Haziran 1913).

BOA., MV. 198/163. (30 Mayıs 1915).

Yıldız Sadâret Hususî Maruzat (Y A.HUS)

BOA., Y.A.HUS. 391/5. (27 Eylül 1898).

BOA., Y.A.HUS. 474/80. (28 Haziran 1904).

Yıldız Perakende Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK)

BOA., Y.PRK.ASK. 231/53. (22 Temmuz 1905).

BOA., Y. PRK. UM. 63/53. (15 Nisan 1903).

b. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE)

Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH)

ATASE., BDH, 26/124 – 1.

c. The National Archives (TNA) - (İngiliz Ulusal Arşivleri)

Cabinet Papers (CAB) – (Kabine Evrakları)

TNA., CAB. 37/147/40. (15 May 1916).

TNA., CAB. 24/21/76. (25 July 1917).

TNA., CAB. 24/29/47. (15 October 1917).

TNA., CAB. 24/29/47. (19 October 1917).

TNA., CAB. 24/29/47. (20 October 1917).

TNA., CAB. 24/37/81. (3 January 1918).

TNA., CAB. 24/101/5. (16 March 1920).

Foreign Office (FO) – (Dışişleri Ofisi)

TNA., FO. 371/2485/30439. (9 March 1915).

TNA., FO. 371/2485/43651. (13 April 1915).

TNA., FO. 371/2137. (25 September 1914).

TNA., FO. 371/3062/219773. (5 November 1917).

TNA., FO. 371/3062/240777. (15 December 1917).

TNA., FO. 371, 3062/243529, (31 December 1917).

TNA., FO. 371/3404/166169. (3 October 1918).

TNA., FO. 371/3404/81712. (7 May 1918).

TNA., FO. 371/6561/ E 14000. (1921).

TNA., FO. 383/107. (22 March 1915).

TNA., FO. 424/20. (8 August 1909).

TNA., FO. 424/233. (29 November 1912).

TNA., FO. 424/238. (26 April 1913).

TNA., FO. 424/238. (27 April 1913).

TNA., FO. 424/238. (24 May 1913).

TNA., FO. 800/54/12. (14 October 1913).

TNA., FO. 800/80/03. (26 September 1914).

TN., FO. 800/105/04. (20 November 1914).

TNA., FO. 800/105/04. (27 November 1914).

TNA., FO. 800/151. (27 April 1921).

TNA., FO. 800/151. (25 July 1921).

TNA., FO. 800/151. (23 November 1921).

d. Guardian Archive (GDN) – (Guardian Arşivi)

Boer War Cataloge (BWC) – (Boer Savaşı Kataloğu)

GDN., BWC. 122/153. (21 February 1900).

e. United Nations and Library Archives (UNLA) – (Milletler Cemiyeti Arşivi)

UNLA. R566, 5606/3421. (15 July 1920).

UNLA. R568, 11/18844/3421. (25 November 1921) .

UNLA. R1754, 47/17758/17592. (25 November 1921).

UNLA. R568, 11/18053/3421. (14 December 1921) .

UNLA. R568, 11/18053/3421. (17 December 1921) .

UNLA. R568, 11/18053/3421. (22 December 1921) .

UNLA. R568, 11/18844/3421. (28 December1921).

UNLA. R1754/47/18823/17592. (13 January 1922).

UNLA. R1754, 47/1823/17592. (27 January 1922).

UNLA. R568, 11/21525/3421. (June 1922).

UNLA. R1617, 41/24520/807. (4 November 1922).

B. Düstur-Resmi Yayınlar-Tutanaklar

a. Düstur

Düstur, Birinci Tertib, C. 2., Matbaa-i Osmaniye, İstanbul. 938-961.

b. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, (2005). Cilt I, (ed. Dr. Öğ, Alb. Ahmet Tetik), GenelKurmay Basımevi, Ankara.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (2006). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*, Cilt IV, (haz. Uğurhan Demirbaş, Ali Mesut Birinci, Dr. Ali Osman Çınar vd.), Ankara.

c. Tutanaklar

House of Commons (HC) - (Avam Kamarası)

HC. 5/19. (28 July 1915).

HC. 5/19. (6 October 1915).

HC. 5/110. (6 November 1918).

HC. 5/110. (7 November 1918).

HC. 5/119. (18 August 1919).

HC. 5/38. (17 December 1919).

HC. 5/125. (16 February 1920).

HC. 5/125. (26 February 1920).

HC. 5/42. (30 November 1920).

HC. 5/159. (11 December 1922).

C. Gazeteler

a) Türk Basını

Ahmet Ağaoğlu, “Ma’kul Sözleri Dinlemek Hoştur”, (20 Ocak 1914). *Tercüman-ı Hakikat*.

Albayrak, (1 Nisan 1920). Nr. 81.

Alemdar, (11 Kasım 1919). Nr. 684.

“Ermeni Âliminin Mühim Bir Makalesi”, (19 Ocak 1914). *Tanin*.

Hadisat, (30 Kasım 1918). Nr. 50.

Hadisat, (19 Nisan 1919). Nr. 109.

İkdam, (3 Haziran 1919). Nr. 8017.

Takvim-i Vekayi, (1 Haziran 1915). Nr. 2189.

Tanin, (9 Mayıs 1913). Nr. 1595.

Tanin, (12 Şubat 1914). Nr. 1845.

Tanin, (25 Eylül 1918). Nr. 3157.

Tercüman-ı Hakikat, (18 Şubat 1914). Nr. 11801.

Tercüman-ı Hakikat, (23 Şubat 1914). Nr. 11806.

Tercüman-ı Hakikat, (8 Kasım 1914). Nr. 12061.

Tercüman-ı Hakikat, (29 Kasım 1918). Nr. 1975

Vakit, (11 Kasım 1919). Nr.728.

b) İngiliz Basını

“A Gift from Armenia to Lord Bryce”, (30 December), *The Sphere*.

“Affairs in Armenia”, (14 August 1919). *The Times*.

“Armenia”, (18 December 1919). *The Times*.

“Armenia and the Turk”, (5 January 1920). *The Manchester Guardian*.

“Armenia Face with Massacre”, (16 August 1919). *The Times*.

“Armenian Massacres”, (17 February 1920). *The Times*.

“Armenia’s Claim for Freedom”, (23 January 1920). *The Times*.

“Bag and Baggage”, (12 November 1914). *Globe*.

“Day of Freedom Dawning in Armenia”, (29 July 1915). *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*.

“Eastern Refugees Plight”, (26 March 1923). *Daily News*.

“French Withdrawal”, (27 February 1920). *The Manchester Guardian*.

“Fresh Armenian Massacres”, (14 February 1920). *The Times*.

“Future of Armenia: Trafalgar Square Meeting Calls for Action”, (18 March 1920). *Daily News*.

“Interview with Lord Bryce”, (18 February 1920). *The Manchester Guardian*.

“Lesson of The Massacres”, (21 February 1920). *The Times*.

“London Protest Meeting”, (5 March 1920). *The Manchester Guardian*.

“Lord Bryce on Armenian Massacres”, (30 October 1919). *The Manchester Guardian*.

“New Armenian State”, (2 November 1918). *Daily News*.

“Peril of Christians in Turkey”, (13 July 1915). *Leicester Daily Post*.

“Protection of Armenia”, (13 August 1919). *The Times*.

“Protest Against the Turk Suzerainty”, (9 January 1920). *The Times*.

“Rifle”, (10 June 1902). *The London Gazette*.

“The Allies and Armenia”, (3 March 1920). *The Times*.

“The Armenians at Baku”, (27 September 1918). *The Times*.

“The Bolshevik Betrayal”, (19 April 1918). *Evening Mail*.

“The Sick Man of Europe”, (1 Kasım 1918). *Aberdeen Press and Journal*.

“Thousands Driven into Exile”, (13 July 1915). *Melton Mowbray Mercury and Oakham and Uppingham News*.

“Yeomanry Cavalry”, (23 January 1900). *The London Gazette*.

D. Kitaplar

- Adıvar, Halide Edib. (2018). *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Can Yayınları, İstanbul.
- Akşin, Sina. (2018). *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Arı, Tayyar. (2008). *Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Mkm Yayıncılık, Bursa.
- Armaoğlu, Fahir. (2018). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*, Kronik Yayınları, İstanbul.
- Armaoğlu, Fahir. (2020). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Kronik Yayınları, İstanbul.
- Artuç, Nevzat. (2019). *Cemal Paşa: Askeri ve Siyasi Hayatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ata, Feridun. (2021). *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargulamaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atatürk, Mustafa Kemal. (2019). *Nutuk*, Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atay, Falih Rıfkı. (2004). *Zeytindağı*, Pozitif Yayınları, İstanbul.
- Aulard, A. (2011). *Fransa İnkılâbının Siyasî Tarihi: Demokrasinin ve Cumhuriyetin Kaynakları ve Gelişmesi (1789-1804)*, Cilt: I., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Avagyan, Arsen ve Gaidz F. Minassian. (2013). *Ermeniler İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayıncılık İstanbul.
- Avcı, Halil Ersin. (2014). *Ermeni Meselesine Objektif Bakış*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Aybars, Ergün. (2008). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – I (Kuruluş)*, Zeus Kitabevi, İzmir
- Babacan, Hasan. (2020). *Mehmet Talat Paşa (1874-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Başak, Tolga. (2008). *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

- Başak, Tolga. (2018). *Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923)*, (ed. Yavuz Aslan), Terazi Yayıncılık, Ankara.
- Baykal, Bekir Sıtkı. (1988). *Yeni Zamanda Avrupa Tarihi*, C. II, (1. Kitap), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Bayur, Yusuf Hikmet. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: I, Kısım: 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Bayur, Yusuf Hikmet. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: I, Kısım: II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Bayur, Yusuf Hikmet. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III, Kısım: I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Bayur, Yusuf Hikmet. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III, Kısım: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Berkes, Niyazi. (2011). *Türkiye 'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul .
- Bozarslan, Hamit. *Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Boztaş, Asena. (Yaz 2014). “Wilson İlkeleri’nin Türk Dış Politikasına Yansımaları: Realist ve Pragmatist Bir Perspektif”, *Akademik Bakış*, 7/14, 163-176.
- Bryce, James and Arnold J. Toynbee. (1916). *The Treatment of Armenians in The Ottoman Empire 1915-16 (The Blue Book)*, Published By G. P. Putnam’s Sons New York and London The Knickerbocker Press for His Majesty's Stationary Office, London.
- Bryce, James. (1927). *Trans-Caucasia and Ararat*, The Macmillan Company, New York.
- Bulut, Mehmet Hasan. (2018). *İngiliz Derviş: Yeni Türkiye’nin Doğuşu ve Aubrey Herbert*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Buxton Noel and Harold Buxton. (1914). *Travel And Politics in Armenia*, Smith, Elder & Co., 15 Waterloo Place, London.
- Cemal Paşa. (2019). *Hatıralar*, (haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Çabuk, Mustafa. (2021). *İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'nda Orta Doğu'daki Propaganda Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Çavdar, Tevfik. (1995). *Talat Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Çiçek, Kemal. (2016). *Ermeni Sorununda Tehcir ve Ötesi*, Astana Yayınları, Ankara.
- Dabağyan, Levon Panos. (2001). *Sultan II. Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*, Kum Saati Yayınları, İstanbul.
- Erim, Nihat. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara.
- Fromkin, David. (2008). *Barışa Son Veren Barış: Modern Orta Doğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, (çev. Mehmet Harmancı), Epilson Yayıncılık, İstanbul.
- Girici, Abdülgani. (2023). *1920 Adana Mezalimi Hâtıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- M. Tayyip, Gökbilgin. (2018). *Milli Mücadele Başlarken (Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına)*, Kronik Yayınları, İstanbul.
- Gökay, Bülent. (1998). *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, (çev. Sermet Yalçın), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Görür, Emel Demir. (2020). *Osmanlı Belgeleri İle İngiliz Elçilik ve Konsolosluk Raporlarında Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Görür, Emel Demir. (2022). *Ermeni Meselesinin İçyüzü: İngiliz-Ermeni Cemiyeti*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Greene, Frederick Davis. (1895). *The Armenian Crisis in Turkey*, The Knickerbocker Press, New York – London, 1895.
- Güllü, Ramazan Erhan. (2015). *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Günay, Nejla. (2020). *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Gürün, Kamuran. (1983). *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Halaçoğlu, Yusuf. (2008). *The Story Of 1915: What Happaned to the Ottoman Armenians?*, Turkish Histrorical Society, Ankara.
- Hawkins, Angus. (1998). *British Party Politics 1852-1856*, Macmillan, London.
- Herbert, Aubrey. (1999). *Ben Kendim Osmanlı Ülkesine Son Seyahatler*, (ter. Yılmaz Tezkan), 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara.
- İnalcık, Halil. (2009). *Devlet-i Aliyye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İnalcık, Halil. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kaiga, Sakiko. (2021). *Britain and Intellectual Origins of the League of Nations: 1914-1919*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Kansu, Mazhar Müfit. (2019). *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karaca, Taha Niyazi. (2018). *Büyük Oyun İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Karaköse, Nejdett. (2012). *Nuri Paşa*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Katz, David S. (2021). *İngilizlerin Gözünde Türkiye 1776-1923*, (çev. Nurettin Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kılıç, Davut. (2012). *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Küçük, Cevdet. (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul.

- Kütükoğlu, Mübahat S. (2020). *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (2022). *Balta Limanına Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Lewis, Bernard. (2007). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Boğaç Babür Turna), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Macmillan, Margaret. (2004). *Paris 1919 (1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi)*, Odtü Yayıncılık, Ankara.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels. (2008). *Doğu Sorunu (Türkiye)*, (çev. Yurdakul Fincancı), Sol Yayınları, Ankara.
- McCarthy, Justin. (1993). *British Political Leaders*, T. Fisher Unwin, London.
- McCarthy, Justin. (2019). *Türkler ve Ermeniler*, (çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mehmet Talat Paşa. (2018). *Talât Paşa'nın Anıları*, (haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Münir Süreyya Bey. (2001).T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 53, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, (haz. Uğurhan Demirbaş, Ali mesut Birinci, Dr. Ali Osman Çınar vd.), Ankara.
- Nassibian, Akaby. (1984), *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, St. Martin's Press, New York.
- Öke, Mim Kemâl. (1991). *Ermeni Sorunu 1914-1923 (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Özdemir, Hikmet. (2005). *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı*, Reform Matbaacılık, Ankara.
- Pamuk, Şevket. (2018). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Poghosian, Benyamin. (2003). *The Activity of British Armenia Committee (1913-1924)*, Science of the Republic of Armenia National Academy, Yerevan.
- Renouvin, Pierre. (1993). *I. Dünya Savaşı*, (çev. Teoman Tunçdoğan), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Roberts, J.M. (2010). *Avrupa Tarihi*, (çev. Fethi Aytuna), İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Saray, Mehmet. (2005) *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Shaw, J. Stanford. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. I, (çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul.
- Shaw, J. Stanford ve Ezel Kural Shaw. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, (çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul.
- Shaw, J. Stanford. (2021). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu - Ermeniler-*, (çev. Şadi Dinlenç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şimsir, Bilal N. (2009). *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Sonyel, Salahi. (2001). *The Great War And The Tragedy Of Anatolia (Turks And Armenians In The Maelstrom Of Major Powers)*, The Historical Society Printing House, Ankara.
- Sonyel, Salahi. (2009). *Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Sonyel, Salahi. (2014). *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tanilli, Server. (2021). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, C. V, (19. Yüzyıl: İlerlemeler ve Çelişmeler), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul.
- Tanör, Bülent. (2018). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tansel, Selâhattin. (2019). *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Tansel, Selâhattin. (2019). *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tansel, Selâhattin. (2019). *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tansel, Selâhattin. (2019). *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Temizgüney, Firdes. (2017). *Emval-i Metruke Meselesi: Ermenilerden Kalan Mallar 1915-19223*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tetik, Ahmet. (2014). *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi*, C. I: 1914-1916, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- The British Armenia Committee. (1913). *Armenia: Its People, Sufferings & Demands*, London.
- The Case of Armenia*, 1921.
- Toynbee, Arnold J. (1915). *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*, Hodder & Stoughton, London-New York-Toronto.
- Toynbee, A. J. (2005). *Hatıralar: Tanıdıklarım*, (ter. D. Öktem), Klasik Yayınları, İstanbul.
- Toynbee, Arnold J. (2005). *Hatıralar: Tecrübelerim*, (ter. Şaban Bıyıklı), Klasik Yayınları, İstanbul.
- Toynbee, Arnold. J. (1917). *The Murderous Tyranny of the Turks*, Hodder & Stoughton, London-New York-Toronto.
- Toynbee, Arnold. J. (1918). *Turkey: A Past and A Future*, Hodder & Stoughton, New York.
- Tunaya, Tarık Zafer. (2016). *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Tunçer, Polat. (2010). *İttihatçı Cavit Bey*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Türkgeldi, Ali Fuad. (2021). *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası (1900-1920) : İngiliz Devlet Arşivi Gizli Belgeleri, (2005). (ed. Ö. Andaç Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul.

Türkler-Ermeniler ve Avrupa, (2015). (haz. Bayram Kodaman), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Türkmen, Zekeriya. (2006). *Vilayât-ı Şarkîye (Doğu Anadolu Vilâyetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Ulubelen, Erol. (1982). *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.

Ünal, Şeref. (2011). *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Wallace, Alfred Russel. (1892). *Land Nationalisation Its Necessity and Its Aims*, London Swan Sonnenchein & CO. New York: Charles Scribner's Sons, London.

Weber, Max. (2018). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (çev. Murat Demir). Nilüfer Yayıncılık, Ankara.

Woodruff, William. (2002). *Modern Dünya Tarihi*, (çev. Hale Vardar & Arda Vardar), Pozitif Yayınları, İstanbul.

Yalçın, E. Semih. (2006). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Siyasal Kitapevi, Ankara.

Yavuz, Fikrettin. (2015). *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Baskını*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Yerasimos, Stefanos. (2010). *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Zürcher, Erik Jan. (2015). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (çev. Yasemin Saner). İletişim Yayınları, İstanbul.

E. Makaleler

Akandere, Osman. (2020). "Mondros Görüşmelerinde Bir Arabulucu: İngiliz Generali Townshend'in Mondros Görüşmeleri Öncesi Üstlendiği Arabuluculuk Rolü", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XX/40, 5-23.

- Akbulut, İlhan. (1995). “Türk Tarihinde Ermeniler”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 50/1, Ankara, 29-41.
- Akcan, Erol. (Güz 2020). “Enver Paşa’nın Londra Ziyareti (1910)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 67, 25-39.
- Akgün, Seçil. (1992). “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 3, 1-16.
- Akşin, Sina. (Haziran 2015). “Ermeni Meselesinin Genel Bir Değerlendirilmesi”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 50, 87-106.
- Alkan, M. Nail. (Kış 2014). “1915 Ermeni Tehcir Kanunu ve Almanya’nın Etkisi”, *Akademik Bakış*, 8/15, 91-104.
- Apak, Sudi ve Arzu Tay. (2012). “Osmanlı Devlet’nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası’nın Yeri ve Faaliyetleri”, *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, S.3, İstanbul, 63-103.
- Arslanyürek, Yaşar. (2019). “Bulgaristan Cephesi’ndeki Gelişmelerin Mondros’a Etkisi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/1, 17-30.
- Ata, Feridun. (Temmuz 2005). “Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamalarına İstatistiksel Bir Bakış (1919-1921)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI/62, 521-544.
- Avcı, Halil Ersin. (2015). “İngiltere’nin Asya Politikalarında Ermeniler (1878-1923)”, *Türk-Ermeni Külliyyatı: Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devler*, C. X, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 183-219.
- Avşar, Servet. (2002). “Birinci Dünya Savaşında İngiliz Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti”, *Atatürk Dergisi*, 3/2, 121-141.
- Aydın, Mustafa. (1996), “Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım Teori ve Analiz”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51/1, 71-114.
- Bakacak, Alper. (2020). “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti”, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (ed. Temuçin Faik Ertan), Siyasal Kitabevi, Ankara, 37-65.

- Bal, Rıdvan. (2013/2). "Propagandadan Hakikate Bir Tarihçinin Dramı: Arnold Joseph Toynbee", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 12/24, 61-91.
- Balcı, Meral. (2018). "İngiliz Başbakan Gladstone'un Osmanlı Karşısı Siyasetinin İngiliz Dış Politikasına Yansıması", *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler'de Akademik Araştırmalar-1*, Gece Kitaplığı, Ankara, 355-373.
- Başak, Tolga. (Ekim 2013). "İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları*, S. 45, 93-126.
- Bayraktar, Bayram. (2016). "Tarih ve Propaganda: Morgenthau'nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16/33, 135-161.
- Bayraktar, Kaya. (2002). "Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3/2, 71-88.
- Birecikli, İhsan Burak ve Fahri Maden. (Kasım 2007). "Yıldız Suikastı: Ermeni Komitacıların Sultan Abdülhamid'e Karşı Düzenlemiş Oldukları Bombalı Saldırı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIII/67-68-69, 399-424.
- Birecikli, İhsan Burak. (2016). "Anadolu'da Bir Amerikalı Misyoner: Frederik Davis Greene ve Ermeni Meselesi", *Ermeni Araştırmaları*, S. 55, 137-174.
- Boy, Arzu. (2018). "Gümrü-Moskova-Kars Anlaşmaları Kapsamında Muhacir ve Mülteci Problemi", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/4, 552-575.
- Cırık, Bülent. (Aralık 2022). "Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Hınçak Partisi'nin İki Kongresi ve Savaş Kararı", *Belleten*, 86/307, 1007-1034.
- Çabuk, Mustafa. (2018). "İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'nda Doğu Halklarına Yönelik Propaganda Gazeteleri", *History Studies*, 10/3, 13-29.
- Dackombe, Barry. (Winter 2007-2008). "A Fine and Disinterest Spirit The Life and Activities of Aneurin Williams", *Journal Of Liberal History*, 57, 34-41.
- Dilek, Mehmet Sait. (2009). "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 15-16, 79-97.

- Dinçer, Hasan. (2020). “Mondros Mütarekesi ve Sonrasındaki Gelişmeler”, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Tarihi*, (ed. Temuçin Faik Ertan), Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Doğan, Cabir. (Fall 2011). “II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilâyetlerinde Uygulanması”, *Turkish Studies*, 6/4, 505-521.
- Doğru, Tuğrul Erdem. (2022). “Arnold Joseph Toynbee: Hayatı ve Osmanlı Modernleşmesi Üzerine Görüşleri”, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 10/30, 112-124.
- Dorpalen, Andreas. (Jul-Oct. 1972). “Heinrich von Treitschke”, *Journal of Contemporary History*, 7/3-4, 21-35.
- Elmas, Aykut. (2019). “Brest Litovsk Anlaşması Metni ve Değerlendirmesi”, *Cihan Harbi'nin Gölgesinde: Mütareke, Sanat ve Siyaset*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 27-54.
- Erdoğan, Dilşen İnce. (2021). “The Manchester Guardian Gazetesi'nde Anadolu'nun 1921 Yılı'nın İlk Üç Ayı”, *Millî Mücadele 1921*, (İbrahim Bozkurt – Umut Karabulut), Nobel Yayıncılık, Ankara, 19-34.
- Gülmez, Nurettin. (Ağustos 2006). “Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı”, *Belleten*, 70/258, 695-742.
- Günay, Nejla. (Kış 2007). “Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi”, *Akademik Bakış*, 1/1, 115-126.
- Güven, Melek Sarı. (2020). “Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin Öncüleri ve Hayat Hikâyeleri”, 36-49.
- Hergüner, Burak. (2022). “Jön Türk Hareketi ve İngiliz Basını: Balkan Komitesi ve İngiliz Dış Siyasetinin Değişimi Üzerine Bir Analiz”, *Sosyal Bilimler de Seçme Alan Araştırmaları: Teori, Uygulama ve Politika*, (ed. Bedriye Tunçsiper), Ekin Yayınevi, Bursa.
- Işık, Zekeriya. (2011). “19. Yüzyıl Osmanlı Dış Politikası Üzerinde İngiliz Tesiri”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, 45-61.

- İskefiyeli, Zeynep Cumhuri. (Mayıs 2018). “Karabet Tomayan’ın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermenilere Nasihatleri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, S. 62, 465-480.
- İter, Erdal. (Mayıs-Kasım 2001). “Ermeni İstekleri Karşısında Milli Teşekküllerin Tutumu (1919-1922)”, *Atatürk Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 27-28, 299-319.
- Kaan, Oğuz. (2019). “Türk Siyasi Tarihinde Jön Türk Kongreleri”, *Econharran*, 3/4, 1-19.
- Karaağaç, Yunus. (2018). “Sinir Savaşının Aktörleri: Psikolojik Harp, Psikolojik Harekât ve Propaganda”, *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2, 80-97.
- Karaca, Ali. (2003). “Türkiye’de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü İşgale Doğru Tehcir Gerçeği) (1878-1915)”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, İstanbul, 1-93.
- Karaca, Taha Niyazi. (2003). “Ermeni Sorunu ile İlgili Bir İngiliz Kaynağı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Belleten*, 67/249, 519-530.
- Kaymaz, İhsan Şerif. (2007). “Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 23/67-68-69, 145-174.
- Kılıç, Osman. (2008). “Mavi Kitap: Ermeni, Soykırımı İddialarının Kutsal Kitabı”, *Ermeni, Araştırmaları*, S. 31, 81-103.
- Kodaman, Bayram. (1979). “Hamîdiye Hafif Süvarî Alayları (II. Abdülhamit ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32, 427-480.
- Küçük, Mehmet Alparslan. (2009). “Anadolu’da Protestan Ermeni Milletinin Oluşumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50/2, 153-186.
- Malhut Mustafa ve Bilgin Çelik. (Ocak 2022). “20. Yüzyılın Balında İngiltere’nin Balkan Politikası ve Balkan İttifakının Oluşumundaki Rolü”, *Türk-İngiliz İlişkileri Dergisi*, 3/1, 1-29.

- Marquis, Alice Goldfarb. (July 1978). "Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany During the First World War", *Journal of Contemporary History*, 13/3, 467-498.
- Memmedli, Marziye ve Muharrem Yunus Çelik. (2020). "Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya Harekâtına Yeni Bir Bakış", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6/11, 403-428.
- Nehir, Nurullah ve Hüseyin Bulut. (2021). "Balkanlardan Van'a Buxton Kardeşler ve Balkan Komitesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 27, 257-272.
- Nennioğlu, Seda Yolaç. (Temmuz 2024). "Armenia Its People Sufferings & Demands Adlı Kitapçık Üzerinden İngiliz Ermenistan Komitesi'nin Ermeni Meselesine Yaklaşımı Hususunda Bir Değerlendirme", *Ege 11th International Conference On Social Science*, İzmir, 123-139.
- Öksüz, Hikmet. (2018). "İngiltere'nin Kourdurmuş Olduğu "Balkan Komitesi" ve Faaliyetleri", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Kongreye Sunulan Bildiriler C. III, Ankara, 653-680.
- Özçelik, Ayfer. (2021). "Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Kırılmaya Yol Açan Bir Metin: W.E. Gladstone'un 'Bulagarian Horros and Quastion Of The East' Adlı Kitapçığında Türkler", *Dr. Nevzat Gündag'a Vefa (Tarih, Kültür ve Sanat Yazıları)*, (ed. Yusuf Kılıç ve Ercan Haytoğlu), Çizgi Kitabevi, Denizli, 469-490.
- Özçelik, Ayfer. (Summer 2022). "İngiltere'nin Emperyal Hedeflerinin Savunucusu Bir Kuruluş: Balkan Komitesi ve Osmanlı Devleti'nin Parçalanmasına Yönelik Bazı Faaliyetleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9/2, 435-469.
- Özçelik, Ayfer ve Seda Yolaç Nennioğlu. (2022). "İngiliz Ermenistan Komitesi ve Travel and Politics in Armenia Adlı Propaganda Kitabı", *Bir Ömür Tarihle Yaşamak: Prof. Dr. Refik Turan*, (ed. Necdet Hayta. Mehmet Ali Çakmak vd.), Berikan Yayınevi, Ankara, 495-509.
- Öztürk, Mehmet. (Ekim/October 2023). "Almanya'nın Siyasi Birliğine Giden Süreçte Prusya'nın Zollverin'in ve Bismarck'ın Rolü", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 18/2, 400-419.

- Penner, C. D. (September 1940). "G.P. Gooch as an Historian", *The Historian*, 3/1, 97-112.
- Polat, Doğan Şafak. (Ekim 2020). "Kuruluşundan Çöküşüne Milletler Cemiyeti Sistemi", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19/76, 1950-1967.
- Reyhan, Cenk. (Ocak 2006). "Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa İle Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri", *Belgeler*, XXVII/31, 33-90.
- Sonyel, Salahi. (Ekim 1978). "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı Türklere Nasıl Kiraladı", *Belleten*, 42/168, 725-744.
- Sonyel, Salahi. (Aralık 1987). "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk - Ermeni Olayları (Temmuz 1908 - Aralık 1909)", *Belleten*, 51/201, 1241-1290.
- Şıvgın, Hale ve Mehmet Batuhan Çeken. (Kış 2021). "Ermeni Sorununda İki Aykırı Portre: Patrik Horen Aşıkyan ve Patirk Moteos İzmirliyan", *Akademik Bakış*, 15/19, 1-18.
- Toprak, Zafer. (Şubat 1998). "Osmanlı Bankası ve Tarihten İzler", *Toplumsal Tarih*, 15-22.
- Tutsak, Sadiye. (September 2014). "Milli Mücadele Yıllarında Suriye'deki Gelişmelerin Güney Cephesi ve Ankara Hükümeti Açısından Önemi –II", *History Studies*, 6/5, 193-218.
- Uslu, Ramazan. (Winter 2014). "Taşnaksütyun Ermeni Terör Örgütü'nün 1914-120 Yılları Arası Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Yaptığı Katliamlar", *Turkish Studies*, 9/1, 611-622.
- Uyar, Mehmet. (Mayıs-Haziran 2018). "Dağıstan Tarihinin Türk Tarihi ile İlişkisi ve Dağıstan'ın Türkiye İçin Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 19/234, 217-234.
- Valravens, Hartmut. (2010). "Briefe Von Paul Rohrbach An Richard und Salome Wilhem", *Monumenta Serica*, S. 58, 295-333.
- Vogel, Robert. (1990). "Noel Buxton: The Trouble-Maker", *Fontanus*, Vol. 3, 131-150.

Yıldız, Ramazan. (2014). “Johannes Lepsisus’un Ermeniler Lehine İddiaları”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 49, 125-157.

Yılmaz, Elçin. (Yaz 2019 / II). “İngiliz Resmi Belgelerinde ve İngiliz Basınında Adana Olayları-1909”, *Belgi*, 2/18, 1651-1670.

Yuca, İrşad Sami. (2016). “Tarihçi Arnold Toynbee’nin 1948 Türkiye Seyahati ve Yeni Türkiye Hakkındaki İzlenimleri”, *Asia Minor Studies*, 4/7, 177-192.

F. Ansiklopedi Maddesi

Aydın, Mustafa. (2001). “Karabağ”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul.

Kabakcı, Enes. (2012). “Toynbee, Arnold J.”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul.

G. Tezler

Avcı, Halil Ersin. (2010). *Türk-İngiliz İlişkilerinde Ermeni Faktörü*, (basılmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Gündoğdu, Murat. (2019). *Bogos Nubar Paşa’nın Siyasi Faaliyetleri (1912-1922)*, (basılmamış yüksek lisans tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.

Koç, Şanlı Bahadır. (1997). *Noel Buxton: Portrait of a Philanthropist As a Turcophobe*, (basılmamış yüksek lisans tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara.

Sakallı, Fatih. (2023). *İngiliz-Ermenistan Komitesi’nin Faaliyetleri (1913-1923)*, (basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul.

Serindağ, Egit. (2020). *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Balkan Komitesinin Rolü*, (basılmamış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir.

Tetik, Zübeyir. (2019). *Osmanlı Devleti’nin Batavya Başşehbenderleri ve Faaliyetleri (1883-1908)*, (basılmamış yüksek lisans tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Yıldırım, Ruveyda Nida. (2006). *II. Mahmut Dönemi*, (basılmamış yüksek lisans tezi),
Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

H. Raporlar

Lord Mayor's Fund Report, (1918). "The Plight of Armenian and Assyrian Christians",
Spottiswoode, Ballantyne and Co Ltd. New Street Square London, 3-23.

I. İnternet Kaynakları

"Britain and the Armenian Genocide", <https://ancuk.org.uk/issues/armenian-genocide/uk/>, (21.11.2023).

"Caxton Hall", <https://www.layersoflondon.org/map/records/caxton-hall>, (25.03.2024).

"Emile Joseph Dillon", <https://digital.nls.uk/catalogues/guide-to-manuscript-collections/inventories/acc12382.pdf>, (17.02.2024).

"Güney Afrika Uzlaşma Komitesi",
https://buyukansiklopedi.com/South_Africa_Conciliation_Committee,
(18.10.2024).

"Inns of Court", <https://www.britannica.com/topic/Inns-of-Court>, (14.10.2024).

"James Bryce, Viscount Bryce", <https://www.britannica.com/biography/James-Bryce-Viscount-Bryce>, (15.05.2024).

"Lucy Cavendish", <https://www.chatsworth.org/visit-chatsworth/chatsworth-estate/history-of-chatsworth/meet-the-devonshire-family/extended-family/lady-lucy-cavendish-nee-lyttelton/>, (25.04.2024).

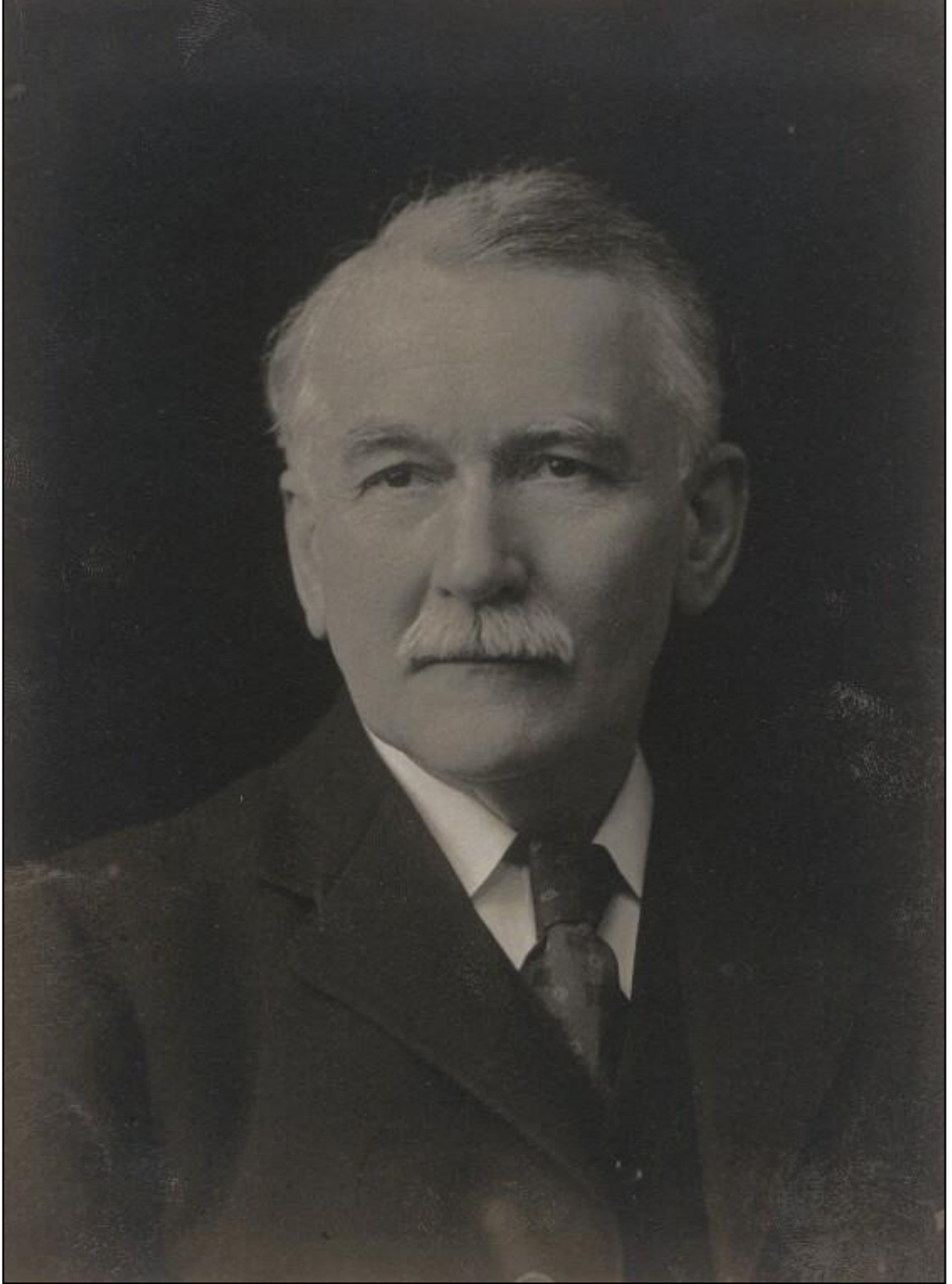
"Proportional Representation Society", www.britannica.com/topic/proportional-representation, (14.10.2024).

"Sub Fonds, Aneurin Williams Family Letters", <https://archives.library.wales/index.php/iolo-aneurin-williams-family-letters>, (25.06.2022).

"The American Commonwealth", <https://oll.libertyfund.org/titles/mcdowell-the-american-commonwealth-vol-1>, (15.05.2024).

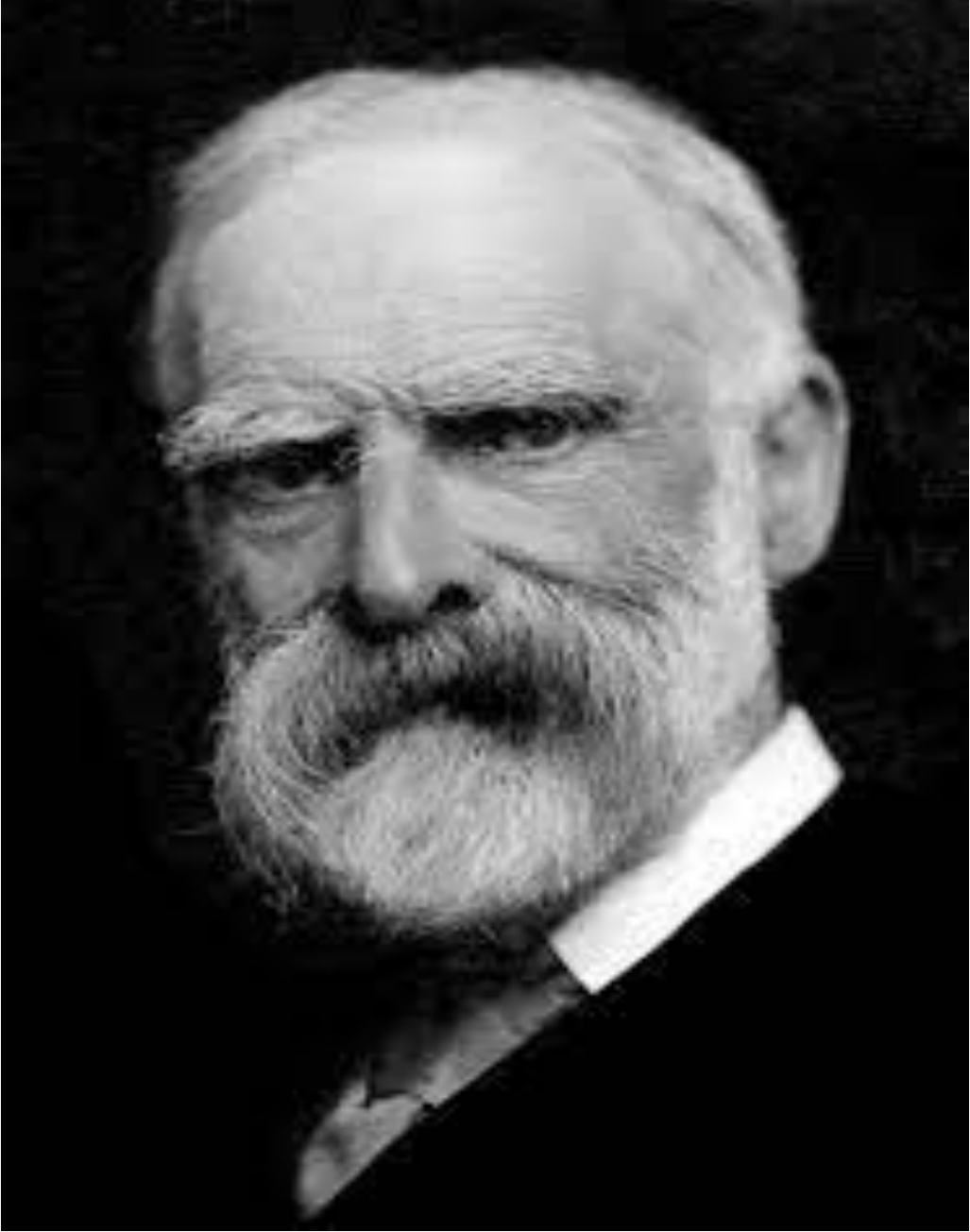
"The English Historical Review", [The English Historical Review | JSTOR](https://www.jstor.org/stable/2340000), (15.05.2024).

“Toynbee Hall”, <https://www.toynbeehall.org.uk/>, (14.10.2024).

EKLER**EK-1**

Aneurin Williams
(1859-1924)
İngiliz Ermenistan Komitesi Başkanı ve Liberal Parti Milletvekili

EK-2

James Bryce
(1838-1922)
İngiliz Akademisyen, Hukukçu, Liberal Parti Milletvekili ve İngiliz
Ermenistan Komitesi Kurucu Üyesi

EK-3

Noel Buxton
(1869-1948)
İngiliz Ermenistan Komitesi Kurucu Üyesi ve Liberal Parti Milletvekili

EK-4

Arnold Joseph Toynbee
(1889-1975)
İngiliz Tarihçi ve İngiliz Ermenistan Komitesi Üyesi

EK-5

TURKEY

ARMENIA:

ITS PEOPLE,
SUFFERINGS
& DEMANDS.

Price One Penny.

THIRD EDITION.

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF WISCONSIN

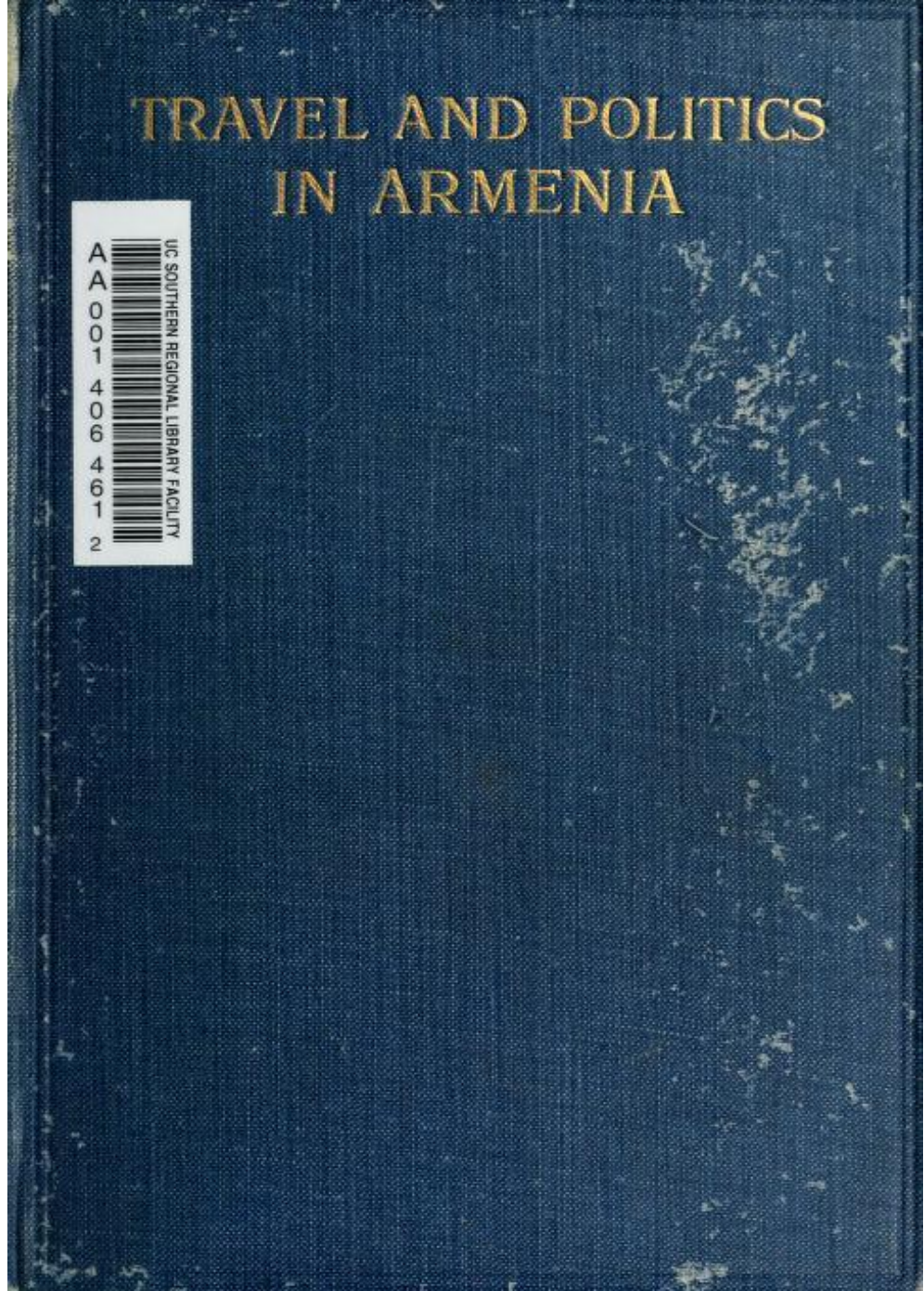
Published by—

THE BRITISH ARMENIA COMMITTEE,

Queen Anne's Chambers, Westminster, London.

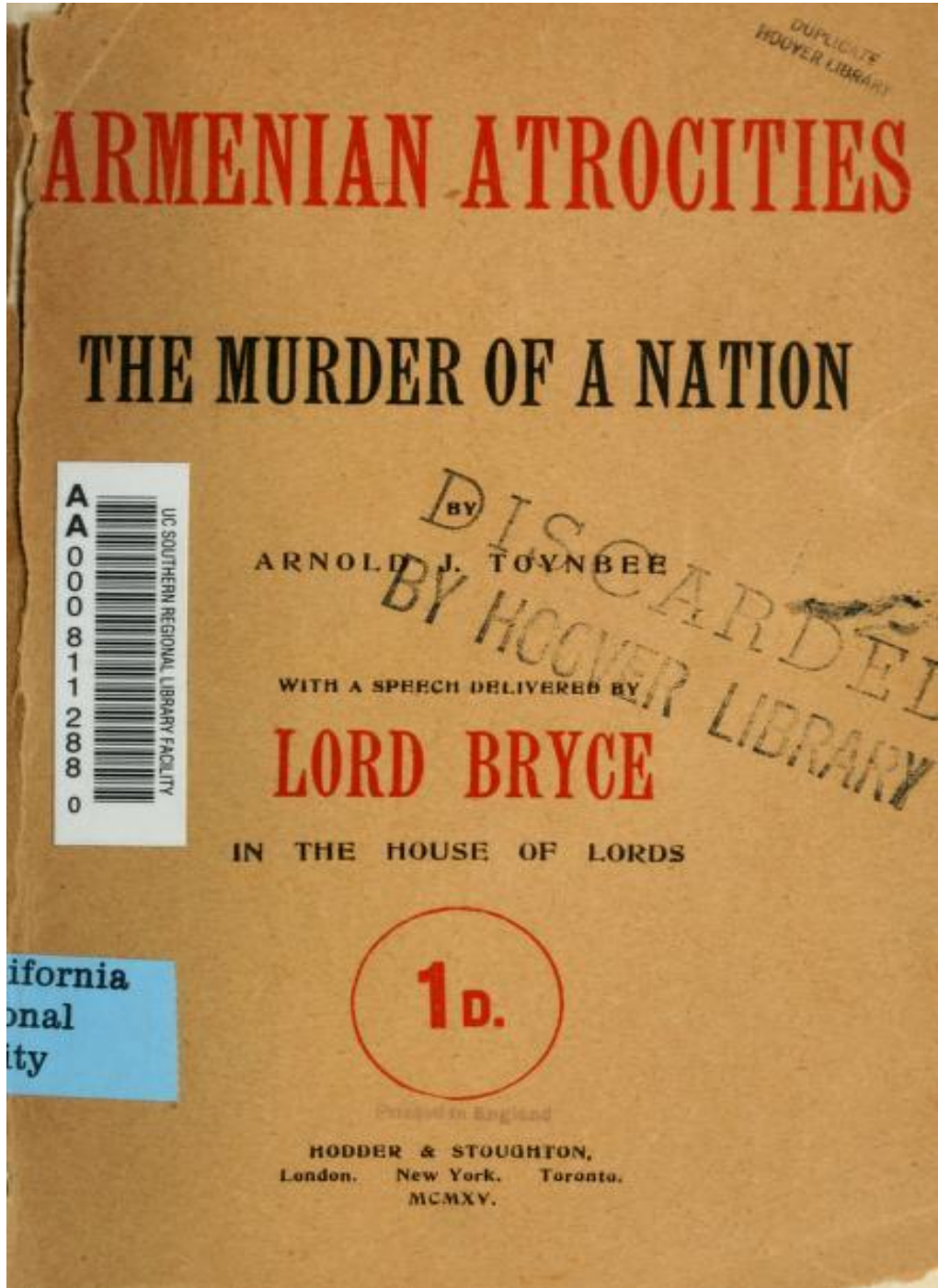
İngiliz Ermenistan Komitesi Tarafından 1913 Yılında Yayınlanan Ermeni
Yanlısı Propaganda Kitapçığı

EK-7

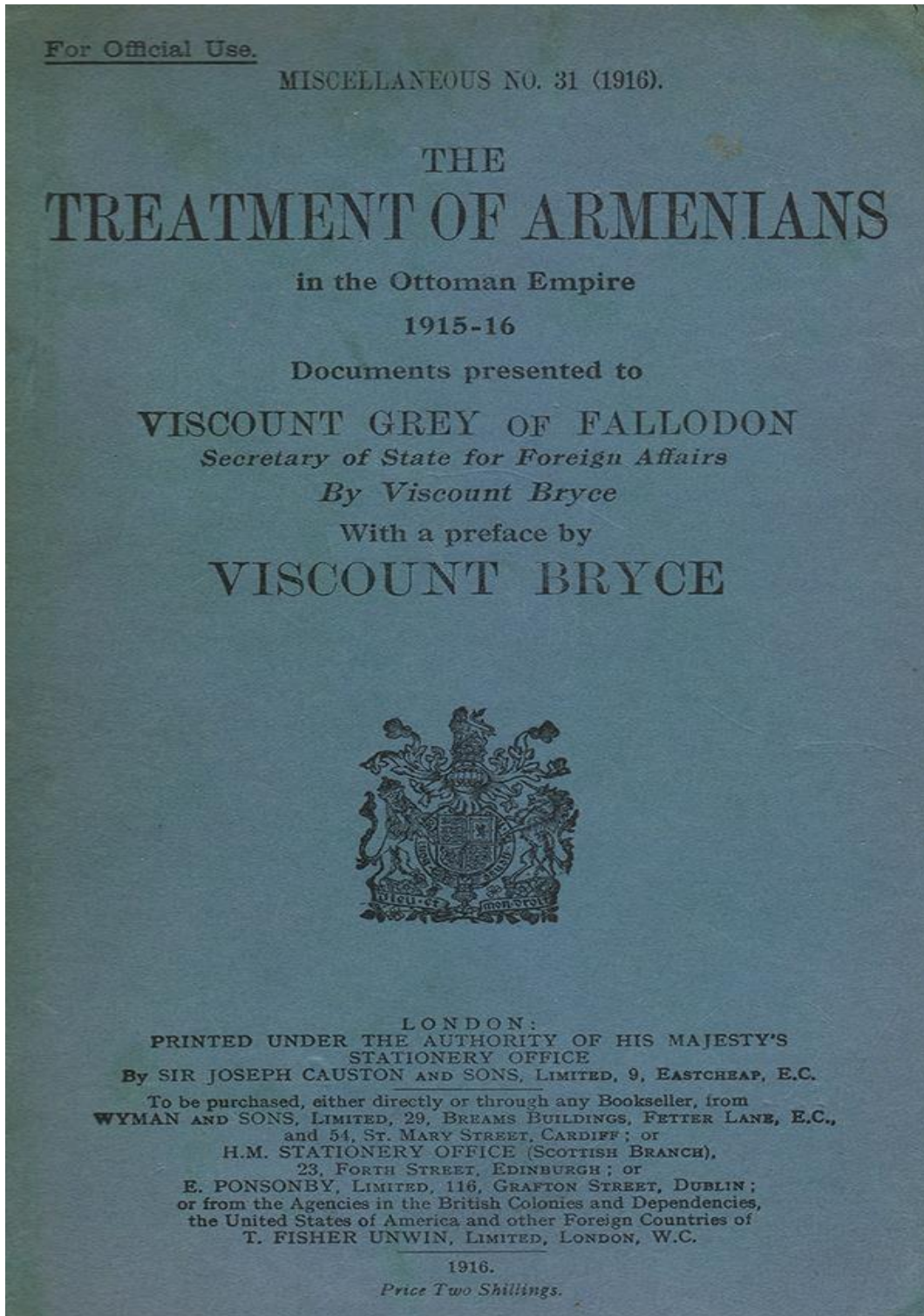
İngiliz Ermenistan Komitesi Üyelerinden Noel Buxton ve Harold Buxton Tarafından Kaleme Alınan, 1914 Basımı Ermeni Yanlısı Propaganda Kitabı

EK-8

İngiliz Ermenistan Komitesi Üyelerinden Arnold Joseph Toynbee' nin
Kaleme Aldığı 1915 Tarihli Ermeni Yanlısı Propaganda Kitabı

EK-9

İngiliz Ermenistan Komitesi Üyelerinden James Bryce ve Arnold Joseph Toynbee Tarafından Derlenen 1916 Tarihli Ermeni Yanlısı Propaganda Kitabı

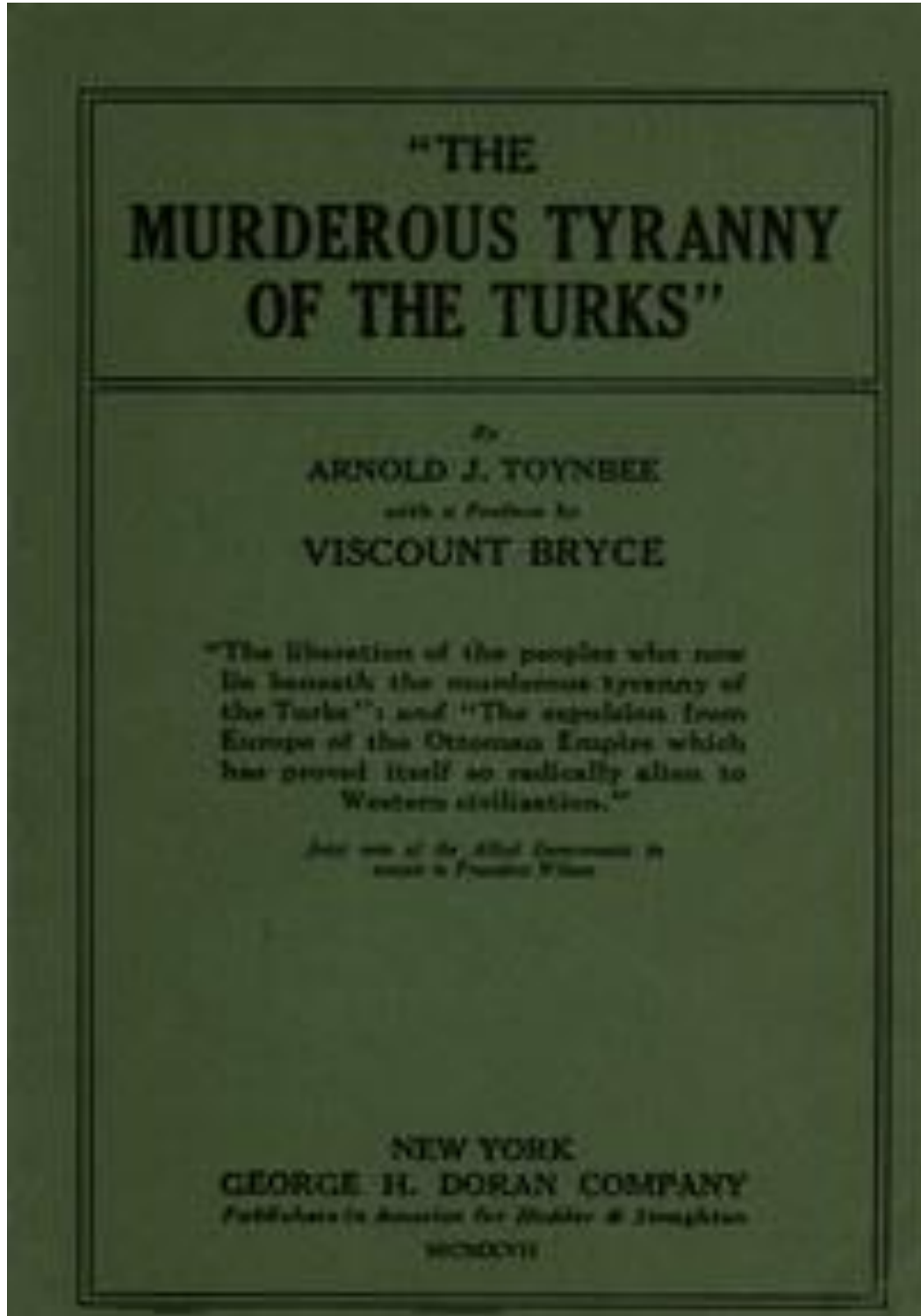
EK-10

The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916 (The Blue Book)
 Adlı Kitabının Yayınlanmasının Ardından Eçmiyazin Katolikosluğu Tarafından
 James Bryce'a Hediye Olarak Gönderilen Mücevher Kutusu

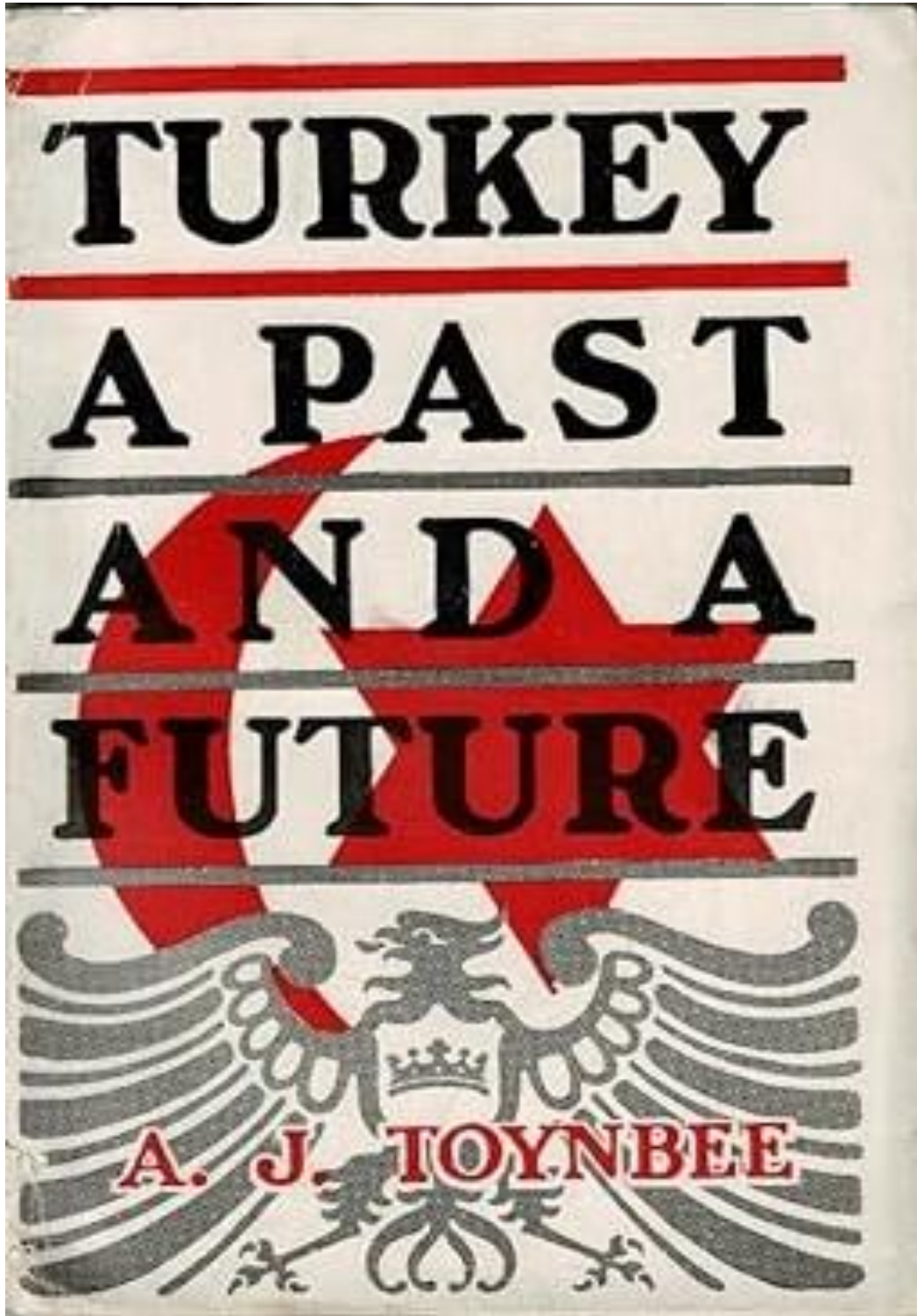
The Sphere 30 Aralık 1916

EK-11

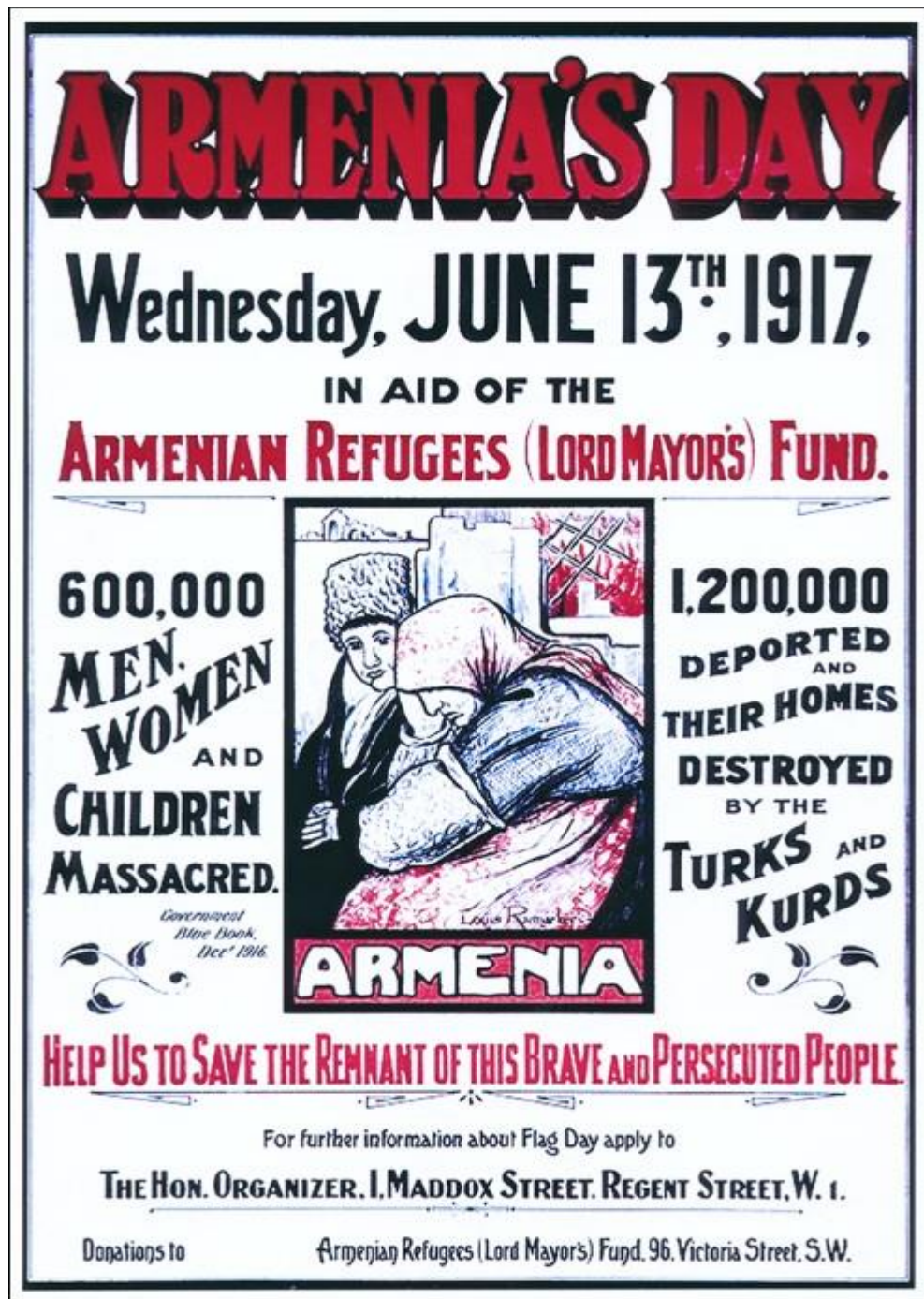
İngiliz Ermenistan Komitesi Üyelerinden Arnold Joseph Toynbee Tarafından
Kaleme Alınan 1917 Tarihli Türk Karşıtı Propaganda Kitabı

EK-12

İngiliz Ermenistan Komitesi Üyelerinden Arnold Joseph Toynbee Tarafından
Kaleme Alınan 1917 Tarihli Türk Karşıtı Propaganda Kitabı

EK-13

Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund Tarafından Basılan 13 Haziran 1917 Tarihli Poster.

EK-14

İngiliz Ermenistan Komitesi'nin Halka Açık Toplantılar Düzenlediği

Trafalgar Meydanı / Londra

EK-15

İngiliz Ermenistan Komitesi'nin Toplantı Yerlerinden Biri Olan
Caxton Hall Binası / Londra

EK-16

İngiliz Ermenistan Komitesi Başkanı Aneurin Williams'ın Ocak 1924'deki Ölümünün
Ardından, Ermeni Cemaatinin Anma Töreni Düzenlediği

St. Sarkis Armenian Church / Londra

